ACTA HISTRIAE

29, 2021, 3

UDK/UDC 94(05) ACTA HISTRIAE 29, 2021, 3, pp. 457-858 ISSN 1318-0185

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE
29, 2021, 3

V čast Darji Mihelič
In onore di Darja Mihelič
In honour of Darja Mihelič

KOPER 2021

ISSN 1318-0185 UDK/UDC 94(05) Letnik 29, leto 2021, številka 3
e-ISSN 2591-1767

Izdajatelja/*Editori/ Published by:* Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria© / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente©

Sedež/*Sede/Address:* Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000 Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18
e-mail: actahistriae@gmail.com; https://zdjp.si/

Tisk/*Stampa/Print:* Založništvo PADRE d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies: 300 izvodov/copie/copies

Finančna podpora/ *Supporto finanziario/ Financially supported by:* Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency, Mestna občina Koper

Slika na naslovnici/ *Foto di copertina/ Picture on the cover:* *Piranski mestni svetniki, detajl slike D. Tintoretta (piranska občinska palača, foto D. Podgornik, 1997). / Consiglieri comunali di Pirano, particolare in un dipinto di D. Tintoretto (Palazzo municipale di Pirano, foto D. Podgornik, 1997). / Piran city councilors, detail of a painting by D. Tintoretto (Piran Municipal Palace, photo by D. Podgornik, 1997).*

Redakcija te številke je bila zaključena 30. septembra 2021.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: CLARIVATE ANALYTICS (USA): Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); DOAJ.

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: https://zdjp.si.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: https://zdjp.si/it/.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website http: https://zdjp.si/en/.

OPEN ACCESS

UDK/UDC 94(05) Volume 29, Koper 2021, issue 3 ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

VSEBINA / *INDICE GENERALE / CONTENTS*

Received: 2021-01-15 DOI 10.19233/AH.2021.20

SLOVENIAN NATION-BUILDING MYTHMAKER: FRAN LEVSTIK'S *MARTIN KRPAN*

Darko DAROVEC
University of Maribor, Faculty of Arts,
Koroška 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: darko.darovec@um.si

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment,
Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenia
e-mail: darko.darovec@irris.eu

ABSTRACT

On the case of the literary tale of Fran Levstik, Martin Krpan *(1858), the article illuminates Levstik's political agenda and literary implementation of the outlaw hero, Martin Krpan, for the needs of Slovenia's nation-building process, a phenomenon that was characteristic of almost all emerging European nations at the time. An analysis of Levstik's* Martin Krpan *reveals a unique phenomenon that was tailored to a specific program: namely, the conscious desire to create a national literary character that would constitute a foundation for both further literary creation and the national political struggle. Levstik was the most prominent writer among the emerging Slovenian intellectual class in the second half of the 19th century. The value of his tale resides in its merging of mythical and literary narratives into a functionally connected organism, the simultaneity of "historical" and "non-historical" elements, and the interaction between symbolic and real ambiguities. Levstik's structure for both his literary-political program and his tale about Martin Krpan originates in historical realities and cultural memory of the 15th and 16th centuries: economic (transportation), social (peasant revolts), and political (defense against the Ottoman Turks). Levstik combines these elements with the fundamentals of folkloric and ethno-symbolic cultural heritage of that period. In* Martin Krpan*, Levstik skillfully conceals "historical realities" behind metaphors and symbolism, which is typical of myths. In this way, he provides a path toward the realization of national political ambitions. But the "real" myth Levstik created was more than simply that of Martin Krpan and his adventures. It was more than an argument for the historical origin or vocation of a nation, the defense of the civilization, or the demand for political rights or mimetic narrative prose, i.e. the ability to create a virtual real world. The "real" myth of the literary tale was the elevation of the Slovenian language to the essential distinguishing and constitutive element of the Slovenian nation-building process in comparison with the "Other(s)."*

Keywords: Fran Levstik, Martin Krpan, mythmaker, outlaw hero, national myths, nation and state building, cultural memory, slovenian language, 19th century

CREATORE DI MITI DELLA FORMAZIONE NAZIONALE SLOVENA: IL *MARTIN KRPAN* DI FRAN LEVSTIK

SINTESI

Basandosi sul racconto letterario sloveno Martin Krpan z Vrha *(1858) di Fran Levstik, l’articolo si propone di far luce sull’agenda politica dell’autore, sul suo tempo e sulla creazione letteraria di un eroe originario sloveno ai fini della formazione nazionale, non diversamente da quanto stava avvenendo in quel periodo in molte altre nazioni emergenti europee. L’analisi di quest’opera documenta un processo storico e culturale significativo: una volontà programmatica e consapevole di realizzare una figura letteraria nazionale che possa fungere da base sia per la creazione letteraria che per la lotta politica (nazionale). Levstik fu tra i primi e più importanti letterati dell’emergente classe intellettuale slovena della seconda metà dell’Ottocento. Il merito del suo racconto sta nell’unione della narrazione mitica e di quella letteraria, in un insieme organico che rende possibile una stretta contiguità tra lettura «storica» e «non storica», un intreccio di polisemia simbolica e reale. Levstik traeva ispirazione per l’intera struttura del proprio programma letterario-politico e per il racconto dell'eroe fuorilegge* Martin Krpan *dagli eventi storici e dalla memoria culturale del Quattro e Cinquecento, dalla storia economica (trasporto), sociale (le rivolte contadine) e politica (la difesa dai turchi ottomani), amalgamandoli con talune caratteristiche del patrimonio culturale folclorico ed etnico-simbolico del periodo. Le «realtà storiche», tipiche dei miti, e le «verità storiche» sono nel suo racconto abilmente celate dietro il velo della metafora e dei simboli, indicando la strada verso la lotta politica (nazionale). Ma il «vero» mito che Levstik voleva creare fu la lingua slovena stessa. E infatti, la lingua e la cultura a essa associata furono due essenziali elementi distintivi e costitutivi del processo della costruzione della nazione e dello Stato sloveni rispetto «all’Altro (agli Altri)».*

Parole chiave: Fran Levstik, Martin Krpan, creatore di miti, eroe fuorilegge, miti nazionali, formazione nazionale e statale, memoria culturale, lingua slovena, Ottocento

INTRODUCTION

This paper[1] will reveal how cultural memory of smuggling and peasant revolts, and their historiographical traditions, influenced the emergence of a literary tale that over time has been transformed into a national myth with which the Slovenian people have identified since its emergence in the mid-19th century. I’m referring to *Martin Krpan z Vrha* by the Slovenian writer Fran Levstik (1831–1887) first published in 1858.[2] The intention of this paper is to put forward a complex interpretation of this literary work that still stirs the imagination thirty years after the creation of the independent Slovenian state (1991) – an event that also included revolt as one of its constitutive elements. However, we will not bring contemporary symbols of nation building into the discussion at this point. Rather, we will first discuss how Slovenian writers participated in the nation-building process during the second half of the 19th century. Levstik created a national myth was more than simply outlaw hero Martin Krpan and his adventures, the creation of an original hero of the Slovenian nation as an argument for the historical origin or vocation of a nation (the defense of the civilization, or the demand for political rights), but especially the elevation of the Slovenian language to the essential distinguishing and constitutive element of the Slovenian nation-building process.

The Slovenian social sciences and humanities have already dedicated much attention to Lestvik’s legendary tale about Martin Krpan. As with any other recognized and established literary work, this one – with its particular interpretive power and symbolism – also supports a range of interpretations and reinter-

1 This paper is the result of research carried out in the research project *Cultural Memory of Slovene Nation and State Building* (ARRS, J6-9354), in the research project *Social functions of fairy tales* (ARRS J6-1807) and in the research program *The past of North-eastern Slovenia among Slovenian historical lands and in interaction with the European neighbourhood* (ARRS, P6-0138), funded by the Slovenian Research Agency (ARRS). My thanks to Edward Muir, Nancy Wingfield, Furio Bianco, Vanesa Matajc and Darja Mihelič as well as the anonymous reviewers for their comments.

2 In recent years, characters and metaphors related to Martin Krpan have been used for various marketing purposes in Slovenia. The competition for the strongest Slovenian man (http://www.martinkrpan.si/default.asp) is named after Krpan along with companies, pubs, shops, streets, an elementary school, a gallery, a fitness club, a sports program, a pop ensemble, and a number of products ranging from pâté to a bus, a snow cannon, and even a dredger in the Port of Koper. Translations into: English: Martin Krpan, 1960 (http://www.dedi.si/virtualna-knjiga/15512) and 2004 (translated by Erica Johnson Debeljak); Esperanto: Martin Krpan z Vrha, 1954; Croatian: Martin Krpan, 1949; Italian: Martin Krpan, 1983; Hungarian: Martin Krpan, 1963; Macedonian: Martin Krpan, 1965; German: Martín Krpán, 1960; Russian: Martin Krpan : slovenskaja narodnaja povest′, 2001; Slovakian: Martin Krpan z Vrhcu, 1950; Serbian: Martin Krpan, 1939; Swedish: Martin Krpan från Vrh, 2004. In 1954, the expressionist painter Tone Kralj created a series of large full-page color illustrations of the story. His picture book, reprinted thirteen times, is now the most recognizable image of Martin Krpan. The 1954 edition is quoted in this article (translated by Luka Hrvatin and the author). Cf. https://en.wikipedia.org/wiki/Martin_Krpan and https://sl.wikipedia.org/wiki/Martin_Krpan_z_Vrha.

pretations, including historical, literary-historical, and other interdisciplinary interpretations that sometimes contradict each other.[3]

Arriving on the heels of the romantic poet France Prešeren (1800–1849) who already laid strong foundations in the field of poetry, Levstik belongs to a generation of Slovenian writers who made significant accomplishments in terms of increasing the recognition of Slovenian prose. Just as Prešeren followed contemporary European artistic trends of his time, so too did Levstik in his literary creation. In this sense, his artistic program was closely in line with Slovenia's first organized politic movement known as *Zedinjena Slovenija* (United Slovenia), which began in 1848. This movement was part of simultaneous German, Italian, Hungarian, Southern Slav – and indeed pan-European – political efforts to establish national states.[4]

The literary tale includes both historical facts and the mythical and symbolic analogies of a multi-layered archaic folk tale, which combined, became both a national mythical image and part of the literary-political program of a national awakening in accordance with the author's intentions. This work was followed by those of the most important Slovenian writers of the second half of the 19th century – Josip Jurčič, Ivan Tavčar, Janko Kersnik, Anton Aškerc,[5] Fran Saleški Finžgar, and Ivan Cankar – who together created the foundation of Slovenian statehood: namely, the expressiveness of the standardized Slovenian language.

I.

My father once told me that the literary hero and smuggler from the literary tale Martin Krpan, first published in 1858 and now known to all Slovenians, illustrates the centuries-old role the Slovenian territory played in the defense of Christian civilization, and particularly the Habsburgs (Vienna), against the Ottoman Turks. My father was in his final year of law school in Ljubljana when the Second World War broke out. However, when I began research on this subject, I discovered that despite its numerous representations, the literary tale of Martin Krpan has in fact never been interpreted as a work that "defends religion," a common myth in many Southeastern European countries, including the Bosnian enclave, which built its mythical heroes on the "defense of Islam". The French theologian Bernard of Clairvaux among the

3 I would like to emphasize the following works in this extensive bibliography: Slodnjak, 1931; Orel, 1931; Logar & Ocvirk, 1933; Koblar, 1933; Vidmar, 1951; Levstik, 1952; Tomaževič, 1958; Mahnič, 1958; Vilfan, 1962; Vilfan, 1963; Pogačnik, 1977; Paternu, 1978; Kocijan, 1979; Skušek, 1980; Žižek, 1980; Kos, 1982; Mitrović, 1982; Močnik, 1994, 199–201; Velikonja, 1996; Košuta, 1996; Pogačnik, 1999; Hladnik, 2002; Simoniti, 2003, 77–78, 316; Kmecl, 2004, 140–159; Trobič, 2005; Baskar , 2008, 75–92; Jazbec, 2009; Čeh, 2021.

4 For a thorough study on the forms and collective ideas that influenced the formation of national collective consciousness, cf. Smith, 1999. On p. 60, he notes: "By 1800, most of Western Europe was caught in the romantic quest for origins; by 1850, it has spread to Eastern Europe, and during the next century was diffused to Asia and Africa." On influeces of the three nineteenth-century nation building writers, Slovenia's France Prešeren, Denmark's Hans Christian Andersen, and Iceland's Jónas Hallgrímsson, cf. Helgason (2011).

5 Cf. recent work of Darja Mihelič (2021).

first used the term *Antemurale Christianitatis* in 1143 when describing a Frankish garrison defending the town of Edessa (present-day Sanliurfa, Turkey) the Seljuk Muslims, but the metaphor of the bulwark was also known in Croatian and Serbian medieval literature. It was, and remains, part of the process of Croatian state building.[6]

Fran Levstik (1831–1887), the author of the Slovenian literary tale *Martin Krpan* (Levstik, 1858a), would certainly have found examples of the *antemurale* myth in neighboring Slavic countries, especially in folk literature about *hajduks* and *uskoks*, the popular outlaw folk heroes from Western Balkans (cf. Wolff, 2001). In folk songs, *hajduks* and *uskoks* are described as brave men defending justice and punishing injustice.[7]

One special characteristic of the literary tale of Martin Krpan that has yet to be properly interpreted is that the author, Fran Levstik, represents a true example of a mythmaker. The literary tale follows a specific literary and political program: to create a character for the Slovenian nation-building process. Levstik realized that the territory mostly inhabited by Slovenian-speaking people in 19th century did not yet have a common heroic character[8] needed for the formation of "an imaginary community," as Benedict Anderson clearly presents the phenomenon of the creation of national states, especially in his explanation of the role of the press (in particular periodicals) and intellectuals in the nation-building and state-building process (Anderson, 1991, 67–82)[9].

We can assume that Levstik was well aware of the fact that the mythic images that play a decisive role in community identity formation are usually constructed from individual characters portraying folk heroes, precisely because they fall into the category of the origin myths (Eliade, 1963, 8–18). Furthermore, it should be emphasized that Levstik's conscious choice of an outlaw hero character was no doubt made on the basis

6 For this discussion, I would like to point out two collections of scientific papers edited by Pål Kolstø (2005; 2014). The articles offer in-depth comparative interpretations and interdisciplinary analyses of symbolic state-building in Albania and the former republics of Yugoslavia, with the exception of Slovenia. The articles from the 2005 edition are especially interesting for our topic: Ivo Žanić, 2005; Vjekoslav Perica, 2005 and Bojan Aleksov, 2005.

7 The most famous *hajduks* are Starina Novak, Mijat Tomić (both from Bosnia), Stari Vujadin (from Livno), Bajo Pivljanin and Mali Radojica (from Dalmatia), Kostreš Harambaša (from Udbina), and, in the 19th century, Hajduk Veljko (from the Negotin area) and Stanoje Glavaš (from Smederevska Palanka). The base of the *uskoks* was initially Klis Fortress, conquered by the Turks in 1537, then Senj in Austrian territory, and Ravni Kotari in Venetian territory. In Croatian *uskok* songs, the heroic deeds of Ivo Senjanin, Tadija Senjanin, and Đuro Daničić are praised, while songs about *uskoks* from Ravni Kotari are more likely to address Od Zadara Todor, Petar Smiljanić, Stojan Janković, Ilija Smiljanić, Vuk Mandušić, and Ilija Mitrović. Muslim heroic songs from the Bosnian Frontier (Bosanska Krajina) feature similar motifs: Mustajbeg of Lika, Alija Đerzelez, Mujo Hrnjica and his brother Halil, Alija Bojičić, Budalina Tale, and Dizdarević Meho appearing as heroes in these epic poems (Jurančič, 1959, 169). Similar characters portraying folk heroes are also present in the literature and folk literature of other Southeastern European countries (Maretić, 1966; Mijatović, 1974; Stanojevič, 1973).

8 On the concept of character that also has value in aesthetics, cf. Komel, 2011, 95–101.

9 Anderson's findings were developed by Smith (1999), a study that was an important reference work for this paper.

of his ethnographic field research (Slodnjak, 1931; Mahnič, 1958). He discovered that the historical role of the outlaw hero (smuggler, in this case of salt) – who enjoyed a degree of support from his community – was already very much present in Slovenian folk literature, which had only started to be written during that period.[10] In making his choice of outlaw hero as the main character of the literary tale,[11] he also took into consideration the folk literature from other Southeastern countries. Levstik was also inspired by works from Western Europe, particularly from the 18th century when many myths and legends were created, some of them based on real historical episodes when individual smugglers were transformed into folk heroes. A typical representative of this type of hero is the French smuggler Mandrin from the mid-18th century.[12] Smuggling became a popular topic in various literary genres, folk songs, and, last but not least, national mythologisations. Moreover, renowned smugglers sometimes became deeply implicated and involved in the processes of state formation and consolidation (Gallant, 1999, 26–27, 51), and their rebellion became a synonym for civil bourgeois revolution embodying freedom and equality within the economic framework and fraternity of the community. In contrast, the dominant character of the folk hero in Southeastern Europe during the 19th century was associated both with the defense of "religion" and the outlaw hero.

This type of outlaw hero belongs to the so-called social banditry, a phenomenon brilliantly presented by Eric Hobsbawm in *Bandits*.[13] In this study he demonstrates how myths about outlaw heroes are structured. Graham Seal's book *The Outlaw Legend* (Seal, 1996)[14] is also of interest as a methodological and theoretical reference work that traces the development of the outlaw hero myth (personified above all by Robin Hood) in English, American, and Australian cultures. Historians criticized Hobsbawm's treatise: they argued that it is dangerous for historiographers to draw conclusions solely on the basis of folk tales, and claimed that the real bandits, around which such legends were created, were violent and bloodthirsty. The critics often tried to prove their point with individual cases and actual historical documents.[15] However, their criticism did not diminish the importance of Hobsbawm's study because it essentially ignored the basic concept Hobsbawm elaborated, as well as his detailed discussion about why individual bandits were transformed into legends or myths. Hobsbawm also emphasizes the universality of the phenomenon:

10 More extensive collections of folk literature were collected and recorded only by Štrekelj (1895–1923).

11 It is worth noting in this regard that Jacob Grimm, one of the most ardent admirers of Serbian and Croatian folk poetry, wrote a letter to Vuk Stefanović Karadžić in 1822 claiming that "there is not and will not be any nation with songs like these." (Jurančič, 1959, 138)

12 Mandrin united a band of more than two hundred smuggler-rebels who, among other things, demanded social change. For this reason above all, Mandrin was praised as a hero for more than a century afterwards. Cf. Fonvieille, 1995; Lusebrink, 1979.

13 Hobsbawm first published the book *Primitive Rebels* in 1959, with subtitle *Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*. Also due to criticism from some scholars, he supplemented this study with the work *Bandits* (1969). Here I quote the revised 1981 edition.

14 Cf. also Kooistra, 1989, and the extensive literature listed there.

15 Cf. Slatta, 2004, 22–30, with the list of essential literature by critics of Hobsbawm's concept of social banditry.

Fig. 1: Fresque de Mandrin Yves Morvan Brioude - Images of the Anti-Tax Smuggler Louis Mandrin (1725–1755) - the 18thC French Robin Hood (Wikimedia Commons).

Social banditry of this kind is one of the most universal social phenomena known to history, and one of the most amazingly uniform. Practically all cases belong to two or three clearly related types, and the variations within these are relatively superficial. What is more, this uniformity is not the consequence of cultural diffusion, but the reflection of similar situations within peasant societies, whether in China, Peru, Sicily, the Ukraine, or Indonesia. Geographically it is found throughout the Americas, Europe, the Islamic world, South and East Asia, and even Australia. Socially it seems to occur in all types of human societies that lie between the evolutionary phase of tribal and kinship organization, and modern capitalist and industrial society, but include the phases of disintegrating kinship society and transition to agrarian capitalism. (Hobsbawm, 1981, 18)

Hobsbawm divides social banditry into three main forms: "[1] the noble robber or Robin Hood, [2] the primitive resistance fighter or guerrilla unit of what I shall call the *haiduks*, and [3] possibly the terror-bringing *avenger*." (Hobsbawm, 1981, 20)

Outlaws and system of vengeance were deeply intertwined with each other and thus their outcomes often reflected the legal systems of the various political entities in Southeastern Europe especially during early modern period.[16] The outlaw-hero phenomenon also reflects the importance of common law among the people, especially in comparison with the increasingly forceful scholarly or state law that began to prevail from the 16th century onward. Therefore, this discussion also requires some engagement with aspects of the opposing but interacting notions of "law" and "lore". As Seal has stressed, "the argument is advanced that in those situations where the law of the state is found inadequate or oppressive certain individuals will revolt against the power of the state." These outlaw individuals will be given the support of otherwise law-abiding citizens as long as they are seen to be operating in accordance with the moral code of the outlaw hero tradition, that is outside the "law" but inside the "lore". Outbreaks of social banditry represent ideal circumstances for investigating this general proposition (Seal, 1996, XII).

According to maintain the respect, sympathy, and active support of his own social group, the outlaw hero must adhere to, or at least be seen to adhere to, a relatively rigid set of guidelines. Some actions are appropriate, even laudable, while others are reprehensible and may not be countenanced if the outlaw is to become a hero. In to the outlaw hero tradition, as articulated by Hobsbawm and expanded upon by Seal, the outlaw must act in according to moral tenet or codes embodied in the following ten elements of narrative and character: the outlaw hero must be a friend to the poor, a trickster, forced into outlawry,[17] betrayed, oppressed, brave, generous, courteous, not indulge in unjustified violence, and live on after death. The last motif is Seal's (1996, 11) appendix to Hobsbawm's (1981, 42–43) and is essential to understanding the civilizational-cultural dimension of the outlaw hero character, which is not only embedded in the cultural patterns of the image of Jesus, but also often appeared in earlier primitive societies in religious rituals that created and preserved the social order (comp. Radcliffe-Brown, 1952, 188–211).

16 To the concepts of conflict resolution between customary law and legal process in medieval and early modern Europe was dedicated two issues of Acta Histriae in year 2017. I especially highlight the studies of Muir (2017), Oman (2017), Povolo (2017), Martin (2017), Faggion (2017), Casals (2017), Bellabarba (2017), Vidali (2017), Resta (2017), Carroll (2017). It is worth noting in this regard some other studies published in Acta Histriae: Povolo (2015), Carroll & Cecchinato (2019), Casals (2019), Oman (2019) etc. Cf. also Tepavčić (2018), Oman (2018) and Darovec (2018).

17 Claude Lévi-Strauss believes that the trickster of many mythologies acts as a "mediator", representing the opposition between life and death. The theory of myth is one of the central themes developed by Lévi-Strauss in the following works in particular: Lévi-Strauss, 1963, chap. XI: The Structural Study of Myth; Lévi-Strauss, 1966; Lévi-Strauss, 1976; *Part Three: Mythology and Ritual*; Lévi-Strauss, 1969; Lévi-Strauss, 1988.

Not all of these elements are present in each iteration of a particular outlaw, but enough will be there to indicate that an intricately balanced combination of traditional motifs is being invoked along with the values and attitudes embedded in those motifs. Moreover, in almost every individual case of the outlaw hero tradition, there is clear evidence of serious social, economic, cultural, and political tensions within and between the various communities and groups involved (Seal, 1996, 11; Brown, 1990, 258–281).

This discussion brings us closer to addressing the structural and morphological characteristics of tales. Certainly, Vladimir Propp broke new ground in this area. His aim was to study the genesis of the phenomena (rather than events) from the historical past that correspond to the form and structure of tales and their common origin (Propp, 1984, 48–64).[18] In his analysis of the historical roots of the wonder tale, he devotes special attention to various characters from different tales, including bandits. Nevertheless, Propp admits that at first glance it seems "absurd or perhaps even savage" that "all wonder tales are of one type in regard to their structure." On the basis of this statement and the assumption that "there is no serious reason to isolate tales from myths," Claude Lévi-Strauss placed tales and myths into a unity, an atemporal mythological matrix structure "whose form is indeed constant." (Lévi--Strauss, 1984, 170, 175, 176, 184).

Propp enumerates seven main characters in mythical tales: the villain, the donor, the magic helper (heroes can only manage without a magic helper if they have supernatural powers), the princess (the sought-after person) and her father, the dispatcher, the hero, and the false hero (Liberman, 1984, XXX; Lévi-Strauss, 1984, 173). Lévi-Strauss went on to stress that the fundamental tale, of which all tales offer only an incomplete realization, is formed of two *parties* the functions of which are recurrent – some being simple variants and some belonging specifically to each *partie*. During the first *partie*, the functions are: struggle, branding the hero, victory, liquidation of lack, return, pursuit of the hero, and rescue. During the second *partie*, they are: the hero's unrecognized arrival, the assignment of a difficult task, success, recognition of the hero, the exposure of the false hero, and the transfiguration of the hero (Lévi-Strauss, 1984, 181).

Now let us return to the story of Martin Krpan. It appears that Fran Levstik invented this literary tale, seventy years before Propp's analysis of fairy tales and a hundred years before Lévi-Strauss's analysis of myths on the basis of theoretical and methodological elements. Although the literary greatness of Martin Krpan resides in part in its use of "mythical procedures" and in part in its deconstruction of mythical ideology (which for Levstik presumably presented a romantic lie;

18 This volume is a miscellany by Vladimir Propp (1984), a famous Russian folklorist, the author of the book *Morphology of the Folktale (1928).* It contains seven articles, two chapters from the book *Historical Roots of the Wondertale (1946)*, and the introduction to the book *Russian Heroic Epic Poetry (1955).* Claude Lévi-Strauss's critique of *Morphology of the Folktale* was added to the book in the form of a special supplement (167–189). Citations are to this edition (Propp, 1984). The source is Lévi-Strauss's *Structural Anthropology 2*, Chapter 8. Propp's method was later formalized by Greimas, 1976, 5–26.

Fig. 2: Mullah Nasreddin Hodja (1208–1285). Example of representations of the weak horse as helper, the best known rider of such a horse being Nasreddin from the 13th century. A 17th-century miniature of Nasreddin, currently in the Topkapı Palace (Turkey) Museum Library (Wikimedia Commons).

Močnik, 1994, 201), the tale nevertheless follows the rules of mythology. In fact, this was its primary purpose as will become clear in this discussion. The typical mythical process presents the solution to a problem that has emerged in society with dramatic anxiety or even traumatic urgency. The myth achieves this by actualizing the contradiction with a well-known, domestic, uneventful contrast or relationship, and resolving it with modest means, almost aesthetically. Thus the most difficult problems are solved with the minimum number of mental operations (Močnik, 1994, 196–197). Levstik's basic "mythical problem" was the Slovenian language, the Slovenian word.

One of the special charms of the tale or myth of Martin Krpan is that Levstik never published its second part, which remains virtually unknown to the reading public. With the second part, he encompassed the rules mentioned above as well as the concept of mythical tales. Nevertheless, or indeed perhaps precisely because of this lack, the myth was established.

II.

An analysis of Levstik's *Martin Krpan* reveals a unique phenomenon that was tailored to a specific program: namely, the conscious desire to create a national literary character that would constitute both a foundation for further literary creation and for the national political struggle. Levstik was only twenty-seven years old when in the same year (1858) published in a literary form his literary-political programme *Rambling from Litija to Čatež* (Levstik, 1858b),[19] than a critical essay entitled *Mistakes in Slovenian Writing* (Levstik, 1858c), and the literary tale *Martin Krpan*, which served as a model for the realization of his ideas. Only twenty pages long, this lively text presents Martin Krpan, a Slovenian peasant, as the central character whose role is to save the Emperor in Vienna, and indeed the entire empire and religion, from the Turkish threat. This is the central heroic deed in the tale.

What must be emphasized here is Levstik's conscious choice of main character – a peasant, a social rebel, a smuggler, a righteous avenger, and at the same time a savior of the community against the danger of "the other". These choices were crucial in creating a character with whom the Slovenian nation (in formation) could identify. The portrayal of the hero character shows the specific qualities of the Slovenian nation in formation: it lacked not only its own centers of power, but also nobility, bourgeoisie, official authorities, and, until the mid-19th century, suitable schools in the area where its ethnic community lived, there were only a few small-circulation newspapers published in Slovenian. The relatively sparsely populated region was comprised of small villages and towns. A substantial majority of its population was based in rural areas that were divided into administrative units dominated by German culture with a smaller presence of Italian (Venetian) traders. Romanesque towns and their administrative areas were located at the far western part of the region, spread out on a relatively wide hinterland populated by Slavs. Today, the eastern part of the Slovenian territory borders Hungary, which obtained dual power under the Habsburg Monarchy in 1867, and Croatia, with which Slovenia shares common Slavic linguistic roots. The populations of all of the nations that shared borders with Slovenia are of majority Catholic faith. Located on this important European crossroads, Slovenian lands have been significantly influenced by their surroundings in terms of their social (political, economic, cultural), geostrategic, and environmental aspects.

Slovenians are said to belong to those nations or people that were founded on culture and language, rather than on a glorious past of kings and military rulers (Hroch, 2000). Anton Tomaž Linhart (1756–1795) was the first intellectual to describe the territory of

19 Since 1958, a 22-km-long trip has been organized each year along Levstik's trail in memory of this ramble. The number of participants grows every year. In recent years more than 20,000 people have participated in the walk (http://sl.wikipedia.org/wiki/Popotovanje_iz_Litije_do_%C4%8Cate%C5%BEa). The travelogue format became popular in European literature at the end of the 18th century and the early decades of the 19th century.

the Slovenian people as a whole. Linhart, like Prešeren, belonged to the Zois circle. *Žiga Zois*, son of an Italian father and Slovenian mother, was the richest man on the Slovenian territory in that era. He gave patronage to many cultural figures personalities and encouraged them to write and explore the Slovenian character. Linhart established himself both as a historian and as a playwright (Linhart, 1789; 1790). In a historical discussion *An Essay on the History of Carniola and Other Lands of the Austrian South Slavs*, written in German in the years 1789 and 1791, Linhart responded to the question – "Who are we, Carniolans?" – in the following way: "The people living in the southern part of the Austrian province between the Drava River and the Adriatic Sea, belonging to the large and characteristic branch of Slavic peoples, which, according to its language and origins, is the same ethnic branch and is divided only by coincidence – although historically not quite correctly – into Carniolans and Winds." He wanted to tell the history of this people "by connecting its fates and adventures into a whole," and not "partially, scattered in the annals of the lands in which this people live." By referring to the importance of this nation's development, he rejected the presentation of Slovenian history in provincial segments. He regarded the division of Slovenians according to provinces as a result of historical development, and instead insisted that the people who lived in this territory be unified. This contention found international support in the famous work by Jernej Kopitar, a linguist and professor at the University of Vienna (1780–1844), entitled *Grammar of the Slovenian language in Carniola, Carinthia and Styria* (1808) (Grafenauer, 1974, 133–135). It should also be noted that it was Kopitar who convinced Karadžić to collect and record Serbian and Croatian folk literature in a systematic way (Jurančič, 1959, 137).

Slovenian intellectuals only began to assert themselves during the mid-19th century. This process was accelerated by the education of young people moving from rural to urban areas, as was the case with Levstik. It is essential to be aware that individual intellectuals played outsized roles in the civilizational process during many historical periods. However, the 19th century also brought an unusual amount of significant social change: widespread literacy, a higher level of education and communication, the wider dissemination of information. Numerous books and newspapers began to be published. Oral literature, laws, and customs were collected and recorded. This new social reality demanded modified forms of organization that ultimately manifested themselves in the form of nation states. As a distinctive factor, language already had a considerable influence on the formation of individual communities in the pre-national era. However, in the period when nation states were in formation, language became one of the most important, if not the most important element of unification (Anderson, 1991).[20] In this period, various national mythologies were created and presented

20 Study of Anderson clearly shows the importance of intellectuals and their role in the creation of nationalisms in the 19th and 20th century and their dissemination in the mass media, newspapers, literature (stories, novels, etc.), and later on radio and television. Anderson's influential research also showed other interesting features of nation formation in modern times, especially a comparison with Latin America and Asia, in which reflected European conditions played an important role. On the role and impact of the weekly magazine Mladina for Slovenia's Independence in 1991 cf. Horvat, 2021, for other mass media cf. Tratnik, 2021.

as advanced ideas. The humanistic sciences also entered the fray, competing for which one of them would be the most effective in establishing national symbols and mythologies (cf. Bajt, 2011; Tamm, 2008).

Recently, researchers have begun to dedicate considerable attention to these issues.[21] For example, Smith in *Myths and Memories* defined the four main categories of originating national myths:[22] *primordial* (original), *perennial* (eternal), *modernist* (as a result of the process of modernization), and *ethno-symbolic* (Smith, 1999, 1–27). Kolstø, in the introduction to his collection of scientific papers about myths and borders in Southeastern Europe, notes that specific forms of national mythologies appeared more in this region than elsewhere in Europe because of the many borders and bordering countries. He divides originating myths into the following four categories: *sui generis*, *antemurale*, *martirium*, and *antiquitas* (Kolstø, 2005, 1–34).

However, if we apply these classifications and the description of the manifestations of national mythologies in contemporary scientific literature to *Martin Krpan*, we encounter a problem: which category or categories does Levstik's tale belong to? The pivotal event of the story – the duel – suggests that this work belongs primarily to the category of *antemurale* myths.[23] And yet the entirety of Levstik's tale is also rich in *ethno-symbolic* traditions. Its mythical narrative, attractive to both preschool children and top-level academics, establishes "a lack of temporal commitment; an autonomy and openness related to meaning," (Paternu, 1978, 234) which is a de facto characteristic and condition of every durable and resistant literary work. It is also successful with the use of metaphors and symbols in establishing a unique combination of individual categories within the

21 I drew on the following works as a theoretical and methodological basis for the study of these phenomena: Smith, 1999; Hosking & Schöpflin, 1997; Kolstø, 2005. These studies have a lot in common with other important comparative studies of the reference literature.

22 Kolstø explains the social use of myths as follows: "When we study the function of myths, we ought not to assume that myths function in any specific way of and by themselves. Myths cannot act, only people can. To ask about how myths function, therefore, is to ask about how myths are used and misused by people. This is to inquire into the application of political myths. It is probably possible to find historical myths that have been narrated throughout the ages without being fuelled by any particular political motive. The opposite phenomenon, however, seems to be much more common: political aspirations are often fuelled by myths and many myth-makers do have a political agenda, myths are regularly produced and propagated in order to bolster specific group claims." Kolstø, "Introduction, Assessing the Role of Historical Myths in Modern Society" (Kolstø, 2005, 30). Kolstø distinguishes between the so-called "enlighteners" and "functionalists" as interpreters of myths. The enlighteners believe that professional historians should reject myths, while the functionalists see the creation of myths as an inevitable, even friendly and harmless element of a well-functioning human society (Kolstø, 2005, 2–3). To find out which phenomena can be defined as myths cf. Overing, 1997, 1–18.

23 This is what Kolstø says about the *antemurale* myth: "This myth comes in many different guises and under many different labels: '*antemurale christianitatis*', 'Europe's last outpost', 'defenders of the gates', 'the bearers of true civilization', and so on. Typologically, this myth is very different from the myth of being *sui generis*. Rather than insisting on the uniqueness of the group, it is now included in some larger and allegedly superior cultural entity that enhances its status *vis-à-vis* other groups who do not belong." (Kolstø, 2005, 19–20). The *antemurale* myth, as defined by Kolstø, is typical of the countries of Southeastern Europe, although the phenomena of the *antemurale christianitatis* metaphor can be encountered in other countries as well, especially Poland, Hungary, and Spain (Kolstø, 2005, 24).

national myths; the lack of temporal commitment creates an impression of *originality* and *eternity* in terms of the hero's (national) economic activity on the selected ethnic territory. The duel at the court and its outcome contains unambiguous associations to ideas about the *victimized* role of the Slovenian nation at the hands of the Turks, something that was still very much present in the collective memory of the community. With the elevation of the peasant class to the carrier of bourgeois transformation,[24] the tale predicts the *unique* or *chosen* role of the people (*sui generis*).[25] But the primary purpose and mission of this literary tale – as imagined and theoretically justified by the author – was *modernistic*. This is the main reason its seed fell on fertile ground.

The success of *Martin Krpan* was undoubtedly due to its having been based on the mentality, "the historical truth", and the collective memory of the nation. Levstik wanted to "hold up a mirror" to the Slovenian people, and, at the same time, to convince them. As the author put it: "He who is original is able to rightly embrace any thought with the particularity of his own spirit and then express it beautifully in his own manner." (Paternu, 1978, 245)

III.

The story is relatively simple. A strong and very large fellow named Martin Krpan lives in a village in Slovenia. He makes his living by smuggling sea salt from the coastal towns of Istria to the hinterland and exchanging it for agricultural products.

This is how Fran Levstik describes Martin Krpan, using the words of the narrator Močilar:

> *There is a village in Innerland, called Vrh. In ancient times, a strong and powerful man Krpan lived in that small village. He was the kind of man the likes of which don't come along very often. He didn't care about work, instead he carried English salt on his little mare from the sea, which in those days was strictly forbidden. The border guards kept an eye on him so as to catch him unawares; they feared an honest fight with him, as they would later with Štempihar.*

---

24 Although Levstik opposed German culture in his idea about the emergence of the Slovenian nation because "in the first place, their culture has taken everything that was ours... our authentic traditions, our history and our historical message, our national compassion; almost our national language" (Slodnjak, 1931, 30), he did model his thought patterns on Serbian epic poetry by Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864) and also on German art. Among others, he was influenced by Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781), Johann Gottfried von Herder (1744–1803), Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832), and Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775–1854). Although many national mythologies are established on the basis of important (military) leaders, usually of noble blood, Lessing established a German literature on the basis of the growing German bourgeoisie. In this way, he obviously set an example for Levstik who also used that social class to establish the Slovenian literature. However, in Levstik's case, the bourgeoisie was represented by the rural population (Slodnjak, 1931, 12–13).

25 Even from this point of view, Levstik's Krpan can be interpreted in different ways, or as Kolstø writes (2005, 20): "Skillful myth-makers may succeed in explaining that *sui generis* and *antemurale* belong to different levels of identity, as it were. Expressed in Armstrong's terminology, they may function as myth and counter-myth."

Fig. 3: Martin Krpan meets the Emperor: branding the hero. Illustration by Tone Kralj (Levstik, 1954).

> *But Krpan just kept out of their way and took care that they wouldn't be able to lay their hands on him.*[26]

One day, while on his travels with his mare (mule or donkey),[27] Krpan encounters a carriage carrying the Emperor (*the donor*). Due to his great strength, Krpan is able, in order to let the royal carriage continue on the snowbound road, to pick up

---

26 Levstik, 1858a, 4. In this introductory description, Krpan is depicted as a hero and a trickster with almost supernatural powers. Levstik's choice related to the name of the place from which Krpan originates is also interesting. The second time it appears in the story, he provides a fuller place name – Vrh pri Sveti Trojici (*vrh* means top or hill, *sveta trojica* means holy trinity). According to the *Atlas of Slovenia* (Ljubljana, 1985) there are several Slovenian villages named Vrh and Sveta Trojica, and they are spread over the entire Slovenian territory. With Innerland, he designates the Inner Austrian provinces where Slovenians lived, and not only the province of Inner Carniola, as most interpretations have. Inner Austria (German: *Innerösterreich*) was a term used from the late 14th to the 18th century for the Habsburg hereditary lands, referring to the Imperial Duchies of Styria, Carinthia and Carniola, the lands of the Austrian Littoral, the County of Görz, the Imperial Free City of Trieste, the possessions in the March of Istria around Pazin, and the free port of Rijeka. The residence of the Inner Austrian Archdukes and *stadtholders* was at the Burg castle complex in Graz. With English salt, the author was probably recalling the so-called Napoleon Continental System that prohibited trade between European countries and Great Britain. Štempihar was a real smuggler, tried and executed in Vienna at the end of the 18th Century (author's note).

27 Sources from the Venetian period refer to peasant traders on packhorses as *Cranzi*, after the Carniola region, or *Mussolati,* after the expression in the Istrian dialect *muša* (slo. *mezeg* or *mula,* it. *mula*, en. *hinny*), an offspring of a horse and a donkey. The traders were thus named after their means of transportation. In the story, this might symbolize the rule of the opposite representation of the most common human helper in the folk tales and poems: the horse. Many heroes from Southeastern European folk tales possess a beautiful or magical horse (often named Šarec, i.e. Prince (Kraljevič) Marko, Mujo Hrnjica). There are also examples of representations of the weak horse as helper, the best known rider of such a horse being Nasreddin from the 13th century, considered a popular philosopher and wise man, and remembered for his funny stories and anecdotes (https://en.wikipedia.org/wiki/Nasreddin). Another example is Hitar Petar in the Bulgarian and Macedonian folk tradition (https://en.wikipedia.org/wiki/Hitar_Petar).

his mare (along with the salt she carries) and move her aside with ease (*branding the hero*). As a consequence of this action, he attracts the notice of the Emperor. When the Turk, Brdavs,[28] (*the villain*) appears in Vienna and begins to win every duel he fights with members of Viennese nobles (*knights*), and thus threatens to destroy the entire imperial military elite, the Emperor's last hope lies with Krpan.[29] (Between September 27 and October 14, 1529, the Turkish army besieged Vienna with a large army of 140,000 men under the command of Suleiman I, the Magnificent. Vienna was besieged again in 1683.) Martin Krpan, with his rural toughness and cleverness, manages to defeat the mighty Brdavs in a duel (*the struggle*) while mounted on his little mare (*the helper*). Brdavs drives his mighty (Turkish) sword into the club that Krpan has fashioned out of a linden tree (the symbol of the Slavs). Linden wood is soft and the sword cuts deeply into the wood. Brdavs is unable to pull the sword out again (*the trick*). Krpan then disarms Brdavs and cuts off his head with an axe (*the victory*), which he also made himself. Thus, Krpan saves Vienna from the Turk (*the liquidation of lack*). All he wants as a reward is an imperial document that will permit him to carry out his trading activities legally and without hindrance (*the rescue*).

The character of Martin Krpan is important not only because the tale illustrates a commercial activity that had been going on during the centuries from the medieval period to the Modern Ages: the exchange of various goods between the Slovenian population from the coastal Mediterranean region and the hinterland. It is also important that the myth was shaped around an invincible, strong, and cunning merchant-smuggler as well as a shrewd soldier as will become clear in the following discussion: a Slovenian peasant who defeated the notorious Brdavs, a Turk sowing death among the Viennese warriors and lords. This myth elevates the Slovenia nation to the position of the last bastion of Christian countries against the Turks: "So we said: if no other living soul can defeat him, then Krpan can. Listen, you are the last hope of the Emperor and the city of Vienna." (Levstik, 1858a, 14) And it is indeed a historical fact the Slovenian territory represented the last bastion of the Austrian Empire (and also of modern Europe) against the Turkish menace. First, this was a result of Slovenia's geographical position and conditions. Second, it was due to the fact that the *Vojna krajina* (Military Frontier), a defensive network of fortifications against the Turks on what is today the territory of Croatia, received most of its financial and military aid from Slovenian territory.

In this regard, it is also interesting that the tale was written in the second half of the 19th century, during the period when Slovenian national identity was in the

28 Based on a survey conducted around 2000, Baskar (2008, 84) notes that all respondents knew the character of Martin Krpan in one form or another, but "only" a minority of respondents recognized a Turk in the villain Brdavs. Others could not explain the national origin of this character. The tale never mentions the word Turk, but, certainly when it was published, everyone in the target audience recognized that Brdavs was a Turk.

29 The Emperor forgets about this event, and it is the coachman (*the dispatcher*) who reminds him of it (Močnik, 1994, 200). In this work, the author provides an interesting comment, suggesting that the coachman demonstrates in this act the Hegelian point of view according to which knowledge is the privilege of servants.

Fig. 4: Villain and Hero. Martin Krpan shaking hands with Brdavs (the ordeal). Illustration by Tone Kralj.

Fig. 5: The duel between Krpan and Brdavs. Illustration by Tone Kralj.

process of formation, some ten years after the revolutionary year of 1848 during which the political program of *Zedinjena Slovenija* (United Slovenia) was published. The program included some quite typical, but nevertheless visionary, points of view: "People should live in their own country as they please: Germans in German fashion, Italians in Italian fashion, Hungarians in Hungarian fashion. And we, Slavs, demand fiercely and with all our power that others let us live in our country as we please: Slovenians in Slovenian fashion." In 1848, none of the following Slavic peoples – Czechs, Croats, Vojvodina Serbs, and Slovenians – made specific demands of Austria. These ethnic groups emphasized that they wanted to remain part of the Austrian Empire and fight on its side. This was partly in reaction to the attempts of Germans to create their own continental empire. In the program, it was also stressed that "now we can mingle as a free nation among other free nations, because there has never been such a perfect time for Slovenians, even the sun is shining," and "we shall not miss this precious moment." Due to its historical fragmentation and subordination to other countries and the subsequent absence of political and economic elites, the unifying role in the Slovenian nation-building process was played by cultural figures like Levstik and those in his circle: "Slovenians from the Slavic Adriatic coast to the banks of the Drava River, overcome your prejudices and provincial disputes, embrace each other like brothers and create a Slovenia in your hearts that does not yet politically exist. Send your request to the highest throne and demand the political establishment of Slovenia's boundaries."[30]

30 Gestrin & Melik, 1979, 448. For a review of political history on the Slovenian territory during this period, cf. Gestrin & Melik, 1966.

Slovenian lands were under Habsburg or Venetian rule for centuries and consequently did not develop the economic and political elites that in larger nations formed the main constitutive element in the creation of nation states. For this reason, Levstik chose a rebel peasant as his constitutive mythos.[31] And who might this rebel peasant have been? Certainly, one of the men who participated in the peasant revolts.[32] Of course, these revolts were ultimately suppressed and the peasants were the losers. Still, sooner or later, the oppressed and the peasants were defeated, and victory is needed for the creation of a constitutive identity. Rebellion is also important for victory, but it is not necessary only to win. Certain (military) skills, material (financial) resources, knowledge, experience, social acceptance, and especially shrewdness are also necessary. But where and how could peasants of that period find such qualities? The peasants may have acquired some of the skills of warfare in the so-called peasant army or černida (Pezzolo, 2007, 67–112), that was formed in the Austrian and Venetian lands during the transition from the Middle Ages to the modern era as a defense against the Turks. Rulers were forced into this type of defense as a consequence of Turkish military tactics, which were characterized by sudden unexpected attacks and plunders, and the depletion of the population. Regular mercenary armies usually were not successful in these defensive efforts.

Peasant trade on what is today the territory of Slovenia, which was fairly farflung during the period in question, allowed the peasants of that time to expand their horizons and improve the material conditions for their survival. If we take into consideration the fact that smuggling had expanded dramatically due to higher taxes imposed on this type of trade, and that the authorities were almost powerless in their efforts to tamp down smuggling

---

31 From Levstik's literary program (1858b), it seems clear that Levstik intended to create characters in the tale of Martin Krpan that would serve "as a mirror" for the Slovenian peasantry, allowing them to see themselves as they really were.

32 Five major peasant revolts took place in this region during the period from the 15th to the mid-19th century: the Carinthian peasant revolt in 1478, the Slovenian peasant revolt in 1515, the Croatian-Slovenian peasant revolt in1572–73, the Slovenian peasant revolt in 1635, and the Tolmin peasant revolt in 1713. In addition, over one hundred revolts on a smaller scale took place: 1 in the 14th century, 17 in the 15th century, 25 in the 16th century, 48 in the 17th century, 17 in the 18th century, and 12 in the 19th century. In certain respects, these revolts taken together could also be compared with the broader rebel movement of 1848 (cf. Grafenauer, 1962; Grafenauer, 1974). The peasants' confidence was even greater as a result of the faith they had in their Emperor. In the second half of the 15th century, Frederick III invited the peasants to join him in his fight against rebellious feudal lords. The most famous of these was the feud with the Counts of Celje (cf. Brunner, 1939). At the time of the peasant revolt in 1515, Venetian sources (among them, Marino Sanudo) reported that farmers intended to conquer the Venetian area of Friuli in the name of the Emperor, carrying his picture on their battle banners (cf. Grafenauer, 1974, 70).

Fig. 6: Krpan buying salt in Koper. Illustration by Tone Kralj.

despite an array of measures they adopted,[33] we immediately detect in this historical configuration the natural emergence of the cunning, educated, rebel-peasant soldier, also skilled in fighting with the Turks, that is embodied in the character of Martin Krpan. Thus Krpan represents the ideal figure of the rebel who is socially acceptable, despite being perceived as a criminal in the eyes of the authorities. He continues to live within the community, which protects him, offers him shelter, and considers him a hero. Moreover, the community comes to identify with him and in this way forms its cultural identity.

33 Some official documents from Venetian Istria dating back from the 16th to the 18th century even contain the following expressions: "*pubblico contrabbandiere di sale*" or "*professione di commetter contrabandi di sale*". There were also larger organized groups of people involved in these activities, among whom the Schiavuzzi family of Piran stood out. Cf. Archivio di Stato di Venezia (ASVe), Provveditori al Sal, Atti, b. 378; ASVe, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar, b. 232; ASVe, Collegio, Suppliche, Risposte di fuori, b. 349. The situation was similar in the northern part of what is today Slovenia. This can be seen, for example, in the event that took place near the Drava River in Carinthia in 1779. Guards killed Martin Pretner, a serf of the Bled seigniory, and Anton Walloch, a serf on the Javornik property. They were in a group of eleven serfs (nine from the Bled area and the settlement of Koroška Bela, and two from Javornik), who wanted to smuggle salt across the Drava River into Carinthia – near the village of Slamenze – and exchange it for grain and linseeds. Archives of the Republic of Slovenia (AS), 721 Gospostvo Bled, Iustitialia, fasc. 40. The famous chronicler Johann Weichard Valvasor (1689) wrote the following about the town of Velike Lašče in Lower Carniola (Levstik's birthplace in southeastern Slovenia): "All the people from this place are salt traders." (Valvasor, 1689, II, 36, 41)

Michel Foucault explains this phenomenon with the notion of tolerated or unpunished illegalities, according to which "one might say that, under the Ancien Régime each of the different social strata had its margin of tolerated illegality: the non-application of the rule, the non-observance of the innumerable edicts or ordinances were a condition of the political and economic functioning of society ... illegality was so deeply rooted and so necessary to the life of each social stratum, that it had in a sense its own coherence and economy." (Foucault, 1995, 82)

Lestvik's tale was created in the 19th century, right in the midst of Slovenian national-building process. If we closely examine the Slovenian character of the smuggler Martin Krpan, we see that it encompasses the continuity and diversity of smuggling as an important component in the lives of many individuals and communities (Krpan only partially trespassed the boundary of obedience and also managed at least some of the time to get along with the authorities). The smuggler Krpan became a national myth that can be classified into the group of nation-building myths or *antemurales* (Kolstø, 2005, 19–26): i.e. a bastion against another culture (in this case, the defense of Christianity against Islam). Therefore, this is a phenomenon that demonstrates the mythologization of the rebel, who thus came to occupy the position of a national myth during the nation-building processes of several Balkan peoples.[34] Krpan is a Slovenian peasant-smuggler who saves Vienna from the Turks or, more broadly, the Christian world from Islam. This implies that the Slovenian nation-building process was based not only on social rebellion, but the proximity and defense of borders, and the practice of crossing them.[35]

IV.

Slovenian territory was a borderland and peripheral area, so numerous structural elements evolved that enabled and maintained the presence of illegal practices, and indeed precisely these qualities, of being a borderland and peripheral area, were exploited as an additional resource.

When we talk about rural feudal society in Slovenia, we must emphasize that Slovenian lands were not only a peripheral border area, but one where complementary non-agrarian activities were inevitable due to limited resources. We should also stress that this was a very distinctive border area – between sovereign countries, different tax systems, civilizations, Christianity and Islam – that offered the specific structural elements that enabled and maintained the presence of illegal practices over the course

34 There are a number of works in the South Slavic oral tradition about *Prince Marko*. He is venerated as a national hero by the Serbs, Macedonians and Bulgarians, remembered in Balkan folklore as a fearless and powerful protector of the weak, who fought against injustice and confronted the Turks during the Ottoman occupation. This undoubtedly served as inspiration for Levstik; cf. Slodnjak, 1931, 9–12. About legends of Turkish attacks on Slovenian territory cf. Mlakar, 2021.

35 As Schöpflin noted: "through myth, boundaries are established within the community and also in respect to other communities. Those who do not share in the myth are by definition excluded." (Schöpflin, 1997, 20; comp. Pavlaković, 2012)

Fig. 7: Packhorses Transport (Valvasor, 1689, 36, 41).

of the centuries. It was a region with limited natural resources, where the population systematically engaged in various non-agrarian and often illegal activities. Local populations were used to crossing state borders on a regular basis to find additional ways to survive. These borders were legal as well as administrative borders delimiting taxation and economic systems. Here we must emphasize, on the one hand, the resistance of individuals and communities to the authorities and, on the other, the behaviors of adjustment and adaptation that the population engaged in to survive. Finally, it should also be stressed that the peasant trade represented one of the main motivations behind many of the Slovenian peasant revolts (Gestrin, 1973a, 45 –67; Gestrin, 1973b, 207–218).

During the 16th century, the Venetians were plunged into a deep crisis due to a shift in global trade to the coasts of Western Europe. The wars with the Turks and the Habsburgs had also exhausted Venice, and the Habsburgs had been actively supporting their Adriatic port city of Trieste in order to boost trade with the hinterland. Thus trade with Venetian towns in Istria began to decline, this during a time when between three hundred and one thousand Carniolan peasant merchants came to Koper, Piran, and Muggia every day. Taxes on all goods were constantly increasing, and the goods traded were essential for survival. As a consequence, an overland smuggling industry developed and assumed greater proportions. During the final centuries of the Venetian Republic, not only peasants, but the bourgeoisie, actively engaged in this industry (Darovec, 2004, 175–231).

From the 13th century to the end of the 18th century, trade and economic activities expanded between northwest Istria and Koper and the wider hinterland area (the territory of present-day Slovenia). Already in the second half of the 15th and 16th century, Koper had become the most important trading town in Istria. Trade especially flourished with Carniola and other Austrian provinces.

During the 16th century, Slovenian and Croatian lands established strong economic ties with each other, and were included in the trade network that occupied the wider region. This trade network was especially important because it joined the Adriatic and Mediterranean coastal areas with the region around the Danube. At that time, the main

trade direction in these countries ran from east to west, connecting the Hungarian and Croatian territories, via Slovenia and the Adriatic Sea to Italy, and to other parts of the Mediterranean. The centers of this long-distance trade that linked the east with Italian lands included cities located in the territory of present-day Slovenia – Ptuj, Ljubljana, Koper – and other cities such as Villach and Trieste. Goods exchanged on these trade routes were largely similar to goods exchanged on other international trade routes. However, merchandise travelling from east to west was completely different from that travelling in the opposite direction. Large quantities of agricultural products and goods, especially livestock, meat, hides, various raw materials and metals, steel products, and artisanal products were transported to the west, while Mediterranean agricultural products, wine, olive oil, fish, and salt and, artisanal products, and Levantine and Venetian goods were transported to the east (Gestrin, 1973b, 207–208).

In the century of the great peasant revolts in Slovenia and Croatia, financial relationships among the feudal lords strengthened because of the important role of the trade described above. On the one hand, all of this was reflected in changes in the feudal rents and the structure of the seigniory; these changes can be traced to the efforts of feudal lords to get out of the crisis related to seigniory. On the other hand, they were also reflected – despite the medieval concept of the social division of labor – in the increasing growth of so-called rural trade; that is, the engagement of feudal nobles and serfs in trade and bargaining activities. At the same time, the difference between towns and villages was increasing – even in the peasant trade itself. In addition to surpluses of agricultural and artisanal products, the salt trade had always played an important role in this commercial activity, especially the sea salt trade on Slovenian territory carried out by peasant traders.

Rural and peasant trade in particular definitely had a decisive impact on the escalation of social conflicts and also on the climactic events of this period: the peasant revolts. In this respect, the Slovenian peasant revolts, such as the famous Friulian peasant revolt from the 1511, which has been described in several historical accounts (Bianco, 1995; Muir, 1998), were slightly different from other revolts (for contraband cf. Bianco, 1990).

Just like professional middle-class trade, peasant trade also had to adhere to the traffic and toll regimes. In addition, taxes imposed by both the Venetian and Austrian authorities had to be paid on items for consumption. These taxes along with state fiscal policies related to transportation fees and trade, the result of pressure from the feudal lords, especially the *Landstände* nobility, became increasingly onerous for the peasants. Peasants had to pay the old as well as the new and higher charges. They also had to follow the regime of compulsory trade routes and the operating rules of the tollhouses. Although Turkish invasions and conquests on Slovenian and Croatian territory did not significantly affect the direction of trade, they undoubtedly had a powerful impact on the first major peasant revolts on the Slovenian territory. In order to finance the defense of their lands against the Turks, the nobility imposed higher taxes. But when the Turks first entered Carinthia in 1473, for example, the nobility did not provide for the defense of the peasant's holdings. Further invasions led to the first Slovenian major

Fig. 8: Martin Krpan meets the border officers (community support). Illustration by Tone Kralj.

peasant revolt in 1478, involving almost the entire territory of Slovenian Carinthia. The second and largest Slovenian peasant revolt took place in 1515 and covered a territory of twenty-five thousand square kilometers, involving around eighty thousand rebels at its peak, and lasting for nearly a year with preparations alone taking six months. This was chiefly influenced by Austria's war with Venice (the first war between Venice and the Habsburgs in 1508–16) and the obstruction of the peasant trade by feudal lords and townships, including the introduction of tolls and mandatory trade routes, etc. More than sixty castles were attacked. In 1515, prior to the armed revolt, an association of peasants demanded that decisions about regional taxes be made by the peasants rather than the *Landstände* nobility. The peasant association brought together peasants, rural artisans, and miners. It even exercised the right (for a couple of months) to make decisions on some conquered estates regarding taxes and their collection, the higher and lower judiciary, and to choose which priests would be appointed to certain parishes. During this time, the association also organized its own army. From this period, we find historical data about the more or less successful organization of so-called peasant armies or *černida*, first formed to defend against the Turks. They were also present, at least on the Venetian side, in the above-mentioned Venetian-Habsburg war (Vilfan, 1954, 24–29).

Fig. 9: Krpan with his ailing wife who dies before the main story indicating the outlaw hero's moral guidelines to treat women and the poor with the utmost courtesy. Illustration by Tone Kralj.

Peasants had a strong dislike of the new policies and their promoters. Tolls imposed by feudal lords and other rulers of the land represented a major obstacle to the peasant trade. As a consequence of this and the growing importance of the peasant trade as a source of income for the serfs, smuggling increased. The movement of contraband became a socially acceptable activity: a profession, a necessity, a means of survival, and a modus vivendi passed down from generation to generation. Smuggling became a ritual with the dimensions of social determinism. In this sense, smugglers could be described as social rebels – as defined by Hobsbawm – and were perceived as heroes in their community. These outlaws were celebrated because they were seen, rightly or wrongly, to embody a spirit of defiance and protest. They symbolized the opposition of the poor and dispossessed to those perceived to be their oppressors. The criminality of the outlaw hero has a definite political dimension, even when it was crudely formed and poorly articulated – except in folklore. Even if the outlaw heroes did not themselves espouse political views or goals, their activities were viewed in that light by their own and other communities who perceived the outlaw's individual rebellion as symbolic of their own desires, and as a vicarious blow against their oppressors (Seal, 1996, 197). According to Hobsbawm, social rebellion is either a result of the conflict between

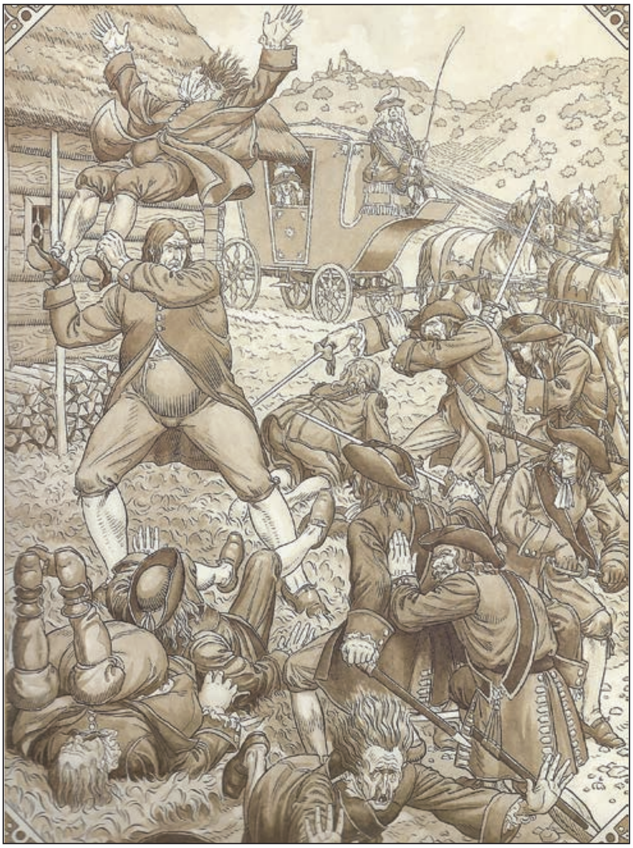

Fig. 10: Krpan chases away the border officers. Illustration by Hinko Smrekar (Levstik, 1917).

traditional and modern culture, or between domestic and foreign culture. It may also emerge from the transformation of the means of production or of the social organization (Hobsbawm, 1981, 23–24).

In Slovenian lands, the authorities were almost powerless in the fight against increased smuggling activities. Nothing seemed to help: not tollhouses, new ways of collecting tolls, a revamped system of certificates about the payment of tolls, stricter supervision, or rewards offered to those who captured smugglers or reported them. The armed servants working at the bigger and more important tollhouses during the 16th century, whose responsibility was to secure commercial traffic and prevent smuggling, did not generally succeed. The numerous decrees issued by the authorities to different offices and the land seigniory in order to prevent the serfs from smuggling contraband, which harmed the Chamber, also did not help. This form of smuggling could be dan-

gerous because peasants who carried contraband goods exposed themselves to the risk of not only losing what they carried, but also paying heavy fines. With the introduction of armed servants at the tollhouses, the peasants were also exposed to the risk of armed encounters. Blood was spilled in the conflicts and fatalities sometimes occurred. In his study, Sergij Vilfan provided an interpretation based on historical sources of the creation of the character of Martin Krpan and its hold on the collective imagination. The event he refers in this interpretation to took place in 1610 in the main square in Postojna. Infuriated locals killed some border guards with whom peasant traders in the area from Trieste to Postojna had been having regular conflicts. After they killed the guards, the locals stripped them naked and saw that they were circumcised, indicating that they were Muslims or Turks, as quoted in the source. The guards worked for the lord of Socerb Castle, which controlled the trade routes to the Habsburg city of Trieste, and particularly the illegal trade in salt. They were constantly venting their anger (often unjustifiably) on peasant traders with whom they had numerous conflicts. The most famous incidents were two conflicts during the same year – one occurring in Hrušica in the area of Brkini and the other in Postojna (Vilfan, 1962, 3–4).

Peasant trade and its growth gradually increased the economic power of a significant part of the rural population, and this part of the population played an important role in the peasant revolts. This was clear from the gathering of peasants in the town of Konjice during the Slovenian peasant revolt of 1515. In 1573, during the Croatian-Slovenian revolt, many rebel leaders originated from this segment of the serf population (Gestrin, 1973a, 3). Indeed, judging from the timing of these events, an argument might be made that the revolts during this period broke out each time the income from trade and other non-agricultural activities was threatened or dropped, causing the serfs to bear the financial burdens and pressure of their feudal condition with greater difficulty.

V.

This combination of these circumstances that marked the Slovenian collective memory – the peasant trade both legal and illegal, the peasant revolts, and the constant Turkish threat (reaching all the way to Vienna which was besieged by the Turks in 1529 and 1683) – can be traced through Slovenian folk literature, and indeed represents the historical and literary foundations for the tale of Martin Krpan. In his literary program, Levstik wrote that there are "... many fairy tales [circulating among the people] about war refugees roaming the hills and woods. Even today, the whole of our country is still telling how young men were once hunted down and forced to join the army. The bandits and the tenth brothers[36] are national property, although nobody likes them, especially not the former." The Reformation when biblical texts were translated into national vernacular languages also provides historical context. In the middle of the 16th century, the

36 Folk wisdom in Slovenia held that the tenth child brought bad luck. Therefore, these children had to leave home and find a job. *Rokovnjači* [The Bandits] and *Deseti Brat* [The Tenth Brother] are two novels by the Slovenian writer Josip Jurčič.

first books were published in the Slovenian language. Levstik emphasizes that it was during this period that "Slovenians behaved with more independence than they ever had before. Indeed, our most beautiful folk songs originate from this period." He adds: "But the entire history of these times still resides in the whole. There is a lot of work to be done, but no one is there to do it." Therefore, it is time "to draw inspiration from our people more than ever before. There is enough substance in the people, especially for humorous writing..." Levstik's insisted that the hero of his story "should be based on an important local person," revealing that the choice of the central protagonist in the story was certainly intentional (Kmecl, 2004, 151–152).

Therefore, as Vilfan concludes, the foundation of the story of Martin Krpan is the centuries-old economic activity that contributed to the stronger economic connection of the lands "from which the Slovenian national consciousness emerged as the basis for the formation of Slovenian statehood. What's more: wherever salt traders went, they connected the places in which the Slovenian language lived. In these politically fractured lands, the salt traders were the ones that helped people to get to know each other and develop a consciousness of a language community." At the same time, he speculates: "That being the case, was Martin Krpan a representative of the older economic foundations that influenced the formation of the Slovenian national entity?" (Vilfan, 1962, 10). In Levstik's times, haulers – so-called *furmani* – embodied one of the most important service activities of the peasant population.

Levstik's tale, replete with symbolism and metaphors, would not have possessed the qualities that elevated it to the level of a national myth if it had not, in its analysis and subsequent artistic creation, insightfully captured the national spirit, collective memory, and imagination of the period. If we read this work from a "historical" perspective, it does more than merely reflect the historical facts. More than anything, it reveals the socio-political "atmosphere" and the collective consciousness of the Slovenian peasant who did not identify with the nobility, even if they were the rare apostates such as Robin Hood and Prince Marko, but did identify with a one of their own,[37] a peasant who possesses a sort of supernatural power in his physical strength complemented by slyness and ingenuity. Levstik draws on rural notions and moral standards in his depiction of Krpan's adventures, as well as on the characteristics of the court in Vienna, and the contrasting world of peasants and lords (Tomaževič, 1958, 60). Identification with the peasant-smuggler who represents the position of a rebel against the authorities/state per se[38] is a well-established tradition among the peasant class who used to elevate such figures to the level of local heroes.

37 Levstik sees the foundation of the Slovenian nation in the peasant and his language, because – as he writes in his program – "the treasure of Slovenian language still lies in the peasants and the people outside the city." Therefore, his main advice to writers was to learn the language "where you find its true source, that is from the peasant's mouth..." (Paternu, 1978, 247).

38 In the Tolmin area, people still equate contrabandists with rebels (see adapted folk songs in the dialect: Bakalina Žbrejnkl, Čadrg Records, Tolmin, 2013, http://www.macefizelj.si/bakalina/bakalina-zbrejnkl.html). The memory of the Tolmin revolt from 1713 is present in the local folk tradition.

Levstik also included in his story – which, although based on folk motifs, was still shaped according to the thematic, formal, and genre guidelines of the time – the distinctive features of a number of Slovenian folk songs and tales: specifically, the most famous Slovenian heroic folk song of that period, Pegam and Lambergar,[39] and several other local folk tales about King Matjaž, Peter Klepec, angry Kljukec, (Stanonik, 2009, 293–298) and the smuggler Štempihar from Upper Carniola, a real person from the late 18th century who was tried in a court in Vienna.[40] Levstik also was well acquainted with Vuk Karadžić's collection of epic poetry. The comparison with Serbian epic poetry is therefore appropriate (for example, Prince Marko and Musa Kesedžija the Outlaw or Prince Marko and the Arab),[41] as well as with similar work from other countries.[42] The central event of Krpan's duel with Brdavs thus establishes the *antemurale* myth.[43]

The central event in *Martin Krpan* – the duel – not only suggests a comparison with Hobsbawm's righteous rebel-avenger (Hobsbawm, 1981, 58–69), but also allows Krpan to ultimately demand the same rights as the nobles; as he

39 This tale was produced by the Habsburgs in the mid-15th century after their victory over the powerful Celje Counts, who had previously ruled roughly half of what is today Slovenian territory and much of Croatia (Gruden, 1910, 370–371). The Slovenian coat of arms is composed of Mount Triglav, the sea, and three gold six-pointed stars that form a triangle and symbolize democracy. The stars are taken from the coat of arms of the Celje Counts.

40 The comparison of Krpan with the historical French salt smuggler Mandrin from the second half of the 18th century who appeared in numerous interpretations in the 18th and 19th centuries, is an obvious one. Cf. Lusebrink, 1979, 345–364; Fonvieille, 1995.

41 The influence of and comparison with the *Kanjoš Macedonović* by the Montenegrin writer Stefan Mitrov Ljubiša (1824–1878), also a work that awoke a nation, is interesting. *Kanjoš Macedonović* was written in 1870 and contains some of Levstik's motifs. But Macedonović, the legendary hero from Budva, who, despite his small stature, fought against the giant Furlan, an enemy of the Doge of Venice, did not evolve into an independent national symbol because he fought for the position and glorification of the local Paštrović nobility which embodied the nation (Pogačnik, 1977, 161–171; Premović, 2021). Slovenian giant Krpan could also be compared with the Istrian Veli Joža who expressed (national) opposition to the Venetian (Italian) authorities, and with the Russian Ilya Muromets, in whose story we also encounter armed conflict for the defense of Christianity; Trobič, 2005, 125–127. On the influence of the story of the biblical giant St. Christopher among Slovenians cf. Divjak, 2015, 591–630.

42 The area of South Eastern Europe is also interesting because of the Muslim enclaves in Bosnia and Herzegovina. A collection of their songs was published by Hörman (1889). One of the central protagonists in the songs is Mujo Hrnjica, also the strongest man in the world, who could only be harmed by a golden bullet. This is what he once confided to "his brother in milk" – they were both born prematurely and kept alive by forest fairies – and his brother then betrayed him and murdered him with a golden bullet. This story is undoubtedly a reflection of the policy of almost all European state authorities of that era, as they encouraged and rewarded betrayal among bandits. Cf. Povolo, 2015, 224–227.

43 The general characteristic of the *antemurale* myth is formed in the structure of the collective memory, especially on the basis of ideas that "this 'wall' throughout history has been assailed time and again by the dark forces of the other side, the group has been chosen by divine providence to sacrifice itself in order to save the larger civilization of which it is a part." (Kolstø, 2005, 20)

Fig. 11: Prince Marko and Musa Kesedžija, painting by Vladislav Titelbah (1900). Musa Kesedžija is on the left (Wikimedia Commons).

fought a (noble) duel and won.[44] He was given the latitude to choose his weapon and his horse, and ultimately competed ably with the court nobles, besting them, because of his shrewd, roguish, and proud character. The derisive quality of the court, in which the Emperor is depicted as good and righteous, while the others are envious intriguers, draws inspiration partly from some of Hans Christen Andersen's fairy tales, humorous and comic stories with satirical elements related to the current perception of society,[45] and partly from the peasant rebels of the 16th century who had faith in the good ruler, an attitude reflected in the

44 As far as the duel is concerned, Levstik also "hit the nail on the head". The tradition of duels in the Austrian empire, including the majority of present-day Slovenian territory, was still present during the 19th century. Albert Wiesinger, an expert on 19th century Austria, estimates that around 2,500 duels were fought in Austria between 1800 and 1893. The culture of duels expanded especially into the student population who formed the foundation of the Slovenian intellectual class and also the basis of the Slovenian bourgeoisie that was in the process of formation. For duels on Slovenian territory (cf. Cvirn, 1994, 33–43; Studen, 2000, 305–314); in an international context Billacois, 1990; Carroll, 2007, 27–35.

45 Janko Kos clearly demonstrated the impact of Andersen's fairy tales on Levstik's story, especially the Anderson tale *The Swineherd* (1841) in which he derided courtiers and also depicted the profanation process of the secular authority of the time (Kos, 1982). In his study Orel (1931) pointed out some interesting symbolic interpretations. He not only highlighted the Štempihar anecdote and situated salt smuggling in the context of Greek mythology, but also pointed out Levstik's preconceived and conscious move away from the stereotypical fairy-tale endings.

Slovenian folk tales about King Matjaž.[46] The events that take place at the court in Vienna represent an original feature of Levstik's work in comparison with Slovenian and Serbian literature. While the folk literature of these traditions offer many examples of the motif of the folk hero (e.g. the fight with the giant, the payment for the victory), no comparisons can be found for the motifs of and scenes in the court, especially those that set the hero in a comical, satirical, or ironic context (Kos, 1982, 259–261). Modern ideas and efforts to demystify authority can be found in these scenes, while at the same time we can observe the establishment of modern Slovenian "court" language. We also detect in these scenes Levstik's broader political vision, most surprisingly perhaps, the notion of gender equality, for example when he places a greeting to all the people from the village of Vrh in the mouth of the Empress – "especially to the mother Mayoress." (Levstik, 1858a, 44)

This section also includes the explicit demand for the demythologisation of the official history of that period: "Krpan answers: 'Listen to me then! I know that my fight with Brdavs is worth the name. Who knows? Perhaps some minstrels will even compose tales and songs that will tell this story when neither you nor I nor our bones reside in the earth, unless Magister[47] Gregor orders them to write something else in the books.'" (Levstik, 1858a, 54–56)

The character of Krpan is meant to portray the ideal image of the Slovenian peasant as "an unusually free man; absolutely confident, even when it comes to the most delicate moments and situations," a peasant who feels equal to the Emperor, just like "a branch is similar to any other branch." Beneath Krpan's rough peasant exterior lays a flexible spirit –free, proud, indomitable. He is "the first hero in Slovenian literature who is completely free; it would be difficult to find anyone similar to him." (Paternu,

46 The emergence of the character of King Matjaž in the area of what is today Slovenia was in part the consequence of the fact that Slovenians never had their own ruler, neither territorial not ethnic. It was therefore necessary for the community to create its own imaginary ruler. The common characteristics of the tradition related to King Matjaž are to show respect for the king, to glorify his kindness and justice, and to create an idealized image of a feudal ruler who is even willing to punish the lords in order to protect the serfs. Until the 16th century, King Matjaž was the most important character in the Slovenian folk tradition. His character is used in many fairy tales, stories, ballads, and songs, some of them with fairly specific structure and motifs when compared to the traditions of other nations (cf. http://en.wikipedia.org/wiki/King_Matja%C5%BE). Hobsbawm describes the phenomena of imaginary rulers as "the norm of human life dream of a world" that is "a world of equality, brotherhood, and freedom, a totally new world without evil. Rarely is this more than a dream. Rarely is it more than an apocalyptic expectation, though in many societies the millennial dream persists, the Just Emperor will one day appear … and all will be changed and perfect." (Hobsbawm, 1981, 27–28) In this respect, it would be very interesting to study the character of King Matjaž in light of the contention of Slovenian historians and ethnographers who believe that he is the Hungarian King Matija Korvin. But would people choose a real king for their immortal hero, especially when that real king had vandalized their properties during his numerous military marches in a number of feuds and imposed 85% taxes on his serfs to finance his luxurious life? It seems unlikely. In any case, the roots of the legend about King Matjaž are much older than those of the real King Matija Korvin.

47 At this point Levstik is playing with words: there is Minister Gregor, who is the anti-hero of the tale, but in this context the author uses the word "Magister" to label him a sorcerer.

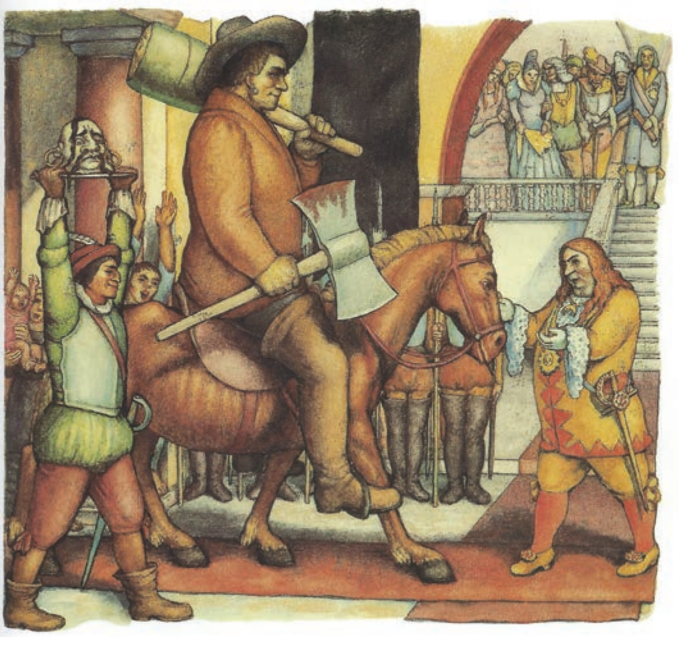

Fig. 12: Krpan presents Brdavs's head at court. Illustration by Tone Kralj.

1978, 239). Though Krpan is pious, he is also an individualist as befits a modern liberal man, embodying the motif of the protest of the man in the street against the authority of the seigniors, and also symbolizing the emerging Slovenian nation.

In the section that deals with payment for Krpan's heroism, Levstik bravely demonstrates a genuine mythic "shifting of codes" in order to "deconstruct" the myth or tale. First, Krpan is offered the Princess as his wife as a reward; [48] this represents the mythical solution. When Krpan rejects this offer, his is offered material resources – i.e. a wage; this represents the capitalist solution. Finally, he is offered the role of court jester, which might

48 When he cut down the linden tree, Krpan was in essence refusing in advance a marriage with the Princess, offered to him as a reward for the salvation of the empire. This was the principle source of resentment of the Viennese court towards Krpan. At this point, does it become possible to describe Levstik as a visionary? At the end of World War I in 1918, the famous Slovenian politician Anton Korošec refused the request of the Habsburg Emperor to support trialism in the Habsburg Empire. As a result of this refusal, the Slovenian nation, part of the Yugoslav community until 1991, became a community that was mature enough to have an independent state. However, if we are acquainted with the mentality of the period, we can discern that Levstik made a conscious shift away from the medieval system of dispute settlement that usually ended (following the ideally designed ritual) with marriage. This tradition was very common at the time. Therefore, we may interpret this shift as a demand for the modern rule of law and an independent state judiciary.

Fig. 13: Krpan turns down the Emperor's offer to marry the Princess. Illustration by Tone Kralj.

be interpreted as an expression of Hoffmann's "grotesque". We can only admire Levstik's prescience as these three offers correspond to the three circles of exchange that, according to Lévi-Strauss, establish every possible sociality: the Princess – exchange of women, ham, lambs, etc. – the exchange of goods; court jester – the exchange of words (and, at the same time, *the pursuit of the hero)*. In the end, Krpan chooses payment (*rescue*), in the form of concessions on his trading activities, which corresponds to the proto-capitalist economy that Levstik apparently recommended to Slovenians: the self-fertilization of value in the circle of "money – goods – money multiplied by achievements" (Močnik, 1994, 200). Thus the story ends when Krpan's dream – which on a symbolical level represents the demand for equal political rights as well as the desire for a rule of law and a constitution – comes true. He is given the privilege of free (peasant) trading i.e. the possibility to show his spirit of enterprise and creativity without sanction.[49]

49 The tale was invented during the period of so-called Bach's absolutism. It is only after 1861 that we can speak of constitutional monarchy. Some scholars consider Krpan's return to his native soil, the inability and reluctance to take responsibility (for the fight), a failure. For example, Simoniti, 2003, 316: "Isn't Levstik's Martin Krpan a muscleman who is both obedient to authority but constantly cheating the country, and prefers to retain a passive stance in battle only so he can once again slip back into the world of anonymity and ease?"

Fig. 14: Krpan wins the privilege of free trading. Illustration by Tone Kralj.

Therefore, the value of Levstik's tale lies in its combination of mythical and literary narrative in a functionally connected organism, including the simultaneity of "historical" and "non-historical" elements, the interaction between symbolic and real ambiguities; "it offers the reader the opportunity to identify themselves with the mythical imagination of the archaic folk tale, and to discern the writer's topical idea through symbolic analogies." (Paternu, 1978, 233)

VI.

Levstik wrote the second part of the Martin Krpan tale, but it was not published during his lifetime. Like the first part, the second one emphasizes the analogy of the eternal ingratitude of the Viennese court towards the Slovenian people (*martyrdom*), which had been protecting it for centuries against the Turkish threat. It was the cut-down linden tree that formed the basis for the dispute between the court and Krpan: "And who would have thought that this feud over a linden tree would last forever? Was this tree your God or what?" (Levstik, 1858a, 48)

The refusal of the marriage with the Princess, on the other hand, represented a ritualized foundation for the rejection of peace and an occasion for revenge.[50] Even more important illustrative element in this part of the story is the envious, scheming, and denunciatory role of Krpan's compatriots, living in Vienna, ie. the Empress's chambermaid Ančika (*the traitor*, which is missing in first part), who seeks vengeance because Krpan caught her stealing her neighbor's apples, although she already had enough of her own, and her paramour, Andrej, who obeyed the Empress's (*exposure of the false hero*) orders to follow Krpan, poison him, chain him up, and bring him to the prison in Vienna (*the hero's unrecognized arrival*) where he faces execution (*the assignment of a difficult* task). He is only able to save himself through a spectacular escape (*recognition of the hero*), carried out with the help of the fairytale dwarf king (*a magic helper*). On his way home from the court, Krpan had selflessly helped the dwarf king by giving him the small bag with all the money he had received (*friend of the poor*) as payment for winning the duel with Brdavs. In the end, Krpan also settled his scores with the two traitors and then runs towards freedom "across the city and then onward, following the imperial road out of Vienna" (*transfiguration of the hero*).

Apparently Levstik deliberately decided to never publish the second part of his literary tale about Martin Krpan. It remained in manuscript form until 1931 when it was published in Levstik's collected works edited by Anton Slodnjak (1931).[51] However, in marked contrast to the first part, the second remains largely unknown to the Slovenian public. Why Levstik did not publish both parts of his manuscript about Martin Krpan is a mystery. This enigma offers a range of interpretations and reinterpretations that tend to confirm the author's genius – whether his political satire was an artistic work, an original socio-psychological work, a deliberate literary-political work, or, most likely, a combination of all of these. This is also confirmed by the fact that Levstik perceived the myth in a radically un-mythical way, that is, historically and scientifically, an approach based on Fredrich Wilhelm Schelling's historical perspective on myths. Because of this approach, the content of the story is "independent and indicates its higher meanings more than reveals them, suggests them more than defines them," the reader is relatively free in the process of connecting ideas or "erecting bridges between myth and reality" (Paternu, 1978, 244), which can never be entirely translatable.

Perhaps Levstik considered the second part of the work too fairytale-like, perhaps he decided not to publish because of pressure from censors, or perhaps he was simply pleased with the reception of the first part of the tale. Whatever the reason, we discover that in the second part of the tale Levstik faithfully followed the guidelines of mythic narrative in Lévi-Strauss's myth matrix as well as Hobsbawm and Seal's moral code of the outlaw hero. Furthermore, I also hypothesize, in accordance with the definitions of structuralism, that this action represents a "lack" (comp. Miller, 1968) – the opposite but constitutive part of the structure that guarantees Levstik's outlaw myth "life on after death".

50 Comp. Petkov, 2003, 93–117; Smail & Gibson, 2009; Dean, 1997, 16–17, 29–30; Carroll, 2006, 232–253.
51 A few years ago both parts were published in a special edition (Levstik, 2009).

Fig. 15: Martin Krpan with the cut-down linden tree and the horrified Empress and Princess (conflict continuation). Illustration by Tone Kralj.

Taking this into account, can we may just concur with the opinion of Josip Stritar about Levstik's Krpan,[52] that "isn't this precisely the special gift possessed by devoted men, that they achieve more than they intend to"?

VII.

As discussed, Levstik's entire structure for his Slovenian nation-building literary-political program and his myth about Martin Krpan originates from the historical events of the 15th and 16th centuries: ranging from economic (transportation), social (peasant revolts), to political-historical (defense against the Turks). He combined these elements in the tale of Martin Krpan, with the basics of folklore and the ethno-symbolic cultural heritage of the period. In his literary work, Levstik skillfully conceals the "historical realities". This is typical of myths in which "historical truths" are clad in metaphors and symbolism. In this way, Levstik revealed the path toward the (national) political struggle.

52 Josip Stritar, a contemporary of Levstik's, wrote down this about Krpan in an 1874 letter to Josip Cimperman (Paternu, 1978, 235).

But the "real" mythos that Levstik wanted to create was not only Martin Krpan and his adventures; it was not only the argumentation of historical origin or the vocation of the nation; it was not even the defense of the civilization, the demand for political rights, or mimetic narrative prose (i.e. the ability to create a virtual real world). The "real" mythos was the language. "Language is the only means of expressing literature and literary art in which language is further developed; literature is language's strongest creator, its endless designer." (Kmecl, 2004, 141) Therefore, Levstik wrote the tale of Martin Krpan in order to create a piece of literature derived from his program, in which language would be transformed into the symbolic tool that would shape the Slovenian nation. Thus, language becomes the crucial and central issue of Slovenian sovereignty, because, as Levstik once emphasized: "language is nationality; if you take it away from the people, you take everything from them." (Kmecl, 2004, 14)[53]

In this study, we would be remiss if we did not dedicate some attention to Levstik as a personality, to his character, and especially to the intellectual circle that gathered and worked around him.[54] We also note that Levstik wrote a number of works after the publication of his literary-political program and the tale about Martin Krpan, but they never gained much recognition. Nevertheless, he used them to show the path to literary creation and to master the Slovenian language. He was politically active in liberal circles, and also faced some bitter political defeats. He died lonely, forgotten, and ill. During his life, he held numerous public debates with his peers. He knew how to be tough, stubborn, and contemptuous, with a distinctive and often cynical note; yet he was also a great idealist. He was driven by his belief in the Slovenian language. Prominent representatives of the younger Slovenian intellectuals followed Levstik and actually took steps to put his program into practice. The first among them was Josip Jurčič whose classic Slovenian novel *Deseti brat* (The Tenth Brother) was created with substantial help of Levstik, despite the fact that Jurčič had shifted his focus in his works from the peasant to the middle-class population in response to the development of the Slovenian bourgeoisie. Ivan Cankar (1876–1918), the best-known representative of Slovenian modernism, occupies the peak of this heritage. In his novel *Življenjepis idealista* (*The Idealist's Biography*, 1904), the character, Martin Kačur, described the characteristics of the emerging Slovenian political elite in the second half of the 19th century (one of whose victims was also Levstik) with psychological perspicacity.

In post-revolutionary bourgeois Europe, literary genres, short stories, dramas, tragedies, and novels were considered the *sine qua non* of any national literature; for Levstik they represented the basic conditions of the Slovenian nation. Even subsequent interpretations and presentations of Levstik and his work reveals that both his program and his hero succeeded, perhaps even more than he dreamed they would.

---

53 Anderson illustrates the role of language with the following words: "It is always a mistake to treat languages in the way that certain nationalist ideologues treat them – as *emblems* of nationity, such as flags, costumes, folk-dances, and that sort of thing. The most important thing about language is its capacity for generating imagined communities, building in effect *particular solidarities*." (Anderson, 1991, 133)

54 Numerous studies have been devoted to this issue, cf. literature in note 3.

Fig. 16: Tone Kralj in the 1930s. In 1954, he created a series of large full--page color illustrations of the story of Martin Krpan (Wikimedia Commons).

Krpan's success among Slovenians was not instant or spontaneous. The story slowly gained popularity, following a clever plan derived from Slovenian literary history and conceived by cultural personalities (Hladnik, 2002, 228–229). Certainly, the story became better known when it was reproduced in a textbook for colleges in 1868. Since then it has been a part of the canon of youth literature (Janežič, 1868, 208–217). It was also reprinted in Levstik's *Zbrani spisi* (Collected Essays) edited by Fran Levec in 1891. In 1917, *Martin Krpan* was published in a children's collection with illustrations by Hinko Smrekar. In the interwar period, the publishing house Mohorjeva družba reprinted it several times. Indeed, *Krpan* was reprinted even during the period of cultural silence between 1941 and 1944. In 1954, the painter, Tone Kralj, illustrated the new jubilee edition of *Martin Krpan* and created a picture book that has been reprinted countless times. Kralj's illustrations of Krpan have lodged themselves into the consciousness of average Slovenian people almost as much as the tale itself – just as befits a myth.

Fig. 17: Fran Levstik around 1865 (Wikimedia Commons).

Myths have always possessed an identificational and constitutive social role, even when it comes to the negative or positive consequences of the actions taken by people who identify themselves with myths. We cannot say that myths are not real or that they are fictional, and thus should be repudiated in some way: myths exist. Their existence makes them real and active. Indeed, they provide an excellent method for historians, anthropologists, and the global interdisciplinary studies about the past and the present to which these academics belong, because they help them to explore cultural memory, imaginaries, mentalities, perceptions, and social relations.

MITOTVORNI GRADNIK SLOVENSKEGA NARODA: FRAN LEVSTIKOV *MARTIN KRPAN*

Darko DAROVEC
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta,
Koroška 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: darko.darovec@um.si

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja,
Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
e-mail: darko.darovec@irris.eu

POVZETEK

Namen članka je na primeru slovenske umetne pripovedke Frana Levstika Martin Krpan z Vrha *(1858) osvetliti avtorjevo politično agendo, njegov čas in literarno izvedbo stvaritve izvornega slovenskega junaka za potrebe izgradnje naroda, pojav, ki je bil v tedanjem času značilen za skoraj vse oblikujoče se evropske nacije. Analiza tega dela dokumentirano prikaže svojstven fenomen: gre za programsko, zavestno željo po izoblikovanju nacionalnega literarnega lika, ki naj bo podlaga za literarno ustvarjanje in politični (nacionalni) boj. Levstik je bil med prvimi in najvidnejšimi pisci nastajajočih slovenskih intelektualcev v drugi polovici 19. stoletja. Vrednost njegove povesti je v tem, da združuje mitično in literarno pripoved v funkcionalno povezan organizem, saj omogoča sovpadanje »zgodovinskega« in »nezgodovinskega« branja, prepletanje simbolnih in realnih večpomenskosti. Celotno zgradbo za svoj literarno-politični program in za povest o junaku Martinu Krpanu, sicer tihotapcu in s tem v sporu z zakonom, je Levstik črpal iz zgodovinskih dogodkov in kulture spominjanja 15. in 16. stoletja, iz gospodarske (prevozništvo), socialne (kmečki upori) in politične zgodovine (obramba pred Turki), ki jih je prepletal z osnovami tedanje folklorne in etnično-simbolne kulturne dediščine. »Zgodovinske resničnosti«, ki so značilne za mite, in »zgodovinske resnice« je v svojem literarnem delu spretno zakril s pokrivalom metaforike in simbolizma ter tako pokazal pot (nacionalnemu) političnemu boju. A »pravi« mit, ki ga je hotel ustvariti, je bil slovenski jezik. Jezik in z njim povezana kultura sta bila nedvomno bistvena razločevalna in konstitutivna elementa procesa oblikovanja slovenskega naroda in države v primerjavi z »Drugim(i)«.*

Ključne besede: Fran Levstik, Martin Krpan, mitotvorec, junak izobčenec, nacionalni miti, gradniki naroda in države, kultura spominjanja, slovenski jezik, 19. stoletje

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Aleksov, B. (2005): Adamant and Treacherous: Serbian Historians on Religious Conversions. In: Kolstø, P (ed.): Myths and Boundaries in South Eastern Europe. London, Hurst & Co., 158–190.

Anderson, B. (1991): Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London, Verso.

AS, 721 – Archives of the Republic of Slovenia (AS), 721 Gospostvo Bled, Iustitialia, fasc. 40.

ASVe, 232 – Archivio di Stato di Venezia (ASVe), Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar, b. 232.

ASVe, 349 – Archivio di Stato di Venezia (ASVe), Collegio, Suppliche, Risposte di fuori, b. 349.

ASVe, 378 – Archivio di Stato di Venezia (ASVe), Provveditori al Sal, Atti, b. 378.

Bajt, V. (2011): Myths of Nationhood: Slovenians, Caranthania and the Venetic Theory. Annales, Series Historia et Sociologia, 21, 2, 249–260.

Baskar, B. (2008): Martin Krpan ali habsburški mit kot sodobni slovenski mit [Martin Krpan or the Habsburg Myth as the Slovenian Contemporary Myth]. Etnolog, XVIII, 75–92.

Bellabarba, M. (2017): Faide e letteratura giuridica nello spazio Trentino-Tirolese del tardo medioevo. Acta Histriae, 25, 2, 235–250.

Bianco, F. (1990): Contadini, sbirri e contrabbandieri nel Friuli del Settecento: la comunità di villaggio tra conservazione e rivolta (Valcellina e Valcolvera). Pordenone, Edizioni Biblioteca dell'immagine.

Bianco, F. (1995): 1511, la "crudel zobia grassa": rivolte contadine e faide nobiliari in Friuli tra '400 e '500. Pordenone, Edizioni Biblioteca dell'immagine.

Billacois, F. (1990): The Duel: Its Rise and Fall in Early Modern France. New Haven and London, Yale University Press.

Brown, N. (1990): Brigands and State Building: The Invention of Banditry in Modern Egypt. Comparative Studies in Society and History, XXXII, 258–281.

Brunner, O. (1939): Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter. Baden bei Wien, Rohrer.

Carroll, S. & U. Cecchinato (2019): Violence and Sacred Space in Early Modern Venice. Acta Histriae, 27, 4, 561–580.

Carroll, S. (2006): Blood and Violence in Early Modern France. New York, Oxford University Press.

Carroll, S. (2007): Cultures of Violence. Interpersonal Violence in Historical Perspective. New York, Palgrave Macmillan.

Carroll, S. (2017): From Feud to Enmity. Acta Histriae, 25, 2, 433–444.

Casals, À. (2017): Legal and Illegal Forms of Vendetta in the Legal Framework of Catalonia, 15th to 17th Century. Acta Histriae, 25, 2, 219–234.

Casals, À. (2019): Banditry under the Crown of Aragon: A Historiography in the European Context. Acta Histriae, 27, 4, 581–603.

Čeh Steger, J. (2021): Levstikov Martin Krpan in njegovi nasledniki do 1930: odnos do lastnega in tujega. Acta Histriae, 29, 2, 301–320.

Cvirn, J. (1994): "Sapralot! To bo pa močan strel; K zgodovini dvoboja na Slovenskem" ["Upon my soul! This will be a strong shot": About the History of Duels on the Slovenian Territory]. Zgodovina za vse, I, 33–43.

Darovec, D. (2004): Davki nam pijejo kri: gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike [Bloodsucking Taxes: The Economy of Northwestern Istria in the Modern Age in light of Venetian Fiscal Policy]. Koper, Založba Annales.

Darovec, D. (2018): Vendetta in Koper 1686. Koper, Annales Press.

Dean, T. (1997): Marriage and Mutilation: Vendetta in Late Medieval Italy. Past and Present, CLVII, 16–17, 29–30.

Divjak, A. (2015): The images of St Christopher in the folk narratives collected in the Republic of Slovenia and Austrian Carinthia and their historical-mythical roots. Acta Histriae, 23, 4, 591–630.

Eliade, M. (1963): Myth and Reality. New York, Harper & Row.

Faggion, L. (2017): La vengeance et le Consulat à Vicence dans la seconde moitié du XVIe siècle. Acta Histriae, 25, 1, 131–152.

Fonvieille, R. (1995): Mandrin d'après de nombreux documents inédits. Paris, Office d'édition du livre d'histoire.

Foucault, M. (1995 [1975]): Discipline and Punish: The Birth of the Prison. New York, Vintage Books.

Gallant, T. W. (1999): Brigandage, Piracy, Capitalism and State-Formation: Transnational Crime from Historical World-Systems Perspective. In: McConnell Heyman, J. (ed.): States and Illegal Practices. New York, Hart Publishing, 22–61.

Gestrin, F. & V. Melik (1966): Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918 [Slovenian History from the End of the 18th Century until 1918]. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Gestrin, F. & V. Melik (1979): Zedinjena Slovenija [United Slovenia]. In: Zgodovina Slovencev. Ljubljana, Cankarjeva založba, 448.

Gestrin, F. (1973a): Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov [Peasant Trade as the Background of the Peasant Revolts]. Situla, XIII, 45–67.

Gestrin, F. (1973b): Trgovina in kmečki upori na Slovenskem in Hrvatskem v XVI. stoletju [Trade and Peasant Revolts in Slovenia and Croatia in the 16th Century]. Zgodovinski časopis, XXVI, 207–218.

Grafenauer, B. (1962): Kmečki upori na Slovenskem [Peasant Revolts in Slovenia]. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Grafenauer, B. (1974): Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem: slovenski kmečki upor 1515 in hrvaško-slovenski kmečki upor 1572/73 [The Struggle for Old Justice in Slovenia during the 15th and 16th centuries: The Slovenian Peasant Revolt of 1515 and the Croatian-Slovenian Peasant Revolt 1572/73]. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Grafenauer, B. (1974): Zgodovina slovenskega naroda V [The History of the Slovenian Nation V]. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Greimas, A. J. (1976): Préface. In: Courtés, J.: Introduction a la semiotique narrative et discursive. Methodologie et application. Paris, Hachette, 5–26.

Gruden, J. (1910): Zgodovina slovenskega naroda [History of the Slovenian Nation]. Celje, Družba sv. Mohorja.

Helgason, J. K. (2011): Relics and Rituals: The Canonization of Cultural "Saints" from a Social Perspective. Primerjalna književnost, 34, 1, 165–188.

Hladnik, M. (2002): Pa začnimo pri Krpanu [Let's Start with Krpan]. Sodobnost, LXVI, 227–237.

Hobsbawm, E. J. E. (1981): Bandits. New York, Pantheon Books.

Hörman, K. (1889): Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini [Muslim National Songs in Bosnia and Herzegovina]. Sarajevo, Svjetlost.

Horvat, M. (2021): Osamosvajanje Slovenije v prizmi kulture spominjanja: vloga in pomen revije Mladina. Acta Histriae, 29, 1, 207–242.

Hosking, G. & G. Schöpflin (eds.) (1997): Myths and Nationhood. New York, Routledge.

Hroch, M. (2000): Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. New York, Chichester, West Sussex.

Janežič, A. (1868): Cvetnik slovenske slovesnosti: Berilo za višje gimnazije in realke [Anthology of Slovenian Ceremony: Reader for Primary and Secondary Schools]. Klagenfurt, Blaznik.

Jazbec, M. (2009): Martin Krpan. Diplomat in vojščak. [Martin Krpan: Diplomat and Warrior]. Studeno, Zavod Martin Krpan.

Jurančič, J. (1959): Srbska in hrvatska ljudska epika [Serbian and Croatian Folk Epic Poetry]. Ljubljana.

Kmecl, M. (2004): Tisoč let slovenske literature, Drugačni pogledi na slovensko literarno in slovstveno preteklost [A Thousand years of Slovenian Literature: Different Views on Slovenian Literary History]. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Koblar, F. (1933): Frana Levstika Zbrano delo; III. zvezek, 1931. IV. Zvezek, 1932 [Fran Levstik's Collected Works; Volume III, 1931, Volume IV, 1932]. Dom in svet, XXXXVI, 162–164.

Kocijan, G. (1979): Levstikov literarni program in mladi Jurčič [Levstik's Literary Program and the Young Jurčič]. Jezik in slovstvo, XXV, 37–44;

Kolstø, P (ed.) (2005): Myths and Boundaries in South Eastern Europe. London, Hurst & Co.

Kolstø, P. (ed.) (2014): Strategies of Symbolic Nation-Building in South Eastern Europe. London, Routledge.

Komel, D. (2011): Osvobojeni lik [Liberated Character]. Phainomena, XX, 95–101.

Kooistra, P. (1989): Criminals as Heroes: Structure, Power & Identity. Ohio, Bowling Green State University Popular Press.

Kopitar, J. (1808): Grammar of the Slovenian language in Carniola, Carinthia and Styria. Ljubljana.

Kos, J. (1982): Levstik in Andersen [Levstik and Andersen]. Slavistična revija, XXX, 241–266.

Kos, V. (1985): Atlas of Slovenia. Ljubljana, Mladinska knjiga in Geodetski zavod SR Slovenije.

Košuta, M. (1996): Krpanova sol [Krpan's Salt]. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Lévi-Strauss, C. (1963 [1958]): Structural Anthropology. New York, Basic Books.

Lévi-Strauss, C. (1966 [1962]): The Savage Mind. London, Weidenfeld and Nicolson.

Lévi-Strauss, C. (1969 [1964]): Introduction to the Science of Mythology. The Raw and the Cooked. London, Harper.

Lévi-Strauss, C. (1976 [1973]): Structural Anthropology II. Chicago, University of Chicago Press.

Lévi-Strauss, C. (1984): Structure and Form: Reflection on a Work of Vladimir Propp. In: Propp, V.: Theory and History of Folklore. Minneapolis, University of Minnesota Press, 167–189.

Lévi-Strauss, C. (1988 [1985]): The Jealous Potter. Chicago, University of Chicago Press.

Levstik, F. (1858a): Martin Krpan z Vrha [Martin Krpan from Vrh]. Slovenski glasnik, 1–6, 25–31.

Levstik, F. (1858b): Popotovanje od Litije do Čateža [Rambling from Litija to Čatež]. Slovenski glasnik, I, 14–16, 46–52, 81–84, 113–114, 136–141.

Levstik, F. (1858c): Napake slovenskega pisanja [Mistakes in Slovenian Writing]. *Kmetijske in rokodelske novice*, XVI, 3, 12–13, 19, 26–27, 44-45, 58–59, 66–67, 74–75, 91–92, 98–99, 114–115, 131, 139–140, 178–179, 186–187, 204, 211–212, 218–219.

Levstik, F. (1917): Martin Krpan z Vrha. Ljubljana, Nova Založba.

Levstik, F. (1952): Martin Krpan, adaptation and the compilation of notes to the text edited by Boris Paternu. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Levstik, F. (1954): Martin Krpan. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Levstik, F. (2009): Martin Krpan z Vrha, part I and II. Ljubljana, Prešernova družba.

Liberman, A. (1984): Introduction. In: Propp, V: Theory and History of Folklore. Minneapolis, University of Minnesota Press, IX–LXXXI.

Linhart, A. T. (1789): Županova Micka [Mary, the Mayor's Daughter].

Linhart, A. T. (1789–1791): Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs. Laibach, mit Egerschen Schriften.

Linhart, A. T. (1790): Ta veseli dan ali Matiček se ženi [This Merry Day or Matiček's Wedding].

Logar, J. & A. Ocvirk (1933): Levstikov zbornik [Levstik's Collection of Scientific Papers]. Ljubljana, Slavistični klub na Univerzi.

Lusebrink, H. J. (1979): Images et représentations de la criminalité au XVIII siècle: l'exemple de Mandrin. Revue d'histoire moderne et contemporaine, XXVI, 345–364.

Mahnič, J. (1958): K stvarnemu ozadju v Levstikovem Krpanu [The Real Background of Levstik's Krpan]. Jezik in slovstvo, IV, 88.

Maretić, T. (1966): Naša narodna epika [Our National Epic Poetry]. Beograd, Nolit.

Martin, J. J. (2017): Cannibalism as a Feuding Ritual in Early Modern Europe. Acta Histriae, 25, 1, 97–108.

Mihelič, D. (2021): Motivi iz slovenske zgodovine v pesniškem opusu Antona Aškerca (1856–1912). Acta Histriae, 29, 2, 337–363.

Mijatović, A. (1974): Uskoci i krajišnici, narodni junaci u pjesmi i povijesti [Uskoks and people from Krajina, national heroes in poems and tales]. Zagreb, Školska knjiga.

Miller, J. A. (1968): Action de la structure. Cahiers pour l'Analyse, IX, 93–105.

Mitrović, M. (1982): Martin Krpan između usmenih modela i modernog pripovedanja [Martin Krpan between Oral Models and Modern Storytelling]. Književna istorija, XIV, 537–547.

Mlakar, A. (2021): The Role of Religion in Legends About Turkish Attacks. Acta Histriae, 29, 2, 273–300.

Močnik, R. (1994): Lévi-Strauss med paradoksi antropologije [Lévi-Strauss Between the Paradoxes of Anthropology]. In: Lévi-Strauss, C.: Rasa in zgodovina, Totemizem danes. Ljubljana, Studia Humanitatis.

Muir, E. (2017): The Feuding Spectrum: From the Mountains of Albania to the Court of Charles V. Acta Histriae, 25, 1, 1–10.

Muir, E. W. (1998): Mad Blood Stirring: Vendetta in Renaissance Italy. Baltimore, Maryland, Johns Hopkins University Press.

Oman, Ž. (2017): Modern Age, Ancient Customs – Settling Blood in the Eastern Alps between the Late Middle Ages and Early Modernity. Acta Histriae, 25, 153–178.

Oman, Ž. (2018): Grundstöer – Devastation as Vengeance for Homicide Among Sixteenth--Century Carniolan Peasants. Annales, Series Historia et Sociologia, 28, 3, 477–494.

Oman, Ž. (2019): Enmities and Peacemaking among Upper Carniolan Peasants in Early Modernity. Acta Histriae, 27, 4, 673–712.

Orel, B. (1931): O Levstikovem Martinu Krpanu [About Levstik's Martin Krpan]. Dom in svet, XXXXIV, 450–456;

Overing, J. (1997): The Role of Myth: An Anthropological Perspective, or: The Reality of the Really Made-Up. In: Hosking, G. & G. Schöpflin: Myths and Nationhood. New York, Routledge, 1–18.

Paternu, B. (1978): Levstikov Martin Krpan med mitom in resničnostjo [Levstik's Martin Krpan between Myth and Reality]. Slavistična revija, XXVI, 233–251.

Pavlaković, V. (2012): Myths and Symbols in Interwar Croatia: The Case of Matija Gubec. http://historyandreconciliation.org/wp-content/uploads/2012/07/vjeran_pavlakovic1.pdf. (last access: 03.01.2021)

Perica, V. (2005): The Sanctification of Enmity: Churches and the Construction of Founding Myths of Serbia and Croatia. In: Kolstø, P (ed.): Myths and Boundaries in South Eastern Europe. London, Hurst & Co., 130–157.

Petkov, K. (2003): The Kiss of Peace. Ritual, Self, and Society in the High and Late Medieval West. Boston, Brill.

Smail, D. L. & K. Gibson (2009): Vengeance in Medieval Europe. Toronto, Toronto University Press.

Pezzolo, L. (2007): Stato, guerra e finanza nella Repubblica di Venezia fra medioevo e prima metà moderna. In: Cancila, R. (ed.): Mediterraneo in armi (secc. XV–XVIII). Palermo, Mediterranea, 67–112.

Pogačnik, J. (1977): Martin Krpan in Kanjoš Macedonović [Martin Krpan and Kanjoš Macedonović]. Jezik in slovstvo, XXII, 161–171.

Pogačnik, J. (1999): Med Lepo Vido in Martinom Krpanom [Between Lepa Vida and Martin Krpan]. Sodobnost, XXXXVII, 262–269.

Povolo, C. (2015): Feud and vendetta: Customs and Trial Rites in Medieval and Modern Europe. A legal-anthropological approach. Acta Histriae, 23, 2, 195–244.

Povolo, P. (2017): La pietra del bando. Vendetta e banditismo in Europa tra Cinque e Seicento. Acta Histriae, 25, 1, 21–56.

Premović, M. (2021): Trader Kanjoš Macedonović as a Montenegrin National Myth. Acta Histriae, 29, 2, 321–336.

Propp, V (1955): Russian Heroic Epic Poetry. Leningrad, Leningrad State University.

Propp, V. (1946): Historical Roots of the Wondertale. Leningrad, Leningrad State University.

Propp, V. (1968[1928]): Morphology of the Folktale. Bloomington, The American Folklore Society and Indiana University.

Propp, V. (1984): Theory and History of Folklore. Minneapolis, University of Minnesota Press.

Radcliffe-Brown, A. R. (1952): Structure and Function in Primitive Society. Illinois, The Free Press.

Resta, P. (2017): Il paradigma vendicatorio nell'immaginario giuridico. Acta Histriae, 25, 2, 375–390.

Schöpflin, G. (1997): The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths. In: Hosking, G. & G. Schöpflin (eds.): Myths and Nationhood. New York, Routledge, 19–35.

Seal, G. (1996): The Outlaw Legend: A Cultural Tradition in Britain, America, and Australia. Cambridge, Cambridge University Press.

Simoniti, V. (2003): Fanfare nasilja [The Fanfares of Violence]. Ljubljana, Slovenska matica.

Skušek, Z. (1980): Gledališče kot oblika spektakelske funkcije [Theatre as a Form of Spectacle Function]. Ljubljana, Univerzum.

Slatta, R. W. (2004): Eric J. Hobsbawm's Social Bandit: A Critique and Revision. A Contracorriente, A Journal on Social History and Literature in Latin America, II, 22–30.

Slodnjak, A. (1931): Frana Levstika zbrano delo [The Collected Works of Fran Levstik], III. Pripovedni spisi. Ljubljana, Jugoslovanska knjigarna.

Smith, A. D. (1999): Myths and Memories of the Nation. New York, Oxford University Press.

Stanojević, G. (1973): Senjski uskoci [Uskoks of Senj]. Beograd, Vojnoizdavački zavod.

Stanonik, M. (2009): Zgodovina slovenske slovstvene folklore. Od srednjega veka do sodobnosti [History of Slovenian Literary Folklore: From the Middle Ages to the Present]. Ljubljana, Slovenska matica.

Štrekelj, K. (1895–1923): Slovenske narodne pesmi [Slovenian folk songs], I–IV. Ljubljana, Slovenska matica.

Studen, A. (2000): Kodeks časti na Slovenskem pred prvo svetovno vojno [Code of Honor on the Slovenian Territory before World War I]. Acta Histriae, 8, 1, 305–314.

Tamm, M. (2008): History as Cultural Memory: Mnemohistory and the Constructi-on of the Estonian Nation. Journal of Baltic Studies, 39, 4, 499–516.

Tepavčević, I. (2018): Pogledi Valtazara Bogišića na Crnu goru i crnogorsko društvo (krvna osveta – između tradicije i modernog društva) [Views of Valtazar Bogišić on Montenegro and the Montenegro Society (Bloodfeud – between Tradition and Modern Society)]. Annales, Series Historia et Sociologia, 28, 3, 495–522.

Tomaževič, B. (ur.) (1958): Fran Levstik, Martin Krpan z Vrha, Popotovanje od Litije do Čateža [Martin Krpan from Vrh, Rambling from Litija to Čatež]. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Tratnik, P. (2021): Vloga popularne kulture in oglaševanja v kulturi spominjanja: grajenje jugoslovanske nacije in zamišljanje slovenske države. Acta Histriae, 29, 1, 159–190.

Trobič, M. (2005): Po Krpanovih sledeh [Following in Krpan's Footsteps]. Logatec, Amata.

Valvasor, J. V. (1689): Die Ehre dess Hertzogthums Crain [The Glory of the Duchy of Carniola]. Nürnberg, Wolfgang Moritz Endter, II.

Velikonja, M. (1996): Masade duha – razpotja sodobnih mitologij [Masadas of Spirit – The Crossroads of Contemporary Mythologies]. Ljubljana, ZPS.

Vidali, A. (2017): Interrelazioni tra pena del bando, faida e aspetti costituzionali: Venezia e la Terraferma, secoli XV–XVI. Acta Histriae, 25, 2, 261–284.

Vidmar, J. (1951): Literarne kritike [Literary Criticism]. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Vilfan, S. (1954): Koprski glavar Slovanov v avstrijsko-beneški vojni [The Captain of Slavs from Koper in the Austrian-Venetian war]. Kronika, II, 24–29.

Vilfan, S. (1962): K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo. Gospodarsko-pravne podlage povesti o Martinu Krpanu [About the History of the Peasant Salt Trade: Economic and Legal Foundations of the Tale of Martin Krpan]. Kronika, X, 129–144.

Vilfan, S. (1963): K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo. Gospodarsko-pravne podlage povesti o Martinu Krpanu [About the History of the Peasant Salt Trade: Economic and Legal Foundations of the Tale of Martin Krpan]. Kronika, XI, 1–12.

Wolff, L. (2001): Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enli-ghtenment. Stanford, Stanford University Press.

Žanić, I. (2005): The Symbolic Identity of Croatia in the Triangle Crossroads-Bul-wark-Bridge. In: Kolstø, P (ed.): Myths and Boundaries in South Eastern Europe. London, Hurst & Co., 35–76.

Žižek, S. (1980): Spremna beseda [Preface]. In: Skušek, Z.: Gledališče kot oblika spek-takelske funkcije [Theatre as a Form of Spectacle Function]. Ljubljana, Univerzum, 123–128.

Received: 2021-08-01 DOI 10.19233/AH.2021.21

DESECRATION. THE KILLING OF THE BANDIT NICOLÒ CASSICH (ISLE OF PAG, 1578–1583)

Claudio POVOLO
Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, Dorsoduro 3484/D, 30123 Venice, Italy
e-mail: povolo@unive.it
Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment,
Čentur 1F, 6273 Marezige, Slovenia
e-mail: claudio.povolo@irris.eu
Science and Research Centre of Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: claudio.povolo@zrs-kp.si

ABSTRACT

In the spring of 1583, Nicolò Cassich was killed in the field church in Murvica located in the vicinity of the town of Pag. Cassich had been banished in 1579 on the charge of having posted a libello famoso (defamatory leaflet) against a representative of Venice to the island. The investigation launched by the local authorities promptly revealed that the killing had been carried out by Zuanne Pastorcich, himself a bandit, who intended to avail himself of the benefits provided by law and request his release from the banishment penalty. To that end, Pastorcich presented the head of the bandit on the pietra del bando in the town square, so that it could be identified by some witnesses, who readily made themselves available. But as the authorities proceeded with such identification, a woman stepped out from the crowd that had flooded the square. She removed Cassich's head from the stone and took it to the main church in town. The authorities' efforts to recover it were futile, and the incident evinced that the killing of Nicolò Cassich in that small church had created a deep rift within the community. And although Pastorcich eventually obtained the bounty he had claimed, the killing was deemed a genuine desecration, and that sacred place was interdicted from divine worship for several years.

Keywords: banditry, violence, Isle of Pag, Dalmatia, Republic of Venice, sacred space, desecration, customs, enmities

PROFANAZIONE. L'UCCISIONE DEL BANDITO NICOLÒ CASSICH (ISOLA DI PAGO, 1578–1583)

SINTESI

Nella primavera del 1583 Nicolò Cassich venne ucciso nella chiesa campestre di Murvica, posta nelle vicinanze della città di Pago. Il Cassich era stato bandito

nel 1579 con l'accusa di aver affisso un libello famoso contro il rappresentante veneziano dell'isola. Il processo avviato dalle autorità locali rivelò da subito che l'uccisione era avvenuta ad opera di Zuanne Pastorcich, pure bandito, il quale, avvalendosi dei benefici previsti dalle leggi, intendeva ottenere la propria liberazione. A tal fine egli presentò la testa del bandito nella piazza della città, perché fosse identificata da alcuni testimoni, resisi presto disponibili. In realtà, mentre le autorità procedevano a tale riconoscimento, dalla folla accorsa numerosa in piazza, si staccò una donna, che sottrasse la testa del Cassich, portandola con sé sino alla chiesa principale della città. A nulla valsero i tentativi delle autorità di recuperarla, in quanto l'episodio dimostrò come l'uccisione di Nicolò Cassich in quella piccola chiesa avesse creato una forte spaccatura all'interno della comunità. E, nonostante il Pastorcich ottenesse infine i premi richiesti, l'uccisione venne considerata come una vera e propria profanazione; e quel luogo sacro fu interdetto per alcuni anni al culto divino.

Parole chiave: banditismo, violenza, Isola di Pago, Dalmazia, Repubblica di Venezia, luoghi sacri, profanazione, consuetudini, inimicizie

HAVING COME TO THE KNOWLEDGE ...[1]

These are the opening words in the case file[2] compiled by the local authorities of the Isle of Pag, in Dalmatia, in the spring of 1583, in regard to the investigation into the killing of the bandit[3] Nicolò Cassich:

> *Having come to the knowledge of esteemed Mr. Francesco Mircovich, honourable vicegerent of the town and island of Pag in the absence of illustrious Mr. Daniele Moro, the Conte[4] of said territory, that last night[5] around 3 a.m. a man was killed inside the Church of St. Catherine, who is found having many wounds and no head; and wishing his lordship, by virtue of his office and for justice to be served, that light be shed on this, he instructed me, Zuanne Giardulich of the late sir Zuan Francesco, vicecancelliere,[6] to go to the site of aforesaid corpse together with vicecavaliere[7] Matteo Bertinoga to conduct a visum et repertum,[8] so that subsequently, servatis servandis, it would be possible to examine, investigate and conduct a trial and, upon establishing the truth, proceed further according to law and justice.*[9]

Upon arrival at the site and entering the church, the *vicecancelliere* described the sight that awaited him:

---

1 This paper is the result of research carried out in the research programme *The Mediterranean and Slovenia* (ARRS, P6-0272) and the research project *Social functions of fairy tales* (ARRS-J6-1807), funded by the Slovenian Research Agency (ARRS). I would like to thank my friends and colleagues G. Benčić, D. Darovec, S. Fornasa, T. Glavina, M. Mazzon, M. Rampin, M. Romio, and A. Vidali, whose help and suggestions were fundamental in the writing of this paper. Special thanks also to E. Hilje and N. Vuletić of the University of Zadar for locating and allowing me to use the images presented in these pages.

2 The case file of the incident presented in this article is preserved in ASV-CX, Comuni, filza 157, enclosed to the *parte* (provision) of 26 September 1584. Unless indicated otherwise, the documents used hereon are taken from this case file without further citation.

3 The term "bandit" denoted a person who had incurred the penalty of banishment and was as such banned from the areas under the jurisdiction of the court that had passed such sentence. It did not, therefore, always and necessarily refer to a criminal. Only towards the end of the 16th century did the figure of bandit begin assuming the more fearsome character of outlaw.

4 One of the titles that governors of Venice's territories could hold (also Rettore, Podestà, Provveditore …).

5 23 March 1583.

6 Assistant to magistrate's clerk. Though originally a local from the island, the *vicecancelliere* was subordinate to *cancelliere pretorio* (magistrate's clerk), who was part of the entourage of the representative of Venice.

7 Constable.

8 Official inspection of and report on the body of the crime (*corpus delicti*), in this case the corpse and the wounds that led to the victim's death.

9 "*Essendo pervenuto a orecchie e notizia dello spettabile signor Francesco Mircovich, onorando vicegerente di Pago e isola per l'assenza del clarissimo signor Daniele Moro, Conte di detto luogo, qualmente la notte prossima passata alle ore tre in circa è stato ammazzato un uomo dentro la chiesa di Santa Caterina, il quale si ritrova avere molte ferite e senza capo; per il che, desiderando sua signoria per il carico che tiene e acciò la giustizia abbia il suo luogo, di venir in luce di questo, ha commesso a me Zuanne Giardulich quondam messer Zuan Francesco, vicecancelliere, che trasferir mi debba al luogo di detto cadavere, insieme con Matteo Bertinoga vicecavaliere e togliere di quello il visum et repertum. E poi, fatto ciò, servatis servandis, si possa esaminare, inquisire e formare processo, acciò ritrovata la verità possa procedere più oltre, secondo la forma della ragione e giustizia.*"

Fig. 1: The drawing of the fortified town of Pag in the Grimani cadastre, dating from the late 18th century, now preserved at the State Archives in Zadar (HR-DAZD-6, Mape Grimani, Pag br. 295). In the upper part, to the north-west, is the ancient Church of St. Catherine. Image published courtesy of the State Archives in Zadar (authorization no. 2198-1-92-1-21-2).

> *In front of the altar, a step or so away, I found a corpse or, more exactly, a body, to all appearances male, without a head and lying prone on a slender stone slab of aforesaid altar.*[10]

And immediately, as required by the customary inspection, he proceeded to describe the clothes that the victim was wearing:

10 "*Ritrovai innanzi l'altare, lontano da quello circa un passo, un corpo seu cadavere, in apparenza da uomo senza capo, sopra una pianca del detto altare con la pancia distesa in giù, sopra la detta pietra.*"

Dressed in a pair of turquoise kersy […][11], *with thin ankle boots on his feet, wearing a shirt in old red satin on top of a chest guard in our local custom, and a plain waist--length linen jacket, which presented cuts in several places*.[12]

No effort was necessary to determine the cause of death:

Upon turning over the corpse and examining it for injuries, the following was found: first of all, the head had been severed from the bust and taken away; further, two large injuries, apparently caused by a hatchet, with incision of the flesh and outpouring of blood, one above the right and the other above the left shoulder; other than that no injuries were found on the body […] *And next to said corpse some blood was found on the stone and something like mangled flesh.*[13]

The *vicecancelliere* had brought with him five witnesses to corroborate his inspection of the material evidence. He was thus accompanied by far more than the two persons formally required to validate the judicial rite that was to set in motion the so called *processo informativo.*[14] One of the witnesses, Zuanne Cassich,[15] was instructed by the *vicecancelliere* to examine a hole behind the altar which appeared to have been made recently and from which some fragments of lead were then extracted. Cassich readily reported:

that, being the bullet hole fresh and the lead likewise, arquebus shots had been fired against the corpse, but it is remarkable that there are no signs on it to indicate that it had been hit by any of them.[16]

11 Illegible due to correction. The *vicecancelliere* was probably referring to a pair of trousers.

12 "*Vestito di un paio* […] *di carisea turchina, con un paio di stivaletti sottili, le opanche ai piedi, con la camicia indosso di sopra un guardacoretto alla usanza nostrana di raso rosso vecchio e uno zippone di tela zicollato e in molte parti tagliato.*"

13 "*E quello fatto rivolgere e vedere per la vita delle ferite che ha, gli furono ritrovate al detto cadavere le ferite infrascritte: spiccato prima il capo dal busto e portato via; poi ritrovate due ferite, a giudizio da taglio di manerini grandi, con incisione di carne e effusione di sangue, una sopra la spalla destra e l'altra sopra la sinistra e non altre ferite gli furono ritrovate* […]. *E presso detto cadavere fu ritrovato del sangue sulla pietra e come della carne pestata.*" Hence, the *visione* (inspection) was carried out inside the church. This seemingly minor detail would gain importance in the course of the trial.

14 The investigation phase preceding the actual trial, which was followed by other judicial rites (Povolo, 2004, 45–75). In fact, in the case of death of a bandit, it was the killer himself, presenting the dead man's head, who asked that an investigation be launched which could validate his claim of the benefits provided. Of course, as it will be seen further on, Mircovich knew very well both the identity of the victim and the fact that he had been banished on the authority of the Council of Ten; but since he had learned that someone had witnessed the ambush, he most probably wanted to make sure they had not seen anything that could jeopardise this initial phase of investigation.

15 Probably involved in the killing, as can be observed further on. When questioned by the judge, he would state he was a distant relative of both the killed bandit and his killer.

16 "*Per esser il buco fresco e il piombo similmente, che a questo cadavere gli sono state tirate delle archibugiate, ma che è gran cosa che non gli si ritrova nella vita alcun segnale che da quelle sia stato colto.*" It emerges from this testimony and the very inspection of the corpse that several arquebus shots were fired that night against Nicolò Cassich but missed him.

Despite the absence of the head, the other four witnesses, Zuanne Maca, Domenico Cazzan, Zuanne Bellinich and Antonio Rumorich, testified under oath to have recognised the identity of the murdered man. Antonio Rumorich, not unlike the others, did not hesitate to certify that:

> *said body, which I can see here in the church, headless, along with the blood on the stone and even some mangled flesh, I knew it when it was alive: this was Nicolò Cassich of the late sir Francesco of Pag, a bandit, as it is publicly said; and I know that based on my knowledge of him when he was still alive.*[17]

AN UNEXPECTED WITNESS

It emerges from the trial documents that the Church of St. Catherine was situated outside the town's centre, where the Venetian representative resided and the main local institutions were located.[18] The *vicecancelliere* and the *vicecavaliere*, accompanied by that large group of people, had thus been quick to arrive at the scene of the killing that had taken place the previous night. At least some of those witnesses, as it would inevitably emerge from the investigation itself, had also taken part in that veritable execution and rushed to report the incident to the competent authorities. And it was probably them who informed the vicegerent Francesco Mircovich of an unforeseen event that had occurred that night, prompting him to speed up the investigation that had only just been launched, on that same day, 24 March 1583:

> *Having learned from public knowledge that a foreigner, a poor man and beggar who goes about the town asking for bread in God's name, was resting last night in the aforesaid Church of St. Catherine together with the aforesaid Nicolò Cassich, the bandit who was killed, and that he could know the killers of said corpse* […]. *So that afterwards the will of His Serenity in similar cases of bandits killed within the boundaries can be fulfilled.*[19]

---

17 "*il detto corpo, qual vedo qui in chiesa senza testa e il sangue sulla pietra e pure pestato della carne, io l'ho conosciuto mentre era vivo, che si chiamava ed era Nicolò Cassich quondam messer Francesco da Pago, bandito così come pubblicamente si dice; e questo io so per la cognizione che io aveva di lui quando era in humanis.*"

18 The site where the little Church of St. Catherine once stood is that of present day Govejak, near Murvica (Murvice), where the town's cemetery lies. Erected in the second half of the 14th century, the church was located about a kilometre from the town's centre towards the north-west (Hilje, 2011, 158).

19 "*Avendo inteso così per pubblica voce e fama come un forestiere poveruomo e mendico, che va mendicando per la città e domandando pane per l'amor d'Iddio, è stato la prossima passata notte a riposare nella suddetta chiesa di Santa Caterina con il suddetto Nicolò Cassich bandito e ucciso e che lui può sapere gli uccisori del detto cadavere* […]. *Poi si possa eseguire il voler di Sua Serenità in simili casi di banditi uccisi dentro i confini.*"

He thus ordered that the foreigner be tracked down and interrogated. His order was promptly executed by the *vicecavaliere*, who, however, pointed out that it would not be possible to conduct the interrogation at the place that was usually used for this purpose, since the *cancelliere pretorio*, who had left town a few days before together with the Venetian representative[20], had taken with him the keys to the *cancelleria* (office).

But the vicegerent did not hesitate to proceed with the investigation, ordering that the interrogation be carried out anyway, in his presence, in the fiscal chamber of Pag.[21] The foreigner was a young man from Romagna by the name of Ercole.[22] The *vicecancelliere* barraged him with a series of questions: Why did he go outside the town walls the previous night and to that church? Did he know the man who had been killed? Did he know the man was a bandit? Had he come to town with him?

The young man promptly answered all the questions: he had decided to sleep in the Church of St. Catherine because he had been promised that the next morning a ship would collect him and take him as far as Karlobag.[23] He had come to the church alone, but met a man there with whom he exchanged a few words and of whom he only remembered the name, Nicolò. The latter confessed to him that five years previously he had been banished from all the territories of the Venetian Republic. The young man was then urged to tell what had happened inside the church:

> *At three in the morning I was lying in the doorway of the church, trying to sleep; and as I lay there on the ground, I noticed a light enter the church; seeing that light I stood up and exclaimed "Jesus." There were two fellows, one of them with a lighted candle in his hand. Then, shining the light around they also saw Nicolò, who was still lying on the ground on a slender slab that he had taken from the altar, because it was raining; that Nicolò said something that I did not understand, and the moment he said that, the aforesaid two men fired two arquebus shots at his body, but I don't know if they hit them, because as soon as I heard the shots I ran out of the church.*[24]

---

20 The Venetian patrician elected by the Great Council of Venice with the title of *Conte*, whose office lasted about 16 months. Before leaving for the island he had been required, together with his entourage, to take an oath before the Heads of the Council of Ten, swearing he would respect the local *statuti et consuetudini* (statutes and customs) and apply the *commissioni* (instructions) he had been entrusted.

21 Mircovich, as we will see, clearly proceeded already in agreement with the Venetian *camerlengo* (chamberlain).

22 Described as follows: "a man of average stature, slim, with a short blond beard; he looks around 25 years old, is wearing an old long jacket in homespun linen, yellow socks on his feet, and a white felt hat."

23 A town on the Dalmatian coast opposite the Isle of Pag.

24 "*Ritrovandomi collegato a ore tre di notte dentro l'uscio in chiesa per dormir; e così stando collegato in terra vidi un lume che entrò dentro la chiesa; e io vedendo tal lume mi levai in piedi dicendo 'Iesus'. E erano due compagni, ma uno aveva la candela accesa in mano. Il che, avendo anche visto esso Nicolò detti compagni con il lume, che ancora lui era collegato in terra sopra una pianca, che aveva tolto giù dall'altare, perché gli pioveva; qual Nicolò disse non so che parola che non gli intesi. E subito, ciò detto, ad un tempo dai predetti due gli furono sparate due archibugiate verso la vita di detto Nicolò, ma io non so se lo colsero, perché di subito, sentito che ebbi le archibugiate, fuggii via dalla chiesa.*"

Fleeing in all haste he instantly stumbled on a less than reassuring surprise:

And when I came out the door I ran into two other fellows waiting outside, one on each side of the door, holding a falchion or scimitar in their bare hands. So I fled and set out in the direction of the town; and having arrived at the port of Galliola, I found there the ship of your lordship vicegerent, loaded with salt, with a sailor aboard whom I don't know, and I told him everything that had happened, as I have now told you, and begged his permission to come aboard for the night and rest there till the morning.[25]

He was also asked if he had recognised those men; which kind of weapons they had had; and whether the bandit had been hit by shots fired from the arquebuses inside the church. The young man cautiously replied:

I was sleeping far away from said Nicolò in the church and couldn't see if he got hit, because, as I said, I ran out of the church immediately […]*; last night I didn't know, I only learned this morning that he had been killed, but since I don't know the people here, I don't know from whom I heard that.*[26]

THE KILLER

That same day, the vicegerent Francesco Mircovich received at his residence Tommaso Pastorcich, a resident of the town of Pag, who informed him that his brother Zuanne, a bandit himself, killed Nicolò Cassich, whom he had tracked down "on this island near the Church of St. Catherine"[27]. As his procurator, Tommaso made a request that his brother be allowed to prove that he was the person who had carried out the killing and thus be relieved of the penalty of banishment.[28] Mircovich, with whom the killer had clearly acted in full accord, granted Tommaso's request. But since the temporary authority delegated to him by Daniele Moro, the *Conte* of Pag, had not been attested in writing, Mircovich immediately betook himself to the town, accompanied by Pastorcich, to the

25 "*E nell'uscire fuori dall'uscio ritrovai altri due compagni dietro all'uscio di fuori, uno da una parte e l'altro dall'altra, con una storta o scimitarra in mano nuda. E così fuggendo mi avviai alla volta della città; e essendo giunto al porto della Galliola ritrovai ivi la barca di vostra signoria vicegerente carica di sali, con un marinaio dentro, che non conosco, e gli dissi il successo tutto, come di sopra ho detto, pregandolo che per quella notte mi accettasse in barca a riposare fino al giorno.*"

26 "*Io dormivo lontano dal detto Nicolò in chiesa e non ho potuto vedere se fu colto, perché, come dissi, fuggii di subito via dalla chiesa* […]; *ieri sera non l'intesi, se non questa mattina, che è stato ammazzato, ma io che non conosco la gente non so chi erano, che lo dicevano.*"

27 He was careful not to say that the killing had taken place inside the church.

28 This demonstration, as will be seen further on, never came to be. But most likely, Pastorcich, using as witnesses the very people who had participated in the ambush, would have upheld the version that the bandit had been killed outside the church.

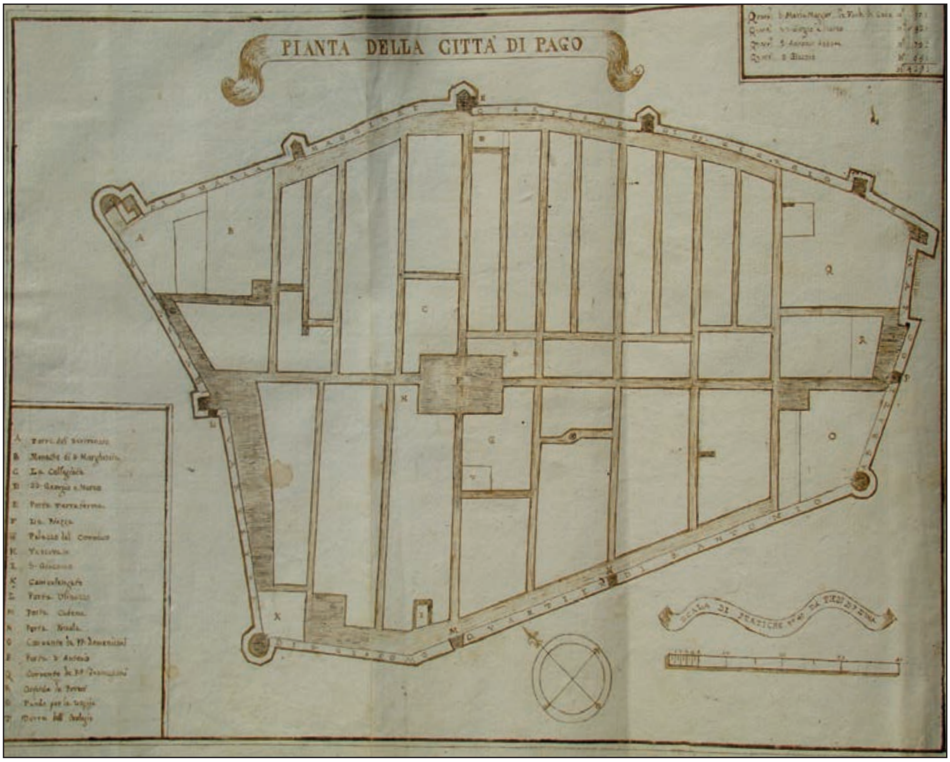

Fig. 2: Map of the town of Pag in 1780 (HR-DAZD-479, Zbirka rukopisa, M. L. Ruič, Delle riflessioni storiche: sopra l'antico stato civile ed ecclesiastico della città e isola di Pago. Vol. I, Rkp. 34/1). Based on the legend it is possible to identify the sites that were the theatre of the event described in these pages. Image published courtesy of the State Archives in Zadar (authorization no. 2198-1-92-1-21-2).

Monastery of St. Francis to ask the *camerlengo* Girolamo Battaglia[29] for permission to jointly continue the investigation. Having received a confirmation in that regard, the investigation could proceed with the rapidity that had characterised it since the very beginning.

29 The *camerlengo* (chamberlain) was the patrician who attended the Venetian *Conte* as the person in charge of the fiscal chamber of Pag. It was an important role in view of the conspicuous income generated by the saltworks, which represented virtually the entire economy of the island. The reports by the Venetian representatives repeatedly focussed on this aspect. See, for example, the one titled *Sindaci in Dalmazia* [*Inquisitors in Dalmatia*] written in 1559 (Liubič, 1880, 130–131).

Still the same day, 24 March 1583, Tommaso Pastorcich presented a head on the *pietra del bando*[30], asking that it be recognised by four witnesses; these, promptly questioned by the two vicegerents, testified without hesitation that it belonged to the bandit Nicolò Cassich.[31]

Thus, the matter seemed to have taken a favourable turn for the bandit's killers, who could, to all appearances, rely on vicegerent Francesco Mircovich's support. But something went awry; something related to the events of five years earlier that saw Cassich as a disputed protagonist had distilled into a knot of tension that now re-emerged dramatically with his violent death in that solitary church.

NICOLÒ CASSICH

The fate of Nicolò Cassich collided with that of patrician sir Marco Manolesso, elected in the autumn of 1575 by the Venetian Great Council to the position of the *Conte* of the Isle of Pag. As it seems, something went wrong between the two. The Venetian representative had probably failed to meet those standards of fairness and balance that were to inform his role as *caring protector*. A complex role, with cultural and political aspects distinguished in particular by the languages of friendship and honour, the fusion of which essentially manifest in the institutional physiognomy of the community and in the defence of its traditions and privileges.[32]

A minutely detailed report written in 1551 by Giovan Battista Giustinian, *sindaco* (a type of inquisitor) in Dalmatia and Albania, highlighted the fact that the local political system of the island was based on a complex balance between the local powers and the representative sent from Venice:

---

30 A stone in the town square from which official public announcements used to be made and on which the heads of executed bandits were displayed to be recognised and claimed.

31 Nicolò Gabioli, Zuanne Ancovich, Zuanne Bachan, and Antonio Rumorich of the late Luca. The latter had also been present at the inspection of the corpse. The recognition of the head of the bandit constituted the first phase in the process of obtaining the so-called *voce liberar bandito* (the right to release or be released from the banishment penalty, granted by a public institution to the claimant of the *voce* upon his proving through witnesses to be the killer of the bandit. The killer could use the certificate of pardon to plead for a release from his own penalty of banishment, or cede it to others for the liberation of some other bandit, in which case the *voce* became a negotiable instrument to be sold to the highest bidder). Then, the claimant of the bounties and such benefit would have to prove that they were actually the killer of the bandit (Povolo, 2018, 138–139). The presence of the young beggar inside the church clearly complicated this second phase, which Pastorcich and his comrades could have otherwise artfully reconstructed, claiming that Cassich had been killed in the vicinity of the sacred place.

32 For the relationships of *amicizia* (friendship) and the role of Venetian *rettore* (governor) as a *protettore amorevole* (caring protector), I refer to Povolo (2020a and 2020b). This role was inseparable from the governor's ability to make his governance an expression of efficient amalgamation of the relations he forged with the local elites and the institutional and customary prerogatives of the community over which he governed. For other aspects concerning the *Stato da mar*, see O'Connell, 2009, 56–68. It was these types of abilities that favoured the *cursus honorum* of the patricians who mostly occupied the lower-middle ranks of the ruling class, allowing them to hold political offices of some importance.

The inhabitants of the castrum are divided into commons and nobility, with only the latter being elected into the council and governing the commune, excluding the commons. They elect the sopracomito[33] *into their council, when so commanded by the dominant city; and appoint their own judges and other ministers and public officials to churches, fonteghi*[34] *and other administrative organs.*

These were important offices, also emphasised by the role performed by the commune in dispensing civil justice:

The judges of the minor court decide smaller matters; those of the superior court decide together with the magnificent Conte Zuanne Bondumier, but only in civil cases, whereas in criminal cases they have no say.

Various competences were allocated, which apparently accentuated the mutual relationships between the local high-ranking families and the Venetian representative.[35] Giustinian did not fail to provide information even on the few prominent families of the island:

The noble families are: Spiercevich, Discovich, Mircovich and Cassich. Many others have become extinct. They are all poor, except for two houses, that of the Mircoviches and that of the Cassiches.

It was these two important families, the Mircoviches and the Cassiches, whom the *Conte* Marco Manolesso would have to measure himself against twenty years later.[36] A sign placed in the communal loggia in July 1578 in celebration of his role as *protettore* seemed to reflect the positive results achieved by him in the course of his governance. In truth, that sign deliberately disregarded the fact that the political deci-

33 Captain of a galley.

34 A building that served as a warehouse and, often, accommodation for foreign merchants in maritime towns.

35 The administration of civil justice gave considerable discretion to the town council and to the families who managed its power. The Venetian *Conte* could potentially interfere in these dynamics through administration of criminal justice, as probably happened with Marco Manolesso. For Giustinian's report, see Ljubić, 1880, 258–261. During the 16th century, the competence of the governor and the commune developed in ways much more complex than was foreseen by the *commissioni* guiding the *rettori* in their office (Cozzi, 1982, 253; O'Connell, 2009, 80). The various authors who focussed on the island's economy stressed its poverty, but also its resources deriving from the saltpans: an aspect that made relations with the dominant centre particularly intense and important. See Panciera, 2014, 114.

36 Marco Manolesso belonged to that middle stratum of aristocracy to which the Quarantias were also related. His career following the appointment to Pag did not seem to be particularly brilliant: *castellano* (chatelaine) in Chiusa in 1580, Old and New Civil Quarantias in 1587, 1589, 1592, 1594, and 1597; College of Twenty Wise Men in 1587 and 1594; *provveditore* (administrator) of Gambarare in 1590; counsellor in Cephalonia in 1597 (BNM-I7: n. 829 [=8908], reg. 17, c. 268; n. 830 [=8909], reg. 18, cc. 77, 86; n. 831 [=8910], reg. 19, cc. 55, 122, 287, 397, 462; n. 832 [=8911], reg. 20, c. 38; BMC-PDV: reg. 67, cc. 11, 116). I am indebted to my friend Vittorio Mandelli for this information.

sions enacted by the Venetian *Conte* had marked a deep rift within the community. On 10 July 1578, as the town council hastened to report, a *libello famoso* (defamatory leaflet) denouncing Manolesso appeared in the middle of the night:

> *attached with wax to a corner of this palace, under his coat of arms, which overlooks the public square. For which reason, all the nobility, the burghers, the commoners, and other people of any sex and station in this town and the foreigners who were also there, rose in great discontent over and condemnation of the nameless and most deceitful offender.*[37]

Praising the governance of the Venetian representative and the equilibrium and honesty that characterised his decisions, the representatives of the commune[38] offered the sum of 100 ducats to anyone who would report the author of the leaflet, although scarcely anyone on the island could be unaware of his identity. Although written, perhaps deliberately, in a hesitant and ungrammatical vernacular, those words unequivocally referred to certain decisions taken by Manolesso during his office in Pag.[39]

To his letter of 21 July 1578 addressed to the Heads of the Council of Ten, Marco Manolesso enclosed the ruling of the commune and a copy of the defamatory leaflet, requesting that the case be heard by the *rettori* of Zadar. Given the gravity of the offence,[40] his request was promptly granted. From the sentence of banishment passed by them on Nicolò Cassich on 24 May 1579 it is possible to infer the conflicting dynamics that emerged in the chief town of the island:

> *As if it had not sufficed him to have at various times and places found fault with the magnificent sir Marco Manolesso, then Conte of Pag, and threatened him, for having been banished by His Magnificence for his demerits, to go to*

37 "*Con cera attaccato sopra un cantone di questo palazzo e sotto la sua arma che guarda sopra la piazza pubblica. Per la qual cagione tutta la nobiltà, i cittadini, il popolo e altri di ogni sesso e ogni stato in questa città e i forestieri ancora che si sono trovati, si hanno sollevati a grandissima mormorazione e dannazione contro l'incognito e falsissimo delinquente*."

38 The judges and *procuratori* (procurators) of the commune who proposed the ruling were: Francesco Cassich, Antonio Xorolich, Zorzi Bellinich, Vicenzo Palladinich.

39 "*Marcho Manoleso l'è chonte da Paigo, l'ha abudo in gola de sti malandrini perché manigo rosto e leso, perchè Marcho manaleso vituperoso, omo indeigno da governar sta tera, l'é bon a zrafar, non fa igusticiga, anco di quel Zuane Faca, di quel ladro provado, perché i ge deti in gola, chome ancho questi malfatori fuzindo loro, o Marcho Manoleso non governar tante chure, e non quela tera da Pago*." ASV-CX, *Comuni*, filza 134, document enclosed to the *parte* of 29 October 1578, together with the ruling of the commune of Pag and Marco Manolesso's dispatch. Despite the unsteady writing, the threat made against the Venetian representative in relation to his continuation of political activity is unmistakable, a threat that evinced a profound knowledge of the logic steering the relationships between Venice and the centres subordinate to it.

40 The offence was that of *lese-majesty*, which unquestionably marked a sharp divergence between the logic of the local power and that of the Venetian ruling class. And it would be highlighted as such by the patrician who later acquired the *voce liberar bandito* from Pastorcich to more easily obtain his own liberation from the Heads of the Council of Ten.

Fig. 3: The town of Pag. The palace that used to be the residence of the Venetian Conte (photo by E. Hilje), on which Nicolò Cassich in 1578 posted a libello famoso against sir Marco Manolesso.

> *Venice and make sure that he would not be elected to any office again by purposefully spreading slander and damaging the reputation of his unimpeachable superior, he arrogantly demonstrated his sentiment to His Magnificence, thus taking vengeance for his other grievances. Finally, on the past 10 July, he had the audacity to affix to the corner of the municipal palace of Pag, under the coat of arms of the magnificent Manolesso, a calumnious leaflet, i.e., libello famoso, unjustly defaming and insulting his lord and superior.*[41]

41 "*Non contento di aver in diversi tempi e luoghi dolutosi del magnifico signor Marco Manolesso, allora conte di Pago, e minacciatogli, per esser stato bandito da sua magnificenza per suoi demeriti, di andar a Venezia per fare che non avesse più reggimenti, con fine di disseminare calunnie ed intaccare l'onore di esso suo innocente superiore, ha etiam arrogantemente procurato di far intender tale suo animo a sua magnificenza, perché delle altre cose processate contro detto Nicolò restasse di far giustizia. Con avergli poi bastato l'animo sotto li dieci di luglio prossimo passato attaccare sopra il canton del palazzo del reggimento di Pago, sotto l'arma di detto magnifico Manolesso, un cartello vituperoso, ovvero libello famoso, infamando ingiustamente e vituperando detto suo signore e superiore.*" ASV-CX, *Comuni*, filza 157, sentence enclosed to the *parte* of 26 September 1584.

Most likely, Marco Manolesso had banished Cassich because of dissensions arisen in the management of the local power. Cassich's banishment penalty, according to the justice administered by the *Conte*, was limited to the Isle of Pag and the customary fifteen miles beyond its boundaries.[42] Still, it had forced him to abandon his business and his interests. A sentence that was deemed unjust by Cassich, so much so that it led him to confront the Venetian *rettore* and threaten that he would go to Venice to report him for abuse of power. And since the commune, governed by an opposing faction, decreed that in honour of the patrician who was leaving the island a sign be erected on the façade of the town's communal palace, Nicolò Cassich decided to blatantly express his dissent. It was an act openly declaring that Marco Manolesso had failed in his role of *protettore amorevole*, as Cassich's decision to go to Venice and report the alleged abuse of power committed by Manolesso during his governance seems to suggest.

THE DISAPPEARANCE OF THE HEAD

Although the two vicegerents decided to promptly proceed with the investigation so as to decree in the end the alleged legitimacy of Pastorcich's request, an unexpected event forced them to revise their plan. On that same day, 24 March 1583, they declared to have heard rumours of someone wanting to steal the head from the *pietra del bando* on which it was displayed in order to pervert the course of justice and prevent the obtainment of the benefits provided for the claimant. To avert that, they sent the *vicecavaliere* Matteo Bersinoga to the town square to publish a public notice that was to dissuade anyone contemplating such action:

> *Upon the order and mandate of the illustrious sir camerlengo and sir Francesco Mircovich, vicegerents and representatives of the illustrious sir Conte, it is made known to everyone, be they of any rank, station or position, that they should not dare or in any way presume it is lawful to remove and take away from the pietra del bando the head of the bandit Nicolò Cassich of the late sir Francesco, killed within the boundaries by Zuanne Pastorcich, on whose behalf it has been presented in the public square by sir Tommaso, his brother.*[43]

42 Such banishment penalty was usually imposed by the ordinary judicial authority of the representative of Venice, based on the local statutes and customs and could at times include the so-called *quattro luoghi* (the territories of four localities: Oriago, Lizzafusina, Bottenigo and Gambarare). When inclusive of Venice and its Dogado it was to be considered perpetual (Morari, 1708, 84–88). On a formal level, Venice would generally grant a wide discretion to the *rettori* it sent to Dalmatia, especially in criminal matters. A discretion which, nevertheless, still had to comply with the provisions of local statutes (Orlando, 2013, 30–31). But the essential province that not even the *Conte* himself could afford to neglect was that of careful preservation of the local equilibrium.

43 "*Di ordine e mandato del clarissimo signor camerlengo e il signor Francesco Mircovich, vicegerenti e rappresentanti del clarissimo signor Conte, si fa sapere a chiara intelligenza di ciascuno e sia di che grado, stato e condizione esser si voglia non ardisca, né presuma per qualsivoglia modo farsi lecito alcuno di togliere e portar via la testa, posta e presentata alla pietra del bando in pubblica piazza, del quondam Nicolò Cassich quondam messer Francesco, bandito e dentro i confini ucciso per Zuanne Pastorcich, a nome del qual messer Tommaso suo fratello l'ha presentata.*"

Fig. 4: Town of Pag: Church of Saint Mary of Assumption (photo by E. Hilje). It was inside this church that the head of Nicolò Cassich was hidden, shortly after it had been put on display on the pietra del bando in the town's main square.

Bersinoga readily obeyed the order, executing it in the presence of a "great multitude of people," but shortly thereafter he had to report to the two vicegerents that

> *Shortly after his arrival at the square, Marga, the housekeeper of sir priest Vido Cassich, came there, grabbed the head displayed on the pietra del bando and took it away – as far as he could understand – to the main church.*[44]

It is therefore quite probable that while the two vicegerents were at the Monastery of St. Francis, busy gathering the testimonies of the men who had come forward on

44 "*Ritrovatosi in piazza or ora è venuta Marga, massara di messer pre Vido Cassich, e aver tolto e portato via la testa qual ut supra era presentata sopra la pietra del bando e quella aver inteso che l'ha presentata in chiesa grande.*"

Pastorcich's behalf to identify the head of the bandit, the people had rushed to the square to demonstrate their strong objection to the killing of a member of their community who most certainly was not perceived as a dangerous offender. And a house servant, sent there by the relatives of the murdered man, took care of removing the head of Nicolò Cassich. It was a resounding statement by someone who disapproved not only of the killing of the bandit itself, but also of how and where it had been carried out.

The removal of the head from a public town square was also an expression of explicit disapproval of the investigation being conducted with such urgency, in the absence of the town's supreme representative and on behalf of a member of the local elite who appeared to be moving in phase with Cassich's killers.[45]

In vain did the two vicegerents try to regain possession of the stolen head. First they sent the *vicecavaliere* to the main church in town, where, after speaking with the two brothers of the dead bandit, whom he found sauntering inside, he learned that the head had been locked away in the sacristy and they had no idea where the servant was. Shortly afterwards he returned to the church and forwarded to the Cassich brothers a new and threatening command issued by the vicegerents, but despite being warned of severe punishments they told the *vicecavaliere* they had no intention to deal with the issue. Theirs was a manifestation of open protest against what had happened and the way the investigation was being conducted.

EXPEDIENTS

The next day (25 March), Tommaso Pastorcich came to vicegerent Francesco Mircovich to have him take note of the law passed by the Council of Ten on 10 September 1582 which, among other things, provided that a bandit could regain freedom by killing another bandit.[46] The purpose of this move was to unequivocally highlight the fact that the killing of Nicolò Cassich had been made possible precisely by virtue of a decision adopted by the supreme Venetian body.

However, the series of events that had taken place on March 24, culminating in the removal of the head of the dead bandid, had demonstrated the weakness of the action undertaken by the local authorities in the face of the unexpected reaction of the community. Thus, on 26 March, Pastorcich sought to prove, firstly, that his brother was Cassich's killer through the testimony of several people who would have seen the head of the bandit at his house;[47] and secondly, that the head, after it had

45 Only a thorough study of the local documents could clarify the role of the murdered man's kin in organising the dissent that caught the men at the helm of the local council unprepared. The difficulties subsequently encountered by the two vicegerents and the Pastorciches in gathering testimonies that could corroborate their assertions suggest there was a certain opposition among the various social strata of the local community.

46 To be exact, the law of 1582 was a derivative of that of 1580, which had marked a genuine turning point in the battle against banditry (Povolo, 1997, 157–158, 200).

47 Avoiding this way a formal request to prove, by way of witnesses, that the killing had been his doing and that it had taken place within the boundaries defined in the banishment penalty at a precise place indicated by him.

been displayed on the *pietra del bando*, had been taken away by the housekeeper of the Cassich brothers.[48] But there were scarcely any witnesses who came forward to corroborate his first claim and whose testimony could be taken as some indication that it was indeed Zuanne Pastorcich who killed Nicolò Cassich. Nicolò Mircovich[49] testified that on 24 March he had been prompted by the wife of Zuanne Pastorcich to come by her house:

> *And when I came there I saw that Zuanne Pastorcich was in the house;*[50] *he had an arquebus, a cleaver and a dagger there. Pastorcich, sir Zuanne said to me: 'Sir Nicolò, do you know that last night I cut off the head of Nicolò Cassich to help myself?' Surprised by his words, I then replied: 'How can that be? I don't believe it.' And immediately said Zuanne called me over and said: 'Come here and I'll show you the truth.' Then he went to his room and pulled that head out of a sack. I was stunned, for he was my relative. And Pastorcich asked me if he could help himself with that head. I said: 'I don't know," and left.* […]. *Pastorcich told me that he had killed him, and this because he had understood that said Cassich had said to want to put himself to rights again with the head of Pastorcich, and that he had forced himself to do it.*[51]

Given that Nicolò Mircovich was notoriously an enemy of Cassich, the attempt to prove, albeit indirectly, that Zuanne Pastorcich was the killer of Nicolò Cassich resulted essentially in a failure. Thus that same 26 March, Zuanne's brother Tommaso opened a new front, claiming that Cassich, during his banishment, had entertained relationships with the dreaded Uskoks. This was a seriously grave claim, for Venice was in open conflict with those dangerous pirates. Although the inhabitants of the island were not above a modest economic exchange with them, the presence of Uskoks was a source of continuous

---

48 However, his only alleged witness failed to turn up.

49 Mircovich, although claiming to be related to Cassich through his wife and his mother, appeared from some testimonies to be one of his sworn enemies.

50 Since Pastorcich was himself a bandit, Mircovich wanted to stress that the encounter had taken him by surprise.

51 "*E giunto alla porta vidi che esso Zuanne Pastorcich era in detta casa sua; e aveva un archibugio, una cortella e un pugnale, il quale Pastorcich messer Zuanne mi disse ragionando meco: 'Messer Nicolò sapete voi qualmente io ieri sera ho tagliato la testa a Nicolò Cassich per aiutarmi?' Io allora, ciò sentendo, sbrigatomi di tal ragionamento, gli dissi: 'Come è possibile? Ciò non credo?'. Subito esso Zuanne mi chiamò e disse: 'Venite qui e io vi mostrerò la verità'. Dove, andato in camera sua, cavò fuori da una saccoccia essa testa. Allora rimasi stupefatto, per esser mio parente. E esso Pastorcich mi domandò se si poteva con quella aiutarsi. Io gli dissì: 'Non so', e mi partii* […]. *Esso Pastorcich mi ha detto che l'ha ammazzato e questo perché aveva inteso che il detto Cassich aveva detto che si voleva acconciare con la testa di lui Pastorcich e che sforzatamente aveva ciò operato.*" This testimony clearly wants to justify Pastorcich's actions before the community. Nicolò Cesse, the other witness called to make a deposition on this point refused to corroborate Pastorcich's claim: "It was already some days ago, I don't remember when exactly, but it was a day in this past Lent period, that sir Zuanne Pastorcich, who was at home at the time, called me to come over; I didn't want to go nor did I know what he wanted of me nor have I seen the head."

tensions (Bracewell, 2010, 84–85, 99, 222–223, 274).[52] But even on this point witnesses who could provide any concrete evidence were scarce.[53]

In the meantime, on 4 April 1583, the *Conte* Daniele Moro returned to Pag. Tommaso Pastorcich, dissatisfied with the poor results achieved in the previous days, changed his strategy and produced a new argument with which he directly attacked the person of Nicolò Cassich, suggesting that he was a dangerous man and a disturber of the public peace. According to Tommaso, on the past 17 March,[54] Nicolò had come into town fully armed and forcibly entered the house of Margherita, his spouse, who

> *unsure about the law,[55] jumped out of the window onto the public street, badly hurting her leg, so that at present she is in bed in the home of respectable sir Antonio Xorolich[56] recovering from the fall; since the late Nicolò Cassich was left alone in the house, he had the opportunity to take some of his wife's belongings, he locked the door and took money and other things from the chest* […]. *And that same day, when he left the house, the late Nicolò, armed as I said above, left the town through the gate of St. Velinac.*[57]

And on the 24th day of the same month, added Tommaso Pastorcich, despite his banishment penalty, Cassich had again trespassed beyond the boundaries he was prohibited to cross and was killed by his (Pastorcich's) brother. This veritable subterfuge allowed Pastorcich to avoid having to specify the exact place where the bandit was killed, while portraying Cassich as a dangerous man and a source of unrest in the town.

52 For the intense economic and social relationships between the Christian and Ottoman worlds in the region of Dalmatia, I refer to Ivetic, 2013, 140–141.

53 The only testimony of any relevance was that of Angelo Ifcich, who recalled that two years previously, as he was taking a walk, he had seen Cassich on a rock and "there was a large number of Uskoks […]. And then these Uskoks plundered a large amount of animals from the Turks." Whereas Zuanne Cassich, who – as it has been already speculated – may have participated in the ambush laid in the night of that past 23 March, declared: "I never saw the late Nicolò Cassich di Molini associate with the Uskoks nor go claiming and plundering anything with them from the Turks."

54 A week before his death, that is.

55 It is telling that the testimony does not say that the woman fled out of fear of the husband, but rather of the possible legal implications, seeing that he was a bandit. It is likely that references to any threats from her husband were avoided because that could have suggested that she was involved in a love affair with one of the locals.

56 One of the judges who passed the decision on Cassich in 1578.

57 "*dubitandosi della giustizia, saltò fuori dalla finestra in strada pubblica e si sinistrò una gamba malamente, così come oggi, da tal buttarsi dalla finestra, è a letto in casa dello spettabile messer Antonio Xorolich; e vistosi il detto quondam Nicolò Cassich esser rimasto solo in casa e avere comodità di togliere delle robe di essa sua moglie, serrata prima la porta e andato alle casse e tolto da quelle denari e altre cose* […]. *E poi il detto giorno, uscito fuori di casa il detto quondam Nicolò armato come di sopra, andò fuori della città per la porta di San Velinaz.*"

Once more, Nicolò Mircovich[58] fully corroborated Pastorcich's version, stating that when he was at the store of Luca Giuricievich he heard someone screaming that Nicolò Cassich had killed his wife and

> *hearing that I jumped into the street and saw that Orazio from Karlobag was holding donna Margherita, wife of said Nicolò Cassich, who was complaining of a broken foot. Afterwards I went to the house of said donna Margherita to see if she was alright, taking my arquebus with me, and I saw aforesaid sir Nicolò Cassich standing on the balcony; as soon as he saw me he withdrew inside. Then I went home and he sent someone over to tell me to have faith and not give him any trouble, for he would not touch anything.*[59]

This testimony, which could not conceal the deep enmity between the two men, was meant to attest to the violent behaviour of Cassich. Giorgio Giuricievich also attested to having heard shouts in the square and that, having hurried there, he found Cassich's wife, who was lamenting. He accompanied her to the house of Antonio Xorolich and headed to the apothecary:

> *And I saw in the house of said donna Margherita, on the balcony, sir Nicolò Cassich of the late sir Francesco, who had been banished from lands and places, and when we talked I told him that Nicolò Mircovich was waiting for him with an arquebus because he did not want him to take anything out of the house or he would have killed him, to which Cassich replied that he hadn't taken anything and had only come to see his wife.*[60]

This testimony tended to weaken the claims of Nicolò Mircovich and, in truth, many other witnesses limited themselves to relating the presence of Cassich at the house of his spouse, stressing how evidently he regretted her fleeing and falling. Marin Bellotich reported to have seen and heard the bandit Nicolò Cassich

58 This testimony, like those subsequent, was heard on 12 April 1583, a week after the return of the *Conte*.

59 "*ciò sentendo saltai fuori dove vidi che Orazio da Scissa teneva madonna Margherita moglie di esso Nicolò Cassich e si lamentava che aveva rotto un piede. Andato poi alla casa di essa madonna Margherita per veder che non le succedesse danno, avendo prima preso l'archibugio, vidi messer Nicolò Cassich suddetto che era al balcon; e vedutomi si tirò dentro. Di poi andai a casa mia e lui mi mandò a dire che gli dessi la fede di non fargli dispiacere perché non avrebbe toccato cosa alcuna.*"

60 "*E vidi in casa di essa madonna Margherita, cioè al balcone, messer Nicolò Cassich quondam messer Francesco, il quale era bandito di terre e luoghi, che ragionando con lui disse che messer Nicolò Mircovich capo l'aspettava con l'archibugio perché non intendeva portasse roba via fuori di casa, altrimenti l'avrebbe ammazzato, per il che lui Cassich mi rispose che lui non le aveva portato via di casa cosa alcuna, ma che era venuto da sua moglie.*"

who was at the house of Margherita, his wife, here in the territory of Pag, it could have been around two in the afternoon; I hadn't seen him leave or enter the territory, he was alone, talking to Orazio, the soldier from Karlobag, and saying he regretted that his wife had jumped over the balcony and that he hadn't done anything to hurt her.[61]

The head stolen from the *pietra del bando* had triggered an almost surreal representation, shifting the attention and the interest of the authorities and the community at large from the killing of Nicolò Cassich to his controversial image, which the banishment penalty clearly had not managed to damage completely. It is probable that the interests of Cassich's adversarial kin and of his killers coincided with that of the Venetian representative, who had every interest in putting an end to an episode that could further inflame the minds, threatening to spill over the boundaries of the island and eventually reach the "most serene city."

However, the issue was not only the stolen head, but also and even more so that the killing had been committed in a sacred place dedicated to the worship of a saint and to the supernatural world of which she was a revered intermediary. This was an unacceptable event, even sacrilegious, which could stir up divine wrath – one which, ultimately, could not be ignored.

BETWEEN THE SACRED AND THE PROFANE

For centuries, churches and the adjacent space were considered sacred ground that provided protection to anyone seeking refuge in them.[62] Particularly during the Middle Ages, they guaranteed immunity even to people who would take refuge in them after committing a crime:

> *The fugitive might be required to pay a fine, forfeit his goods, perform penance, or go into exile, but almost without exception his body and his life were to be preserved.* (Shoemaker, 2011, 169–172)

The purpose of such protection was essentially to break the circle of violence and retaliation which had its roots mostly in the widespread networks of enmity and vendettas characterising mediaeval and early modern societies. In political and social contexts in which the resolution of conflicts was entrusted

61 "*che era in casa di Margherita sua moglie, qui nella terra di Pago, che questo poteva esser due ore di giorno, né l'ho veduto uscire, nemmeno entrare nella terra, solum ragionava con Orazio soldato di Scrissa, dicendo che gli dispiaceva che sua moglie si avesse gettata fuori dal balcone e che non le aveva fatto dispiacere.*"

62 A controversial and overcenturies diversely interpreted matter: "The material refuge provided by altars and temples and cemeteries, which have always been respected by cultured peoples as repositories of the wretched remains of common humanity, was extended to sacred fields, vast enclosures attached to churches and, where these were lacking, to a large adjacent space." (Cristiani, 1766, 7)

to parental and community structures or regulated by a judicial system not essentially characterised by punitive instances, the sanctuary had the function of containing violence and facilitating a phase of truce and peace (Schuster, 2003, 62–63). Such holy and parental dimension to the right of sanctuary, notably from the beginning of the 16th century onwards, was eroded by secular power, which introduced an important series of exceptions, particularly in relation to crimes considered particularly grave (Shoemaker, 2011, 169–172).[63] Although the matter was interpreted in controversial ways,[64] sanctuary was nevertheless granted even to people who had been banished from a certain territory, as long as they had not committed any particularly grave crime.[65]

Nicolò Cassich had been banished for the crime of lese-majesty,[66] deemed one of the most grave and in relation to which neither ecclesiastical nor secular authorities were willing to guarantee the right of sanctuary. But what was the perception of the community from which he had been permanently excluded following the severe sentence passed by a judicial authority that invoked an eminently political logic?[67] It is very likely that his reaction to the *Conte* Marco Manolesso had been at least understood if not justified by a part of the community of which he was a member. Had not that Venetian governor ultimately failed in his role of *protettore amorevole*, imprudently interfering in the dynamics of local enmities or, worse still, arbitrar-

63 In this regard, the author recalls attention to some statements made by the jurist Giulio Claro as well as the bull issued by Pope Gregory XIV in 1591, which granted secular authorities the power to remove from the sacred ground persons accused of grave crimes. The matter was nevertheless subject to various interpretations, as jurist and cardinal Giovan Battista De Luca observed in relation to famoso ladrone (robber operating in the public street), who was theoretically excluded from the sanctuary: "Modern writers are in error to interpret the law according to letter alone, when, as we have said, it should be interpreted according to the spirit, i.e., the purpose or reason behind the law […]. If there should be a peasant bandit who disturbs the Republic with blackmail and retaliation and other grave damages, but who, in an impulse of honour, which is customary even among thieves, would not deign to go out and rob in a public street, he should not be considered as included in this exception. However, everything should be interpreted with due discretion and prudence, considering (as we said) principally the spirit rather than the letter of the law." (De Luca, 1673, 32–33). Paolo Sarpi, a legal consultant, had a much different opinion, invoking in his writings a firm intervention of secular powers that would drastically limit the right of sanctuary, much more severely than it had been proposed in the bull of Pope Gregory XIV (Pin, 2021, 111–112).

64 Giovan Battista De Luca remarked: "The great diversity of laws and styles of princedoms makes it quite impossible to establish definite and general rules that would be universally applicable." (De Luca, 1673, 12).

65 "If the exiled and banished have not committed any of the crimes excepted, they also enjoy ecclesiastical impunity, as Giulio Claro and others claim, including, later, Prospero Farinacci" (Perrimezzi, 1731, 59–60).

66 De Luca himself, when reflecting on the *eccezioni* (exceptions) cited in Pope Gregory's bull and interpreting them in the spirit of the law, remarked about the crime of lese-majesty: "it is not very likely that a person under investigation for the type of lese-majesty described in the bull, unless manifestly insane, would want to reduce his safety to such sanctuary" (De Luca, 1673, 28).

67 Also, we should not lose sight of the fact that Cassich, having been previously banished by the Venetian *Conte*, was certainly not in a most favourable position to produce a defence.

ily pursuing his own personal gain? And that killing in the church, could it not, in turn, have been seen as a true violation of that right of sanctuary which not even a bandit could be denied? Tradition and customs regarded the sacred ground as a space in which the law was not allowed to interfere and, moreover, a space which even the conflicting dynamics driven by enmities should consider as the insurmountable limit. The threshold of the sacred place, even before becoming an inalienable right of sanctuary, symbolically denoted the entrance to the supernatural world.

However, during the 16th century the political and social climate underwent a profound change. The legislation on banditry adopted by the Council of Ten reflected fear of a phenomenon that had to be unreservedly contained; in particular because robberies and assaults on couriers carrying valuables had become much more frequent. Ravages of private possessions and property were often carried out for reasons of retaliation and vendetta. The granting of rewards and benefits quickly spread across the state, finding foothold in the web of animosities that still deeply permeated the society of that time.[68] It was inevitable that sacred grounds themselves would become a space no longer impenetrable and that increased conflicts between antagonistic groups would extend even to within the very churches.[69] It is no coincidence that Tommaso Pastorcich, to condone the cruel killing of Nicolò Cassich, would rush to submit to the magistrate clerk's office a copy of the 1582 law that granted freedom to a bandit who killed another person inflicted with a similar banishment sentence.

But the removal of Cassich's head was most probably an expression of the dissent in relation to his tragic killing at the hands of those who were considered his enemies in collusion with Venetian authorities. His killers had done everything to depict Nicolò Cassich as a dangerous bandit and, above all, they aspired to obtain the rewards and benefits promised by exploiting his severe sentence. His killing on sacred ground could ultimately be condoned given the political and social climate ignited towards the end of the century. In spite of the reluctance among some members of the community to validate this action, the Venetian *Conte* Daniele Moro was certainly inclined to close this matter and grant the requests made by Cassich's killers, as he had not opposed the formulation of those arguing points which, in truth, did not really address the dynamics that had led to the bandit's death.

THE "MIRACLE" OF ST. CATHERINE

But there was at least one issue to address, if not solve, before granting Pastorcich his benefits. Had the killing taken place on the threshold of the church

68 The killing of a bandit sentenced to the penalty of banishment thus became entirely legal, as one's enemy had become an enemy and opponent of the State. Citing self-defence as a reason, it was possible for a person to obtain a gun licence, which was extended to their whole suite, and set out on a veritable manhunt after the bandit turned public enemy. It seems obvious therefore that even sacred grounds could become settings of the most brutal violence (Povolo, 2018, 139–142).

69 For a more extensive record of cases, cf. Carroll & Cecchinato, 2019, 573–575.

or inside it?[70] How to justify an attack so cruel on sacred ground? Naturally, with a skilful manoeuvre that in the end, paradoxically, took on the contours of a miracle. Two witnesses, who had almost certainly participated in the bloody ambush were called on 16 April 1583 to testify in the presence of the Venetian *Conte* in relation to an all but insignificant question that had probably been put and suggested to them by the Pastorcich brothers: was Nicolò Cassich killed outside or inside the church?[71]

The first to depose was Zuanne Cassich, who, as we have seen, had been present at the inspection of the corpse. He said:

> *I know, having gone to see this corpse before sir Zuanne Giardulich conducted the inspection, that said corpse was outside the church. Then I entered the church and saw that the stone where the priest stands in the middle of the altar was stained with blood. And I saw there a piece of flesh from the neck and I even recognised a piece of brain. When I was called to witness* [the inspection] *by the vicecancelliere and went there with him, said body was not there, it had been dragged into the church; but I don't know if the man was killed inside or outside the church.*[72]

Antonio Rumorich, who was also a witness to the inspection, testified:

> *It is true that before the inspection of the dead body of the late Nicolò was carried out, I saw his body outside the church, near the door, because the bruises from the blows when his head was cut off were visible, the ground was trampled and blood could be seen. Afterwards, sir Zuanne Giardulich made the inspection and said body had been carried into the church* [...]. *I don't know if said late Nicolò was killed in the church or outside the church* [...]. *When I first saw him he was outside the church.*[73]

70 The threshold which – as the young beggar realised – was guarded by two men armed with a scimitar.

71 The killers could rely on the fact that the beggar they surprised that night inside the church fled in a hurry as soon as had heard arquebus shots, without recognising the men participating in the ambush.

72 "*So che, essendo io andato a veder questo cadavere, prima che messer Zuanne Giardulich togliesse il viso reperto, il qual cadavere era fuori dalla chiesa. E poi entrato in chiesa vidi la pietra dove sta il prete in piedi per mezzo l'altare qual era insanguinata. E vidi un pezzo di carne di collo e anche ho conosciuto un pezzo di cervello. Di poi, chiamato per testimone con il vicecancelliere, essendo andato, ivi non era il detto corpo, ma tirato in chiesa, ma però non so se è stato ammazzato in chiesa o fuori.*"

73 "*E' vero che prima di quello fu tolto il viso reperto del cadavere del quondam Nicolò, il corpo del quale io l'ho veduto fuori della chiesa, appresso le porte, perché si vedeva le botte che erano state date nel tagliar la testa, che era pestata la terra e si vedeva il sangue. Di poi messer Zuanne Giardulich andò a togliere il viso reperto e il detto corpo era stato menato in chiesa* [...]. *Mi non so se il detto quondam Nicolò è stato ammazzato in chiesa, ovvero fuori di chiesa* [...]. *Lo vedessi fuori di chiesa la prima volta.*"

Surprisingly, that headless body appeared to have, miraculously and at its own initiative, dragged itself into the church. Of course, the two witnesses could no longer hide having been part of the group who had killed Nicolò Cassich, as they met that night near the Church of St. Catherine. Zuanne Cassich had seen the corpse outside that sacred place, but he did not add that it was missing the head. He had also noticed the trail of blood and flesh near the altar. When he returned with the *vicecancelliere*, the corpse had been put inside the church. Antonio Rumorich provided a very different account: he said he had noticed the headless corpse outside and added particulars that seemed to confirm that Cassich had been killed there. But he never said to have entered the building.[74] Indeed, the two testimonies seemed to contradict one another, for Zuanne Cassich reported that the traces of that cruel killing were plainly visible inside the church.[75] Both concurred, however, that after their leaving someone dragged Cassich's body inside the sacred building. But none of them wanted to openly confirm that the killing had been carried out on this side or the other of the threshold of the sacred place. If, as is quite probable, they took part in the ambush, their testimonies aimed at indirectly corroborating Pastorcich's words, ascribing to others the subsequent moving of the corpse to within the church.

Still, that was already enough. The following day Daniele Moro granted Tommaso Pastorcich the *fede* (certificate) of the killing carried out by his brother and on 26 April forwarded the prepared case file to *Avogaria di Comun* (public prosecution). On 18 August 1583, Zuanne Pastorcich formally delegated the power of attorney to his brother Tommaso, authorising him to cede and sell the benefit obtained from the *Conte* of Pag for the sum of money that he would deem appropriate. And finally, in a notary act drawn up on 29 September 1584, Tommaso Pastorcich declared to have ceded the acquired right to the Venetian patrician Luca Tron, who, after several unsuccessful attempts, in December 1585 finally managed to obtain his liberation from the Council of Ten.[76]

Zuanne Pastorcich had evidently renounced the possibility of obtaining release from his own banishment penalty: perhaps out of desire for profit; or, simply because he felt that his return to the Isle of Pag would not be welcomed, for he had left behind a score that Nicolò Cassich's kin would undoubtedly be eager to settle.

What happened that night at the Church of St. Catherine was perhaps destined to leave an indelible mark on the community. During his visitation in 1603, the

74 Clearly, his intention was to confirm the assertion made by Pastorcich, who, as it has been shown, had claimed that the bandit was killed "near the Church of St. Catherine."

75 As Rumorich himself had stated in his first deposition. Also, during the inspection of the body of the crime the vicecancelliere had not noticed any traces outside the sacred building.

76 On 7 October 1581, Tron, accused of theft, had been relegated to the Isle of Cres for fifteen years. Opposing his liberation was *avogadore di comun* (public prosecutor) Alvise Michiel, who had received several threats from Tron upon opening an investigation against him. For this reason, many councillors had repeatedly voted against his release from the banishment penalty.

Fig. 5: Isle of Pag, the area of Murvica: ancient remains of the Church of St. Catherine, located to the north-west of the town of Pag (photo by E. Hilje).

apostolic visitor Michele Priuli confirmed that the church "near the town" had been "profaned and destroyed" (Hilje, 2011, 158).[77] Was that in consequence of what had happened that night twenty years prior? Had the incident perhaps led someone to destroy its remains? Although it had been committed against a bandit, accused of a crime considered grave by the political authorities, the killing of Nicolò Cassich was probably deemed a genuine desecration that could not be ignored or rectified that easily, as it contaminated the sacredness of a place leading into the supernatural world.

77 Michele Priuli, bishop of Vicenza, had been appointed apostolic visitor to Dalmatia by Pope Clement VIII, with the approval of the Venetian College (*Collegio*). His task was to promote the Trent reform. Interestingly, in addressing the supreme Venetian body, Priuli observed: "I know that with those peoples of Dalmatia, out of respect for their poverty and the border they have, it is reasonable and a duty to keep them all the more inclined to a faithful obedience to this Most Serene Dominion, to handle them with utmost dexterity and consideration; I am also aware that one cannot expect to enforce in those parts certain terms of the reform that are, by God's grace, already in place in these parts, subject to Your Serenity" (Mantese, 1974, 139).

OSKRUMBA. UBOJ BANDITA NICOLÒJA CASSICHA (PAG, 1578–1583)

Claudio POVOLO

Univerza Ca' Foscari v Benetkah, Oddelek za humanistiko, Dorsoduro 3484/D, 30123 Benetke, Italija
e-mail: povolo@unive.it

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
e-mail: claudio.povolo@irris.eu

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: claudio.povolo@zrs-kp.si

POVZETEK

Spomladi 1583 je bil v poljski cerkvi sv. Katarine, oddaljeni kakšen kilometer od obzidja mesta Pag, ubit neki moški. V preiskavi, ki so jo lokalne oblasti nemudoma sprožile, je bilo ugotovljeno, da gre za Nicolòja Cassicha, člana ene od najuglednejših družin na otoku. Njegov morilec, Zuanne Pastorcich, je takoj zahteval, da se mu priznajo nagrada in ugodnosti, predvidene s strogimi zakoni o javnem redu, ki so jih beneške oblasti sprejele proti koncu 16. stoletja, saj so Cassicha zadrski mestni načelniki, t. i. rektorji (Rettori), leta 1579 obsodili na izgnanstvo zaradi razžalitve Veličanstva (izgnana oseba oziroma bandit pa se je lahko »rehabilitiral« z ubojem drugega izgnanca). Cassich je bil obtožen, da je na javnem mestu objavil pamflet proti Marcu Manolessu, ki ga je leta 1575 beneški Veliki svet izvolil na položaj načelnika otoka Paga z nazivom grof (Conte). Čeprav je paški mestni svet sklenil, da se v Manolessovo čast na javno zgradbo izobesi simbol, ki bi slavil njegovo upravljanje, pa beneški predstavnik verjetno le ni izpolnjeval vseh zahtev, ki mu jih je nalagala njegova vloga predstavnika Beneške republike, s čimer je izzval nasilen odziv Nicolòja Cassicha. Glava ubitega izgnanca je bila postavljena na ogled na tako imenovani razglasni kamen (pietra del bando) na mestnem trgu Paga, da bi ljudje prepoznali in pod zaprisego potrdili njegovo identiteto, s čimer bi njegov morilec postal upravičen do nagrad, predvidenih z zakonom. Vendar je iz prvih izjav prič postalo jasno, da je morilec deloval skladno z nekaterimi vidnimi predstavniki lokalne elite, zagotovo pa ne s soglasjem večine skupnosti, ki je bila verjetno mnenja, da je bilo Cassichevo stališče glede Marca Manolessa upravičeno. Nestrinjanje skupnosti je bilo toliko glasnejše, ker je bilo moškemu kruto odvzeto življenje na svetem kraju, ki bi mu moral zagotavljati božjo zaščito. In tako se je, med odvijanjem preiskave, iz množice, zbrane na trgu, iztrgala neka ženska, pograbila Cassichevo glavo in jo odnesla v glavno mestno cerkev. Čeprav je morilcu nazadnje uspelo pridobiti zahtevane ugodnosti, pa preiskava lokalnih oblasti ni mogla prikriti dejstva, da je bilo hudo kaznivo dejanje storjeno ob samem vznožju cerkvenega oltarja. Avtor v članku obravnava temo nasilja na svetem kraju v zgodovinskem obdobju srditega boja proti banditizmu, pri čemer se poglablja v tedanjo družbo, prežeto s sovražnostmi, a hkrati zaznamovano z neustavljivim pozivom tradicionalnih vrednot in običajev.

Ključne besede: banditizem, nasilje, otok Pag, Dalmacija, Beneška republika, sveti kraji, oskrumba, običaji, sovražnosti

SOURCES AND LITERATURE

ASV-CX – Archivio di Stato di Venezia (ASV), f. Consiglio dei dieci (CX): Comuni, filze 134 e 157.

BMC-PDV – Biblioteca del Museo Correr (BMC), Provenienze diverse-Venier (PDV): reg. 67.

BNM-I7 – Biblioteca Nazionale Marciana (BNM), ms. it. Cl. VII (I7): nn. 829 (8908) – 832 (8911), regg. 17–20.

Bracewell, C. W. (2010): The Uskoks of Senj: piracy, banditry and holy war in the sixteenth-century Adriatic. Ithaca, New York, Cornell University Press (1st ed. 1992).

Carroll, S. & U. Cecchinato (2019): Violence and sacred space in early modern Venice. Acta Histriae, 27, 4, 561–580.

Cozzi, G. (1982): Repubblica di Venezia e stati italiani. Torino, Einaudi.

Cristiani, B. (1766): Deduzione sopra l'asilo sacro. Venice, Graziosi.

De Luca, G. B. (1673): Il dottor volgare, XIV. Parte quarta: Dell'immunità ecclesiastica et ancora delle censure ecclesiastiche. Rome, Giuseppe Corvo.

Hilje, E. (2011): Spomenici povijesnoga graditeljstva na otoku Pagu. In: Skračić, V. (ed.): Toponimija otoka Paga. Zadar, Centar za jadranska onomastička istraživanja Sveučilišta u Zadru, 105–192.

Ivetic, E. (2013): Sulla frontiera veneta. La percezione del turco nella Dalmazia veneta nei secoli XVI–XVII. Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno, LXIII, 139–159.

Ljubić S. (ed.) (1880): Commissiones et relationes Venetae, III – 1553–1571 (Monumenta spectantia historia Slavorum meridionalium, XI). Zagreb, Hartman.

Mantese, G. (1974): Memorie storiche della chiesa vicentina, IV. Dal 1563 al 1700. Parte 1. Vicenza, Accademia Olimpica.

Morari, G. (1708): Prattica dei reggimenti in Terraferma. Padova, Giuseppe Corona.

O'Connell, M. (2009): Men of empire. Power and negotiation in Venice's maritime state. Baltimore, John Hopkins University Press.

Orlando, E. (2013): Politica del diritto, amministrazione, giustizia. Venezia e la Dalmazia nel basso medioevo. In: Israel, U. & O. J. Schmitt (eds.): Venezia e Dalmazia. Rome, Viella, 9–61.

Panciera, W. (2014): La Repubblica di Venezia nel Settecento. Rome, Viella.

Perrimezzi, G. M. (1731): Della immunità dei sagri luoghi tra cristiani. Urbino, Antonio Fantauzzi.

Pin, C. (2021): Il diritto d'asilo a Venezia e il trattato di Paolo Sarpi "Sopra le immunità delle chiese". In: Bertrand, G., Brice, C. & M. Infelise (eds.): Exil, asile: du droit aux pratiques, XVIe–XIXe siècle. Rome, École française de Rome, 102–115.

Povolo, C. (1997): L'intrigo dell'onore. Poteri e istituzioni nella Repubblica di Venezia tra Cinque e Seicento. Verona, Cierre.

Povolo, C. (2004): Retoriche giudiziarie, dimensioni del penale e prassi processuale nella Repubblica di Venezia. Da Lorenzo Priori ai pratici settecenteschi. In: Chiodi, G. & C. Povolo (eds.): L'amministrazione della giustizia penale nella Repubblica di Venezia (secoli XVI–XVIII), II. Verona, Cierre, 19–170.

Povolo, C. (2018): Voci liberar bandito (Repubblica di Venezia, 1580–1592): narrazioni di un'etnografia della violenza in età moderna. In: Levati, S. & S. Mori (eds.): Una storia di rigore e di passione. Saggi per Livio Antonielli. Milan, Franco Angeli, 126–148.

Povolo, C. (2020a): Suoi Amorevoli. Relazioni di amicizia e politica nella Venezia del Cinquecento. In: Sabaté, F. (ed.): Ciutats mediterrànies: l'espai i el territori - Mediterranean towns: space and territory. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 181–190.

Povolo, C. (2020b): Il protettore amorevole (Magnifica Patria della Riviera del Garda. 1570–1630). In: Ateneo di Salò (ed.): Sul lago di Garda tra passato e futuro. Storia, lingua e letteratura. Salò, Liberedizioni, 87–124.

Shoemaker, K. (2011): Sanctuary and crime in the middle ages, 400–1500. New York, Fordham University Press.

Schuster, L. (2003): The use and abuse of political asylum in Britain and Germany. London, Routledge.

Received: 2021-08-16 DOI 10.19233/AH.2021.22

THE DUEL: HONOUR AND AESTHETIC OF EARLY MODERN MASCULINE VIOLENCE

Tilen GLAVINA
Science and Research Centre of Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: tilen.glavina@zrs-kp.si

ABSTRACT

This article investigates the 1550s culture of honour that focused primarily on the expressiveness of the (male) individual, rather than on content, which means that the code of honour was not a system of strictly defined normative rules; on the contrary, rules were formed based on the model of behaviour of a certain group. The purpose was thus to describe and popularise the pattern of honourable conduct through literary culture or published texts. The treatises on duelling served not only as manuals on how to approach or, better, how to avoid physical combat without losing honour, but also as reading for the courtiers to draw on when arguing, discussing, and citing (printed) opinions on duelling judgments and cases. The discourse and representation of duelling were forms of spectacle intended for life at court, and understood within that same context. Not surprisingly, the most eminent authors on duelling were courtiers. The study focuses on two examples of treatise: the "practical," penned by the Bologna fencing master Achille Marozzo, and the "theoretical," authored by the Koper man of letters Girolamo Muzio.

Keywords: Duel, honour, violence, chivalry, gender, Girolamo Muzio, Achille Marozzo, treatises of chivalry, 16th century

IL DUELLO: ONORE ED ESTETICA DELLA VIOLENZA MASCHILE NELLA PRIMA ETÀ MODERNA

SINTESI

Il presente contributo affronta il tema della cultura dell'onore nel Cinquecento, improntata com'era più all'espressività del singolo (uomo) che non al contenuto in sé, da cui deriva che il codice d'onore non si configurava come un sistema di regole normative rigidamente definite, anzi: le regole venivano plasmate sulla scorta del modello di comportamento invalso in un dato gruppo. Fine ultimo di tutto ciò era descrivere e popolarizzare un modello di condotta onorevole mediante la cultura letteraria e i testi dati alle stampe. I trattati sul duello non erano meri manuali con indicazioni sulla condotta da tenere o, meglio, su come eludere il corpo a corpo preservando l'onore,

bensì letture che fornivano ai cortigiani materiale per argomentare, dibattere e citare pareri (a stampa) su giudizi e casi di duello. Il discorso e la rappresentazione del duello erano forme di spettacolo destinate alla vita di corte e in questo tipo di contesto anche intese – ciò spiega perché i maggiori autori sull'argomento fossero essi stessi cortigiani. Il presente studio verte su due esempi di trattati, di cui uno di taglio «pratico» a firma del bolognese Achille Marozzo, maestro di scherma, e un altro «teorico» di cui è autore il letterato capodistriano Girolamo Muzio.

Parole chiave: Duello, onore, violenza, cavalleria, genere, Girolamo Muzio, Achille Marozzo, trattati cavallereschi, XVI secolo

INTRODUCTION[1]

Throughout Western history various honour codes shaped male identity and ideals regarding what masculine behaviour should be, and, in most cases, regulated the social relations of men within different social groups, constructing the basis to set and resolve private disputes – aiming for reconciliation and peace. The renaissance (aristocratic) honour codes formed the elements of individual distinction and the exclusiveness of the class. The duel of honour played a significant role in the conduct paradigm of the upper social classes and persisted as a social element from the Renaissance till the first half of the 20th century. We can find almost everywhere in Europe episodes of duelling that were not limited exclusively to military entourages, but among writers, poets, physicians, newspaper editors, student associations *Burschenschaften*, etc., as well. A famous example, defending female honour, occurred in November 1911 involving the physicist Paul Langevin, who had a scandalous romance with the widowed Marie Skłodowska-Curie. The two did not hide their affair in Paris and gossip leaked into the public through incriminating letters, printed by the French newspaper *L'Oeuvre*, showing Marie Curie in a negative light as a homewrecker and a seductive Jew (even though she wasn't Jewish). The gossip added fuel to the fire of xenophobia, causing public outrage to the point that when Marie Curie returned from a conference, she faced an angry mob surrounding her house. To defend Marie Curie's honour, Langevin challenged one of the newspaper editors who had published excerpts of the love correspondence, Gustave Téry, to a duel (one of the five to be fought by Curie's supporters in the Curie/Langevin affair). The two staged a duel (pistols for weapons), but neither chose to pull the trigger (Ogilvie, 2004, 94–97). Another notorious duel, not for love but fatal, occurred in Rome, where Felice Cavallotti died on March 6, 1898, killed by Count Ferruccio Macola, editor of the conservative newspaper Gazzetta di Venezia, who had challenged him following a dispute. The radical Cavallotti had accused the count of lying and being responsible for publishing an unverified report related to a lawsuit he had received as a deputy. Cavallotti proposed the duel and Macola accepted, relaunching the challenge, proposing the use of the glove and swords as weapons. Cavallotti lost the duel and was killed but the challenger was sentenced by public opinion because Cavallotti was admired. Macola was marginalized from political and social life, and years later, in 1910, he committed suicide. Claudio Povolo suggests that a key element in the understanding of the complexity of duels of honour is the role of "spectators" as the third party (Povolo, 2014, 13–14).

Among the most recent examples of a fatal duel, as a result of a love affair and the protection of honour, is one traced to the first half of the 20th century on German soil. SS *Hauptsturmführer* Roland Strunk was one of the most important Dutch correspondents on the editorial board of the NSDAP *Völkischer Beobachter*. He died in a duel in October 1937. Adolf Hitler, after a series of such events, banned

1 This paper was co-financed by the Slovenian Research Agency (ARRS) in the framework of the scientific research programme P6-0272 managed by prof. E. Pelikan.

duels in any form (Heim, 1980, 214). These are just some of the past practices and rituals of the duelling milieu that found its golden age of propagation through widespread treatises and manuals on honour and the code of conduct published during the 16th century print boom in Italy. But as Lawrence Friedman pointed out, in the 18th century the ritual of duelling crossed the Atlantic and found its way into U.S. codes of honour as well – became, as he says, a form of U.S. violence or "lawless law." The most famous U.S. duel took place on July 11, 1804, when Aaron Burr killed Alexander Hamilton on a field in Weehawken, New Jersey. Friedman is clear about the duel's illegality (officially it was a crime) in the North and South; in the North it was depicted as a dishonourable act, while in the southern states it flourished among the gentlemen and persisted much longer, till the end of the 19th century (Friedman, 2010, 299–300).

THE AESTHETIC OF THE DUEL

The Italian Cinquecento was a century of treatises on the courtier, man of honour, knight, aristocrat, secretary, gentlewoman, masculinity, ruler, duel, and honour. Their primary aim was to re-establish the order and conventional relations within social hierarchy by clearly prescribing responsibilities, privileges and duties. The 1550s and 1560s gave birth to an important literary genre called science of chivalry or *scienza cavalleresca*, which focused on the interlinked ideas on nobility, honour and duelling. Such mainstream literature on duelling and honour had a long-term impact on aristocratic forma mentis and (at the same time) modus operandi in the following centuries and provided the readership with special codes of conduct in the aristocratic world. A man of honour (who was also a man of letters) had to use the content and language (discourse) of honour and to identify with the mentality of treatises if he wanted to be active and successful within his cultural milieu (e.g., at courts and in other cultural and intellectual circles). The function of such treatises or codes of conduct was to form a perfect cavalier with an appropriate mental habitus and practical and theoretical knowledge (of history, combat, strategy, tactics, etc.). The knowledge that young men of honour acquired was founded on the values of honour and loyalty to their rulers and/or the Pope. As a rule, there was unceasing conflict between the ruling families of Italian city-states, and so the ruling duke tried to centralise the power around his family. In order to preserve his political authority, he had to control violence and smooth over (pacify) conflicts between patrician families, who were important members of the public life. Codes of conduct were needed because the old feudality could not give up its aristocratic and military identity on the one hand, and because socially aspiring patricians felt a strong need for clear rules ensuring admittance to and a place in the social elite on the other. Such "paranoia" resulted from the fact that the upper social classes were undergoing changes as there were several families who climbed the social ladder in a short period of time. In order to successfully adapt to the nobility, the latter had to assimilate the social etiquette or at least imitate it, as a result of which they also had to learn the knightly protocol and code of honour.

In the Apennine Peninsula, the science of chivalry saw its golden age in the 16th century, with its main representatives being the following Italian men of letters: Torquato Tasso, Sperone Speroni, Francesco Patrizi, Girolamo Muzio, Fausto da Longiano, Possevino, Alciati, etc. The treatises on duelling and honour (*punto d'onore*) reached their literary peak between 1540 and 1570 owing to their printed editions. The undisputed production and printing centre of chivalric literature was Venice, with the most popular printer being Gabriel Giolito and his typography.

Given the fact that the publication of such treatises proved to be a success, the question arises whether the *auctoritas* of the *scienza cavallersca* were familiar with the contemporary phenomenon of duelling. According to the basic hypothesis, the historical and cultural importance of the science of chivalry lay not only in its publishing and literary success but also in the significance of the habit itself. Such success was also possible in the broader context and larger role of the Italian Wars (1494–1559), due to the major presence of literate, highly-educated rulers, and condottieri that supported (including as judges) the practice of duels and their propagation on the Italian battleground.

According to the British anthropologist Julian Pitt-Rivers the word honour derives from the Latin *Honos*, a Roman divinity of war associated with *Virtus* (virtue), a goddess of masculinity and courage. If the concept of honour originated in a military society, it soon became a "value which expresses a moral ideal, as well as a label for behaviour, and a social rank." (Pitt-Rivers, 1997, 230) Carlin A. Barton understands Roman honour as an emotion, "the paradoxical emotion of sacredness," a compound of vitality and fragility, vulnerability and aggressiveness. Status was a limited resource which could not be given to one without being stolen from another (Barton, 2001, 186). "Roman honor cannot be comprehended apart from notions of reciprocity. We may think of status as static, but honor was, in ancient Rome, forever open to contest, enmeshed in a chain of challenge and response. It had to be tested; it required and agony and a spectacle." (Barton, 2001, 187). The main criteria of honour were not based solely on the structure of society and culture, but also referred to the social status and, as a distinctive feature, to gender – "a sentiment felt by the individual" – a conduct that was perceived as dishonourable for a woman, would not be so for a man. A discipline such as anthropology could be essential to understand the concepts of honour vs. shame (dishonour or humiliation). For William Miller the concept of humiliation before 1750 was expressed by the word "shame": a person whose conduct was not appropriate to his rank was humiliating himself. After 1750 humiliation was a more individual feeling (consequently the third party morphed into the ever more public opinion). "According to the Oxford English Dictionary the earliest recorded use of to humiliate meaning to mortify or to lower or depress the dignity or self-respect of someone does not occur until 1757. Its usual sense prior to the mid-eighteenth century is more closely related to the physical act of bowing, of prostrating oneself as in 'Such a religious man may not ... humiliate himself to execute the rite of homage' from 1602. The metaphoric underpinning of humiliate connected it more to humility and making humble than to what we now think of

as humiliation." (Miller, 1995, 177). From the anthropological point of view the concept of "emotional communities," the sentiments expressed in groups with their own particular values, modes of feeling, and ways to convey them, which Barbara Rosenwein investigated through the history of emotions (Rosenwein, 2016, 3), a theme that could be useful in the research area of the duelling culture.

In his monumental work The Civilizing Process, Vol. I. The History of Manners (1969), the German sociologist Norbert Elias compares the personality of a nobleman in the Middle Ages and in modern times, and claims that the medieval nobility had an affinity for combat, which was not only a social necessity but also a form of affective conduct. But we must underline the fact that there was a different control of emotions in the Middle Ages than there is in the modern age. Jennifer Feather in her study points out that early modern writers struggled with the tension between two antagonistic, but parallel, ideas of combat: that which Feather calls the "premodern subject" and remains deeply rooted in medieval ideas of self, where the combat was mutually constitutive of both combatants, and the second idea of a modern model, or the humanist subject of the 16th century, oriented in the conception of individuality and selfhood. By examining competing depictions of combat in early modern texts, the importance of combat in understanding the humanist subject and the previously neglected premodern subject can be detected: "This notion of masculinity and selfhood is implicit, though obscured, in traditional accounts of the emergence of the humanist subject in the early modern period. According to these accounts, subjectivity, as it emerges in the late sixteenth and seventeenth centuries, entails an autonomous will directing a material body. The hallmark of the humanist subject that emerges is an interiorized self-consciousness at one remove from the body, which in turn is conceived of as an enclosed container. This understanding of the subject relies on an attitude toward the body both implicit in and made available by early modern depictions of combat." (Feather, 2011, 3). On the other hand, there was also the exertion of social pressure on the individual, who had to internalise self-restraint for the benefit of the community and in order to avoid marginalisation. About the so-called monopoly of violence, Charles Tilly has argued that the state managed to prevail using the violence inherent in society itself (the themes of enmity and collective violence). Pacification had a strong impact on the changes in psychic structures, behavioural standards and emotions: individuals were forced to take into consideration the existence of one another, which decreased not only aggressive drives but also the imbalance of power between social strata and the relations between them. In this light the tracts on duels offer (also if in a theoretical perspective) an individual confrontation, the contrast of the enmities, as manifestations of feuds that are collective and destructive (also auto-destructive) (Tilly, 2003). According to the medieval duelling tradition, Ute Frevert enlisted three institutions of ritualised combats anchored in the culture of the Middle Ages: the feud (trial by ordeal), the judicial duel (trial by combat, conducted before a judge) and the knightly tournament (joust, court ceremonies), where the latter, unlike the feuds and judicial duels, was an act of amity rather than enmity (Frevert, 1995, 9–10). These

representations of the feudal heritage can be useful elements in understanding the origins and consolidation of the duel of honour (extra-legal private disputes) from the 16th century onwards, as a new form of ritualized combat that still includes the most representative medieval feature: the social equality of the contestants, who must possess the same behavioural patterns and values of honour. "In a feudal society, the only conceivable form of male honour was estate honour, and thus, it was self-evident that only members of the same estate who shared the same concepts of honour could engage in combat with each other in its defence. This principle of equality applied to men of both lower and upper rank: thus, for example, kings and princes could challenge each other to a duel, but they were not permitted to fight duels with anyone below them." (Frevert, 1995, 11). Jennifer Low mentioned another type of ritual fight, the single combat, which was easily confused with the judicial and early modern duels. It was concerned with the medieval practice of the public fight between two opposed rulers or generals (Low, 2016). Frevert detected its similarity to early modern duels, which were staged in organised and regulated structures; the ruler determined the location and the time, but also had the power to grant pardons in accordance to the tradition of jousts and judicial duels. An element distinguishing it from its predecessors is the institutional sanction against the duel of honour. According to François Billacois, a duel is an institution, a factor of social differentiation, a political manifestation and ritual. The practice of duelling was resistant to various official norms that opposed the centralised authority of prohibition and propaganda. Another element setting it apart from the medieval trials by combat was not that the outcome of the duel determined the truth, but that the duel of honour was staged at all. To be in constant readiness (as a proof of courage and manliness – the anachronistic chivalric heroic ideal) to defend one's own honour, risking one's life, was the main concern for early modern duellists (Billacois, 1990). However, being the duel contestants members of equal rank, they were not always enemies: "the transformation of the enemy into a friend occurred via the medium of the duel, which generated an existential scenario. The proximity of death subjected both duellists to a sort of ritual purgation during which all feelings of hate, deliberate abuse and enmity were cast aside." (Frevert, 1995, 24). Girolamo Muzio (1496–1576) was one among many contemporary writers whose attempt was to "civilise" the duelling practice through treatises and opinions on duelling matters, by regulating and theorising the code of its proper implementation, where gentlemen should adopt exclusively the honourable chivalric behaviour (which included, for example, the introduction of seconds, the total rejection of the vengeance emotions of vendetta and the vision of duel as an instrument to achieve reconciliation) (Muzio, 1550, 38v). Jennifer Low in her study of masculinity in English early modern drama compared the texts, treatises and notions of honour, fencing, duelling, and anti-duelling to prove the rootedness of duelling practices and related emotions in English culture. She highlighted the reciprocity between history and literary texts (especially playwrights), where one does not merely determine the other, but rather "influences, shapes, contends with the other in ways that do not conform to any single or generic

formula of interaction. Hence, the study of literary artefact in their cultural context becomes a study of the particular and, often, of the unique." (Low, 2016, VII). Low pointed out that the duel had a paradoxical function of both the representation of social differentiation and gender roles as their transcendence. Therefore, duelling was not only a tool for dispute resolution or honour, but also a presumption of manhood. The aristocracy thus perceived masculinity as an integral part of identity, reflecting it through virtuous behaviour. Consequently, the duel of honour embodied the image of both the old military ideal and that of the courtier, always concerned about the safeguard of their reputation. The next, but not the last omnipresent and crucial element (yet frequently neglected by the historiography on the early modern period as a historical category) in the scienza cavallersca is the gender issue of the lady's honour, seen always through the eyes of the gentlemen. Recent studies (Abreu-Ferreira, 2015; Strange, Cribb & Forth, 2014; Mansker, 2011; Walker, 2003; Jorgensen, Woodbridge & Beehler, 2003; Baharona, 2003; Spierenburg, 1998) have emphasised the importance of gender as one of the principal elements that determined the perception of violence acts. Still, most studies analyse physical violence as a male sector in maintaining the gender hierarchy, stating that early modern Europe's culture of violence was a male culture, in which women participated in a passive role. Female honour has been primarily understood in a context of sexual reputation. Robert Nye has written that "women's honour is primarily sexual in nature and consists first of her virginity and later her strict marital fidelity. Women can only lose their honour, but men are permitted to accrue to theirs by seeking glory and distinction in the public arena. Men, however, may also lose their honour in a variety of ways, suffering a kind of annihilation and social death." (Nye, 1993, 10). In validating this thesis, Lyndal Roper underlined that female virtue in the early modern period was perceived in bodily terms, ultimately meaning chastity; male virtue, by contrast, was plural and concerned qualities which must be manifested in public: male was opposed to female, public to private, activity to passivity. Gender and a social history heavily influenced by anthropology might, from their different directions, converge. So, the male honour was perceived as a complex structure involving elements of power (physical and mental), economic, public self-representation, etc. In this vision the paper analyses masculinity as a socially learnt system of behaviour, which assured men dominance and upheld a male-dominated social order (Roper, 1994). Nye tried to point out that the question of male honour lay in the fact that it was never secure, required constant reaffirmation, and was always open to challenge: "A man was in greatest danger of dishonouring himself at the very moment he most expressly affirmed his honour." (Nye, 1993, 13). A similar position, from a political point of view, was stressed by Hugo Dufour, pointing out that a possible failure of masculinity could damage the image of the prince, leading him to exposure through criticism, because of the implicit need to reflect and maintain a perfect masculinity (Dufour, 2018, 188). On the other hand, the perspective of masculinity permits a gendered rereading of the political history of this period. In these circumstances, the masculinity of the princes became an important and, in part, conscious

element amongst their strategies to assert their power. When princely masculinity was the object of attack, or in the conscious presentation of their manhood with the aim of protecting their political position or undermining that of their opponents, it could also be the object of performance,2 constructed by princes themselves to legitimate their political authority: "A duel between rival dukes of the royal family which degenerated into a civil war, the conflict between the Armagnacs and the Burgundians was symbolically embodied in a confrontation in which the princes took on the appearance of the wild beast, adopting the fury of animality. The dramatisation of their masculinity by the princes was thus first transmitted by a demonstration of brute force, affirming once more the eminently warlike character of princely masculinity." (Dufour, 2018, 191). Another key element in the context of self-presentation in the public sphere was the verbal aspect of the challenge itself, which mechanisms derive from the humanistic importance of language and public performance. The word played a key role in the activation of the duelling process. The verbal conflict as a key element of a ritualised fighting was taken in consideration among ethnologists, like *Irenäus* Eibl-Eibesfeldt. In his opinion the use of verbal conflict helped to harmonise and regulate the interpersonal relationships, finding in most cultures' common universal principles patterns of accusation, insinuation, defamation, etc. Referring to Erving Goffman's work The Presentation of Self in Everyday Life, verbal challenges regard individual prestige, being an effective provocation, since "the fear of losing face is deeply rooted" and it is a way to the understanding of social conduct (Eibl-Eibesfeldt, 2007, 375). In Eibl-Eibesfeldt's notions, duels are culturally regulated forms of fighting challenges and can assume many different ritualised forms, but mostly between men. He found a representative case of a duel between women in the Australian tribe Walbiri, where women fight with sticks. The quarrel is terminated when a third party separates the two women. The conflict could continue by insulting the adversary verbally and later with the attacker putting a stick between her legs like a phallus, making sexual movements in the direction of her rival (imitating the man) (Eibl-Eibesfeldt, 2007, 399–400). Female duels can be traced back to 16th century Naples, to a historically recorded duel fought by two Italian noblewomen in 1552: Isabella de Carazzi and Diambra de Pottinella. The episode, known as "the duel of women," was also portrayed in an astonishing canvas by Jose de Ribera in 1636. The two ladies faced each other in a "duel for love" in the presence of the Marquis del Vasto for the sake and the hand of a man named Fabio di Zeresola (Onieva, 1957, 44).

Besides this case, female violence was mostly presented as verbal non-physical conflict and antithetical to male violence. Pieter Spierenburg argues that violence between women was stereotypically portrayed as comical and was satirised by books and plays of the early modern period (Spierenburg, 2008). Some of the Italian dukedoms fostered the idea that a perfect man of honour was not entirely identified with a warrior (*uomo d'armi*); an important characteristic that he needed to possess

2 On gender as performance see also (Butler, 1990).

Fig. 1: Portrait of Charles V with a Dog (1533) (Public domain).

Fig. 2: Prince Don Carlos in Armour (1562) (Public domain).

Fig. 3: Albert VII and Rudolf II (1570–1573) (Public domain).

was grace, a quality acquired through a long and demanding study and manifested through conversational skills. In the early modern period, such an Italian model of a man of honour who was able to harmonise honour and virtue with court life and participation in city administration was promoted throughout Europe as it suited the needs of the ruling classes. This vision was in most cases associated to the military one, as we can notice in Renaissance art works; among the most representative examples is the painting by Tiziano, *Portrait of Charles V with a Dog* (1533), in which the emperor Charles V is wearing armour highlighting his genital organs – representing the male soldier; a similar pattern is traced in Jooris van der Straeten's *Prince Don Carlos in Armour* (1562) and the paintings of Alonso Sánchez Coello of *Albert VII* and *Rudolf II* (1570–1573).

In 16th century portraits of rulers and monarchs, the sexual organs are emphasised within a codpiece, interpreted as a visual symbol of power, strength, virility, and masculinity (also in the context of dynastic continuity). It is important to point out that the contemporary understanding of manhood was not limited to the sexual virility but also implied physiological and personal qualities. At Italian courts, the duel thus turned into an element of a complex system of conduct/behaviour in written form and was only rarely carried out in real life. With the presented analysis, the matter of the duel of honour as a cultural marker and performative act of masculine identity is becoming topical in the historical perspective of gender studies.

A clear example is the figure of Julie d'Aubigny (1670/1673–1707), better known as Mademoiselle Maupin or La Maupin, a 17th-century swordswoman and opera singer. She dressed as a man and was depicted in various representations in print material.

At this point, we need to differentiate between treatises on duelling and honour on the one hand and those on the practical aspects of duelling on the other (fencing, horse riding, weapons, etc.), such as the most famous work by Achille Marozzo, *Opera Nova Chiamata Duello, O Vero Fiore dell'Armi de Singulari Abattimenti Offensivi, & Diffensivi* (1536). Having written down the rules of de facto duelling, Marozzo's handbook proved to be a milestone in the history of the Italian fencing school and was reprinted in 1550, 1568, and 1605, providing also an enriched illustrative edition depicting the combat moves in a duel. Such practical fencing manuals were much more attractive as they contained many illustrations (emphasising masculinity and virility by visual representations of the ideal cavalier); with the visual aspect of the publications being much more aesthetic, they attracted more attention. In the 16th century, the manuals focused on instruction on the techniques of the duel itself, i.e., on the exchange of strokes and practical aspects of duelling and fencing, while the treatises on the duel of honour contained only the text (with rare or no illustrations), focusing on the content and presentation of rules, examples, and circumstances leading to combat, and its aftermath. The main goal of such "analytical" publications, in which emphasis was placed on the content and the structure of the concept of honour, was the formation of a new social and cultural order. In the Italian peninsula – the cradle of the Renaissance duel – the

Fig. 4: Mademoiselle de Maupin (1898) (Public domain).

IL DVELLO
DEL MVTIO
IVSTINOPO-
LITANO.

Con Priuilegio del Sommo Pontefice Giulio III. & dello
Illustriss. Senato Veneto, & d'altri Prencipi.

IN VINEGIA APPRESSO GABRIEL
GIOLITO DE FERRARI
E FRATELLI.
M D L.

Fig. 5: Il duello del Mutio iustinopolitano (1550).

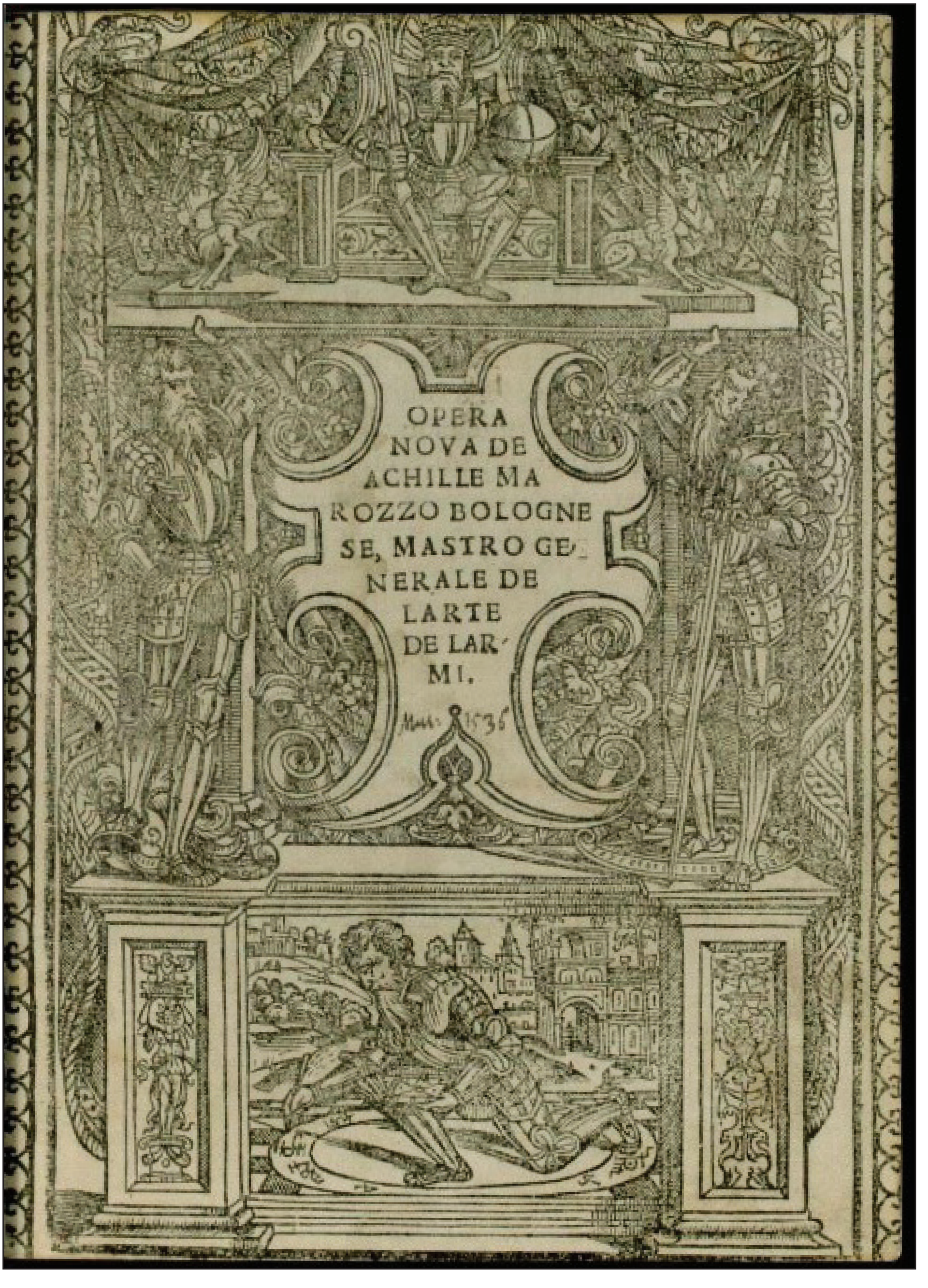

Fig. 6: Opera nova chiamata duello (1536).

Fig. 7: Detail. Opera nova (1536).

largest number of theoretical texts about the science of chivalry was written by the so-called "doctors of duelling" or "professors of honour" between 1360 and 1560. As mentioned above, the *scienza cavalleresca* reached its heyday in the mid-16th century through the dissemination and circulation of printed, translated and reprinted works written (in the vernacular language) by the authorities in this fields, such as Muzio (six editions between 1550 and 1563), Alciati (six editions between 1544 and 1552) and Possevino (five editions between 1533 and 1564).

Between 1545 and 1565, such treatises were important subjects printed by the Giolito family and other Venetian printing houses. Venice is in this light an appropriate cultural environment and editorial centre for studying the propagation of the duel literature that consequently propagated the nature of masculinity and femininity, leading us to understand much better the cultural impact of the Reformation and Counter-Reformation on the perception of the body and subjectivity.

The work *Il Duello* is thus classified among treatises of a popular nature which were written in vernacular Italian (*volgare*) and intended for a wide reading public, and were, between 1545 and 1565, part of the major printing production of the Giolito family and Venetian printing shops (Donati 1988, 93–94).

Il Duello was a great publishing success. It was the first work of this genre to have been written not by a military or legal entity, but by a man of letters and a courtier – i.e., a layman in the field. It was one of the first books on the science of chivalry that met the demands of the new taste of the public, i.e., the market, and as such quickly gained popularity: it saw five editions within the first five years, thirteen editions by the end of the century, two translations into French, one into Spanish, and several imitations and translations in England. In this work, Muzio related of his insights and experiences from his life as a courtier. In his introductory address to the Duke of Savoy Emmanuel Philibert he explained that having repeatedly witnessed disputes among knights he decided to deal with the subject of duelling in more depth and present his study in the form of a manual:

> *This subject is generally treated by two types of people: by knights and scholars, with the former usually basing their conclusions solely on their experiences, and the latter forming their opinion purely based on what they find in their papers. I have sought to create a new mixture from the erudition of the latter and the experience of the former, seasoning it with my own research and my other studies, which hopefully may be such as to please anyone who has not too fastidious a taste*. (Muzio 1550, 3)

In the three volumes that compose *Il duello*, Muzio describes what noblemen should know about duelling: who can decide to duel, what the duellists need to know, how to act in determinate circumstances, etc. The explanations of technical chivalric terms are supported by practical examples. The first volume is concerned with the origins of duel, which is defined as a test of truth and is supposed to have been introduced by the Lombards. In time, and with the approval of the courts,

their customs as well as military skills and rules developed into duels, which were considered as acts of male honour. The second volume focuses on the obligations and duties of nobles, and the third discusses the duellists and noble ranks.[3]

Muzio asserted that only those who were "*noble by birth and then earned honour and praise with excellent deeds*" could be called nobles, adding:

> *Rather than contenting themselves with being noble by birth, people should seek not only to preserve that nobility, but to enhance it further with their virtues.* […] *In the beginning, Nature made us all equal. It was the virtue which began to distinguish the nobles from the non-nobles. And then fortune added to virtue, usurping the lordship over human success.* (Muzio 1558, 202v–203r)

However, as Donati points out (Donati, 1988, 96), these words do not proffer a simple humanistic definition of nobility and virtues, for Muzio develops his theory with the following paragraph about the key element of honour:

> *I say that in the cases of chivalry we are bound by law to respect the opinions and customs of knights. And the opinion of knights is that no duty, either to the homeland or the ruler, nor desire for property or for life, should be given precedence over honour; and that knights are, in the face of any written rules and the danger of losing, to obey the law of honour. Which means that when another one is called high and dry to a dare with weapons, they should respond with promptness of the spirit, and whoever does otherwise, is not worthy of being counted among honourable knights.* (Muzio 1558, 175)

Muzio thus noted that the topic of duelling no longer concerned groups of knights and warriors only, rather its importance was extending into the remaining classes of nobility as well. During the 1540s, Muzio served in Milan with Alfonso d'Avalos, Marquis of Vasto, where he was entrusted with the study and resolution of all knightly disputes or complaints that the marquis was required to adjudicate.

3 Muzio's treatise was a kind of theorisation of chivalric rules regarding how to answer and react to insults and injustice. As one of the principal "weapons" of the duel, Muzio specifies the so-called *mentita* (denial), which usually denoted the onset of the ritual of duel. Before actually engaging in the physical combat, it was possible to opt for a "verbal" version of a duel, which transformed into a chivalric complaint (*querela cavalleresca*). To avoid physical combat, the so-called "professors of honour" (*professori d'honore*) offered advice in the role of mediators for a peaceful resolution of the dispute, which (most of the time) materialised in the conclusion of private peace. For that reason, towards the end of the 16th century, treatises on duelling and on the science of chivalry in general, which discussed the concept of nobility in connection to duelling and honour, became a constituent part of the *forma mentis* of the upper Italian strata: "*Let us not demonstrate with weapons what can be demonstrated by conduct* […] *Demonstrating through weapons is very uncertain; no divine and no human law sanctions it as an adequate means of duelling; it is condemned even by those who first introduced it to us in Italy* […] *Neither can we ascribe courage to one who is not attended by reason and justice, but impudence and anger.*" (Muzio 1571, 212).

In his fourth book, titled *Le Vergeriane*, Muzio admits:

> *That of the several hundred disputes that I had been asked to deal with by just as many different people, only some four or five ended in combat. And of those who engaged in combat only one man died, the one who in the confrontation with his enemy did not follow the orders that I had given him. And in the disputes managed by me, no one went to the battlefield, instead, days passed in exchanging opinions*. (Muzio 1551, 158v)

Muzio held the same assignment also with don Ferrante Gonzaga, the successor to the Marquis of Vasto, until 1550, when he decided to publish his treatise on duelling. Between 1540 and 1550, the number of knightly complaints increased, particularly towards the end of the 1550s when printed manifestos about retorts, defences, disputes, verbal assaults and the like proliferated. There were 27 treatises on duelling published only between 1550 and 1563 (Donati 1988, 95).

Donati thus wonders what determined the link between the concurrent increase of knightly complaints and treatises about duels and honour and the purpose of these latter. Comparing the printed texts of the science of chivalry to those of proclamatory imputations he concludes that their intersection was the bearer of honour, who could legitimately challenge or was challenged to a duel (Donati, 1988, 96).

In 1553 another important work about duels was published,[4] the treatise *Dialogo dell'honore* […] *nel quale si tratta a pieno del duello* by Giovanni Battista Possevino, which contains the key concepts of 16th century aristocratic mentality. Possevino understood nobility as a hereditary (i.e., consanguineous, natural) endowment which provides distinctly for social inequality:

> *Nobility is something real, it is not just an opinion; it is something that exists in the world and is cause of distinction between men. For let us suppose that two children are born in a forest, one to a peasant father and mother, and one to a noble father and mother, and that both are raised in the same way. I tell you that the child born of a noble father and mother will learn the virtues, both intellectual and moral, as well as manners and customs with greater ease than the child born of a peasant father and mother. It is indeed so that nobility is more capable; the reason is that one born from a noble lineage (although in the event of some impediment that may sometimes turn out differently), being more temperate and delicate, is therefore more capable of learning all the virtues. Therefore nobility*

4 Possevino was of a different opinion than Muzio with regard to duelling. For Possevino the role of the duel was primarily political, and a nobleman, to defend his honour, was not to follow the instructions and orders of various city jurists who, in the spirit of preventing city riots, condemned physical assault and tended towards peace-making with no regard for the honour of the nobility. Whereas Muzio found the duels in cities to be useful precisely as a means of prevention of clashes and hostilities between families (escalation into faidas). For this reason a duel had to be permitted by law and as such regulated by provisions. It can be assumed that the duel acted as a regulator in preventing outbreaks of faidas between urban families.

have had the benefit of wealth in various respects, and by respects we mean that which preserves nobility; wealth is in fact a lever for better disposing the mind, for the rich can enjoy good food, which makes for a greater subtlety of mind and aptness to learn the virtues. (Possevino, 1553, 206–207)

Muzio already took a very clear position on the notion of nobility in his earlier writings *Il Duello* and *Le risposte cavalleresche* (1550); which he developed even further and in more depth in his later works *Il Cavaliero* (1569) and *Il gentilhuomo* (1571).

The main character in these works was, naturally, a gentleman (*gentilhuomo*), sometimes referred to as a *cavaliere* (knight or cavalier), who was partly linked to the tradition and partly to the image of the courtier, which means that also such representatives of the court as writers, philosophers, artists, and noblemen, all living off their lords and rulers, were encompassed under this image. Not surprisingly, the writers about duels were also authors of treatises about gentlemen, who had both the possibility of ascending the social ladder and, of course, the role of consolidation of the aristocracy who sustained them.

CONCLUSION

The chivalric code was composed of a complex and autonomous system of rules, which existed as an alternative to state legislation and as a means of one's cultural and social recognition. As a result, the Italian state and church authorities were powerless to suppress private combat. According to Erspamer (1982, 26), the definition of the science of chivalry or the culture of a social group (nobility) is not based on the duel as such, rather on the concept or system of honour (*sistema dell'onore*), which in the 16th century assumed a high social value – which semantically equals a transformation into a ritual.

In the Middle Ages and the early modern age, honour was still based on proving oneself, mainly through combat or duel. Defeat in a duel and a tournament was cause for shame and could even lead to the loss of honour. In medieval times, the concept of honour was not yet crucial, for knights could acquire it with a victory followed by a reward. In the 16th century, however, honour became the central virtue of the class of nobility, who could only obtain it by following and respecting a code of honour or conduct (Erspamer, 1982, 30).

The culture of honour focused primarily on the expressiveness, rather than on content (as was the case in the Counter-Reformation and countries under absolutist regimes), which means that the code of honour was not a system of strictly defined normative rules; on the contrary, rules were formed based on the model of behaviour of a certain group. The purpose was thus to describe and popularise the pattern of honourable conduct through literary culture or published texts. There are numerous manuals on honour and duels based on citations and *auctoritates* from

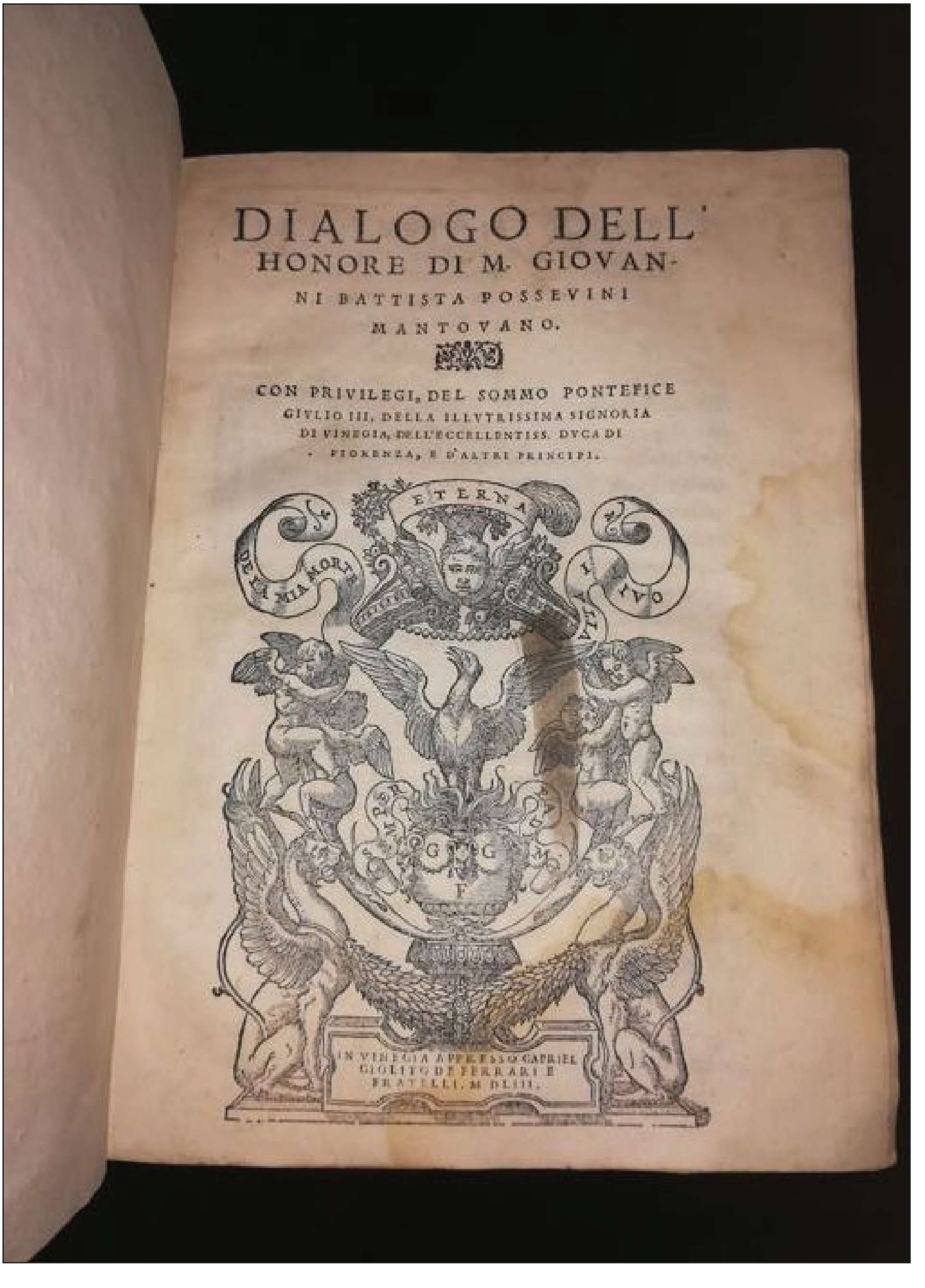

DIALOGO DELL'
HONORE DI M. GIOVAN-
NI BATTISTA POSSEVINI
MANTOVANO.
CON PRIVILEGI, DEL SOMMO PONTEFICE
GIVLIO III, DELLA ILLVTRISSIMA SIGNORIA
DI VINEGIA, DELL'ECCELLENTISS. DVCA DI
FIORENZA, E D'ALTRI PRINCIPI.
IN VINEGIA APPRESSO GABRIEL
GIOLITO DE FERRARI E
FRATELLI, M DLIII.

Fig. 8: Dialogo dell'honore (1553) (Public domain).

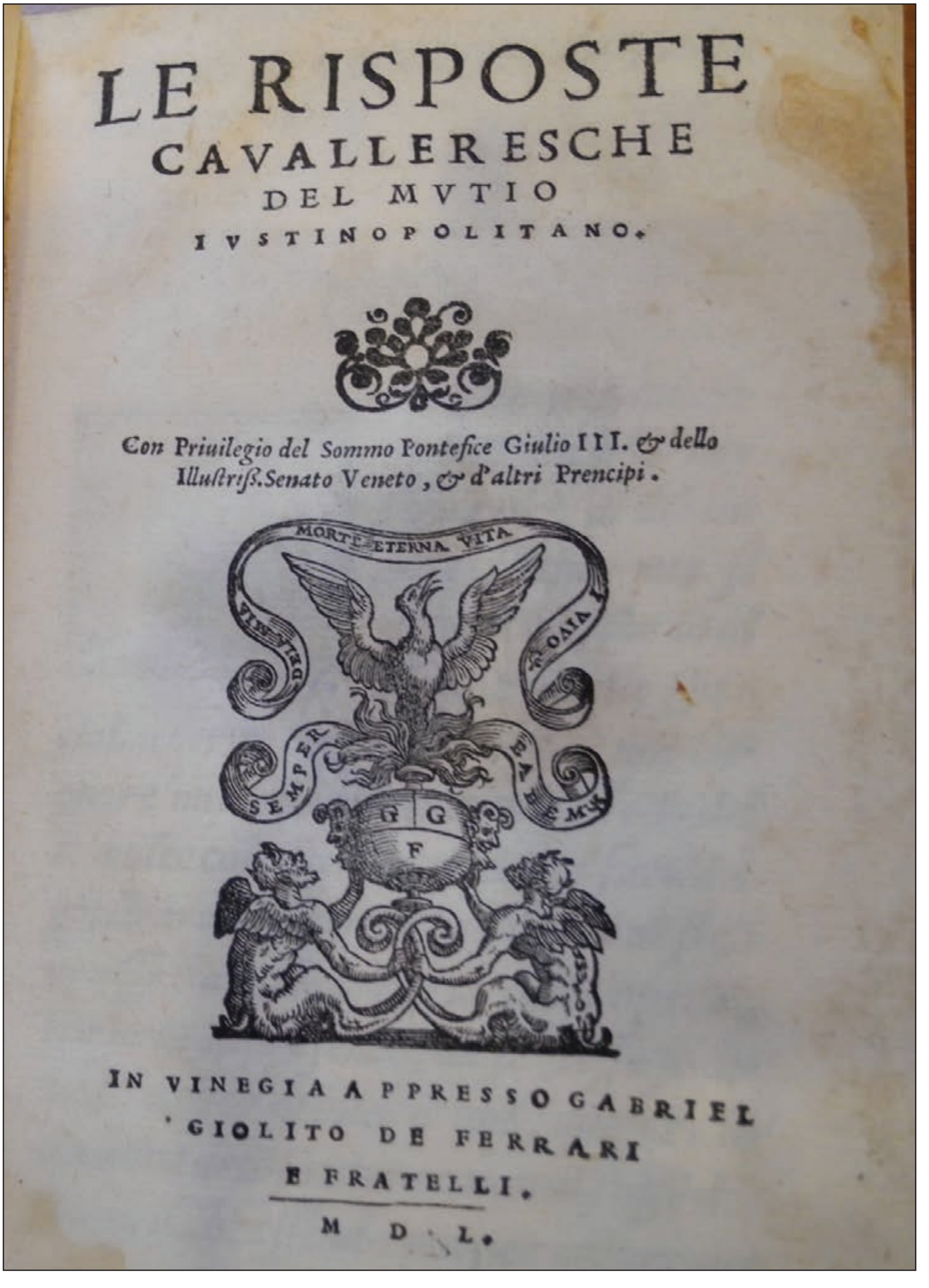

Fig. 9: Le risposte cavalleresche (1550).

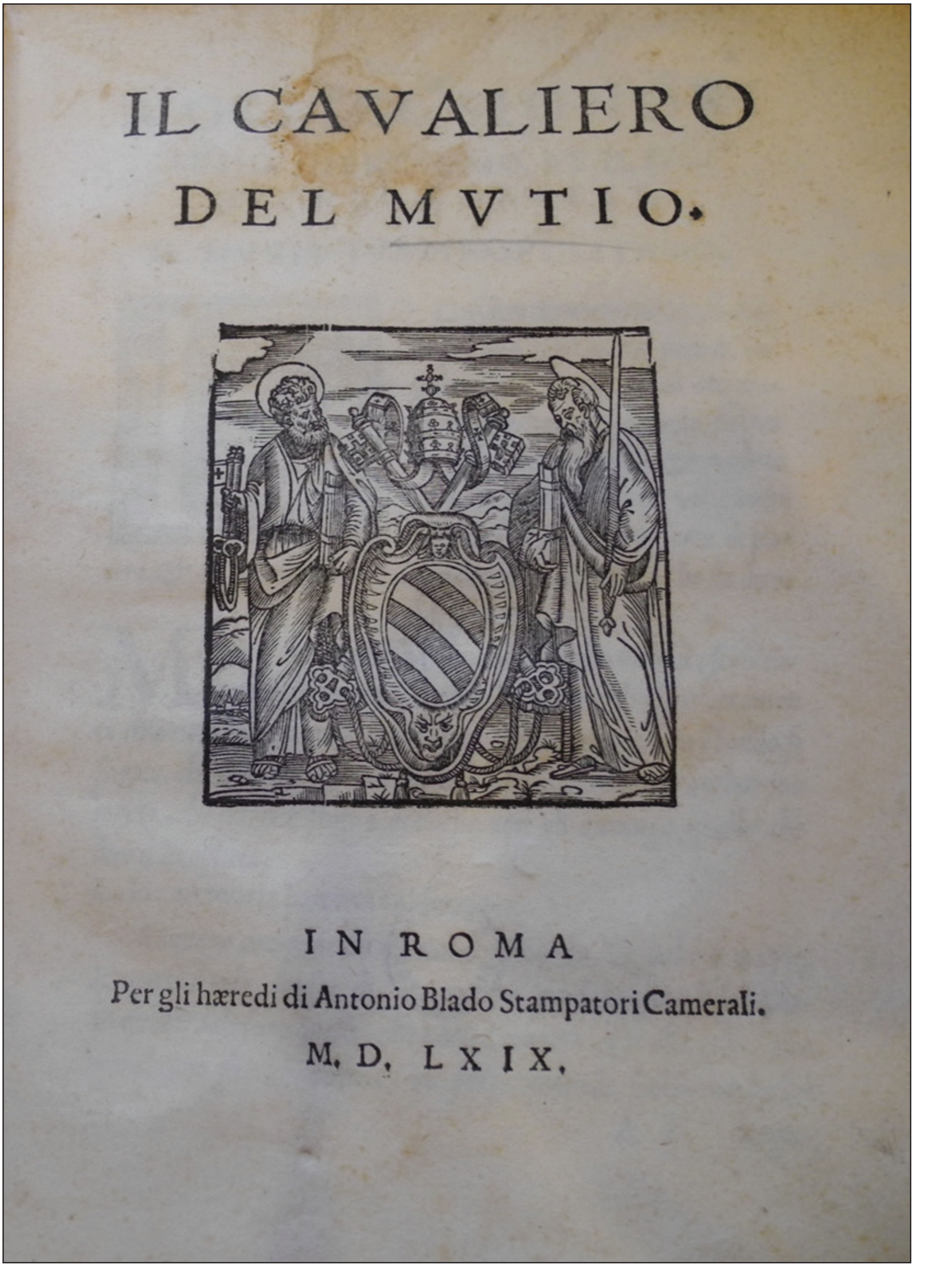

Fig. 10: Girolamo Muzio. Il Cavaliero del Mutio (1569).

philology and literature to prove it, as well as examples of behaviour/conduct of major historical actors or high society contemporaries. The citing of examples was not meant as an aid to the understanding of the content of the manual – that was not unfamiliar to the reader – but as a means of shaping the content of the very code of honour (Erspamer, 1982, 40). The code of honour was based on the preservation of a *status quo* of one's own culture, with no extraneous influences. The notion of honour developed into a typical and key identification element among the classes of nobility and courtiers.

The 1550s can also be presented as a period of the hegemony of a culture of honour. During this time, honour became an element of public consensus, shaping the activity and production of the courtier. Even politicians dealt with the topic of the science of chivalry; for instance, Paolo Paruta in the third volume of *Della perfezione della vita politica* (1572–1579). If a gentleman wanted to occupy a high administrative or state and municipal post (military ones in particular), he had to keep his honour untarnished – *senza macchia nell'onore*.

The importance of the science of chivalry originates in the cultural role of the latter (in terms of publishing, in particular) and in the education of the 16th century intellectual and courtier. During the late Renaissance, when literary production became an important part of the publishing market, new titles and reprints on the science of chivalry proliferated, and manifestos and notices of challenges to duels (*cartelli*) were published as well.

In the first half of the 16th century, the wars in the Apennine Peninsula arrested the development of the printing production. While other publishing centres found themselves in severe crisis, Venice, thanks to the Peace of Cambrai and its own neutral position successfully developed into one of the leading printing cities in Europe. In general, the 16th century is considered the renaissance of the Italian printing industry. There were several reasons for the development of the book production: growth of literacy and consequently the precedence of the vernacular Italian over Latin, demand for contemporary works, strengthened relationship between market and consumption, supply stimulating demand, development of collections, series, catalogues, and manuals. The conditions of this time of experimentation were prime for the development of the genre of treatises on duels or manuals of the science of chivalry.[5]

The decline in the production of chivalric treatises can be observed from 1563 onwards, when the Council of Trent passed an edict banning duels. Although the edict expressly prohibited the act of duelling, the ban did not extend to the genre or books on duelling; still, authors preferred to replace the topic by treatises on conciliation (the concept of reconcilement). But certain treatises on duelling dating from

5 Between 1550 and 1569, 65 chivalric titles were published, which at the time represented 60.7% of the total Italian book production on this topic. One of the major publishers was the print shop of the Venetian Gabriele Giolito (35 titles in the mentioned period). Among the best-selling chivalric manuals were Muzio's *Il Duello* (1550) and Possevino's *Dialogo dell'onore* (1553) with ten and eight editions, respectively (Nuovo & Coppens, 2005).

the 1550s continued to circulate and were reprinted without strict censorship (e.g., Muzio's *Duello* was reprinted together with the *Risposte cavalleresche* all through 1585). This was made possible by the ambiguity or cleverness of the writers who would tend to avoid bloodshed with an epilogue in the form of conclusion of peace. The tendency to regulate the issues of honour was a preferred alternative to direct confrontation. Every treatise would thus conclude with a chapter on reconciliation or ways of avoiding physical combat, though the main purpose was still the theorising of the chivalric rules of honour.

According to Erspamer, most readers who would peruse such treatises were lawyers and, above all, courtiers. In the 16th century, the science of chivalry detached from the judicial duel (*duello giudiziario*) completely and became a subject of study of the courtly environment. In Italian courts, the duel thus came to be an element of a complex system of conduct in written form which rarely saw its practical application. A treatise on duelling served not only as a manual on how to approach or, better, how to avoid physical combat without losing honour, but also as reading for the courtiers to draw on when arguing, discussing, and citing (printed) opinions on adjudications and cases of duelling. The discourse and representation of duelling were forms of spectacle intended for life at court, and understood within that same context. Not surprisingly, the most eminent authors on duelling were courtiers. In addition to concepts of other Italian *auctoritas* or "professors" of the science of chivalry (da Longiano, Possevino, Alciato), Muzio's notions and rules too were summarised in several English works, including *Honor and Armes* (1590), *Paradoxes of Defence* (1599), *Vincentio Saviolo, his Practise* (1595), and even Shakespeare's *As You Like It* (1599–1600) (Erspamer, 1982, 72).

And even after 1596, when Pope Clement VII banned all writings about duelling in his Index of Forbidden Books, lay people were allowed to read these (albeit only) in their "purified" versions when such works could contribute to dispute resolution. Much of the credit for this concession went to the popularity of this literary genre among nobility and bourgeoisie (like in the case of astrology) (Donati, 2001, 134–5).

DVOBOJ: ČAST IN ESTETIKA MOŠKEGA NASILJA ZGODNJEGA NOVEGA VEKA

Tilen GLAVINA

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija

e-mail: tilen.glavina@zrs-kp.si

POVZETEK

Petdeseta leta 16. stoletja lahko predstavljamo tudi kot obdobje hegemonije kulture časti, ki je dosegla svoj vrhunec in založniški uspeh predvsem v renesančni Italiji in se tako razširila še v druge predele Evrope. V tem času je čast postala element javnega konsenza ter je izoblikovala delovanje in produkcijo dvorjana ter javno reprezentacijo kavalirja in idealizacijo vojaške estetike med plemiškim redom. Slednje dokazuje dejstvo, da s temo viteške znanosti so se ukvarjali tudi politiki, npr. Paolo Paruta v tretji knjigi dela »Della perfezione della vita politica« (1572–1579). Če je plemenitaš želel zasesti visoke uradniške in državno-mestne funkcije (še posebej vojaške), je moral ohranjati neomadeževano čast – »senza macchia nell'onore«, ki jo je dokazoval ali bolje izkazoval s simboliko nošenja meča, bodala, rokavice. Dvoboj za čast se je razvil tako v praksi s tehniko mečevanja (sabljaški priročnik Achilleja Marozza) kot v teoriji s pomočjo viteške znanosti (Muzievo teoretsko delo Dvoboj), ki je vsebovala pravne in etične okvire pravilnega pristopa do dvoboja. V študiji se avtor osredinja predvsem na teoretični vidik italijanskega dvoboja 16. stoletja, saj so italijanski »doktorji« na področju viteške znanosti močno vplivali na družbene razsežnosti v primerjavi s tehnično literaturo o dvoboju. Med prvimi uspešnimi italijanskimi teoretiki 16. stoletja, ki so bili tudi prevedeni in so želi velik uspeh v tujih deželah, so bili: Girolamo Muzio, Giovanni Battista Possevino in Andrea Alciato. Pomembnost viteške znanosti izhaja iz njene kulturne vloge (predvsem založniške) ter izobraževanja plemiča, intelektualca in dvorjana 16. stoletja. Članek tako obravnava kulturo časti 16. stoletja, ki je bila usmerjena predvsem v ekspresivnost (moških) posameznikov in ne v samo vsebino, kar pomeni, da kodeks časti ni bil sistem strogo določenih normiranih pravil, ampak obratno, da so se pravila oblikovala na podlagi modela vedênja določene skupine. Namen tega pa sta bila opis in populariziranje vzorca častnega vedênja s pomočjo literarne kulture oziroma objavljenih besedil. Traktati o dvoboju torej niso bili samo priročniki z navedbami, kako pristopiti ali bolje, kako se častno izogniti fizičnemu spopadu, ampak so služili tudi kot čtivo, ki so ga dvorjani uporabljali pri argumentiranju, razpravljanju in navajanju (tiskanih) mnenj o sodbah in primerih dvoboja. Diskurz dvoboja in njegova reprezentacija sta bila obliki predstave, namenjeni dvornemu življenju in razumljeni v okviru tega. Zato so bili tudi najuglednejši avtorji o dvoboju v službi dvorov. V študiji je poudarek na dveh primerih traktatov: »praktični« vodnik bolonjskega sabljaškega mojstra Achilleja Marozza in »teoretični« koprskega literata Girolama Muzia. Viteški traktati niso

nudili le praktičnih pravil in konkretnih nasvetov pri fizičnem spopadu, so pa močno prispevali k ohranitvi kulturne simbolike plemiškega razreda. Literatura o viteški znanosti ni imela le pasivne vloge v smislu reprodukcije znanih modelov, ampak je postala model za propagando določenih tipologij vedênja in simbolike. Zato je pri razumevanju bistva renesančnega dvoboja za čast ključna vzajemnost med dvobojem kot »pravno« institucijo, literarnim delom in reprezentacijo.

Ključne besede: dvoboj, čast, nasilje, viteštvo, spol, Girolamo Muzio, Achille Marozzo, viteški traktati, 16. stoletje

SOURCES AND LITERATURE

Abreu-Ferreira, D. (2015): Women, Crime, and Forgiveness in Early Modern Portugal. Burlington, Ashgate.

Barahona, R. (2003): Sex Crimes, Honour, and the Law in Early Modern Spain: Vizcaya 1528–1735. Toronto, University of Toronto Press.

Barton, C. A. (2001): Roman Honor: The Fire in the Bones. Berkeley, University of California Press.

Billacois, F. (1990): The Duel: Its Rise and Fall in Early Modern France. New Haven, Yale University Press.

Butler, J. (1990): Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York, Routledge.

Donati, C. (1988): L'idea di nobiltà in Italia: secoli XIV-XVII. Roma–Bari, Editori Laterza.

Donati, C. (2001): A project of "expurgation" by the Congregation of the Index: Treatises on Duelling. In: Fragnito, G. (ed.): Church, censorship and culture in early modern Italy. Cambridge, Cambridge University Press, 134–162.

Dufour, H. (2018): "'By This My Beard Which Hangs From My Face': The Masculinity of the French Princes in the Armagnac-Burgundian Civil War.". In: Fletcher C., Brady S., Moss R. & L. Riall (eds.): The Palgrave Handbook of Masculinity and Political Culture in Europe. London, Palgrave Macmillan, 179–199.

Eibl-Eibesfeldt, I. (2007): Human Ethology. London, Routledge.

Elias, N. (1969): The Civilizing Process, Vol. I. The History of Manners. Oxford, Blackwell.

Erspamer, F. (1982): La biblioteca di don Ferrante. Duello e onore nella cultura del Cinquecento. Roma, Bulzoni Editore.

Feather, J. (2011): Writing Combat and the Self in Early Modern English Literature. The Pen and the Sword. London, Palgrave Macmillan.

Friedman, L. M. (2010): Crime and Punishment in American History. New York, BasicBooks.

Frevert, U. (1995): Men of Honour: A Social and Cultural History of the Duel. Cambridge, Polity Press.

Heim, H. (1980): Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Hamburg, Knaus Albrecht.

Jorgensen, P. A, Woodbridge, L. & S. A. Beehler (eds.) (2003): Women, Violence, and English Renaissance Literature: Essays Honoring Paul Jorgensen. Tempe, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies.

Low, J. (2016): Manhood and the Duel: Masculinity in Early Modern Drama and Culture. New York, Palgrave Macmillan.

Mansker, A. (2011): Sex, Honor and Citizenship in Early Third Republic France. Houndsmill, Palgrave Macmillan.

Marozzo, A. (1536): Opera Nova Chiamata Duello, O Vero Fiore dell'Armi de Singulari Abattimenti Offensivi, & Diffensivi. Mutinae, In aedibus venerabilis D. Antonii Bergolae Sacerdotis.

Miller, W. I. (1995): Humiliation. And Other Essays on Honor, Social Discomfort, and Violence. Ithaca, Cornell University Press.

Muzio, G. (1550): Il duello del Mutio Iustinopolitano. In Vinegia, Gabriel Giolito de Ferrari e fratelli.

Muzio, G. (1551): Le vergeriane del Mutio iustinopolitano. Discorso se si convenga ragunar concilio. Trattato della comunione de' laici; & delle mogli de' chierici. In Vinegia, Gabriel Giolito de Ferrari e fratelli.

Muzio, G. (1558): Il duello del Mutio Iustinopolitano. Con le risposte cavalleresche […]. In Vinegia, Gabriel Giolito de Ferrari e fratelli.

Muzio, G. (1571): Lettere catholiche del Mutio Iustinopolitano, distinte in quattro libri. [...]. In Venetia, Gio. Andrea Valvassori, detto Guadagnino.

Nuovo, A. & C. Coppens. (2005): I giolito e la stampa nell' Italia del XVI secolo. Genève, Librairie Droz.

Nye, R. A. (1993): Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France. Berkeley, University of California Press.

Ogilvie, M. (2004): Marie Curie: A Biography. Westport, Connecticut, Greenwood Press.

Onieva, A. J. (1957): Spanish Paintings in the Prado Gallery. Madrid, Editorial Mayfe.

Pitt-Rivers, J. (1997): Honour. Chicago, Proceedings of the British Academy.

Possevino, G. B. (1553): Dialogo dell'honore […] nel quale si tratta a pieno del duello. In Vinegia, Gabriel Giolito de Ferrari e fratelli.

Povolo, C. (2014): The Third Party. Liturgies of violence and liturgies of peace: mediators, arbitrators, peacemakers, judges. Acta Histriae, 22, 1, 1–16.

Roper, L. (1994): Oedipus and the Devil. London, Routledge.

Rosenwein, B. H. (2016): Generations of Feeling. A History of Emotions, 600–1700. Cambridge, Cambridge University Press.

Spierenburg, P. (ed.) (1998): Men and Violence. Columbus, The Ohio State University Press.

Spierenburg, P. (2008): A History of Murder: Personal Violence in Europe from the Middle Ages to the Present. Cambridge, Polity Press.

Strange, C., Cribb, R. & C. E. Forth (eds.) (2014): Honour, Violence and Emotions in History. London, Bloomsbury Academic.

Tilly, C. (2003): The Politics of Collective Violence. Cambridge, Cambridge University Press.

Walker, G. (2003): Crime, Gender, and Social Order in Early Modern England. Cambridge, Cambridge University Press.

Received: 2021-02-17 DOI 10.19233/AH.2021.23

GIBANJE BENEŠKIH KNEZOV MED MESTI VZHODNEGA JADRANA V 13. STOLETJU (IZBRANI PRIMERI)

Irena BENYOVSKY LATIN
Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, Zagreb 10000, Hrvatska
e-mail: ibenyovsky@isp.hr

POVZETEK

Avtorica v prispevku analizira gibanje posameznih beneških knezov med mesti vzhodnega Jadrana v 13. stoletju, v obdobju po četrti križarski vojni, ko so se Benetke začele intenzivno širiti na vzhod. V tem procesu so zelo pomembno vlogo odigrali predstavniki oblasti (knezi, podestaji, rektorji), ki so nadzorovali novo osvojena območja, znotraj njih uveljavljali beneške zakone in uvajali potrebne institucije ter v Benetkah zasnovane urbanistične modele. V obdobju doža Giacoma Tiepola in pozneje njegovega sina Lorenza avtorica preučuje postavljanje patricijev iz določenih družin, ki so bile blizu novi politiki, pa tudi iz drugih rodbin s teh prostorov. Nekateri knezi so bili poslani v mesta zavoljo doževe politike, drugi iz vojaških ali gospodarskih razlogov, spet tretji z namenom urbanističnega načrtovanja. Ne glede na razlog prihoda pa je bilo njihovo kroženje med mesti vzhodnega Jadrana in tudi širše pomembno za izmenjavo izkušenj in znanj pa tudi za odnose Benetk z lokalnimi skupnostmi.

Ključne besede: Benetke, vzhodni Jadran, mesta, položaj rektorja

SPOSTAMENTI DEI CONTI VENEZIANI TRA LE CITTÀ DELL’ADRIATICO ORIENTALE NEL DUECENTO (CASI SELEZIONATI)

SINTESI

L'articolo analizza singoli rettori veneziani nelle città dell'Adriatico orientale del XIII secolo, nel periodo successivo alla Quarta Crociata, quando Venezia intensificò la sua espansione verso il Levante. In questo processo, un ruolo molto importante fu svolto dai rappresentanti del governo (conti, podestà, rettori) che vigilavano sulle aree loro affidate e vi applicavano le leggi veneziane, introducevano le istituzioni necessarie e i modelli urbani creati a Venezia. In relazione al periodo del dogado di Giacomo Tiepolo e successivamente di suo figlio Lorenzo si esamina l'insediamento di patrizi di alcune famiglie vicine alla nuova politica, ma anche di altre famiglie presenti in questa zona. Alcuni rettori furono inviati in queste città a seguito della politica del doge o per motivi militari, economici,

oppure per pianificare la costruzione della città. Qualunque fosse la ragione, la loro circolazione nelle posizioni delle città dell'Adriatico orientale e non solo ebbe un grande impatto sullo scambio di esperienze e conoscenze, ma anche sui rapporti di Venezia con le comunità locali.

Parole chiave: Venezia, Adriatico orientale, città, funzione di rettore

UVOD[1]

Rezultati IV. križarskog rata Veneciju pretvaraju u važnu silu na Sredozemlju početkom 13. stoljeća kada dolazi do duboke promjene u njezinim političkim, teritorijalnim i gospodarskim ciljevima. Glavna mletačka strategija postaje održavanje morske rute od vrha Jadrana prema Levantu kao i uvođenje potrebnih pravnih i administrativnih običaja te urbanih modela oblikovanih prvenstveno u Veneciji (Borsari, 1966, 49–50, 95–56; Cessi, 1943, 76; Jacoby, 2016, 102–103; Benyovsky Latin, 2021b, 6–47; Krekić, 1996). Istočnojadranski gradovi bili su posebno važni, prvenstveno zbog svoje strateške pozicije. U prvoj polovici 13. stoljeća uspostavlja se i/ili potvrđuje mletačka vlast u gradovima sjeverne Dalmacije (Osor, Krk, Rab) te u gradovima srednje i južne Dalmacije (Zadar, Dubrovnik i nakratko Drač).[2] Mletački pomorski put prema Levantu nastavljao se dalje Jonskim morem preko novoosvojenih gradova Krfa, Korona i Modona na jugozapadu Peloponeza pa sve do Krete (Kandije) u Egejskome moru. Preko grada Negropontea Venecija je bila povezana i s Konstantinopolom, a jedna ruta išla je i prema Siriji (novoosvojenim gradovima Akonu i Tiru). Dio stečenoga teritorija Venecija je brzo izgubila – primjerice Drač i Krf – što je istočnojadranske gradove činilo još važnijima (Gasparis, 2005, 233–246; Jacoby, 2001; Jacoby, 2005; Cracco, Arnaldi & Tenenti, 1996, 51–85; Ortalli & Schmitt, 2009; Mueller, 1996, 9–57; Miller, 1908; Nicol, 1992; Pozza, 2004, 48–68).

Polovicom 13. stoljeća osvojena je Korčula, a nekoliko desetljeća kasnije Hvar i Brač te istarski gradovi Poreč, Umag, Rovinj, Piran, Kopar i Sv. Lovreč (Benussi, 1997, 262–263; Darovec, 1996, 41–43).[3] Dakle, u stoljeću nakon IV. križarskog rata Venecija je pokušavala, više ili manje uspješno, s (dis)kontinuitetom zavladati čitavim istočnim Jadranom, ali to joj je uspjelo tek početkom trećega desetljeća 14. stoljeća.[4] Od 50-ak službenika (upravitelja gradova), koje je Venecija tada imala na teritoriju izvan matičnoga grada, čak je njih polovina bilo u gradovima Istre i Dalmacije (Benyovsky Latin, 2021a; Miller, 2007). Ipak, to nije bilo dovoljno da se u gradovima uspostavi suverenitet nad istočnim Jadranom poput onoga postignutoga kasnije, u 15. stoljeću (Benyovsky Latin, 2014, 573–616).[5]

1 Ovaj rad financirao je projekt Hrvatske zaklade za znanost (br. 2055): „Topografija vlasti: istočnojadranski gradovi u srednjovjekovnim prostorima vlasti," dalje: TOPOS.

2 Rapska je općina, za razliku od Osora i Krka, vladala cijelim otokom u 12. i 13. stoljeću.

3 Čitavo 13. stoljeće obilježeno je ratovima patrijarha s Venecijom za istarsku baštinu, ali oni su se u konačnici mirovnim ugovorima s Mlečanima 1291. i 1307. godine odrekli prava na njih.

4 Godine 1322. mletačku „zaštitu" prihvaćaju Šibenik i Trogir, 1327. godine Split, a i Pula 1331. dolazi (trajno) pod njezinu vlast.

5 Mletačka je vlast u 14. stoljeću bila kratkotrajna zbog različitih nepovoljnih okolnosti: unutrašnjih nestabilnosti, kuge 1348. godine te novoga rata s Genovom (1350.–1355.). Istovremeno počinju i sukobi s Ugarskom koja jača s pritiskom na istočni Jadran (osobito od 1344. godine). Ugarski su vladari iz nove anžuvinske dinastije imali ambiciju stvoriti moćnu kontinentalno-pomorsku državu, za što im je vlast nad istočnim Jadranom bila ključna, te su za to koristili veze s hrvatskim velikašima iz zaleđa. U toj „kampanji" Anžuvinaca 14. stoljeća najuspješniji je bio kralj Ludovik I. Anžuvinski. Slabost Venecije koriste neki gradovi za pobune, ali sve do 1358. godine Venecija uspijeva održati vlast.

Mletačka se vlast u gradovima uspostavljala vojnim pothvatima i/ili diplomacijom i dogovorima, a učvršćivala putem hijerarhijski organiziranih struktura – institucija i službi. Teritorij države bio je podijeljen na područja (rektorate, komitate), koji su bili jedan od temelja mletačkoga administrativnog sustava. Stolujući u gradovima, sjedištima tih rektorata, predstavnici vlasti – rektori, kneževi, potestati (naslovi su ovisili o tradiciji i geografskome području) – nadzirali su državni prostor i provodili odredbe iz središnjice. Oni su u pravilu bili iz redova mletačkih patricija (rjeđe lokalni), a iako su bili glavni politički autoritet u gradovima, bili su prvenstveno duždevi službenici. Morali su provoditi zakone važne za državu, ali i poštivati lokalne zakone i statute, odnosno upravljati u suglasju s komunalnom vlasti koja je zastupala lokalne interese.

Mletačka uprava nije bila organizirana na jednak način u gradovima istočnoga Jadrana, a razlike su ponajviše ovisile o važnosti pojedinoga područja, geografskoj poziciji u odnosu na Veneciju, ali i o zatečenim lokalnim okolnostima (osobito o naslijeđenome stupnju autonomije). Na istočnome Jadranu Venecija je s nekim gradovima imala čvrste kontinuirane veze (primjerice s Rabom i Osorom),[6] dok su neki osvojeni gradovi bili nestabilni (osobito Zadar). Venecija je u 13. stoljeću na istočnome Jadranu primjenjivala sustav zakupnoga kneštva, koje je funkcioniralo od sredine 12. stoljeća, a u nekim gradovima i tijekom cijeloga 13. stoljeća, ali ne uvijek kontinuirano (Beuc, 1953; Fiorentin, 1994; Praga, 1972). Kneževi koji su dobivali zakupno kneštvo bili su snažnije povezani s lokalnom zajednicom, obiteljski, gospodarski i administrativno, a do početka 13. stoljeća često su posjedovali i nekretnine na tome području. Početkom 13. stoljeća, u vrijeme dužda Zianija, zajedno s jačanjem komunalnih institucija, uvodi se javno kneštvo, tj. javna uprava (*regimen*) (Lonza, 2018, 46, 51; Muir, 1995, 744–745) te se na čelo grada postavljaju dužnosnici koji tu ostaju privremeno (2–3 godine), nakon čega su postavljani na novu poziciju cirkulirajući tako među gradovima i prenoseći utjecaje. I kneževi koji su imali pravo na trajni zakup, na tu su poziciju postavljani nakon iskustva privremenoga kneštva. Ipak, sustav javnoga kneštva nije zaživio u prvim desetljećima 13. stoljeća jer duljina mandata nije bila vremenski određena (Lonza, 2018, bilj. 47; Gelcich, 1906),[7] a tijekom cijeloga 13. stoljeća sustavi upravljanja povremeno su se mijenjali prema potrebi ako je to bilo u interesu konsolidiranja mletačke vlasti.[8]

U istarskim gradovima, koji su većinom do 70-ih i 80-ih godina 13. stoljeća bili pod vlašću akvilejskoga patrijarha, upravitelji su birani iz mletačkoga, furlanskoga ali i istarskoga gradskog plemstva (Prelog, 2007, 35; Minotto, 1892, 3–47). Oni su također cirkulirali na privremenim pozicijama gradskih upravitelja/načelnika (koji

6 Nisu bili isti uvjeti – mletačke obitelji nisu na Rabu uspjele imati nasljedno kneštvo kao na Krku i Osoru jer je lokalna elita bila uz biskupa pozivajući se na privilegij iz 12. stoljeća.

7 Tako je nakon dva privremena upravitelja u Dubrovniku trajno kneštvo imao Marino Dandolo.

8 Vrlo je važno za ovakvo istraživanje imati sustavne podatke o pozicijama pojedinih kneževa u gradovima istočnoga Jadrana, ali i šire. Za ovo istraživanje korištena je baza podataka TOPOS, koja se izrađuje u okviru istraživačkoga projekta Hrvatske zaklade za znanost (br. 2055): „Topografija vlasti: istočnojadranski gradovi u srednjovjekovnim prostorima vlasti“ (TOPOS).

Slika 1: Karta istočnog Jadrana (izradila: Ivana Haničar Buljan).

se također nazivaju potestatima kao i kasniji mletački dužnosnici), kao što je primjer Varnerija de Gillaca (Pusterla, 1891, 8; Morteani, 1886, 326).[9] Venecija je utjecaj na istarske gradove imala i preko trgovačkih ugovora potpisanih još u 12. stoljeću - s Koprom,[10] Rovinjom, Porečom, Novigradom, Umagom, kao uostalom i s nekim talijanskim gradovima iz regije (Hoquet, 2012; Miller, 2007, 52; Darovec, 2020, 655–688; Vergottini, 1949, 87–104).

Za praćenje kretanja kneževa važno je imati sustavne podatke o njima. Sačuvana građa iz 13. stoljeća vrlo je ograničena – uz razne javno-pravne (primjerice odluke vijeća, naputke kneževima)[11] i privatno-pravne isprave (notarijat) – djelomično se oslanjamo na narativna, ne posve pouzdana djela. Identifikacija pojedinih osoba i njihovih obiteljskih veza otežana je zato što u dostupnim izvorima nailazimo na velik

9 Primjerice, u istarskim gradovima pod vlašću akvilejskoga patrijarha: Varnerio de Gillaco bio je potestat u Poreču 1249.–1250. u vrijeme izgradnje bedema, a 1250. godine bio je i potestat u Kopru, 1251. godine potestat Pirana, a 1257.–1258. potestat Motovuna.

10 Godine 1182. potpisan je ugovor s Koprom vezano uz prodaju soli.

11 Primjerice vidi: Rizzi, 2015b; Rizzi, 2015a.

broj istih imena (u istoj generaciji) unutar mnogobrojnih grana patricijskih mletačkih obitelji, a koja se pojavljuju bez patronima ili neke druge odrednice (Benyovsky Latin, 2021a). Neke osobe možemo djelomično identificirati na temelju (ne posve pouzdanih) genealogija mletačkoga patricijata (Schulz, 1993, 392), primjerice poznatih genealogija Marca Barbara iz 16. stoljeća (*Famiglie nobili venete*) (ÖNB, Barbaro) odnosno njihovih kompilacija iz 18. stoljeća (ASV, Barbaro). Također, iz 18. stoljeća je i takozvani *Campidoglio Veneto* u četiri sveska autora Girolama Alessandra Capellarija Vivara (BMV, Il Campidoglio). U izvorima se imena navode u različitim oblicima (latinskom, venecijanskom, talijanskom), a u ovome su radu ujednačeni u talijanskome obliku.

RAZDOBLJE PRIJE IV. KRIŽARSKOG RATA

U 12. i početkom 13. stoljeća prostor sjevernog Jadrana bio je primaran interes Venecije na Jadranu. U 12. su stoljeću mnogi mletački kneževi koji su tamo stolovali bili duždevi sinovi (Pietro Ziani, Rainerio Polani) (Mlacović, 2012, 163). U Osoru – važnoj strateškoj točki – sustav zakupa kneštva bio je primijenjen još u 12. stoljeću te su mletačke patricijske obitelji imale nasljednu vlast (Beuc, 1953, 1–160; Stefani, 1872, 11–13; Minoto, 1892, 3–47). Iako su tada i u Rabu kneževi doživotno stolovali, rapska je općina bila podložna direktno Veneciji, a ne knezu, s obzirom na prije stečenu autonomiju (Mlacović, 2012, 166).[12] Krčki knezovi (lokalni plemići) Bartol I. i Vid I. dobili su u 12. stoljeću kneštvo na upravu, a njihova se nasljedna vlast održala i u 13. stoljeću, ali ne kontinuirano (Kosanović, 2016, 234).

Za Osor/Cres i za Rab osobito je bila vezana mletačka patricijska obitelj Michieli još od 12. stoljeća. Dužd Vitale Michieli imao je dva sina, Leonarda i Niccolòa, a prvi je oženio, prema kronici Andree Dandola, kćer *Auseri comiti,*[13] a i sam je bio osorski knez (1166.–1174.)[14] (Stefani, 1872, 3; AD, 1938, 287).[15] Niccolò je pak bio rapski knez (1166./1171.–1184.),[16] kojega je potvrdio dužd, njegov otac, ali i službeno su ga izabrali Rabljani (ASV, Barbaro, vol. V, 94; Molmenti, 1888, 474; Fees, 1988,

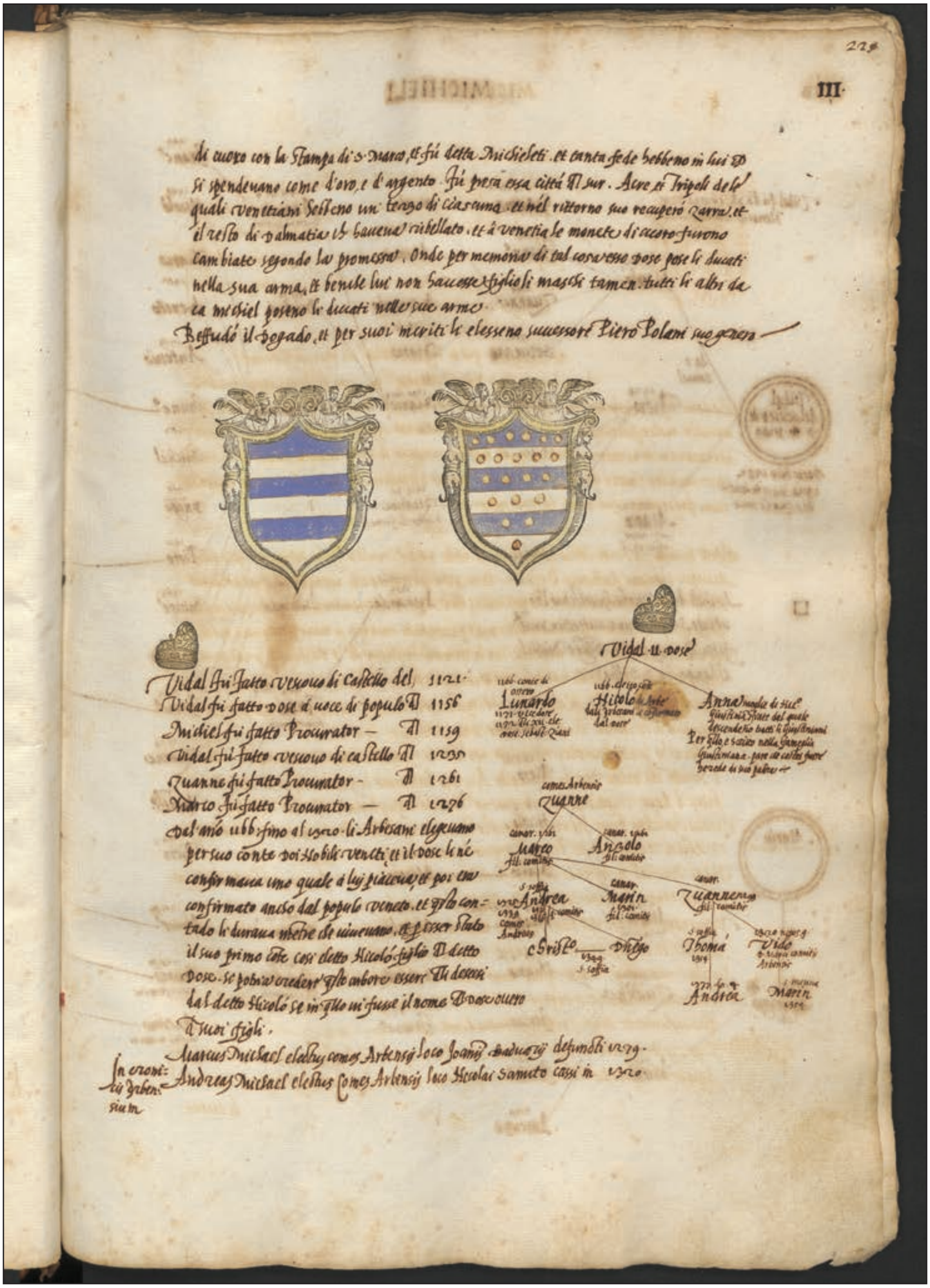
12 Ta je praksa na Rabu funkcionirala s obzirom na rapske privilegije iz 1166. godine dobivene od dužda Vitalea II. Michielija i stupanj autonomije sve do 1320. godine.

13 Zajedno s bratom Niccolòom imao je trgovačko društvo i zajednički patrimonij. (Leonardo je 1175. kao ambasador bio poslan u Konstantinopol.)

14 Prije njega osorski knez bio je Guido Polani, od 1145. godine, također duždev sin.

15 Prema Capellarijevoj genealogiji imali su i trećega brata Domenica; Biblioteca Marciana Venezia, Manoscritti, Girolamo Alessandro Capellari Vivaro, Campidoglio Veneto, in cui si hanno l'Armi, l'origine, la serie de gl'huomini illustri et gli Albori della Maggior parte delle Famiglie, così estinte, come viventi, tanto cittadine quanto forastiere, che hanno goduto e che godono della Nobiltà Patritia di Venetia, Codd. It. VII, 15–18 (=8304–8307), voll. 4, di ff. 352, 251, 278, 235 (dalje: BMV, Il Campidoglio); Cap3v78v. Leonardova i Niccolòova sestra, Anna Michieli udala se za Niccolòa Giustiniana.

16 BMV, Il Campidoglio; Cap2v73v; ASV, Barbaro, V, 94.

Slika 2: Genealogija obitelji Michieli - grana dužda Vitalea II (ÖNB, Barbaro, II, 226).

II, 468).[17] Prema jednoj genealogiji, Leonardov sin Vitale naslijedio je kneževsku poziciju u Osoru,[18] a drugi sin Niccolò bio je knez Raba.[19] Ipak, nakon Leonardove smrti Osor ubrzo (1185. godine) prelazi u ruke obitelji Morosini (grana della Sbarra), odnosno knez postaje Ruggero, moguće sin zadarskoga kneza Domenica[20] (Mitis, 1933, 77; Naratovich, 1853–1861, CII, 77; AD, 1938, 286–292),[21] a čini se i sâm nekada osorski[22] knez (u doba istoimenoga dužda). Odlukom dužda Domenica Morosinnija i otok Koručula 1129. godine dolazi u obiteljsko leno Poponea Zorzija na što se kasnije pozivao Marslio Zorzi, korčulanski (nasljedni) knez iz 13. stoljeća (Šišić, 1900, 226; Foretić, 1940, 38–39; Belamarić, 2005, 22).

Svakako, dužd Ziani potvrđuje zakup Osora braći Robertu, Pietru, Giovanniju i Andrei Morosini 1208. godine.[23] Ruggero II. Morosini bio je rapski knez sredinom 1230-ih·(Beuc, 1953, 38–39; Ljubić, 1868a, d. 23, 24–26; Smičiklas, 1906, 12; Ljubić, 1872, 39).[24] S druge strane, pripadnici obitelji Michieli vratili su se nekoliko generacija kasnije na Rab, također kao doživotni kneževi (Marco i Andrea Michieli). Zadrani su pak 1180. godine, nakon smrti kneza Domenica Morosinija, otjerali Mlečane uz podršku ugarskoga kralja Bele III., a Venecija ga ponovno osvaja tek dvadeset i dvije godine kasnije kada je uz pomoć križara razrušila grad. Tada je jedan od prvih kneževa bio pripadnik obitelji Michieli (Pietro Michieli, 1209.–1223.),[25] a pozicija kneza bila mu je vremenski neograničena (ASV, Barbaro, sv. V, f. 94–95, 119; Madden, 2006, 153; Brunelli, 1974, 378). Nakon Michielija u Zadru kneževanje preuzima Marino Dandolo, koji zajedno sa svojim sinom Gra-

17 Niccolò je bio oženjen kćerki ugarskoga kralja Ladislava II. Njegov je praunuk, prema Barbaru, bio kasniji rapski knez Marco Michieli; ASV, Barbaro, V, 94.

18 *Lunardo* je 1175. godine, prema Mitisu, izabran za duždeva pomoćnika i napušta otok (Mitis, 1933, 77).

19 BMV, Il Campidoglio; Cap2v73v; ASV, Barbaro, V, 94.

20 BMV, Il Campidoglio; Ca3v118r; Ca3v126r.

21 Osorski knez Leonardo Michieli imao je 1165. godine spor sa zadarskim knezom Domenicom II. Morosinijem, koji je smatrao da mu pripada pola komitata Osora, što mu je dao njegov otac, istoimeni dužd. Iako je na Osoru Leonarda naslijedio njegov sin Vitale, uskoro je poziciju preuzela njegova kći Daria (moguće da je Vitale umro). Daria se pak udala se za Ruggera Morosinija, sina gore spomenutoga zadarskoga kneza Domenica pa time i osorsko kneštvo prelazi iz obitelji Michieli na obitelj Morosini.

22 ASV, Barbaro, vol. V, 322; BMV, Il Campidoglio; Ca3v126r. Prema Mitisu moguće je Domenico imao u zakupu pola otoka, a drugu polovicu imao je njegov brat Roberto (Mitis, 1933, 76).

23 Sinovi Roberto, Pietro, Giovanni i Andrea su za zakup – *pro comitatu* – morali isplatiti duždu dva puta godišnje dvjesto mletačkih libri. Pietro Morosini je u ime braće položio zakletvu duždu. Trebali su otok braniti o svome trošku, primiti mletačke poslanike i galije te slušati mletačko Vijeće. Ako se ne bi držali uvjeta, Osor se vraća, sa svim koncesijama, duždu na raspolaganje.

24 Ruggerova udovica Daria Morosini 1212. godine je u zamjenu za neke posjede na Pagu pokušala nametnuti svojega sina i za rapskoga kneza, ali je obitelji to uspjelo tek sredinom 1230-ih kada Ruggero II. postaje knez Raba. Naime, još je zadarski knez Domenico Morosini od dužda Sebastiana Zianija (1172.–1178.) dobio posjede Cissa (Čaška) i Lun na Pagu, ali je rapska općina ta prava za korištenje posjeda i solana osporila. Prema istraživanjima I. Fees, *Rogerius Mauroceno* bio je rapski knez od 1237. do 1243. godine (Fees, 1988, II, 469). Prema Barbaru, Ruggero II Morosini bio je sin Roberta Morosinija, brata zadarskoga kneza Domenica; ASV, Barbaro, V, 322–323.

25 Prvi zadarski knez bio je nekadašnji zapovjednik flote na Jadranu Vitale Dandolo, duždev rođak; BMV, Il Campidoglio; Cap3v73v.

tonom tu ostaje do 1233. godine (Ljubić, 1868a, 51, d. LXXVII).[26] U Dubrovniku, koji dolazi pod mletačku vlast 1205. godine, nakon dva privremena kneza, knez Giovanni Dandolo ostaje na vlasti do smrti. (Čini se da Dandoli iz Zadra i Dubrovnika nisu direktno obiteljski povezani.) (Lonza, 2018, bilj. 47; Gelcich, 1906; Brunelli, 1974, 378).

POLITIKA DUŽDA GIACOMA TIEPOLA I KNEŽEVI NA ISTOČNOME JADRANU

Prilike se mijenjaju krajem 20-ih i početkom 30-ih godina kada počinje prevladavati politika da se u gradove uvede novi model javne uprave. Tako je još za života kneza Pietra Morosinija u Osoru bio postavljen Niccolò Querini, međutim, on je ubijen 1227. godine (Smičiklas, 1905, 237; Ljubić, 1868a, 44–45).[27] Tu politiku osobito je propagirao novi dužd Giacomo Tiepolo (1229.–1249.), poznat po jačanju pravnih instrumenata te uvođenju naputaka za kneževe (Ortalli, 1998–1999, 418).[28] Dužd Giacomo na strateški važne i/ili nestabilne pozicije postavlja pripadnike sebi bliskih i pouzdanih obitelji (npr. Michieli, Querini), ali i svoje sinove. (Tiepoli su bili poznati zbog naglašenog nepotizma te vrste.) Međutim, u prvome dijelu svoga duždevanja Giacomo Tiepolo je bio fokusiran na probleme s carem Friedrichom II., a nestabilno su razdoblje iskoristili neki gradovi za jačanje vlastite autonomije odnosno pokušaj zbacivanja mletačke vlasti. Duždev sin Pietro bio je postavljen za upravitelja tada pobunjenih gradova Padove i Trevisa (Crouzet-Pavan, 1992, 285; AD, 1938, 296),[29] a bio je i knez u Osoru 1234.–1236. godine. Međutim, Pietro uskoro umire u borbi protiv Friedricha II. (Mitis, 1933, 77).

Dužd Tiepolo se nakon gubitka gradova iz neposrednoga zaleđa (Vicenze, Verone, Padove i Trevisa) više okreće istočnome Jadranu. Godine 1236. u Dubrovnik je za kneza poslan duždev drugi sin, Giovanni Tiepolo, koji je služio privremeno (dvije godine) u gradu te je prisegao da će poštovati dubrovačke zakone (Smičiklas, 1906, 32.). Moguće da je za kneževanja Giovannija Tiepola oblikovana i prva veća zakonska cjelina dubrovačkoga Statuta.[30] Giovanni je, prema genealogiji Barbaro, 1236. godine bio *capitano general alla ricupera di Zara*, nakon čega dobiva doživotno zakupno kneštvo Osora (Mitis, 1933, 77). Dužd Giacomo Tiepolo 1233. godine za zadarskoga kneza postavlja svojega bli-

26 Godine 1233. Giacomo Tiepolo i Gratono Dandolo Marinov, nekad zadarski i treviški knez, sklapaju mir s Petrom de Aliseriom, načelnikom Trevisa i Lancelottom, sucem i povjerenikom istoga grada. Vitale Dandolo bio je zadarski knez 1205.–1208. godine.

27 U nekim se dokumentima spominje i Marco Querini, od 1224. do 1226., nakon čega dolazi Matteo Giustiniani (Mitis, 1933, 77).

28 *Promissio* dužda Giacoma Tiepola iz 1229. spominje i pravo na regalije (*regalia*) Raba, Cresa i Dubrovnika.

29 Tamo je i Giacomo Tiepolo bio potestat 1226. godine.

30 Dužd Giacomo Tiepolo poznat je po kodificiranju mletačkoga *Statutum novum* 1242.

skog suradnika Giovannija Michielija,[31] koji je imao velikoga upravljačkog ali i pravnog iskustva·(Borsari, 1963, 128; Jacoby, 2016, 73–74).[32] Poznato je i da je s još dvojicom patricija (jedan je bio Stefano Badoer) sudjelovao u sastavljanju novoga mletačkog Statuta 1242. godine. Kao privremeni knez stanovao je u kući iznajmljenoj od općine kraj gradskoga zida i crkve Sv. Stjepana,[33] ali je imao i neke privatne posjede (ASV, Miscellanea Ducale, b. 7, fil C, f. 2).[34] Ipak, to je razdoblje kada se, osim doživotnoga kneštva, prekida i praksa posjedovanja privatne imovine u mjestu službe. Kada u Zadru dolazi do nove pobune 1239. godine, istjeranome knezu Michieliju u pomoć stiže duždev sin Giovanni Tiepolo (koji je u pomoć stigao i 1236. godine).[35]

U 13. stoljeću obitelji Querini,[36] Badoer, dio obitelji Michieli i drugi bili su povezani s duždevskom obitelji Tiepolo (odnosno s duždevima Giacomom i njegovim sinom Lorenzom), predvodnicima nove trgovačke aristokracije u Veneciji i pokretačima promjena. S druge strane, tu su bili pripadnici starih aristokratskih obitelji - Dandolo, Morosini, Gradenigo, Giustiniani i drugi (Schulz, 1993, 392; Crouzet-Pavan, 1993, 392; Pozza, 1982). U Zadru je, nakon pobune 1242. godine, knezom postao iskusni Michael Morosini, a s njim dolazi i pratnja od deset naoružanih ljudi iz Venecije (Ljubić, 1868a, 61, d. 68, 88, 96). Iako je bio pripadnik starih aristokratskih obitelji, Morosinijevo postavljanje na poziciju kneza u ovome razdoblju vjerojatno je bilo potaknuto njegovim vojnim iskustvom, ali moguće i njegovim vezama sa Zadrom ili obiteljskim vezama s ugarskim dvorom. Naime, Morosinijeva kći Tommasina bila je udana za sina ugarskoga kralja (Štefánik, 2008; ASV, Barbaro, sv. V, 323).[37] S druge strane, Michaelov sin Albertino Morosini bio je s Tiepolovom suradnicima, Giovannijem Michielijem i Egidiijem Queriniijem, član Savjeta dužda Maloga vijeća 1250. godine (Jacoby, 2016, 29). Politička podijeljenost i međusobno rivalstvo mletačkih patricijskih obitelji u nekim je područjima utjecalo na pozicije pojedinih kneževa u gradovima, ali sve grane obitelji nisu nužno djelovale isto ili se njihovi pripadnici nisu priklanjali uz

31 Prema Barbaru, i Niccolòov unuk bio je neki Giovanni Michieli, koji se – doduše bez spomenute godine – spominje i kao knez u Rabu, a taj je navodno bio i otac Marca Michielija, kasnijega rapskog kneza.

32 Prema istraživanjima D. Jacobyja znamo da je Giovanni Michieli 1213. godine trgovao u Coronu i Modonu, a 1224. i 1234. u Coronu, Modonu i na Peloponezu te u Negroponteu, a bio je i jedan od četvorice koji je imao Coron i Modon u zakupu u 20-ima i 30-ima. Od 1227. do 1228. godine bio je *duca di Creta*.

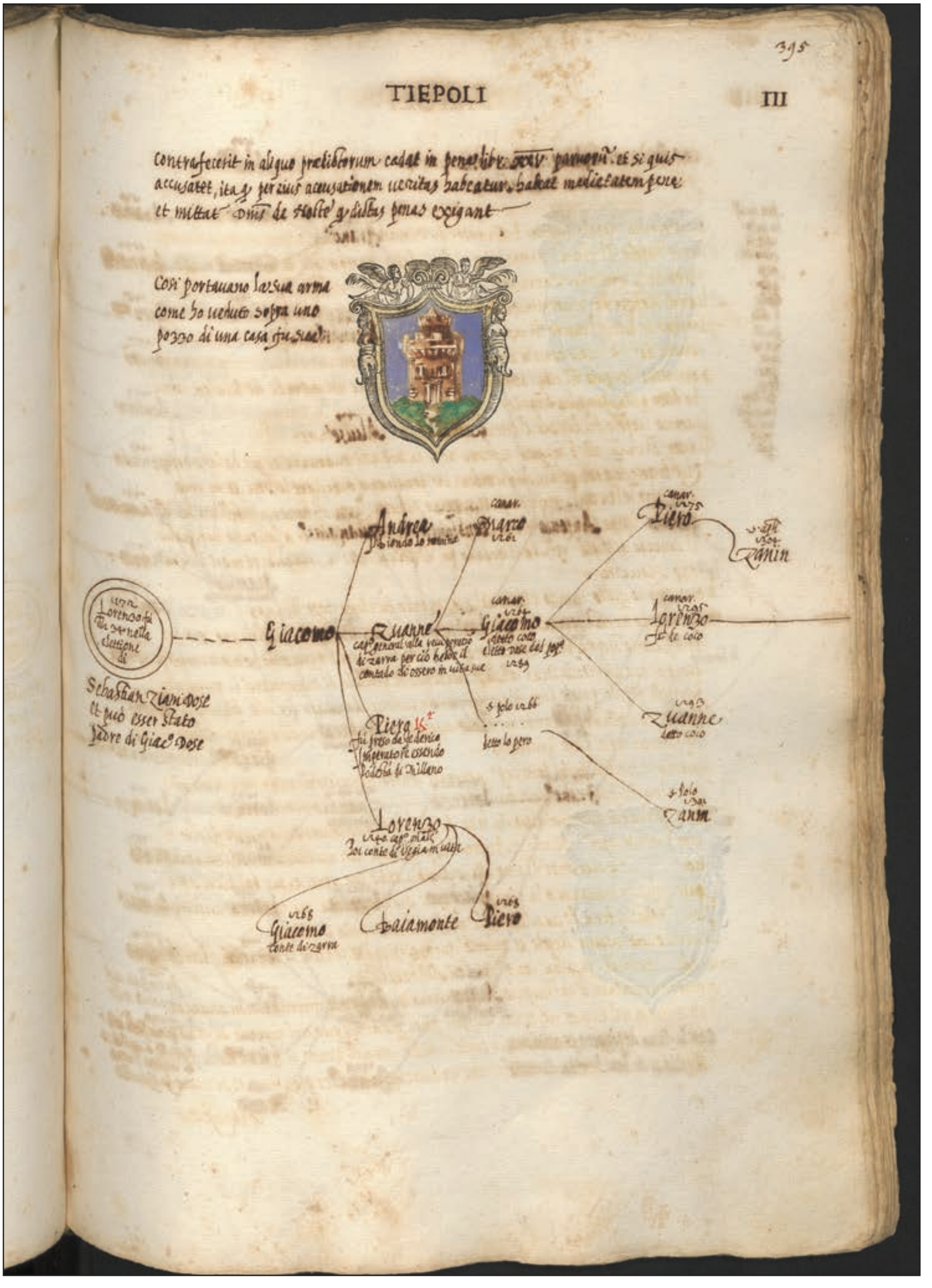
33 Za razliku od kuća u najmu, u Zadru su tijekom 12. stoljeća knez Domenico Morosini (sin istoimenoga dužda) i njegov sin Ruggero (kasnije osorski knez) posjedovali vlastitu kuću s kulom, ali ona nakon odlaska Mlečana prelazi u ruke lokalnoga plemića. Moguće je da su u gradovima koje je Venecija davala u nasljedstvo pojedinim obiteljima kneževi živjeli u vlastitim kućama (prije izgradnje kneževih palača).

34 Giovanni Michieli, koji je za zadarske pobune bio protjeran, uspješno je tužio općinu za konfisciranje njegovih posjeda u Zadru iako nije dobio plaću za razdoblje pobune.

35 Prema Jacobyiju Giovanni Michieli je godine 1239. bio potestat u Konstantinopolu.

36 Obitelj Querini, jedna od starih obitelji koja se obogatila krajem 12. stoljeća, bila je pak među onima koji su podržavali *homines novi* (novu trgovačku aristokraciju). Slično je bilo i s nekim pripadnicima obitelji Badoer.

37 Albertino je bio sin Michelea i Agnese Corner i pripadao je grani Morosini *dalla Sbarra*. Albertino je imao braću Giovannija i Paola te sestru Tommasinu, udanu za sina ugarskoga kralja Stjepana (dakle, njegov je nećak Andrija III., ugarski kralj, zadnji Arpadović).

Slika 3: Genealogija obitelji Tiepolo - grana dužda Giacoma Tiepola (ÖNB, Barbaro, II, 395).

iste struje. Iako su u Veneciji bile prisutne tenzije između stare i nove aristokracije, ipak je bilo mnogo preklapajućih krugova, veza između različitih obitelji koje su se stvarale međusobnim brakovima, individualnim interesima i slično.

Nakon Michaela Morosinija i zadarske pobune, u Zadar je 1243. godine poslan Leonardo Querini, a vojnu ekspediciju predvodio je budući dužd Rainero Zeno (Crouzet-Pavan, 1992, 298).[38] Dužd Tiepolo je Leonardu Quriniju odredio da konsolidira vlast u gradu naseljavanjem više mletačkih patricijskih i građanskih obitelji (Ljubić, 1868a, doc. LXXXVIII, 61), što se u konačnici ipak nije provelo.[39] Prema duždevu nalogu navodno je već 1243. godine u Rabu bio sklopljen ugovor s Osorom i Krkom da svojim lađama tri godine brane novo stanovništvo Zadra (Ljubić, 1868a, XCVI, 68). Dužd Tiepolo takvu je kolonizaciju i sâm provodio u vrijeme dok je bio *duca di Candia* (Steno, 1910, 99; Borsari, 1963).

Godine 1243. duždev sin Giovanni Tiepolo, nekadašnji dubrovački knez, postao je osorski knez. (Godine 1236. knez Osora bio je njegov brat Pietro Tiepolo.) Na Krku su na početku Tiepolova duždevanja nasljedno kneštvo i dalje imali lokalni knezovi Krčki (Vido Krčki bio je 1237. godine oženjen za Ceciliju Michieli iz obitelji bliske duždu.) (Čremošnik, 1956, 123), ali i tu se 1243. godine nasljedno kneštvo privremeno zamjenjuje javnom upravom: umjesto Bartola Krčkoga za kneza je postavljen (treći) sin dužda Tiepola (i budući dužd) Lorenzo Tiepolo.[40] Kako objašnjava mletački kroničar Dandolo, dužd je tako odlučio zbog buntovnosti kneževa Osora i Krka (jer su navodno pomogli kralju Beli IV. i Zadranima) (Dandolo, Chronicon, XXXVII).

Godina 1243. značila je snažniju prisutnost Venecije na istočnome Jadranu. Tada je i Pula (koja je inače sve do početka 14. stoljeća bila pod – od patrijarha relativnom neovisnom – upravom obitelji) došla pod mletačku vlast oslanjajući se na promletačku frakciju lokalnoga plemstva.[41] (Ipak, u Puli je takva vlast bila kratkotrajna.) Već spomenuti Giovanni Michieli postaje dubrovački knez 1243. godine te potpisuje mir sa srpskim kraljem Stefanom Urošem (Ljubić, 1868a, CIV, 80). Kasnije u Dubrovniku kao kneževe nalazimo (Tiepolima bliske) pripadnike obitelji Querini (ipak, ne iste grane kao u Zadru) – 1245. godine Giovannija Querinija (ASV, Barbaro, sv.

38 Zeno je, prema izvorima, opsjedao grad 55 dana s tisuću lombardskih plaćenika. Napao ga je s morske strane na kojoj nije bio do kraja obnovljen (nakon rušenja početkom 13. stoljeća); Ghezzo, Melville-Jones & Rizzi, 1999, 26–28.

39 *Quod cum Duci nuntiatum foret, gaudio repletus, Michaelem Mauroceno comitem fecit et multis nobilibus et popularibus venetis, divisis inter illos civium bonis, Jadram custodiendum tradidit* (Muratori, 1728). (Giacomo Tiepolo bio je knez Kandije kada je tamo provedena masovna kolonizacija.)

40 Na Krku je knez bio Marco Contareno (1248.–1253.).

41 Grad se tada obvezuje da će za načelnika primati Mlečanina i da bez njihove dozvole neće obnavljati gradske zidine. Godine 1248., na peticiju odbjeglih Zadrana iz Nina, dužd je opozvao ideju kolonista i dopustio povratak u grad te postavio Stefana Giustinijanija za zadarskoga kneza, a svoja dva sina za kneževe u Kvarneru. Kasnije Veliko vijeće odlučuje da kneževi moraju boraviti u gradovima, a istovremeno ne mogu biti i članovi Vijeća ili bilo kojega upravnog tijela u Veneciji.

VI, 290),[42] brata Egidija Querinija, koji je i sam kasnije bio dubrovački knez 1257. godine (kao što je to bio i Giovannijev sin Niccolò) (Jacoby, 2014, 76).[43] Godine 1246. Marino Badoer, iz obitelji sklone "tiepolovskoj" politici, postaje dubrovački knez (Pozza, 1982). Duždev nepotizam pokušao se ipak ograničiti odredbama - kao onom iz 1246. godine kada je zaključeno da dužd ne smije postavljati dalmatinske kneževe bez privole Velikoga vijeća (Ljubić, 1868a, 68, XCIV), ali kasnije ponavljanje slične odredbe ukazuje da se taj postupak pokušavao zaobići. Godine 1249. bilo je ponovno određeno da duždevi sinovi ne mogu biti predstavnici vlasti izvan mletačkoga teritorija ili Istre (Zorzi, 2004, 115).

Godine 1247. zadarski je knez opet pripadnik obitelji Morosini – knez Angelo – kojemu se potvrđuje da treba stanovati u iznajmljenoj kući, koja je nekad pripadala Zadraninu Damijanu Varikaši (Ljubić, 1868a, doc. XCIV, 68; Brunelli, 1974, 429). Prema Barbarovoj genealogiji Angelo Morosini bio je brat budućega dužda Marina Morosinija, a 1254. godine bio je i rapski knez (ASV, Barbaro, V, 293, 322).[44] Na Tiepolovom odlasku s duždeve pozicije u Zadru je za kneza postavljen još jedan iskusni pripadnik starih obitelji - Stefano Giustiniani (1248.), koji je prethodno bio i *bailo* u Siriji (Belamarić, 2005, 18), a spominje se i kao dubrovački knez. I ovu obitelj možemo često pratiti na kneževskim pozicijama u 13. stoljeću, osobito u Zadru i Dubrovniku. (Tommaso je također i zadarski knez 1269. godine, a u Dubrovniku je član ove obitelji, Marco, bio dubrovački knez 1272. godine). Prema sačuvanim genealogijama moguće je da su to potomci Niccolòa Giustinanija, koji je s Anom, kćerkom dužda Vitalea Michielija, imao velik broj djece od kojih su ovdje zanimljivi sinovi Orsat, Marino, Giacomo i Filippo te njihova djeca.[45] Ipak, različite genealogije daju i različite podatke o međusobnim obiteljskim odnosima. Giacomovi sinovi su, prema Capellariju, bili Stefano Giustiniani[46] (koji je navodno bio i jedan od izbornika dužda Tiepola),[47] Marino i Marco (prema ovoj genealogiji dubrovački knez 1270. godine), a kao Orsatov sin spominje se i Tomasino. Prema Barbaru Giacomo je imao sinove Marca (rapskoga kneza 1300. godine), Tommasina, Stefana i Marina (ASV, Barbaro, VII; 473; ÖNB, Barbaro, I, 178v).

42 Giovannijev sin Niccolò Querini bio je dubrovački knez dva puta (prije dugogodišnjega kneževanja Giovannija Dandola u Dubrovniku knez je bio Lorenzo Quirini 1207./1208.), ali iz druge grane obitelji.

43 BMV, Il Campidoglio; Ca3v265v.

44 Angelo Morosini imao je neke posjede na Rabu koje su naslijedili njegovi potomci, a ne novi knez Giovanni Badoer. Prema Capellariju Angelo Morosini, Pietrov sin, bio je bratić zadarskoga kneza Michaela Morosinija iz grane dalla Sbara, a obojica su potomci Leonarda, jednoga od sinova dužda Domenica Morosinija; BMV, Il Campidoglio, Ca3v128, Ca3v132r. Bratići Angelo i Michele Morosini prema toj su genealogiji izravni potomci dužda Domenica Morosinija odnosno njegova sina Leonarda; BMV, Il Campidoglio; Cap3126. Prema istraživanjima I. Fees rapski knez od 1251. do 1254. godine bio je Marco Ziani, sin dužda Pietra Zianija (Fees, 1988, II, 469).

45 BMV, Il Campidoglio; Ca2v144v; ASV, Barbaro, VII, 452; ÖNB, Barbaro, I, 173.

46 Stefano Giustiniani bio je moguće šogor Giovannija Dandola, nekadašnjega dubrovačkog kneza (Lonza, 2018, bilj. 74), a i sâm je bio dubrovački knez 1242. godine (Ljubić, 1868b, 107–109).

47 BMV, Il Campidoglio; Cap2v138r.

PROMJENE SREDINOM 13. STOLJEĆA

Nakon duždevanja Giacoma Tiepola dva su sljedeća dužda bili pripadnici starih aristokratskih obitelji: u razdoblju duždevanja Marina Morosinija (1249.–1252.) ponovno se sklapaju ugovori s nekim gradovima, primjerice s Dubrovnikom 1252. godine (Ljubić, 1868a, d. CVI, 82; Cessi, 1985, 171). Tamo je za kneza poslan iskusni vojni zapovjednik Marsilio Zorzi, kasnije nasljedni korčulanski knez (Masè, 2002, 141; Jacoby, 1979, 19–36).[48] Dužd Marino Morosini bio je, prema genealogiji Barbaro, brat nekadašnjega zadarskog kneza Angela Morosinija, koji je navodno bio i rapski knez 1254. godine, a nakon toga *duca Cretensis* (ASV, Barbaro, V, 293). I dužd Marino Morosini bio je *duca di Creta* 1230. godine (Cessi, 1934).

Dužd Rainero Zeno/Geno (1253.–1268.) naglasak je stavio na pomorsku trgovinu (kodificira poznati Pomorski statut 1255. godine) te na uspostavljanje sigurnih strateških luka na putu prema Levantu (Gradenigo, 1767, 27; Crouzet-Pavan, 1992, 285).[49] Nakon pada Latinskoga Carstva 1261. godine dolazi do još većega fokusa na Jadran, a dužd se na pomorskoj ruti oslanja na pojedine mletačke patricije dodjeljujući im zakupno kneštvo. Krk ponovno vraća u nasljedno kneštvo Krčkima 1260. godine, uz jasno popisane uvjete za obje obiteljske loze (Vidova i Škinelina loza) (Ljubić, 1868a, 96, CXII; 93, CXXI; Kosanović, 2016, 234). Dakako, i osnivanje Korčule u tome razdoblju treba gledati i u tome kontekstu – Venecija je novoosvojenu Korčulu 1255. godine dala u nasljedni zakup obitelji Zorzi. Na mjestu postojećega naselja Marsilio Zorzi osniva grad *ex novo* – isplaniran prema najsuvremenijim urbanističkim načelima (Belamarić, 2005).

Na Rabu je knez Marco Badoer (1262.–1268.) stekao veliki posjed koji je bio temelj za trajno nastanjivanje obitelji na otoku (Mlacović, 2012, 153). Badoeri su stara patricijska obitelj ženidbenim vezana povezana s obitelji Ziani, ali su se priklonili Tiepolima, a kasnijim sudjelovanjem u uroti Tiepolo-Querini politički oslabili (Pozza, 1982). Badoeri su bili i zadarski kneževi (godine 1257. Marino a 1259. Giovanni).[50] U Dubrovniku je u to vrijeme za kneza postavljen Marco Dandolo, predstavnik starih aristokratskih obitelji (Krekić, 1997, 424; Ljubić, 1868b, 105; Cessi, 1950, 289).

U ovome se razdoblju izbor kneževa i njihovo djelovanje pokušava staviti pod veću kontrolu. Primjerice, u Dubrovniku je 1256. godine bilo određeno da knez treba imati dva pomoćnika Mlečanina (Ljubić, 1868a, 87, CXII). Godine 1258. bilo

48 On u Dubrovnik dolazi, kao iskusni vojskovođa i upravitelj te da sklopi mir s Urošem. Zorzi kao mletački bailo bio uključen u planiranje gradova i drugdje: primjerice 1244. godine, kao mletački bailo u Siriji, redigirao je *memoriale possessionum*, u kojemu se popisuju mletački posjedi (palača upravitelja, *loggia, fondaco,* cisterna, kula prema moru).

49 Taj je dužd prethodno imao veliko iskustvo upravljanja gradovima i bio je mletački potestat Chioggie 1228.–1229. (tada je izgrađena kneževa palača), a 1229.–1230. godine bio je veronski potestat.

50 U Zadru je 1256. godine knezu i njegovim savjetnicima bilo zabranjeno primati darove; Ljubić, 1868a, 86, CX.

je određeno da zadarski knez ne smije trošiti općinski novac bez dozvole Velikoga vijeća te da kneževi ne mogu bez dozvole gradskoga vijeća prekinuti ugovore koje su dogovorili njihovi prethodnici (Ljubić, 1868a, 90, CXVIII). Godine 1267. ponovno se određuje da se dalmatinski kneževi mogu birati *de maiori consilio et consilio rogatorum* kako bi se spriječili privatni interesi (Ljubić, 1868a, 104, CXXXI). Veliko je vijeće godine 1273. odredilo da kneževi u Istri i Dalmaciji ne smiju dati, iznajmiti, prodati ili otuđiti općinski posjed nekome članu svoje obitelji (Cessi, 1931, II, 251).

DUŽDEVANJE LORENZA TIEPOLA I UROTA TIEPOLO-QUERINI

Nakon Rainera Zena ponovno slijedi razdoblje duždevanja jednoga Tiepola, točnije Lorenza (1268.–1275.), sina slavnoga dužda Giacoma.[51] On je prethodno, kao i njegova braća, bio više puta predstavnik mletačke vlasti - primjerice u Krku, ali dva puta bio je i potestat u Fermu (gdje je 1267. godine dao sagraditi peterokutnu citadelu, takozvanu *Rocca Tiepolo*). I njegovi sinovi bili su mletački kneževi/potestati u gradovima - Pietro u Dubrovniku, a Giacomo u Zadru te (dva puta) Chioggie, a Ferma čak tri puta (Crouzet-Pavan, 1992, 298; TOPOS). Veneciju u tome razdoblju priznaju istarski gradovi Poreč (1267.), Umag (1269.), Novigrad (1269.–1270.), Sveti Lovreč (1271.), a nakratko i Pula (1271. godine, ali grad pod mletačku vlast ipak dolazi tek u 14. stoljeću).[52] To je razdoblje obilježeno mnogim javnim radovima: novim planiranim predgrađima, novim bedemima, izgradnjom luka i prvih kneževih palača, što je lakše pratiti zbog većega broja sustavnih dokumenata (Benyovsky Latin, 2019a).

Dužd Lorenzo Tiepolo u pravilu je podržavao politiku svoga oca i javno kneštvo pa je u Osoru knez s dvogodišnjim mandatom bio Marino Dandolo (1268.?), a nakon njega u izvorima nalazimo sljedeća imena: Tommaso Giustiniani (1272.?), Marco Gradenigo (1274.), Marco Michieli (1276.) (Mitis, 1933, 77–78). Na Rabu ipak na nasljednoj poziciji ostaju kneževi iz obitelji Badoer (Mlacović, 2012, 153; Inchiostri, 1930, 355–456; Pozza, 1982, 55–57). I na nove pozicije u istarskim gradovima postavljani su patriciji iz Tiepolu bliskih obitelji - osobito u gradovima koji su bili strateški važni. Marco Michieli (moguće sin nekada zadarskoga kneza Giovannija Michielija)[53] bio je porečki potestat - i to nedugo nakon što grad dolazi u mletačke ruke te tamo daje sagraditi knežev dvor već 1270. godine[54] (Caprin, 1905, 201; Kandler, 1986, 353, 354, 282–585; Del Bello, 1905, 245–247, 256–264;

51 Lorenzo je bio oženjen za Marchesinu, kćer Boemonda de Brienne.

52 Suparnička obitelj Castropolama godine 1271. ubila je većinu pripadnika obitelji i dovela nakratko Veneciju na vlast (potestat je bio Niccolò Quirino – nekada dubrovački knez).

53 Prema Barbaru rapski knez Andrea bio je Marcov sin, također kneza Raba, a taj je pak bio sin rapskoga kneza Giovannija; (ASV, Barbaro, V, 95). Prema Capellariju, zadarski knez Marco u razdoblju 1278.–1279. bio je sin Vitalea Marinova, čiji je brat Giovanni Marinov bio zadarski knez, a njegov je sin Andrea, rapski knez nakon Marca; BMV, Il Campidoglio; Cap3v73v.

54 Prema opisima narativnih vrela na trgu ispred kneževe palače nalazila i gradska loža.

Prelog, 2007, 80).[55] U Dubrovniku je nakon Lorenza Tiepola 1268. godine knezom bio njegov sin Pietro Tiepolo, a nakon njega kneževi su bili pripadnici u gradu već udomaćenih obitelji Contarini (Marco) i Giustiniani (Marco). Ovaj drugi poznat je po tome što je dao kodificirati dubrovački Statut 1272. godine (Crouzet-Pavan, 1992, 294).[56] Nakon njih u Dubrovniku su kneževi bili Marino Badoer (1273.) pa Tiepolov bliski suradnik Niccolò Querini (1273.–1274.), sin nekadašnjega dubrovačkog kneza Giovannija, a 1274. godine ponovno duždev sin Pietro Tiepolo[57] (kojemu Veliko vijeće dopušta za pomoćnike uzeti i strance ali i bilježnika).[58] Iste 1274. godine u Zadru je za kneza postavljen Albertino Morosini (Mauroceno) (ASV, Barbaro, sv. V, 333), sin Michaela (koji je, kako je već navedeno, bio savjetnik duždeva oca, dužda Giacoma.[59]

Lorenza Tiepola naslijedio je stariji, relativno neutralan dužd Jacopo Contarini (1275.–1280). Ipak, u njegovom se razdoblju širi Veliko vijeće te postupno dolazi do jačanja onih mletačkih obitelji koje će dovesti do uspona oligarhije (Ortalli et al., 2007, I, 197). U Contarinijevo vrijeme otoci Hvar i Brač dolaze pod mletačku vlast (Ljubić, 1868a, 115, CLXI), a Osorani su 1276. godine zatražili da im se dopusti kneštvo s pravom nasljedstva kakvo su nekad imali, ali to se ostvarilo tek nešto kasnije (Ljubić, 1868a, 112, CLX). Godine 1278. ponovno je bilo odlučeno da se knezovi za Dalmaciju izabiru u Velikome vijeću (Ljubić, 1868a, 104, CLXVII; 118, CLXVII) s time da iduće godine biranje nekih gradskih načelnika na mletačkome teritoriju mora biti dvostruko (Ljubić, 1868a, 123, CLXX). Poslije kneževanja Pietra Tiepola u Dubrovniku, a nakon smrti njegova oca dužda Lorenza 1275. godine (kada je srpski kralj Uroš napao Dubrovnik), kao knez se u izvorima spominje Michaele Morosini (Smičiklas, 1908, 110–111,

55 Takav je bio slučaj i s Koprom, u kojemu je 1269. sagrađena najstarija poznata općinska palača na istočnome Jadranu, a koja je 1278. dolaskom pod mletačku vlast postala sjedište kneza. U Trogiru je općinska palača sagrađena 1272. godine, a postala je kneževo sjedište u 14. stoljeću. U svakome slučaju, smatra se da je porečka palača građena u isto vrijeme kada i peterokutna kula kod vrata prema obali te bedemi koji okružuju grad u antičkome perimetru. To je svakako razdoblje velikih izgradnji u Poreču.

56 E. Crouzet-Pavan donosi podatak da su u Dubrovniku 13. stoljeća bila dva kneza pod imenom Marco Giustinani, jedan sin pok. Giacoma, a drugi sin pok. Pietra (*Giovanni Dandolo, Marco Giustinian q. Giacomo, Marco Giustinian q. Pietro sont nommés comte de Raguse*; Crouzet-Pavan, Venise et le monde communal, 294). Dubrovački knez koji daje sastaviti Statut 1272. godine, prema Crouzet-Pavan, bio je Marco Giustiniani, Pietrov sin, koji je prije dolaska u Dubrovnik 1270. bio dva puta potestat Firence, 1261. potestat Verone te bailo Acre 1255. i bailo Negropontea 1260. godine. Prema Crouzet-Pavanu Marco Giustiniani, koji je bio knez 1272. godine, nije isti kao onaj koji je postavljen za kneza 1278. godine. Prema Barbarovoj genealogiji Marco Giustiniani bio je Pietrov sin (Ferigov unuk); ASV, Barbaro, VII, 459. Postoji i treći Marco Giustiniani u toj generaciji, koji je imao sina Ugolina; ASV, Barbaro, VII, 465.

57 Prema narativnim vrelima 1275. godine Uroš ponovno napada grad i ruši novouređeno predgrađe u vrijeme dok je Pietro bio u Veneciji uz umirućega oca.

58 Iako je dubrovački notarijat sačuvan od 1277. godine, moguće je postojala i starija knjiga zadužnica iz 1275. godine.

59 Sestra mu je bila udana za ugarskoga kralja. U genealogiji Barbaro zabilježeni su mu sinovi Marino i Michaele (kod Michaelea da je *conte Zara* 1309.).

XCVIII) (čija je teta bila udana za sina Stefana Dragutina koji vlada od 1276.). I nakon njega kneževi su pripadnici starih aristokratskih obitelji - Andrea Venier 1277. pa ponovno Marco Giustiniani 1278.[60]

Tiepoli (i krug oko njih) i nakon smrti dužda Lorenza zadržali su kneževske pozicije u Zadru: 1276. godine knez je bio Giacomo Tiepolo, sin nekadašnjega dužda Lorenza.[61] Pretpostavlja se da je tada izgrađena peterokutna kula kraj gradskih vrata i blizu crkve Sv. Stjepana (a kraj kuće gdje su stanovali kneževi) (Benyovsky Latin, 2019a; Smiljanić, 1997, 379–384).[62] Nakon kneževanja u Zadru Giacomo Tiepolo bio je godine 1279. mletački kopneni zapovjednik koji je prisilio Kopar da se preda u ruke Venecije (Gruber & Spinčić, 1924, 140, 302). Tamo je za prvoga kneza bio postavljen Tommaso Querini (vjerojatno Romeov sin, trećega brata spomenutih Egidija i Giovannija)[63], ali je već 1279. godine potestat Kopra bio budući dužd Giovanni Dandolo (Pusterla, 1891).

U Zadar 1278. godine dolazi Marco Michieli, nekadašnji porečki knez. Tada je u Zadru odlučeno da kneževi više ne žive u iznajmljenoj kući (Ljubić, 1868a, 116–117, CLXVI). Možemo pretpostaviti da se tada planirala izgradnja zadarskoga kneževog dvora kao stalnoga sjedišta kneza, što je zanimljivo jer je isti knez započeo gradnju palače i u Poreču (iako suvremene podatke o zadarskome kneževom dvoru imamo tek s početka 80-ih) (Benyovsky Latin, 2019a).[64] Isti Marco Michieli bio je 1279. godine motovunski potestat (Radossi, 2005), nakon što je Motovun 1276. godine (Cessi, 1931, 66, d. LXXXVIII) došao pod mletačku vlast (prvi je bio Andrea Dandolo).[65] Marco Michieli konačno 1280. godine postaje doživotni knez Raba (Kandler, 1879, 45; Mitis, 1925, 155; Mihelič, 2011).[66] Nakon Marca Michielija 1279. godine zadarskim knezom postao je

60 Prethodno je bio potestat u Chioggi, a Marcova obitelj također je dala je više kneževa u istočnojadranskim gradovima: u Dubrovniku (1242.) i u Zadru (1269. i 1248.) te Osoru (1228.) (TOPOS).

61 Giacomo je (uz kneževsku) imao važnu i vojnu karijeru: 1276. pratio je karavanu prema Siriji.

62 Za takozvanu peterokutnu kulu u Zadru već su istraživači pretpostavili da je bila sagrađena za zadarskoga kneza Giacoma Tiepola koji je upravljao gradom „od 1277. do 1290.“ jer je na njoj sačuvan grb obitelji Tiepolo. Treba reći da je Giacomo Tiepolo bio i zadarski knez, ali u dva navrata 1276./1277. i 1289.?/1290. godine. U to vrijeme izgrađena je, uz peterokutnu kulu, i još jedna, danas neočuvana, niža kula, a južno takozvana *turris babarum* (koja se spominje 1270.) te gradski zid između njih. (Sačuvani zupci od šetnice na bedemu uz koji se kula nalazila jednaki su onima na peterokutnoj kuli.) Taj tip peterokutne kule – također kraj vrata prema kopnu - nalazimo i u Poreču, a južno od nje (ali i sjeverno), povezana gradskim bedemom, nalazila se takozvana „okrugla kula“.

63 BMV, Il Campidoglio; Cap3v266v.

64 U ispravi iz 1274. godine spominje se “in palatio uiti (!) nunc comite Jadre morantur ubi consilia Jadre fuerint“, a tada se spominje i da su *consiliarii* Albertina Morosinija u Zadru *Johannis Cornarii et Nicolai Minio*. Godine 1278. odlučuje se graditi i *castellum Jadre* – moguće da je kula Babarum tada pretvorena u kaštel jer se 1281. godine naziva castrum novum (kod Sv. Silvestra). To je i vrijeme dolaska prvoga službenog notara u Zadar – Henrika, koji je djelovao do 1296. godine.

65 Godine 1271., dok je Motovun još bio pod akvilejskom vlašću, potestat je bio Tommaso Michieli.

66 U Osoru se 1278. godine spominje neki Marco Michieli kao knez, ali čini se da to nije isti koji je bio knez Poreča i Zadra, nego njegov imenjak *Michieli de Sesterio Santa Sofia*. Godine 1294. spominje se vjerojatno isti Marco Michieli kao piranski potestat. U Piranu je Marco Michieli bio knez 1294.–1295.

Giovanni Cornaro, koji je inače bio jedan od dvojice savjetnika (*consiliarius*) Albertinija Morosinija u vrijeme njegova kneštva u Zadru 1274. godine (Smičiklas, 1908, doc. 70, 77). (Vjerojatno je i pozicija savjetnika kneza mogla biti jedan korak odnosno "priprema" za poziciju kneza.) U Dubrovniku je za kneza postavljen Marco Giustiniani 1278. godine, a tada u Dubrovnik dolazi i prvi službeni notar Tomasino de Savera.[67] Od godine 1278. spominju se i čestice za stanovanje u najmu na općinskome terenu sjeverno od (privatnoga) predgrađa reguliranoga Statutom 1272. godine.[68]

Promjene koje su u konačnici dovele do urote Tiepolo-Querini jačaju s dolaskom dužda Giovannija Dandola (1280.–1289.), predstavnika tradicionalnih aristokratskih obitelji. Godine 1283. pod mletačku vlast godine dolaze istarski gradovi Piran i Rovinj. Iste se godine kodificira Statut Pirana u kojemu se osigurava podložnost Veneciji, a ne patrijarhu (Franceschi, 1960).[69] (Prvi potestat u Piranu bio je Andrea Dandolo.) (Mihelič, 2011, 37–59).[70] Dužd Giovanni ponovno daje Osor u nasljedni zakup obitelji Morosini 1280. godine i to Marinu, sinu nekadašnjega zadarskog kneza Angela (Miller, 2007, 282; ASV, Barbaro, sv. V, 293; Brunelli, 1974, 429)[71] i nećaku nekadašnjega dužda Marina Morosinija (Ljubić, 1868a, 124, d. CLXXII). Isti Marino Morosini zvan Baçeda (ili Beceda) bio je i koparski potestat prije mletačke vlasti kada daje sagraditi koparsku komunalnu palaču 1269. godine[72] (ASV, Barbaro, sv. V, 293; ÖNB, Barbaro, sv. II, 282v). Nakon njegove smrti Osor na upravu ipak ponovno dobivaju privremeni kneževi (Mitis, 1933, 78).

Braća Marina Morosinijeva su, prema genealogiji Barbaro, bili Piero i Niccolò (ÖNB, Barbaro, sv. II, 282v), ali nije sigurno je li Niccolò bio istoimeni dubrovački knez 1281. godine. Zapravo, prema nekim istraživanjima, Marino Morosini zvan Baçeda (ili Beceda) bio je sin Andree Morosinija (ne Angela), mletačkoga generalnog kapetana koji 1279. godine sudjeluje u gušenju pobune istarskih gradova koji su tražili zaštitu akvilejskoga patrijarha. Ovaj Morosini prema tome je istraživanju sudjelovao u opsadi Kopra, u koji su nakon mletač-

67 Od tada u notarijatu počinje sustavno zapisivanje isprava, a Tomasino zapisuje i *Knjigu odredaba carinarnice*, koja po prvi puta spominje administriranje javnim prostorom.

68 Moguće *campus*, koji se spominje u odredbi o ulicama iz Statuta 1272. godine; SD, L. V, c. 41.

69 Piran je imao svoj statut već 1274. godine dok još službeno nije priznavao Veneciju, ali je kapetan bio Mlečanin Giovanni Vampolo.

70 U Kopar pak na poziciju potestata i kapetana postavlja 1283. godine svojega prethodnika u gradu, Tommasa Querinija.

71 Godine 1247. Angelo Morosini je zadarski knez. Angelo je, prema Barbaru, bio i rapski knez 1254. godine (ASV, Barbaro, V, 293), a nakon toga *duca Cretensis*.

72 Njegovo je ime zapisano na ploči 1269. godine kada je sagrađena najstarija poznata komunalna palača na istočnome Jadranu, a koja je 1278. dolaskom pod mletačku vlast postala sjedištem kneza. Iako su u 13. stoljeću (sve do vlasti Venecije) priznavali vlast markgorofa (akvilejskoga patrijarha), izborili su se za određenu autonomiju. U tim se okolnostima rade i prve komunalne palače, koje se kasnije transformiraju u sjedišta mletačkoga kneza. Komunalne palače (u Istri kao i u Dalmaciji), za razliku od kneževih dvorova, građene su u središtu grada, uglavnom na glavnome trgu.

ke pobjede kao nadzornici gradnje utvrde u Kopru poslani Ruggero Morosini (budući potestat Kopra) i Pietro (Pierazzo) Gradenigo (također kasniji potestat Kopra, ali i budući dužd).[73]

Godine 1284. dubrovački knez je Michael Morosini iz druge grane obitelji (Albertinov sin). Prema Barbarovoj je genealogiji (ASV, Barbaro, V, 333–334) Co(n)stanza Morisini, kći Michaela Albertinijeva, bila udana za sina ugarskoga kralja, dok je prema recentnim istraživanjima bila udana za Vladislava, sina srpskoga vladara Stefana Dragutina (Salvatori, 2012; Fostikov & Isailović, 2018, 7–46; Štefánik, 2008, 12).[74] Veza Morosinija i srpskoga dvora svakako bi bila korištena u mletačkim diplomatskim aktivnostima u vrijeme opasnosti za Dubrovnik te odabir pripadnika ove mletačke obitelji nije bio slučajan. (Stefana Dragutina je 1282. godine zbacio s vlasti njegov brat Stefan Uroš II. kada počinju nove teritorijalne prijetnje prema Dubrovniku.)

Godine 1286. u Dubrovnik po drugi puta kao knez dolazi Niccolò Querino. Ova je obitelj u Dubrovniku imala mnoge poslovne veze (Krekić, 1997, 27–35; Crouzet-Pavan, 1992, 303),[75] a mreža kontakata pomagala im je i u inozemnoj trgovini (Cessi, 1950, 212–213; Krekić, 1997, 248).[76] U Querinijevo vrijeme oblikuje se novo sjeverno (općinsko) predgrađe i javna ulica koja ga je odvajala od starijega dijela grada (Benyovsky Latin, 2019b). Novi se općinski prostor parcelizira i daje u najam, što se vodilo u novoj Knjizi općinskih nekretnina (Benyovsky Latin & Zelić, 2007, 131), koju godine 1286. uspostavlja kancelar Aço de Titulo. (On je došao u grad kao osobni tajnik kneza Michaela Morosinija.) Moguće podrijetlom iz Teola (Titula)[77] kraj Padove, u čijoj okolici nalazimo niz novih planiranih gradova (Chioggie, Montagnane i ostalih).[78] Dužd Giovanni Dandolo htio je naglasiti ulogu Venecije u gradovima, a upravo u njegovome razdoblju dolazi do gradnje zasebnih kneževih palača na istočnome Jadranu (a slične javne radove pratimo i

73 Giorgio Ravegnani Marino, Morosini. Dizionario Biografico degli Italiani - Volume 77 (2012). U Morosinijevu kodeksu spominje se: „[…] *e eciamido per varda del dito Iustinpoli u forteza, lo chastelo dito Liom (!) in paludo dul ponte preso a Chavodistria (!) dita fo fondado sovra do marani, e fato con infinita spexa*“; Ghezzo & Melville-Jones & Rizzi, 1999, 72.

74 U izvorima se navode različiti podaci.

75 Querini su (kao i Contarini) u Dubrovniku bili aktivno uključeni u lokalna gospodarstva te su bili vlasnici raznih nekretnina u 13. i 14. stoljeću kada se u Dubrovniku spominje jedanaest članova ove obitelji kao i trinaest iz obitelji Contarini. Marco Querini bio je jedan od bogatijih i važnijih, a nakon njega pratimo veći broj kneževa i potestata iz te obitelji na mletačkome teritoriju (Krekić, 2007).

76 Od 1283. do 1289. godine spominju se karavane koje idu od Venecije do Dubrovnika, a odatle prema Levantu. Godine 1281., kada je Venecija zabranjivala svojim podanicima izvoz drva i željeza u prekomorska područja, Akon i Tir bili su izuzeti od ove zabrane, a isto tako i Dubrovnik i Zadar. Iz javnobilježničkih dokumenata znamo da su neki trgovci dolazili iz Akre u Dubrovnik kako bi kupili robove jer je Dubrovnik bio presudna točka za trgovinu robovima na levantinskoj ruti.

77 Za informaciju o podrijetlu prezimena *de Titullo* zahvaljujem kolegi Zoranu Ladiću.

78 Niccolò Querini je prije drugoga kneževanja u Dubrovniku bio potestat u Trevisu (1279.) i Bergamu (1282.). Moguće je da mu je iskustvo iz talijanskih gradova pomoglo u administriranju grada. Zanimljivo da je Niccolò Querini bio uključen u sastavljanje pomorskoga statuta Venecije 1255. godine (a Stefano Badoer mletačkoga kao i Giovanni Michieli).

u drugim dijelovima mletačkoga teritorija) (Öztürkmen, 2002, 271–294; Georgopoulou, 2001, 60–62, 77; Cessi, 1950, 38, 197). Znamo da rapski knez Marco Michieli (nekad porečki i zadarski) od 1283. godine ulaže i u izgradnju rapskoga kneževa dvora i arsenala (Benyovsky Latin, 2019a).[79]

Nakon smrti dužda Giovannija Dandola počinje prava bitka za duždevsku poziciju – ponovno su se Tiepoli pokušali nametnuti na duždevsku poziciju, točnije Giacomo (nekadašnji zadarski knez), koji je bio kapetan vojske u Svetoj Zemlji 1287. godine te kapetan dvadeset galija u Siriji 1289. godine (Crouzet-Pavan, 1992, 298; Ortalli et al., 2007, 205). Ipak se uspijeva nametnuti dužd Pietro Gradenigo, predstavnik starih aristokratskih obitelji (1289.–1311.), a Giacomo Tiepolo 1289. godine po drugi put postaje zadarski knez.[80] Tada u gradu daje popločati temelje gradske luke, uz gradske zidine od arsenala do novoga castruma (na sjeverozapadnome uglu poluotoka) (Zjačić, I, 98, 121, 129; Cessi, 1950, 136, 117). Giacomo Tiepolo bio je oženjen za plemkinju hrvatskoga plemićkog roda Šubića, sestru Pavla Bribirskoga Šubića s kojom je imao sinove Andreu, Baiamontea i Niccolòa. Njegov sin Baiamonte (Bajamonte) bio je poznati sudionik propale zavjere Querini-Tiepolo, kojom se u Veneciji 1310. godine pokušalo svrgnuti dužda Pietra Gradeniga. To je razdoblje bilo vrlo turbulentno i značilo je preokret: dolazi do zatvaranje Vijeća 1297. godine (Serrate) i rata s Genovom.

U Zadru je dužd Gradenigo 1297. za kneza postavio Fiofija Morosinija, Giovannijeva sina i Albertinova nećaka, a čija je sestra bila udana za dužda Pietra Gradeniga.[81] To nije bila jedina duždeva obiteljska povezanost s ovim krajem: duždeva je sestra bila udana za krčkoga kneza Lenarda. Fiofijev bratić Michaele Morosini, Albertinov sin, bio je zadarski knez 1303. i opet 1307. godine, a u međuvremenu (1303.–1306.) i nakon njega (1307.–1309.) knez je bio budući dužd Giovanni Soranzo (sin Antonija, vjerojatno zadarskog kneza 1263. i brat Marina, zadarskog kneza 1291. godine) (Brunelli, 1974, 429)[82] Michaele Morosini ponovno je bio zadarski knez i u vrijeme urote Tiepolo-Querini. U Dubrovniku je u vrijeme katastrofalnoga požara 1296. godine knez bio Marino Morosini, Albertinov sin (brat gore spomenutoga Michaelea) (Ljubić, 1868, 107–109). Poznato je da je te 1296. godine u regulaciju Statuta (SD, VIII, 57) uvedeno uvođenje novoga urbanog modela ulica na području današnjega Prijekoga – požarom ispražnjeni

79 Godine 1282. daje se pomoć Hvaranima da sagrade kuću za kneza i kaštel, „što do tada nisu imali.“. U Piranu se 1283. godine određuje da knezu treba sagraditi *domum pro habitatione sue e sue familie*. Iste 1283. godine u Zadru se spominje kuća za kneževe savjetnike. Godine 1283. prestaje i najam kuća za stanovanje mletačkih kneževa u Dubrovniku (na današnjoj Držićevoj poljani). Iste su - obje *cum volta* - prodane mletačkim trgovcima nekretninama). Te se godine u Dubrovniku prvi puta spominje *locia domini comitis ante plateam comunis,* moguće sagrađena ispred zapadnoga pročelja utvrde, koja se počinje transformirati u knežev dvor.

80 Nakon Zadra, Giacomo je bio generalni kapetan 1291., a 1300. potestat i kapetan Kopra.

81 Fiofio/Teofilo se spominje kao zadarski knez 1297., a 1287. Chioggie te 1301. *capitaneus galearum*; TOPOS.

82 BMV, Il Campidoglio; Cap4v94r.

teren omogućio je novo i suvremenije planiranje grada na općinskome zemljištu (Benyovsky Latin, 2013, 295–326). Ne zna se tko je zaslužan za ovo planiranje, ali je moguće da je nastao pod direktnim mletačkim utjecajem.[83]

Obitelji koje su sudjelovale u uroti bile su okupljene oko Tiepola (Querini, Badoeri) te su bile povezane sa stranim silama. Baiamonte Tiepolo i Marco Querini bili su glavni protagonisti zavjere koja je odraz krize vlasti vezane uz definiranje institucija i podjelu vlasti (Faugeron, 2004, 357–421). I Niccolò Querino, Marcov otac, nekadašnji dubrovački knez,[84] bio je povezan s Baiamonteom Tiepolom (Benyovsky Latin, 2021a). Dužd Gradenigo pisao je potestatu u Kopar da skupi vojsku protiv izdajica i njihovih pomoćnika (Miller, 2007, 101). Tada se u Veneciji osniva Vijeće desetorice, koje je imao zadaću boriti se protiv sličnih zavjera (Praga, 1926, 40–100). To tijelo pokušava doći do urotnika, a neke uspijeva i uloviti. Vrlo važnu ulogu u tome imali su i službenici – kneževi u gradovima. Već 1310. godine dubrovački knez izvještava o Tiepolovoj uroti. Prema kronici Andrije Dandola, *Quarantia* je popisala kneževe istočnojadranskih gradova pod Venecijom da se uključe u potragu (Miller, 2007, 205).[85]

Nakon smrti dužda Gradeniga vrlo je kratko duždem bio pobožni Marino Zorzi (1311.–1312). Pobuna u Veneciji je ugušena, a Baimonte bježi u Dalmaciju – kod rođaka Pavla Bribirskoga Šubića (Battistela, 1901, 5–34; Praga, 1926, 70–71).[86] Baiamonte je čak bio i ninski knez (prije nego što je grad došao pod mletačku vlast) te sudac u Zadru, na što je Vijeće desetorice slalo upozorenja gradu. Godine 1311. ban Pavao Šubić uspio je nakratko osvojiti mletački Zadar (Miller, 2007).[87] Nakon urote Querini-Tiepolo 1310. godine u gradovima češće možemo pratiti kneževe iz "lojalnih" starih obitelji (Gradenigo, Morosini, Giustinian, Sanudo, Zeno, Dandolo, Badoer, Falier), a sve manje (ili uopće ne) pripadnike obitelji Querini, Tiepolo i Badoer, a koje su bile itekako prisutne u 13. stoljeću. Primjerice, Giacomo i Matteo, sinovi Niccolòa Querinija, bili su kneževi kao i njihov otac (njihov brat Marco sudjelovao je u uroti) i svi su maknuti s pozicija kao i obitelj Baiamonte (Crouzet-Pavan, 1992, 305–306). Karakteristično je da su bili povezani i s talijanskim gradovima izvan mletačkoga prostora, primjerice Padovom (Ortalli, 2007, 212). U razdoblju novoga dužda Giovannija Soranza (1312.–1328.), nekadašnjega zadarskog kneza, uspijevaju se sanirati posljedice pobune u Veneciji nakon urote 1310. godine, ali i proširiti mletačka vlast na cijelu Dalmaciju. Međutim, i ovaj je dužd svoje sinove postavljao za knezove istočnojadranskih gradova, među ostalima i onih novoosvojenih: Giacomo, koji je

83 Možda i pod utjecajem drugih talijanskih gradova u kojima taj model nalazimo, odnosno u mjestima s kojima je Dubrovnik trgovački povezan – preko kneževa, notara ili dubrovačkih trgovci.

84 Koji je u međuvremenu bio potestat i kapetan Kopra te potestat Chioggie nekoliko puta; TOPOS.

85 Kneževi Dujam, Marko, Schinella i Nikola iz Krka, potestat iz Hvara i kneževi Dubrovnika i Zadra, Raba i Cresa. Iz Istre se spominje koparski potestat, a ostali – *similis per totam Istriam*.

86 Poslije boravka u talijanskim gradovima, nakon 1315. godine, sklonio se kod rođaka Šubića.

87 Nakon toga je bio potestat u Bologni, koja je bila u neprijateljskim odnosima s Venecijom, a kasnije je bio potestat Trevisa.

bio ambasador u Dalmaciji i Albaniji 1324., godine 1333. postao je splitski knez, a Giovanni je bio trogirski knez 1327., 1329. i 1332. godine. (Marco je bio knez Padove, a Niccolò ambasador Trevisa.)

ZAKLJUČAK

Venecija je predstavnike svoje vlasti u gradovima birala radi državnih, političkih, vojnih, upravnih i/ili gospodarskih potreba. U pobunjene gradove pragmatično su se slali kneževi s vojnim iskustvom ili oni koji su imali ženidbene veze s vladarima iz zaleđa ili Ugarske. Gdje se smatralo potrebnim, birani su oni s pravnim i administrativnim znanjima ili iskustvom planiranja grada, osobito ako su pripadali krugu oko pojedinih duždeva. Neke od njih može pratiti se kako na prostoru države odrađuju različite pozicije – ambasadorsku ili onu vojskovođe i upravitelja grada. Dosta je primjera da su očevi i sinovi (ili braća i bratići) bili postavljani svatko na svoju poziciju u gradovima pod mletačkom vlašću. Pripadnici nekih mletačkih obitelji boravak u gradovima koristili su i pri usponu svoje službe ili za širenje privatnih gospodarskih aktivnosti pa se – radi bolje kontrole i službenika i područja koja su nadzirali – uvode stalna izvješća.

Kneževi su bili važni jer se država oslanjala na njih u upravi i administraciji, ali su morali biti povezani i s lokalnom zajednicom kako bi bili učinkoviti. Stoga je bilo praktično da dolaze u gradove u kojima su već imali ostvarene veze ili u kojima su prethodno bili članovi njihove obitelji. Cirkuliranje pojedinih kneževa sigurno je rezultiralo prenošenjem znanja i iskustva i to ne samo iz središnjice. Kneževe je u pravilu odobravalo mletačko Veliko vijeće na prijedlog dužda i njegovih savjetnika, a bili su birani među mletačkim (rjeđe lokalnim) patricijatom (a rjeđe su birani i među članovima lokalnoga vijeća). Ipak, politička pripadnost nekih obitelji i povezanost s aktualnim duždem također je mogla utjecati na njihov izbor za upravitelja grada u pojedinome razdoblju. Primjerice, dio obitelj Michieli bio je povezan s Tiepolima, predvodnicima nove trgovačke aristokracije u Veneciji. Obitelji Badoer i Querini stare su obitelji koje su se obogatile trgovinom krajem 12. stoljeća, a bili su među onima koji su podržavali *homines noves.* Nasuprot njima bili su pripadnici starih aristokratskih obitelji – Dandolo, Morosini, Gisutiniani i drugi. Nove su obitelji u 13. stoljeću na kneževska mjesta gurale svoje duždeve, a imale su čvrste veze s gradovima i utjecaj u Vijeću. Naravno, ponekad je teško rekonstruirati genealogiju različitih grana velikih mletačkih patricijskih obitelji te potom analizirati priklanjanje pojedinih pripadnika nekoj struji. (Sve obitelji nisu dovoljno istražene odnosno za njih nema dostupnih podataka.)

Kneževi u istočnojadranskim gradovima često bili duždevi sinovi. Osim na istočni Jadran neki su duždevi (primjerice Tiepoli) svoje sinove često slali i na funkcije potestata u gradovima Marche (Padovu, Treviso i Veronu) (Pozza, 1988). Također, mnogi su duždevi imali iskustvo upravljanja gradovima istočnoga Jadrana prije svoje konačne pozicije, čime su imali direktan uvid u funkcioniranje urbanih zajednica. Neke su obitelji bile tradicionalno vezane uz

pojedine regije istočnoga Jadrana: primjerice, obitelji Michieli i (jedna grada obitelji) Morosini bile su vezane uz Kvarner i Istru iako su pojedini predstavnici bili kneževi i u strateški važnim gradovima srednje i južne Dalmacije. Drugu granu obitelji Morosini pratimo više u Zadru i Dubrovniku kao i pripadnike obitelji Querini i Giustiniani. Politička podijeljenost i međusobno rivalstvo obitelji utjecalo je i na njihove pozicije u gradovima, ali sve grane obitelji nisu nužno djelovale isto ili se njihovi pripadnici nisu priklanjali uz iste struje. Neki su imali vlastite interese, ali i veze u pojedinim gradovima, te individualne odnose s pojedinim duždevima.

Nisu ni svi gradovi bili jednako važni za Veneciju. Neki su gradovi imali veće značenje od drugih (političko, gospodarsko, simbolično) odnosno bolje veze s Mlecima (zbog kontinuiteta odnosa, geografske blizine i slično). To je sve utjecalo na odluke vezane uz urbanu strukturu gradova i njihovu eventualnu provedbu. Osim konkretnih odluka o izgradnji javnih objekata (palača za predstavnike vlasti, fortifikacija) i onih o kontroli i administriranju gradskih (prvenstveno javnih) nekretnina, utjecaji se mogu pratiti kroz kanale i veze ne samo iz središta, nego i međusobno iz gradova koji su bili unutar iste političke zajednice. Također, mogu se pratiti i preklapajući utjecaji različitih središnjih i regionalnih autoriteta te reakcija lokalne uprave na te odluke. Dakako, pitanje je jesu li „izvan-lokalni“ utjecaji na urbane promjene bili dio planirane političke strategije, uvođenja modela u elementima koji su bili primjenjivi i mogući ili se radilo o *ad hoc* odlukama, koje su se prilagođavale potrebama i bile više ili manje provedene, ovisno o trenutnim geopolitičkim ili financijskim okolnostima i odnosu s lokalnom zajednicom. Sigurno da promjene nemaju veze samo sa strateškim planovima središnjih autoriteta, nego su dobrim dijelom rezultat umjetničkih i društvenih gibanja, mobilnosti stanovnika – graditelja, financijera, ali i predstavnika nove administracije i uprave.

Nedovoljna istraživanja istočnome su Jadranu poklonila dovoljno pozornosti kao prostoru spajanja međuregionalnih mreža ljudi, znanja i kultura premda se u recentnoj literaturi sve više pozornost posvećuje kanalima političke komunikacije između europskih gradova i središnjih vlasti. Komunikacija na toj razini u srednjem je vijeku prvenstveno bila prenošenje i razmjena informacija (znanja, ideja, društvenih vrijednosti, vjerovanja, vrijednosti i normi), koja se najčešće provodila osobnom prisutnošću, kontaktom, ali i simbolima i ritualima. Time se poticalo usvajanje zajedničkoga načina ponašanja i mentaliteta članova neke političke zajednice. Slične vrijednosti, jezik, pravo i vjera olakšavale su oblikovanje zajedničkoga identiteta i osjećaj pripadnosti široj zajednici. Jedan od konkretnih načina uklapanja grada u zajednički prostor vlasti bila je i izgradnja prepoznatljivih javnih građevina, uvođenje i normiranje pravnoga i administrativnoga uređenja te davanje privilegija, što je najčešće bilo prilagođeno središnjoj političkoj tvorbi, ali i gradskoj zajednici.

U ovome su radu izabrani primjeri nekih mletačkih obitelji koje su bile prisutne u pojedinim gradovima istočnoga Jadrana 13. stoljeća, a koji ukazuju na veliku

mobilnost i povezanost mletačkih kneževa tijekom 13. stoljeća te na razloge i posljedice takvoga sustava. Iznimno je važno imati podatke o osobama na javnim dužnostima kako bi se pratila duljina ostanka upravnih predstavnika vlasti, njihove obiteljske veze i gradovi u kojima su boravili, stoga je u radu korištena baza podataka (u izradi: TOPOS). Istraživački pogled iz "ptičje perspektive" važan je kako bi se ustvrdile razlike i sličnosti gradova unutar pojedinih središnjih/regionalnih autoriteta. S druge strane, pogled samo iz pozicije središnjih vlasti prilično je ograničen, stoga je važno pratiti procese i iz lokalne perspektive, a u kontekstu srednjovjekovnih političkih i društvenih realnosti. Važno je istražiti koja je razina promjena bila dugoročna ili kratkoročna, koja je strategija vlasti bila primjenjiva na cijelo područje moći, a koja samo za određene regije ili pojedini grad. Ovo je istraživanje ipak još preliminarno i dio kompleksne slike koju komparativno i interdisciplinarno treba pratiti dulje razdoblje, uz praćenje različitih političkih /gospodarskih i društvenih okolnosti te složenu stvarnost mletačke uprave ali i individualnih lokalnih zajednica istočnoga Jadrana.

MOVEMENTS OF VENETIAN COUNTS BETWEEN CITIES OF THE EASTERN ADRIATIC IN THE 13TH CENTURY (SELECT CASES)

Irena BENYOVSKY LATIN
Croatian Institute of History, Opatička 10, Zagreb 10000, Croatia
e-mail: ibenyovsky@isp.hr

SUMMARY

The paper analyses offices of individual Venetian rectors in the eastern Adriatic cities of the 13th century, in the period after the IV Crusade, when Venice intensified its expansion toward the Levant. In this process, a very important role was played by representatives of the authorities (counts, podestàs, rectors) who supervised the areas entrusted to them and applied in them Venetian laws, as well as introducing the necessary institutions and urban models created in Venice. During the dogeships of Giacomo Tiepolo and later his son Lorenzo, the installation of patricians of certain families close to the new policy, but also of some other families from this area, is analysed. Some rectors were sent to the cities because of the doge's policy or for military, economic reasons, or with the purpose of planning of the city. In any case, their circulation in the governmental positions of the eastern Adriatic and beyond had a great impact on the exchange of experiences and knowledge, but also on Venice's relations with the local communities.

Keywords: Venice, eastern Adriatic, cities, function of rector

IZVORI I LITERATURA

AD – Andreae Danduli Ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta (1938). Bologna, N. Zanichelli

ASV – Archivio di Stato di Venezia. M. Barbaro, M. – A. M. Tasca, Arbori de' patritii veneti, Genealogie. Miscellanea codici I, Storia veneta 17, 1763.

ASV – Archivio di Stato di Venezia. Miscellanea Ducale, b. 5, filza C.

Battisnela, A (1901): L'ultimo ufficio pubblico di Baiamonte Tiepolo. Nuovo archivio Veneto, N.S.a. 1, t. 2/1, 5–34.

Belamarić, J. (2005): Osnutak grada *Korčule.* Zagreb, Ex libris.

Benussi, B. (1997): L`Istria nei suoi due millenni di storia, Venezia-Rovigno. Rovinj, Centro di Ricerche storiche-Rovigno.

Benyovsky Latin, I. & D. Zelić (ur.) (2007): Libri domorum et terrenorum communis Ragusii deliberatis ad affictum (saecc. XIII–XVIII), I. Zagreb-Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.

Benyovsky Latin, I. (2013): Dubrovnik's Burgus of St Blasius in the 13th Century. U: Benyovsky Latin, I., & Z. Pešorda Vardić (ur): Cities of the Croatian Middle Ages: Authority and Property. Zagreb, Croatian Institute of History, 295–326.

Benyovsky Latin, I. (2014): The Venetian Impact on Urban Change in Dalmatian Towns in the First Half of the Fifteenth Century. Acta Histriae, 22, 3, 573–616.

Benyovsky Latin, I. (2019a): Governmental Palaces in Eastern Adriatic Cities (13th–15th Centuries). U: Czaja, R., Noga, Z., Opll, F. & M. Scheutz (ur.): Political Functions of Urban Spaces and Town Typpes through the Ages. Cracow – Torun – Vienna, TNT, Bohlau Verlag, 111–161.

Benyovsky Latin, I. (2019b): Obrtnici i općinsko pregrađe Dubrovnika krajem 13. stoljeća. Poreč, Muzej grada Poreča.

Benyovsky Latin, I. (2021a): Mobilnost i umreženost mletačkih kneževa u istočnojadranskim gradovima u razdoblju od kraja 13. stoljeća do Zadarskog mira (1358.). Povijesni prilozi, 61, 193–262.

Benyovsky Latin, I. (2021b): Topography of Power: Venice and the Eastern Adriatic Cities in the Century Following the Fourth Crusade. The City and the History, 10, 6–47.

Beuc, I. (1953): Osorska komuna u pravno povijesnom svjetlu. Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, 1, 1–160.

BMV – Biblioteca Marciana Venezia, Manoscritti. Girolamo Alessandro Capellari Vivaro, Campidoglio Veneto, in cui si hanno l'Armi, l'origine, la serie de gl'huomini illustri et gli Albori della Maggior parte delle Famiglie, così estinte, come viventi, tanto cittadine quanto forastiere, che hanno goduto e che godono della Nobiltà Patritia di Venetia.

Borsari, S. (1966): Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo. Naples, University of Naples.

Borsari, S. (1963): Silvano, Il dominio Veneziano a Creta nel XIII secolo. Università di Napoli. Napoli, Seminario di Storia Medioevale e Moderna.

Brunelli, V. (1974): Storia della citta di Zara dai tempi piu remoti sino al 1409. Trieste, Edizioni Lint.

Caprin, G. (1905): L'Istria nobilissima II. Trieste.

Cessi, R. (ur.) (1931): Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia, II. Bologna, Nicola Zanichelli.

Cessi, R. (1934): Marino Morosini. Enciclopedia Italiana.

Cessi, R. (1943): La Republica di Venezia e il problema Adriatico. Padova, Casa editrice dott. Antonio Milani.

Cessi, R. (ur.) (1950): Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia, III. Bologna, Nicola Zanichelli.

Cessi, R. (1985): Venezia nel Duecento tra Oriente e Occidente. Venezia, Deputazione editrice.

Cracco, G., Arnaldi, G. & A. Tenenti (ur.) (1996): Storia di Venezia. La formazione dello Stato Patrizio 3. Roma, Istituto per la Enciclopedia Italiana.

Crouzet-Pavan, E. (1992): Venise et le monde communal: Recherches sur les Podestats vénitiens 1200–1350. Journal des savants, 2, 277–315.

Čremošnik, G. (1956): Prilog biografiji Mihe Madijeva. Historijski zbornik, 9, 1–4.

Darovec, D. (1996): Pregled istarske povijesti. Pula, C.A.S.H.

Darovec, D. (2020): Prisege zvestobe istrskih mest v 12. stoletju. Studia Historica Slovenica, 20, 3, 655–688.

Del Bello, N. (1905): Capodistria, la Piazza del comune nell secolo XV. Pagine istriane, 11–12.

Faugeron, F. (2004): L'Art Du Compromis Politique: Venise Au Lendemain De La Conjuration Tiepolo-Querini (1310). Journal Des Savants, 2, 1, 357–421.

Fees, I. (1988): Reichtum und Macht im mittelalterlichen Venedig, vol. I–II. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.

Fiorentin, A. M. (1994): Krk, Splendidissima civitas curictarum. Krk, Naklada Kvarner.

Foretić, V. (1940): Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420. Zagreb, JAZU.

Fostikov, A. & N. Isailović (2018): Ugovor o veridbi Vladislava II Nemanjića i Konstance Morozini. Mešovita građa, 39, 7–46.

Franceschi de, C. (ur.) (1960): Gli statuti di Pirano del 1307. Venezia, Deputazione di Storia Patria per le Venezie.

Georgopolou, M. (2001): Venice's Mediterranean Colonies. Architecture and Urbanism. Cambridge, Cambridge University Press.

Gasparis, C. (2005): The period of Venetian rule on Crete: Breaks and continuities during the thirteenth century. U: Angeliki, L. (ur.): The Fourth Crusade and its Consequences / La IVe Croisade et ses conséquences. Paris, Réalités Byzantines, 10, 233–246.

Gelcich, G. (1906): Il conte Giovanni Dandolo e il dominio veneziano in Dalmazia ne' secoli di mezzo. Trieste.

Ghezzo, M. P., Melville-Jones, J. R. & A. Rizzi (ur.) (1999): The Morosini Codex, I. Padova, Unpress.

Gradenigo, G. (1767): Serie dei podestà di Chioggia. Venezia.

Gruber, D. & Spinčić, V. (1924): Povijest Istre. Zagreb, Ivan Lesnik.

Hoquet, J.-C. (2012): Venise et le monopole du sel. Production, commerce et finance d'une République marchande, 2 vols. Venice, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti; Paris, Les Belles Lettres.

Inchiostri, U. (1930): Il comune e gli Statuti di Arbe fino al secolo XIV. Archivio storico per la Dalmazia, 5, IX/52.

Jacoby, D. (1979): Crusader *Acre* in the Thirteenth Century: *Urban Layout* and Topography. Studi Medievali, 10, 19–36.

Jacoby, D. (2001): Collection of Essays: Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean. Aldershot, Variorum.

Jacoby, D. (2005): Commercial exchange across the Mediterranean: Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy. Aldershot, Variorum.

Jacoby, D. (2006): The Venetian government and administration in Latin Constantinople, 1204–1261: a state within a state. U: Jacoby, D. (ur): Travellers, Merchants and Settlers in the Eastern Mediterranean, 19–79.

Jacoby, D. (2016): The Expansion of Venetian Government in the Eastern Mediterranean until the late Thirteenth Century. U: Ortalli, G., Schmitt, O. & E. Orlando (ur.): Il Commonwealth Veneziano tra 1204 e la fine della Republica. Identità e peculiarità. Venezia, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.

Kandler, P. (1879): Pirano: monografia storica. Parenzo, Tip. di Gaetano Coana.

Kandler, P. (1986): Codice diplomatico istriano II. Bomporto, Modena, Tipografia Riva.

Kosanović, O. (2016): Družine i potknežini knezova Krčkih na Krku (od 1260. do 1480. godine). Povijesni prilozi, 50, 2016, 233–259.

Krekić, B. (2007): Dubrovnik and Venice in the thirteenth and fourteenth century: A short survey. Unequal Rivals: Essays on Relations between Dubrovnik and Venice in the thirteenth and fourteenth centuries. Zagreb-Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 9–46.

Krekić, B. (1997): Dubrovnik: a Mediterranean Urban Society, 1300–1600. Aldershot Brookfield, Variorum.

Krekić, B. (1996): Venezia e l'Adriatico. U: Cracco, G., Arnaldi, G. & A. Tenenti (ur.): Storia di Venezia. La formazione dello Stato Patrizio, 3. Roma, Istituto per la Enciclopedia Italiana, 51–85.

Lonza, N. (2018): Mletačka vlast nad Dubrovnikom u ranom 13. stoljeću i "zakupno kneštvo" Giovannija Dandola (oko 1209–1235). Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 56, 1, 43–86.

Ljubić, Š. (ur.) (1868a): Ob odnošajih dubrovačke sa mletačkom republikom tja do g. 1358. Zagreb, JAZU, 5.

Ljubić, Š. (ur.) (1868b): Listine o odnošajih izmedju južnog Slavenstva i Mletačke Republike, I. Zagreb, JAZU.

Ljubić, Š. (ur.) (1872): Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, III. Zagreb, JAZU.

Madden, T. (2006): Enrico Dandolo and the Rise of Venice. Baltimore, Maryland, JHU Press.

Masè, F. (2002): Modèles de colonisation vénitienne: acquisition et gestion du territoire urbain en Méditerranée orientale (XIe–XIIIe siècles). Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. Madrid, 33e congrès.

Mihelič, D. (2011): Sporazumi o mejah srednjeveških mestnih teritorijev (Piran in njegovi sosedje). Histria – the Istrian Historical Society review, 37–59.

Miller, W. (1908): The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece (1204–1566). London, John Murray.

Miller, S. M. (2007): Venice in the East Adriatic: Experiences and Experiments in Colonial Rule in Dalmatia and Istria (c. 1150–1358), doktorska disertacija. Stanford, Stanford University.

Minotto, S. (1892): Documenta ad Forumiulii, Istriam, Goritiam, Tergestum spectantia 1. Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, 8, 3–47.

Mitis, S. (1925): Storia dell'isola di Cherso-Ossero dal 476 al 1409. Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, 37, 75–200.

Mitis, S. (1933): Cherso ed Ossero sotto la Serenissima. Parenzo, Tip. di Gaetano Coana.

Mlacović, D. (2012): The Nobility and the Island. The Fall and Rise of the Rab Nobility. Zagreb, Leykam.

Molmenti, P. (1888): Poviest Venecije u životu privatnom od njezina osnutka do propasti republike. Senj, H. Luster.

Morteani, L. (1886): Notizie storiche della città di Pirano. Trieste, L. Herrmanstorfer.

Mueller, R. (1996): Aspects of Venetian Sovereignity in Medieval and Renaissance Dalmatia. U: Dempsey, C. (ur.): Quattrocento Adriatico. Fifteenth-Century Art of the Adriatic Rim. Bologna, Nuova Alfa, 9–57.

Muir, E. (1995): Idee, riti, simboli del potere. U: Cracco, G. & G. Ortalli: Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima, II - L'età del Comune. Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana.

Muratori, L. A. (1728): Andreæ Danduli Chronicon Venetum, Raccolta degli italiani storici, 12. Mediolani, Typographia societatis palatinae.

Naratovich, P. (ur.) (1853–1861): Storia documentata di Venezia di S. Romanin. Padova, Pietro Naratovich editore.

Nicol, D. M. (1992): Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations. Cambridge, Cambridge University Press.

Ortalli, G. & O. Schmitt (ur.) (2009): Balcani occidentali, Adriatico e Venezia fra tredicesimo e diciottesimo secolo / Der westliche Balkan, der Adriaraum und Venedig (13.–18. Jahrhundert). Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Ortalli, G., Cracco, G., Gozzi, G. & M. Knapton (2007): Povijest Venecije 1. Zagreb, Antibarbarus.

Ortalli, G. (1998–1999): Venezia nel secolo di Federico II. Modelli statuali e politica mediterranea. Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Classe di Scienze Morali, Lettere ed Arti, 157, 409–447.

ÖNB – Österreichische National Bibliothek. Barbaro, M.: Famiglie nobili venete. 1563. MS Lat. 6155–6156.

Öztürkmen, A. (2002): From Constantinople to Istanbul: Two Sources on the Historical Folklore of a City. Asian Folklore Studies, 61, 2, 271–294.

Pozza, M. (1982): I Badoer: Una famiglia veneziana dal X al XIII secolo. Collana della Facolta di Lettere e Filosofia dell'Universita di Venezia, Materiali e Ricerche, 3. Padua, Francisci.

Pozza, M. (1988): Podestà e funzionari veneziani a Treviso e nella Marca in età comunale. Istituzioni, società e potere nella marca trevigiana e veronese (secoli XIII–XIV). Sulle tracce di G. B. Verci, Studi storici, fase, 199–200, 291–303.

Pozza, M. (2004): I patti con l'Impero latino di Costantinopoli 1205–1231. Roma, Viella.

Praga, G. (1926): Baiamonte Tiepolo dopo la congiura. Atti e memorie della Società Dalmata di storia patria, 1, 40–100.

Praga, G. (1972): Zaratini e Veneziani nel 1190. La battaglia di Treni. Atti e memorie della Società Dalmata di Storia Patria, 10, 159–174.

Prelog, M. (2007): Poreč, grad i spomenici. Zagreb, Institut za povjest umjetnosti.

Pusterla, G. (1891): I rettori di Egida "Giustinopoli, Capo d'istria". Capodistria, Cobol & Priora.

Radossi, G. (2005): Notizie storico-araldiche di Montona in Istria. Atti, 35, 143–287.

Rizzi, A. (2015a): I rettori veneziani in Istria e Dalmazia. Atti, Centro di Ricerche Storiche, Rovigno, XLV, 375–391.

Rizzi, A. (ur.) (2015b): Le commissioni ducali ai rettori d'Istria e Dalmazia (1289–1361). Roma, Viella.

Salvatori, E. (2012): Albertino Morosini. Dizionario Biografico degli Italiani, 77.

SD (2002): Statut grada Dubrovnika. U: Šoljić, A., Šundrica, A. & I. Veselić. Dubrovnik, Državni arhiv u Dubronviku.

Schulz, J. (1993): The Houses of the Dandolo: A Family Compound in Medieval Venice. Journal of the Society of Architectural Historians, 52.

Smičiklas, T. (ur.) (1905): Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 3. Zagreb, JAZU.

Smičiklas, T. (ur.) (1905): Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 4. Zagreb, JAZU.

Smičiklas, T. (ur.) (1908): Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 6. Zagreb, JAZU.

Smiljanić, F. (1997): Iz urbane topologije srednjovjekovnog Zadra. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 35, 379–384.

Stefani, F. (1872): I conti feudali di Cherso e Ossero. Note e documenti. Arch. veneto, III, 1, 11–13.

Steno, M. (1910): Venice in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: A Sketch of Venetian History From the Conquest of Constantinople to the Accession of Michele Steno, A. D. 1204–1400. Hodgson, F. C.

Šišić, F. (1900): Zadar i Venecija od godine 1159. do 1247. Zagreb, JAZU.

Štefánik, M. (2008): The Morosinis in Hungary under King Andrew III and the Two Versions of the Death of the Queen of Hungary Tommasina. Historický časopis, 56, Supplement.

TOPOS – Topografija vlasti: istočnojadranski gradovi u srednjovjekovnim prostorima vlasti. Http://topos.s11.novenaweb.info/ (zadnji pristup: 16.02.2021).

Vergottini, de G. (1949): L'Impero e la 'fidelitas' delle città istriane verso Venezia. Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, 53, 87–104.

Zorzi, A. (2004): Histoire de Venise, La Republique du Lion. Paris, Perrin.

Received: 2021-08-01 DOI 10.19233/AH.2021.24

GIFTS OF DUBROVNIK ENVOYS TO ZETA RULERS – THE BALŠIĆ – BETWEEN 1360 AND 1403

Marijan PREMOVIĆ
University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Department of History,
Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Montenegro
e-mail: premovicmarijan@yahoo.com

ABSTRACT

Based on both published and unpublished material from the State Archives in Dubrovnik (fond 27 Lettere e commissioni di Levante and fond 34 Reformationes), as well as relevant literature, the paper describes the gifts offered by envoys from Dubrovnik to the Balšić family, the rulers of the Principality of Zeta, between 1360 and 1403. In the introductory part, the paper defines the historical framework and outlines the relationships between the Balšić family and Dubrovnik, as revealed by the documents that allowed free and safe trade to Dubrovnik merchants. Next, the situations in which the Dubrovnik people or the Balšić turned to each other for assistance or services are described, along with interpretation of the choices of gifts involved. In fact, the gifts were implicit diplomatic messages. The people of Dubrovnik used the gifts manipulatively as strategic tools to achieve pragmatic objectives at specific moments in time. The paper discusses the importance and meaning of gifts in diplomacy, gifts as means of non-verbal communication, as conveyors of political and economic influence in regard to Dubrovnik, as well as signs of respect, trust, affection, friendship, and peace. The motives guiding the selection of gifts are interpreted in the context of relations aspired to, established, or developing between the city of St. Blaise and the Principality of Zeta. The gifts are considered separately per type: fabrics, weapons, food, money, civil rights, and health services.

Keywords: gifts, diplomats, Dubrovnik, Zeta, Balšić, 14th century

I DONI DIPLOMATICI RAGUSEI AI BALŠIĆ, SIGNORI DI ZETA, DAL 1360 AL 1403

SINTESI

Basandosi sulle fonti inedite e quelle pubblicate dall'Archivio di Stato di Ragusa (vol. 27 Lettere e commissioni di Levante e vol. 34 Reformationes) nonché sulla letteratura pertinente, l'autore si presta a fare luce sulle donazioni che i diplomatici di Ragusa fecero ai Balšić, i signori di Zeta, nel periodo dal 1360 al 1403. Nell'introduzione l'autore presenta il contesto storico e le relazioni dei Balšić con la città di Ragusa soffermandosi

sui documenti che garantivano ai mercanti di Ragusa un libero e sicuro scambio di merci. L'autore presenta le situazioni nelle quali i ragusei chiesero aiuto ai Balšić e viceversa, interpretando da tal punto di vista la scelta dei doni diplomatici. Tali regali erano una specie di messaggi diplomatici accuratamente confezionati. I ragusei usarono tali doni come arma strategica per realizzare dei propri obiettivi pragmatici nei momenti specifici. L'autore sottolinea l'importanza dei doni diplomatici nonché il ruolo della comunicazione non verbale tramite tali doni, messaggi sull'influenza politica ed economica di Ragusa, rispetto, fiducia, affetto, amicizia e pace. I motivi della scelta dei doni sono analizzati nel contesto dei rapporti cui si aspirava, nonché quelli attuali e futuri tra la città di San Biagio e Zeta. A seconda della loro tipologia, l'autore si sofferma sui seguenti doni: tessuti, armi, alimentari, denaro, servizi sanitari.

Parole chiave: doni, diplomatici, Dubrovnik, Zeta, Balšići, XIV secolo

INTRODUCTION

For medieval Dubrovnik, the coastal region of Zeta was the area of immediate action and the sphere of its deepest interests. Also, residents of the region of Zeta were geographically and professionally tied with Dubrovnik (Ćirković, 1997, 47–55). Dubrovnik merchants were coming to Zeta, importing and selling their goods; they bought locally made goods and exported them to Dubrovnik. That is why it was important for Dubrovnik traders to protect their trade by nurturing good relations with the Balšići, who ruled Zeta from 1360 to 1421 (Dinić-Knežević, 1999, 131–134). The trade and diplomacy of Dubrovnik induced Zeta rulers to issue a charter to the City of St. Blaise. The Charter contains provisions guaranteeing the safety of Dubrovnik's citizens and the aspirations of the Zeta rulers to establish stronger economic cooperation. Brothers Stracimir (1360–1372), Đurađ I (1360–1378), and Balša II (1360–1378) in the charter of 17 January 1368, abolished the customs in Danj. Đurađ I Balšić promised Dubrovnik in the charter of 30 November 1373 that he would not introduce duties that had not existed during the rule of Emperor Dušan. In the Charter of 30 May (the year was not recorded, but it is believed to originate in the period 1374–1376), Đurađ I Balšić guaranteed Dubrovnik that he would not interfere with trade between the city and Zeta. Balša II Balšić, in the Charter of 20 November 1379, laid down that Dubrovnik was to pay customs in Danj and Kriva Rijeka as in the time of Đurađ I's rule. In the Charter of Balša II of 24 April 1385, it was stated that that Dubrovnik was not to pay customs and crossing of rivers that had not been lawful at the time of Emperor Dušan and Đurađ I. Although the previous charters had already guaranteed the legal certainty of Dubrovnik traders, Đurađ II Stracimirović Balšić (1385–1403) issued a charter on 27 January 1386, laying down again that his subjects must not impose unlawful duties on their own initiative and that the traders had to be compensated for any damage suffered. He abolished all salt squares introduced after the death of Emperor Dušan.[1] The re-confirmation of these charters strengthened the friendship and provided trading freedoms, ensuring good working conditions for Dubrovnik traders. These conditions implied freedom of movement, protection of trade, and inviolability of property.

Research on the importance of gifts attracted anthropologists, sociologists, historians, economists, writers, ethicians, psychologists, etc.[2] Gifts in the history of Dubrovnik-Zeta relations are a topic that no study has covered thus far. In most cases, they are mentioned as a part of a broader topic. A significant contribution to the discovery of some of them in the framework of Zeta-Dubrovnik relations in the 14th century was provided by Srđan Rudić. Further research activities relied on the work of Josip Jelčić,

1 On the charters of Balšić to the citizens of Dubrovnik, cf. Ćirković, Božić, Bogdanović & Đurić, 1970, 27, 31, 46, 52; Foretić, 1980, 154–156, 181; Šekularac, 2011, 39–40, 178, 180; Premović, 2018a, 876–878; Premović, 2019, 188–189; Rudić 2021, 52, 58, 64, 68, 75–77.

2 The following studies have helped us a lot in writing this paper: Lévi-Strauss, 1950; Sherry, 1983; Berking, 1999; Groebner, 2002; Šundrica, 2008, 143; Lonza, 2009; Zovko, 2013; Heal, 2014; Lazzarini, 2015; Fletcher, 2015; Sindzingre, 2017; Mos, 2018; Mallard, 2019; Šoštarić, 2021.

Božidar Šekularac, and Marijan Premović (cf. Jelčić, 2010; Šekularac, 2011; Premović, 2018b). These researchers have presented the Balšići relations with Dubrovnik mainly through political and economic history. They mentioned gifts only as a side topic, as it was not the main subject of their work, so the result was just partial.

The wealth of Dubrovnik archive material provides opportunities for new research and scientific considerations. The sources allow us to reconstruct the list of Dubrovnik diplomatic gifts given to the Zeta rulers Balšići according to the political and social rank of the recipients and the current interests of Dubrovnik. The paper uses the material kept in the Dubrovnik National Archive, primarily the archive series *Litterae et Commissiones Levantis* (vol. I–V), which recorded the missions of envoys to the Balšići. In these instructions, the gifts and value the envoys carried to the Zeta rulers were recorded in some places. The gift data can be supplemented with the archival series: *Reformationes* (vol. XVIII–XXXII), which provides insight into diplomatic missions.[3] We have to point out that no gifts were mentioned in some of the documents where diplomatic missions are mentioned, although we believe they were most likely an integral part of the mission. Furthermore, the paper will also use reference literature indicating the importance of gifts.

In our research, the gifts will be presented through the realm of Dubrovnik's diplomacy towards Zeta. Gifts were an extremely influential means of non-verbal communication, which could express specific messages about political power and economic impact (Lazzarini, 2015, 240–241, 254–260). The value of the gifts symbolised the material, practical, artistic, symbolic, and emotional messages. We will put the indicated symbols into the context of mutual relations. The objective of this paper is multiple. It seeks to highlight the importance of gifts in diplomacy, the inclusion of non-verbal communication in gifts, messages about the political and economic influence of Dubrovnik, respect, trust, affection, friendship, and peace. The gifts influenced both the current and future Dubrovnik-Zeta relations. They played the role of bribery and corruption in Dubrovnik diplomacy. With this paper, we would like to provide a small contribution to the research activities mentioned.

DUBROVNIK ENVOYS AS BEARERS OF GIFTS TO ZETA RULERS THE BALŠIĆI

In the Middle Ages, an envoy, diplomatic mediator, negotiator was called *poklisar* (Krizman, 1957, 14–22). In archival records, Dubrovnik envoys who led the missions were addressed as *ambaxiatores* or *oratores* (Zovko, 2012, 59–74). In Western Europe, envoyships were granted to higher-ranked envoys: nuntius and procurator (Queller, 1967, 8, 19–26, 34–57). The selection of the leader of a diplomatic mission took place regularly in the Major Council (Janeković-Römer, 1999, 196). When a Dubrovnik envoy was to go to Zeta, it meant Bar, Ulcinj, and

3 Most of the sources from this series have been published: MR III, 1895; Dinić, 1964; Lonza & Šundrica, 2005; Lonza, 2011.

Fig. 1: Vittore Carpaccio, The Departure of the English Ambassadors, 1495–1500, Gallerie dell'Accademia, Venice, Italy (https://www.wga.hu/frames-e.html?/html/c/carpacci/1ursula/1/index.html).

Shkodra all the way to Danj, with the surrounding area within a distance of one or half-day journey (Krizman, 1957, 19). The salaries of the envoys were foreseen in the Dubrovnik Statute of 1277. If one of several envoys were sent to Durres, each of them should have received seven perpers. The ship and the servants were part of every mission. From Dubrovnik to Ulcinj and Bar, the envoy would

receive five perpers. In 1287, the Minor Council decided that an envoy was to get seven perpers when visiting Shkodra. The envoy who went to Kotor got three perpers (Šoljić, Šundrica & Veselić, 2002, 167). The distance from Dubrovnik determined the monetary compensation. An envoy had to be loyal to his commune, educated, skilful, and a good connoisseur of the circumstances in his place of residence and the places he was sent to. The size of the mission was decided upon in the Dubrovnik Major Council, and the Consilium Rogatorum confirmed the decision (Lonza, 1998, 169–175; Janeković-Römer, 1999, 193–203). Some of the envoys were specialised in diplomatic missions in Zeta. Namely, Mato Vitov Giorgi (1329–1400) had the greatest number of diplomatic missions to Balša II and Đurađ II. He and his family had an extremely close trade relationship with the coast of Zeta (Manken, 1960, 219–221; Premović, 2018b, 105). Balšić and Mato developed a relationship of trust, and that is why Dubrovnik authorities were aware that he could be successful.

The objective and task of each mission were determined in advance, and in case of some new circumstances, the envoys were not allowed to act on their own but had to seek new instructions (Krizman, 1957, 14–22; Janeković-Römer, 1999, 196–197). Gift-giving was an important part of the state ceremony of Dubrovnik. From ancient times to this day, bribery and gifts have always been used in diplomacy. Corruption has always been present, and diplomats have been using it to the best of their knowledge and abilities (Šundrica, 2008, 143; Lonza, 2009, 203, 206; Zovko, 2013, 21, 26). Gifts, as a diplomatic message, expressed respect, confidence, benevolence, friendship, and peace (Komter, 2007, 99–100; Cavenaghi, 2016, 464–470). Gifts were to be given by envoys, as they were supposed to facilitate negotiations and enable accomplishment of a mission’s objectives (Groebner, 2002, 1–4; Neumann, 2021, 187–190). The gifts were carefully packaged diplomatic messages that the recipients could interpret in different ways (Heal, 2014, 26–29). Choosing a gift was a delicate issue because the first impressions created by the first contact were important. It was desirable to know the recipient’s taste so that the selected gift could inspire the desired excitement and surprise (Sindzingre, 2017, 7–14). The Dubrovnik traders were providing information to the city authorities what gifts the Zeta rulers liked most. Although Dubrovnik authorities were not flaunting their gifts, they were aware that gifts could affect the course of the negotiations (Janeković-Römer, 1999, 196–199; Zovko, 2013, 30–33). The motives for selecting a gift should be put in the context of the current and desired relationship between the City of St. Blaise and the Balšići (cf. Bergquist & Ljungberg, 2001, 309–319). If the gift matched the taste and wishes of the recipient, it had the ability to induce positive emotions, but if the recipient was dissatisfied, the consequences could be rather unpleasant (Heal, 2014, 50–59). In its famous study, *The Gift*, Marcel Mauss states that the gift as a basic form of exchange has developed over time into simpler and specialised forms: barter, sale, and purchase, credit, etc. Gift-giving connects society and represents a deal or a social contract. In the

opinion of Mauss, the one who receives gifts must give a gift in return because a gift that does not encourage solidarity is a contradiction (Mos, 2018, 23–24, 85, 90, 137; Mallard, 2019, 14–24). Sociologist Helmuth Berking points out that after selection, the gift is to be given. A gift is an important tool of non-verbal communication used to convey positive messages. Gifts should aim to create an atmosphere of trust, satisfaction, and affection, facilitate negotiations, enable the accomplishment of the mission objectives and create conditions for close relations in the future (Berking, 1999, 20–44). The gift implies three obligations: giving, receiving, and giving in return. Each gift is subject to a system of reciprocity in which the honour of the gift giver and recipient are linked. The gift is the beginning of exchange; it definitely obliges the recipient to give gifts in return (Mos, 2018, 11, 61–62, 128–129).

In addition to gifts, envoys in missions also had the task to win the interlocutor over by well-chosen and flattering words, expressing kindness. They flattered the interlocutor in order to win him over and create a favourable atmosphere facilitating the negotiations. They knew very well what to say and in what order, and what to do in the first audience. They had an obligation to ask him after his health unless he was ill (Fletcher, 2015, 149–160; Lazzarini, 2015, 193–202; Maxson, 2017, 129–143). One of the most important things was to highlight past good relations and friendship with predecessors and distant relatives. The task of Dubrovnik envoys in Zeta was to obtain a confirmation of trade privileges given to the city by his predecessors. Upon their return to Dubrovnik, the envoys submitted a diplomatic report and justified their expenses (Janeković-Römer, 1999, 196–199; Zovko, 2013, 30–33; Šoštarić, 2021, 106). Gifts given to Zeta rulers by Dubrovnik can be divided into several groups: gifts in fabrics, arms, food, and money, as well as the granting of Dubrovnik citizenship as a diplomatic gift, then services of doctors and provision of health care to Zeta rulers.

GIFTS IN FABRICS

The fabrics were used in most cases as a gift for diplomatic purposes. Luxury fabrics symbolised authority, prosperity, and prestige as a gift (Dinić-Knežević, 1982). When Đurađ II Balšić came to power in autumn of 1385, the state needed considerable money to restore power and continue the policy of his predecessors. His income had been declining after most prominent members of the nobility went rogue. Immediately after taking over the power, he addressed Dubrovnik asking for financial assistance in the form of loans (Premović, 2018a, 876). On 5 December 1385, Dubrovnik decided not to grant the loan (Jelčić, 2010, 168). To make acceptance of the rejection easier, they decided to send him fabrics worth 500 ducats as a gift (Dinić, 1964, 219). The change on the throne of Zeta required confirmation of previous documents. Dubrovnik wanted to get a new charter as soon as possible to confirm free trade and all guarantees and privileges previously acquired.

Dubrovnik envoys Simun Bona (around 1345–1420) and Jakov Gondola (around 1340–1415) visited Đurađ II in Shkodra (27 January 1386), giving him expensive fabrics (Dinić, 1964, 219; Dinić-Knežević, 1982, 63; Jelčić, 2010, 168). It was Florentine wool cloth, of high quality and in high demand at the market. It is not stated what other fabrics these were, but it is assumed that it was silk and wool cloth (Dinić-Knežević, 1982, 24–25, 31, 40). The importance of this charter to Dubrovnik is shown by the decision to take expensive fabrics worth 500 perpers as a gift. The fabrics were consistent with the needs of the ruler of Zeta, his interests, and preferences. The type of the gift, its value, and method of giving is of great importance for understanding the non-verbal diplomatic communication of Dubrovnik; a gift is actually a polysemantic symbol (Dinić-Knežević, 1982, 63; Lonza, 2009, 205, 207, 211; Zovko, 2013, 26). In late May 1388, the authorities decided to give fabric as a gift to the ruler of Bosnia, Tvrtko I *(II panni de grana et II de panno fino florentino*) (Dinić, 1964, 433). When we compare this type and value of the gift to that of the ruler of Zeta, we can see that Tvrtko got less; Dubrovnik knew how to adapt the gift to the needs of the political mission.

The mission was well-received in Shkodra, and the diplomatic mission was completed successfully. Đurađ II issued Dubrovnik with a Charter on 27 January 1386, which confirmed the friendship and the trade freedoms granted. The envoys stayed for almost a month (they returned on 11 February). They brought back to Dubrovnik the privileges much broader and more favourable than the previous ones. Compared to the previous charters of the Balšići, that Charter contained two new provisions, expanding the trade freedoms of Dubrovnik. The first laid down that the subjects of the ruler of Zeta would not claim goods from Dubrovnik ships wrecked along the coast of Zeta and provided a guarantee of the safety of the goods salvaged (Premović, 2018a, 876–879). The people of Dubrovnik give cloth as a gift, and the lord of Zeta gives Dubrovnik a charter of free and safe trade. In this case, it is the exchange that gives the gift its meaning (Lévi-Strauss, 1950).

In early July 1389, Đurađ II was in Budva, where two Dubrovnik envoys visited him and invited him to visit Dubrovnik (Dinić, 1964, 531–532, 560). Preparations were made for his reception on 8 July, a gift was discussed, and a decision was made to give fabrics (Dinić, 1964, 560–561). By giving quality fabrics and valuable wool cloth woven in Cuma, Dubrovnik wanted to show respect and appreciation to its guest. Đurađ II delayed his arrival to the city, probably due to the Ottoman invasion and the battle of Kosovo, not wanting to leave Zeta in those dangerous days.

The usual gift from the commune of Dubrovnik for the wedding of a dignitary or his family member were fabrics, which also implied cordial greetings. The Major Council decided on 31 October and 1 November 1395, to send various fabrics to Đurađ II as a gift for his niece’s wedding and to bring his son (Balša III) to the brigantine (Lonza, 2011, 90). Dubrovnik authorities tried to make use of the good mood over the wedding to protect their trade interests with a gift.

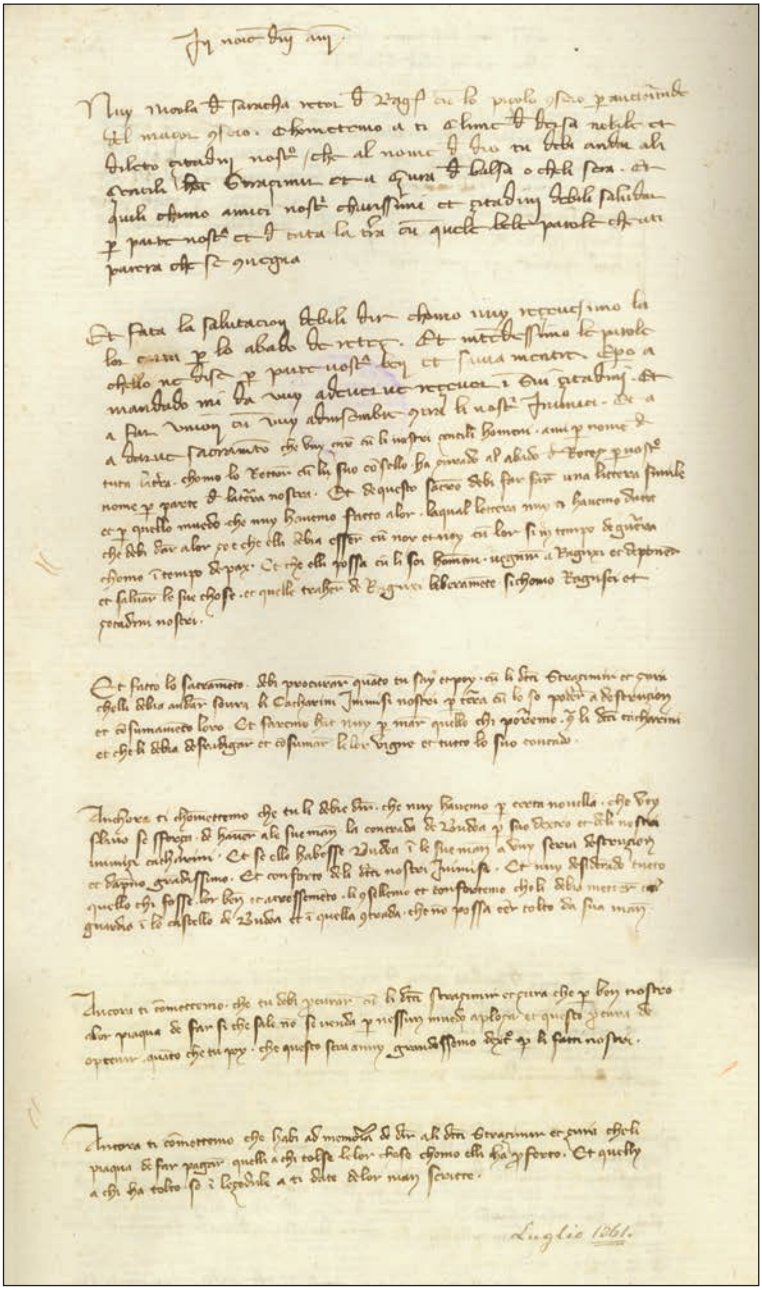

Fig. 2: Assignment of Dubrovnik citizenship to the Balšić brothers in 1361 (DAD 1, Lettere di Levante, book 2, f. 28´v, 29. 07. 1361).

ARMS AS A GIFT

The Balšići state achieved major territorial expansion in 1372 and 1373 (Šekularac, 2011, 174–176). After the death of King Vukašin on the Maritsa River (26 September 1371), Đurađ I Balšić took Prizren in 1371. Prizren was extremely important for the trade of Dubrovnik, and many traders lived in it (Rudić, 2021, 57). Aiming to get closer to the Balšići, prominent representatives of Dubrovnik families in Prizren gave four armours as a gift (each worth five silver livres). The gift was extremely valuable (Petrović, 1976, 103), and with it, they wanted to express "joy" over his success.[4]

On 6 May 1391, the Minor Council approved the request of Đurađ II and loaned him handheld firearms (Lonza & Šundrica, 2005, 159). Dubrovnik authorities allowed the supply of weapons; we believe that the ruler of Zeta needed the weapons to protect the territory from Ottoman attacks or disgruntled nobility, who went rogue (Petrović, 1976, 103).

GIFTS IN FOOD

To the city of St. Blaise Đurađ II Balšić arrived on 27 August 1389, greeted with a welcome ceremony (Dinić, 1964, 532). The ceremony of his visit took place in three stages: welcome, official audience, and farewell. He was welcomed by a special delegation appointed by the Minor Council. The welcome ceremony and the program of the visit were adapted to the social position of the guest, but also to the political interests of the city. The Council's decisions did not specify who welcomed him or the size of his escort, nor where they met him. The task of the delegation was to express welcome and convey the compliments of the Dubrovnik government, and then they would usually escort the guest to his lodgings. The decision on the lodgings of the guest also depended on the visitor's rank. We do not have the information about the house that Đurađ got as lodgings. The Dubrovnik authorities sought to ensure comfort and entertainment for their guests (Janeković-Römer, 1996, 81–83; Lonza, 2009, 168–170, 186, 196–199). Food was an important means of appeasing (Heal, 2014, 35–43). They offered him veal, beef, pork, and chicken meat, roosters and pigeons, shellfish, marzipan, pine nuts cake, and other delicacies, fresh fruit, wine, etc. Đurađ had an audience with the Duke and in the Minor Council, where he was formally presenting them some important fact for which he arrived from Zeta. All foreign envoys had audiences there; it was an inevitable part of the state protocol also in the centuries to come (Lonza, 2009, 168–170, 186, 196–199, 201; Zovko, 2013, 36–38). He stayed for two days only. The ways of his travel home were discussed, and a decision was made to sail on a brigantine, or a boat if that was not possible. The

4 For Muslims, the symbolic value of weapons meant that they had the right to rule, which was a common gift when enthroning a new sultan. Cf. Pedani, 2009, 189–192.

farewell mission for the ruler of Zeta comprised three noblemen, with a high rank in the city's public life (Tadić, 1939, 61; Dinić, 1964, 564). Why Balšić came to Dubrovnik at the time is not known.

GIFTS IN MONEY

Money has always had extraordinary power as a gift, and it could have influenced the outcome of diplomatic efforts. We can define money giving as a bribe. The amount of money given had to remain secret because it could have been the cause of a third-party discontent and jealousy.[5] In early May 1363, Dubrovnik sent an envoy to the Balšići brothers and a gift of 150 perpers (MR III, 1895, 257, 259). In the summer of 1381, Dubrovnik merchants were attacked in the region of the river Vergo (Škumba). That is why the city authorities sent an envoy, Domanja Duornich. He was given 15 perpers, which he should have handed over as a gift to Balša II or whomever he felt necessary (Dinić, 1964, 19, 22). In both cases, the money was to appease the lords of Zeta and guarantee the safety of trade to Dubrovnik since traders were often the target of robberies.

In 1395, Đurađ II Balšić entered into an armed conflict with Radič Crnojević over Budva, since Radič seized control over that city from Balšić already in November 1392 (Milutinović, 1999, 203). The Crnojevići were on good terms with Dubrovnik (Lonza, 2011, 225–226). The Crnojevići brothers (Radič and Stefan) promised friendship to Dubrovnik and gave them the freedom to trade in their territory (Rudić, 2008, 157–161). In mid-August 1395, Dubrovnik discussed sending a mission to Đurađ II Stracimirović and Radič Crnojević. The Consilium Rogatorum, on 23 August, decided to give a gift of 30 perpers to Đurađ through envoys. Radič got a gift of 15 perpers (Lonza, 2011, 230). The Dubrovnik authorities used gifts in their diplomatic missions, as non-verbal communication, to convey messages of peace to the warring parties. None of the parties were aware of the value of the gift in order to avoid envy. With secret diplomacy and money-giving, Dubrovnik wanted to stop the further fighting between the Balšići and the Crnojevići. Instability in Zeta threatened their trade. Based on their experience in diplomacy, they believed the mission would successfully end with bribery and winning them over for their own benefit. Gullible and greedy rulers easily fell for this game of Dubrovnik. However, the impact of diplomatic missions did not yield any result, and at the end of May 1396, Radič was killed in a clash with Đurađ's army (Ćirković, Božić, Bogdanović & Đurić, 1970, 64).

In the first half of March 1399, Dubrovnik authorities allowed Đurađ II to sail into the city on their brigantine. He arrived on 18 March, stayed in Dubrovnik at the expense of the Senate, and was allowed to spend up to 10 perpers a day. He asked the authorities for some business regarding the noble family of Volzio, but

5 There is an opinion that money as a gift is not a suitable gift for everyone and that it is usually not well received. Cf. Webley, Lea & Portalska, 1983, 223–238.

he was rejected. He stayed in town for three days only. He was given a manned ship to take him to Ulcinj and a gift worth 100 ducats (Tadić, 1939, 64–65). After refusing do him a favour, the authorities wanted to appease the ruler of Zeta with valuable gifts. Such a high sum of money was not a common gift, as in his previous visits.

GRANTING DUBROVNIK CITIZENSHIP AS A DIPLOMATIC GIFT

Apart from the customary gift-giving, Dubrovnik granted the rulers of the hinterland also Dubrovnik citizenship to make them their friends and live in peace with them. Diplomatic relations between Dubrovnik and Đurađ I, Stracimir and Balša II were established in July 1361 with the mediation of envoy Kliment Tomin Dersa (around 1300–around 1376), which the Dubrovnik authorities sent to a mission to the Balšići brothers. His mission concerned forging an alliance in the fight against the Prince of Hum, Vojislav Vojinović (early 14th century–1363) and the commune of Kotor, political events related to Budva, the sale of salt and some of the seized goods for which the envoy of Dubrovnik brought receipts signed by Stracimir and Đurađ I. During this diplomatic mission, Dubrovnik authorities granted Dubrovnik citizenship to the Balšići brothers (DAD, 1; Premović, 2020, 628). Dubrovnik authorities granted citizenship to prominent people for their merit or those whose friendship it considered useful. The authorities expected support and assistance from their honorary citizens. Any act of hostility meant betrayal of trust and friendship (Mijušković, 1961, 90–102; Janeković-Römer, 1993, 29–34; Pešorda-Vardić 2012, 77–96). The analysis of the Dubrovnik citizenship granting as a gift points to two important things. First of all, it was important for the city of St. Blaise to have the Balšići as partners for a safe trade. Secondly, it was done because the political circumstances were delicate, and they needed an ally because the Prince of Hum and Kotor threatened the city.

At the end of the 1380s, the Ottomans came closer to Dubrovnik. Dubrovnik wanted to avoid armed conflict and resorted to diplomacy. The city was collecting news from its traders and confidants (Krekić, 1988, 50–56), so they were aware that Đurađ II Balšić had influence on the Ottomans because he was their ally at the time (Tošić, 1995, 86). On 10 August 1388, the Senate sent priest Marin from Ulcinj, with residence in Dubrovnik, to Balšić (Dinić, 1964, 480). Then, on 18 August, they received Đurađ's envoy, Žora Bokšić, who came with regard to negotiations with Sahin Pasha (1330–after 1388) to dissuade them from any attack on their territory (Dinić, 1964, 440). Đurađ protected his partners in Dubrovnik from the Ottoman attacks, and they granted him their citizenship.[6] The political motive for granting citizenship was a token of gratitude for assistance given to stop the Ottoman attack on the city. Granting of the rights of Dubrovnik citizenship to Đurađ II Stracimirović took place on 15 October 1388 (DAD, 2). The authorities

6 On the problem of acquiring the status of a citizen of Dubrovnik, cf. more in: Raukar, 1976–77, 139–149.

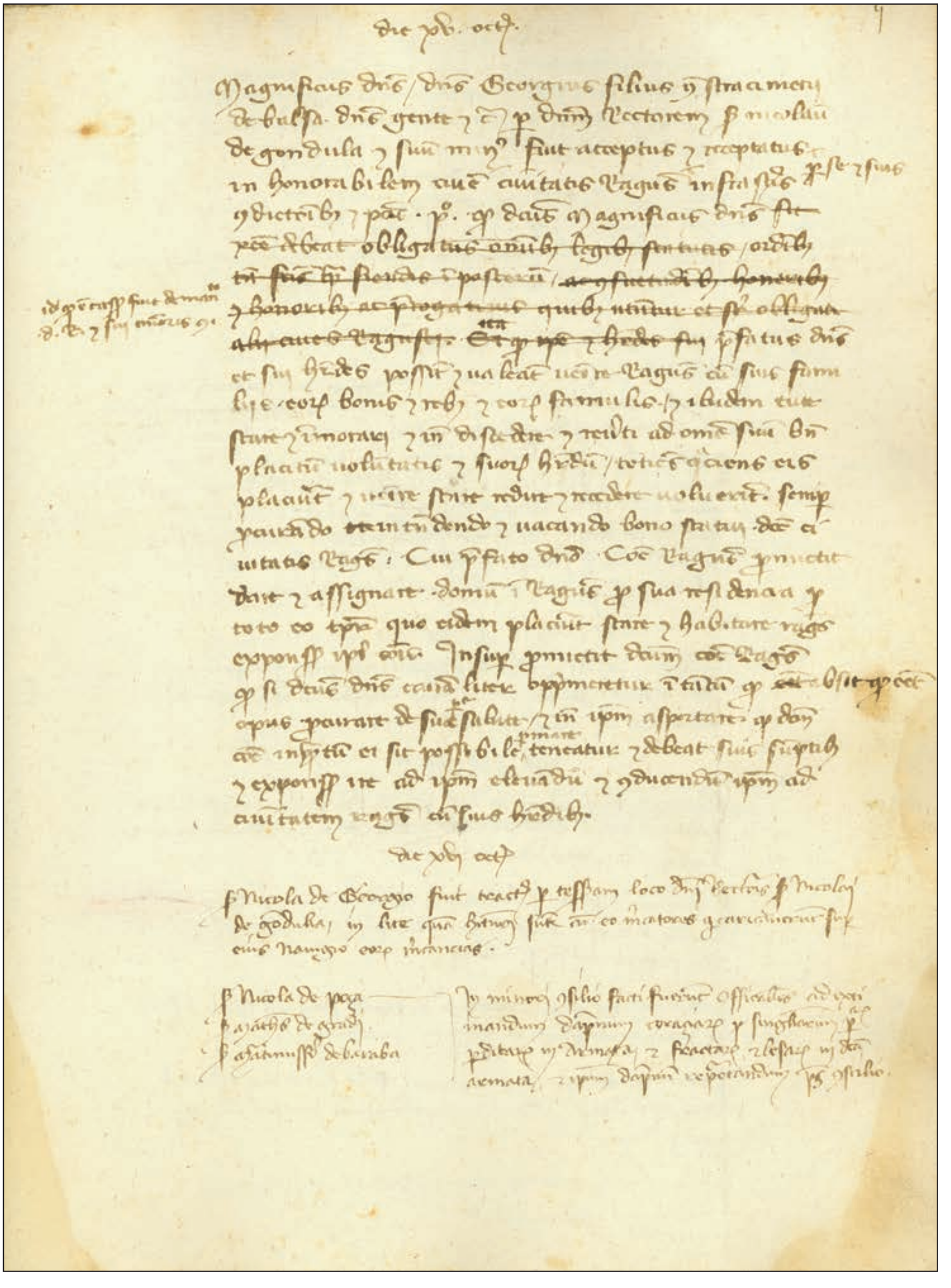

Fig. 3: Assignment of Dubrovnik citizenship to Đurđ II Stracimirović Balšić 1388 (DAD 2, Reformationes, book 28, f. 140v, 15. 10. 1388).

expected friendly support from its honourable citizens whenever needed, and in return, it provided refuge and other services. Đurađ and his descendants were given the opportunity to stay in the city. He also had a house at his disposal, with the right to stay at the expense of Dubrovnik if he had to leave Zeta in case of danger (Mijušković, 1961, 90–102; Janeković-Römer, 1993, 29–34; Jelčić, 2010, 186–187). The ruler of Zeta thus got a refuge for himself and his family in the city. We do not know which house he got and in which part of the city it was. It was probably some rented town house. With this diplomatic gift as an act of non-verbal communication, the city authorities expressed their gratitude, respect, and friendship on behalf of the authorities and the entire community.

MEDICAL SERVICES IN THE SERVICE OF DUBROVNIK DIPLOMACY – PROVIDING HEALTH CARE TO RULERS OF ZETA

Dubrovnik expressed its goodwill to the rulers of Zeta by sending a special doctor, thus also fostering good diplomatic relations and protecting trade privileges. On the other hand, the doctors could provide valuable information about political, economic, or health-related circumstances in Zeta. *Physicus Albertinus de Chamurata de Padua* had an important place in the good relations between Dubrovnik and Zeta. In May 1385, Balša II asked Dubrovnik authorities to send him a doctor (Jeremić & Tadić, 1939, 17). We do not know what condition he suffered from and whether the doctor from Dubrovnik was staying in Zeta. A few months later (18 September), Balša was killed in a clash with the Ottomans in the Saurian field near Berat.

At the end of spring 1387, Đurađ II sent a request for the city authorities of Dubrovnik to send him a doctor. On 28 March, the Major Council decided that Albertin had permission to go to Đurađ II for 20 days. He was promised a special per diem of two ducats, the usual salary, and expenses (Jeremić & Tadić, 1939, 17–18; Dinić, 1964, 316). We do not have any information on whether or not he actually conveyed any information during this visit.

In January 1389, Đurađ II asked again to be given a doctor who would provide health care for him and his family (Jeremić & Tadić, 1939, 17–18; Belicza & Blažina-Tomić, 1998, 208). The Minor Council approved his request (on 4 February) and granted permission to doctor Albertin to visit the ruler of Zeta again. The following day, the Major Council verified that decision (Dinić, 1964, 503). With this service, Dubrovnik authorities were building trust, expressing goodwill, and improving diplomatic relations. In January 1390, Stracimirović suffered from health problems, so he asked the city to send him medical help. The Minor Council decided to send him doctor Albertin (Lonza & Šundrica, 2005, 103). In early March 1403, the health condition of Đurađ II was very bad; he was unable to even get out of bed (Jelčić, 2010, 263). On 21 March 1403, the Archdeacon of Ulcinj went to bring one of the Dubrovnik state doctors to aid. Three days later, the Minor Council decided to send one doctor to Đurađ because of his illness. On 27

March, the Major Council accepted and confirmed that doctor Jakov de Salgeriis was to be sent to him, who was granted 10 days of leave. The Archdeacon of Ulcinj received a gift of five perpers in medication and wax (Jeremić & Tadić, 1939, 22). Despite the care provided by the Dubrovnik doctor, Đurađ II died in the first half of April 1403 (Milutinović, 1999, 206). Dubrovnik was informed of his death on 18 April. On the same day, the Minor Council gave instructions and sent envoys to Ulcinj to express condolences to his wife. The envoys expressed their condolences to the widow, saying that all his subjects and neighbours loved him and that Dubrovnik deeply mourned the death of their *good and special friend* (DAD 3; Jelčić, 2010, 264–265). Dubrovnik did not really mean what was written; they were using polite words to indulge his widow, concerned over his successor, how the change in Zeta would affect their interests, and how much they would have to bribe his successor.

DARILA DUBROVNIŠKIH ODPOSLANCEV ZETSKIM VLADARJEM IZ RODBINE BALŠIĆEV MED LETOMA 1360 IN 1403

Marijan PREMOVIĆ
Univerza v Črni Gori, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino,
Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Črna Gora
e-mail: premovicmarijan@yahoo.com

POVZETEK

Avtor v članku uvodoma predstavi zgodovinski kontekst in oriše odnose med Dubrovnikom in Balšići v obdobju med letoma 1360 in 1403. Nadalje izpostavi spremembe v medsebojnih odnosih in situacije, v katerih je ena od strani prosila drugo za pomoč ali uslugo, ter v tej luči interpretira izbiro (vrste in vrednosti) diplomatskega darila. Dubrovniške oblasti so darila manipulativno uporabljale kot strateška sredstva za doseganje pragmatičnih ciljev v določenem zgodovinskem trenutku. Razlogi, ki so vodili izbiro dubrovniških odposlancev v Zeto, so bile z delom pridobljene izkušnje in veščine, ki so jih posedovali v času izbire. Osrednji del članka je posvečen predstavitvi vrste daril, ki jih je Dubrovnik pošiljal rodbini Balšić od sredine 14. do začetka 15. stoletja. Izbira darila je bila rezultat in izraz prevladujočega okusa in mode tistega časa. Z njimi so Dubrovničani želeli vzbuditi čustven odziv v obdarjencih, jih razveseliti in si zagotoviti njihovo hvaležnost. Nadvse zaželeno in zato vladarjem Zete tudi najpogosteje podarjano darilo so bile tkanine. Darila so bila izbrana tako, da so potrjevala razlike med ravnmi v hierarhiji oblasti oziroma na nebesedni način posredovala informacije o položaju, ki ga je posameznik v vladajoči strukturi zasedal. Vsako posamezno darilo je tako treba obravnavati ločeno, na podlagi spremljanja seznamov daril, prejetih v daljšem časovnem obdobju, pa je mogoče sklepati o spremembah v položaju obdarjenca, tj. kakovosti odnosa med posameznim članom rodbine Balšić in Dubrovničani. Z denarnim darilom (15 perperjev), ki so ga slednji leta 1381 podarili Balši II, so želeli zaščititi svoje trgovce pred napadi, z dariloma sprtima rodbinama Balšić (30 perperjev) in Crnojević (15 perperjev) pa so poskušali zagotoviti mir in stabilnost v Zeti v dobro dubrovniške trgovine. Leta 1399 so mestne oblasti Dubrovnika zavrnile zahtevo Đurađa II glede poslov z družino Volzio, potem pa so ga pred vrnitvijo v Zeto nagradile s 100 dukati. Na ta način so želele ublažiti nezadovoljstvo zetskega vladarja nad neizpolnitvijo njegove zahteve. Denarna darila so bila pravzaprav podkupnine. Med zasedanjem Prizrena leta 1372 so dubrovniški trgovci podarili bratom Balšić štiri oklepe. Njihovo darilo je bilo diplomatsko sporočilo podpore Dubrovnika vladarjem Zete v njihovem osvajanju. Ko je leta 1389 Đurađ II Balšić prišel v Dubrovnik, so ga sprejeli z vsemi častmi. Dubrovniške oblasti so se svojemu gostu trudile zagotoviti udobje z dobro hrano: z jedmi iz teletine, govedine, svinine in perutnine, s svežim sadjem, izbranimi vini in podobnim. Analize podelitve dubrovniškega meščanstva pripadnikom rodbine

Balšić leta 1361 in 1386 kot darila kažejo na to, da je bilo za mesto sv. Blaža pomembno, da ima Balšiće za partnerje pri zagotavljanju varnega trgovanja. Diplomatsko darilo podelitve meščanstva je bil izraz hvaležnosti, spoštovanja in prijateljstva. Dubrovničani so z zagotavljanjem zdravstvenim uslug v letih 1385, 1387, 1389, 1390 in 1403 pomagali zetskim vladarjem ohranjati zdravje. S tem so izrazili svoje zaupanje in spoštovanje, negovali medsebojne dobre diplomatske odnose in ščitili svoje trgovske privilegije.

Ključne besede: darila, odposlanci, Dubrovnik, Zeta, Balšići, 14. stoletje

SOURCES AND LITERATURE

Belicza, B. & Z. Blažina-Tomić (1999): Dubrovački liječnici u službi dubrovačke diplomacije u srednjem vijeku i renesansi. In: Andrlić, M. & M. Valentić (eds.): Hrvatska srednjovjekovna diplomacija, Zbornik Diplomatske akademije 4. Zagreb, Diplomatska akademija Ministarstva vanjskih poslova Republike Hrvatske, 205–213.

Bergquist, M. & J. Ljungberg (2001): The power of gifts: organizing social relationships in open source communities. Info Systems J, 11, 305–320.

Berking, H. (1999): Sociology of Giving. Berlin, Free University.

Cavenaghi, J. A. (2016): Marcel Mauss and the cultural history: a contemporary rescue. Revista Brasileira de Pesquisa em Turismo, 10, 3, 459–474.

Ćirković, S., Božić, I., Bogdanović, D. & V. Đurić (1970): Istorija Crne Gore II/2. Od kraja XII do kraja XV vijeka. Crna Gora u doba oblasnih gospodara. Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore.

Ćirković, S. (1997): Dubrovnik i zaleđe u srednjem veku. In: Đokić, V. (ed.): Rabotnici, vojnici, duhovnici: društva srednjovekovnog Balkana. Beograd, Equilibrium, 47–55.

DAD, 1 – Državni arhiv u Dubrovniku, Lettere di Levante (Lett. di Lev., book 2, f. 28´v (29. 07. 1361.).

DAD, 2 – Državni arhiv u Dubrovniku, Reformationes, book 28, f. 140v (15.10.1388.).

DAD 3 – Državni arhiv u Dubrovniku, Lett. di Lev., book 4, f. 12v (18.04.1403.).

Dinić, J. M. (1964): Odluke veća Dubrovačke republike II. Beograd, Naučno delo.

Dinić-Knežević, D. (1982): Tkanine u privredi srednjovekovnog Dubrovnika. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti.

Dinić-Knežević, D. (1999): Zetski primorski gradovi u svetlu dubrovačkih izvora. In: Kovačević, B. (ed.): Srednjovjekovna istorija Crne Gore kao polje istraživanja. Podgorica, Istorijski institut Republike Crne Gore, 131–139.

Fletcher, C (2015): Diplomacy in Renaissance Rome: The Rise of the Resident Ambassador. Cambridge, Cambridge University Press.

Foretić, V. (1980): Povijest Dubrovnika do 1808. Deo 1, Od osnutka do 1526. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske.

Groebner, V. (2002): Liquid Assets, Dangerous Gifts: Presents and Politics at the End of the Middle Ages. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

Heal, F (2014): The Power of Gifts: Gift-Exchange in Early Modern England. Oxford, Oxford University Press.

Janeković-Römer, Z. (1993): Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbačenosti. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 26, Zagreb, 27–37.

Janeković-Römer, Z. (1996): Javni rituali u političkom diskursu humanističkog Dubrovnika. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 29, 68–86.

Janeković-Römer, Z. (1999): O poslaničkoj službi i diplomatskom protokolu Dubrovačke Republike u 15. stoljeću. In: Andrlić, M. & M. Valentić (eds.): Hrvatska srednjovjekovna diplomacija, Zbornik Diplomatske akademije 4. Zagreb, Diplomatska akademija Ministarstva vanjskih poslova Republike Hrvatske, 193–203.

Jelčić, J. (2010): Zeta i dinastija Balšića: dokumentovane istorijske studije. Podgorica, Matica crnogorska.

Jeremić, R. & J. Tadić (1939): Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II. Beograd, Centralni higijenski zavod.

Komter, A. (2007): Gifts and Social Relations: The Mechanisms of Reciprocity. International Sociology, 22, 1, 93–107.

Krekić, B. (1988): Cirkulacija informacija između Dubrovnika i Bosne u prvoj polovini XV vijeka. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine (Ekmečićev zbornik), 39, 50, 56.

Krizman, B. (1957): Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku. Zagreb, IBI.

Lazzarini, I. (2015): Communication and Conflict: Italian Diplomacy in the Early Renaissance, 1350–1520. Oxford, Oxford University Press,

Lévi-Strauss, C. (1950): Introduction to the Work of Marcel Mauss. London, Routledge.

Lonza, N. (1998): Ceremonijal Dubrovačke Republike. In: Berković, S. (ed.): Diplomacija Dubrovačke Republike, Zbornik Diplomatske akademije 3. Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova Republike Hrvatske – Diplomatska akademija, 169–175.

Lonza, N. (2009): Kazalište vlasti: Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću. Zagreb-Dubrovnik, Hrvatska akademija nauka i umjetnosti – Zavod za povijesne znanosti.

Lonza, N. (2011): Odluke dubrovačkih vijeća 1395–1397. Reformationes consiliorum civitatis Ragusii 1395–1397. Zagreb-Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.

Lonza, N. & Z. Šundrica (2005): Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392. Zagreb-Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.

Mallard, G. (2019): Gift Exchange: he transnational history of a political idea. Cambridge, University Press.

Manken, I. (1960): Dubrovački patricijat u XIV veku. Deo 1. Beograd, Naučno delo.

Maxson, J. B. (2017): Expressions of Power in Diplomacy in Fifteenth-Century Florence. In: Bornstein, D., Gaffuri, L. & J. B. Maxson, Turnhout (eds.): Languages of Power in Italy, 1300–1600. Brepols Publishing, 129–143.

Mijušković, J. (1961): Dodjeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem veku. Glas SANU, 9, Beograd, 89–130.

Milutinović, B. (1999): Borba Balšića sa Mlečanima za zetske primorske gradove. U: Kovačević, B. (ur.): Srednjovjekovna istorija Crne Gore kao polje istraživanja. Podgorica, Istorijski institut Republike Crne Gore, 199–227.

Mos, M. (2018): Ogled o daru: oblik i smisao razmene u arhaičnim društvima. Novi Sad, Mediterran publishing.

MR III (1895): Monumenta Ragusina: libri reformationum. T. III, A. 1359.–1364. Zagrabiae, Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium.

Neumann, I. B. (2021): Diplomatic Gifts as Ordering Devices. The Hague Journal of Diplomacy, 16, 1, 186–194.

Pedani, M. P. (2009): Ambassadors` travels from East to Venice. Annali di Ca' Foscari, 48, 3, 183–197.

Pešorda-Vardić, Z. (2012): U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku. Zagreb-Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Hrvatski institut za povijest.

Petrović, Đ. (1976): Dubrovačko oružje u XIV veku. Beograd, Vojni muzej.

Premović, M. (2018a): Trgovački odnosi Zete i Dubrovnika od 1385. do 1403. godine. Acta Histriae, 26, 3, 873–898.

Premović, M. (2018b): Politički odnosi Đurađa II. Stracimirovića Balšića i Dubrovnika (1385.– 1403.). Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 60, 85–117.

Premović, M. (2019): Ulcinjani u kreditnoj trgovini Dubrovnika u drugoj polovici XIV. stoljeća. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 61, 179–224.

Premović, M. (2020): Politički odnosi komuna Budve i Dubrovnika od 1358. do kraja XIV. stoljeća. Acta Histriae, 28, 4, 623–644.

Queller, D. (1967): The Office of Ambassador in the Middle Ages. Princeton, Princeton University Press.

Raukar, T. (1976–77): Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima. Historijski zbornik, 29–30, 139–149.

Rudić, S. (2008): Povelja Radiča i Stefana Crnojevića Dubrovniku 1395. godine. Stari srpski arhiv, 7, Beograd, 157–161.

Rudić, S. (2021): Balšići: gospodari Zete. Beograd, Centar za napredne srednjovekovne studije.

Sherry, J. F. (1983): Gift Giving in Anthropological Perspective. Journal of Consumer Research, 10, 2, 157–168.

Sindzingre, A. N. (2017): Understanding the Concept of Gift in Economics: Contributions from Other Social Sciences. Eidos, A Journal for Philosophy of Culture, 2, 4–20

Šekularac, B. (2011): Crna Gora u doba Balšića. Cetinje, Obod.

Šoljić, A., Šundrica, Z. & I. Veselić (2002): Statut grada Dubrovnika: sastavljen godine 1272. Dubrovnik, Državni arhiv.

Šoštarić, V. (2021): Dubrovački poklisari: u potrazi za novim teritorijima. Zadar, Sveučilište u Zadru.

Šundrica, Z. (2008): O darovima u dubrovačkoj diplomaciji. In: Stipetić, A. (ed.): Tajna kutija Dubrovačkog arhiva I. dio. Zagreb-Dubrovnik, Hrvatska akademija nauka i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti, 133–144.

Tadić, J. (1939): Promet putnika u starom Dubrovniku. Dubrovnik, Turistički savez.

Webley, P., Lea, S. & R. Portalska (1983): The unacceptability of money as a gift. Jornal of Economic Psychology, 4, 3, 223–238.

Tošić, Đ. (1995): Bosna i Turci od Kosovske do Angorske bitke. Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, 1, Beograd, 85–97.

Zovko, V. (2012): Diplomatske ovlasti kao preduvjet uspješnosti provedenih misija glede dubrovačkih teritorijalnih akvizicija. Miscellanea Hadriatica et Mediterranea, 1, 61–79.

Zovko, V. (2013): Diplomatski ceremonijal – Važan oblik komunikacije u pregovorima oko proširenja dubrovačkih granica. Radovi za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 55, 18–40.

Received: 2021-08-10 DOI 10.19233/AH.2021.25

CARE FOR MINORS IN MEDIEVAL TOWN STATUTES AT THE JUNCTURE OF THE HOLY ROMAN EMPIRE AND THE REPUBLIC OF VENICE, WITH A NOTE ON THE RECEPTION OF ROMAN LAW

Marko KAMBIČ
University of Ljubljana, Faculty of Law, Poljanski nasip 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: marko.kambič@pf.uni-lj.si

ABSTRACT

This paper analyses and compares statutory provisions on tutelage for minor children in the Venetian towns of Koper, Izola, and Piran, and compares them with the regulation of the town of Ptuj, which was part of the Holy Roman Empire. It draws on selected notations from the notary books of Piran and, indirectly, documentary sources from Ptuj that reflect the practice corroborating and illustrating findings concerning statutory law. Moreover, from a comparative perspective, the paper aims to establish how Roman law influenced the legal regulation of the care of minor children in the two neighbouring territories that differed in terms of tradition and administrative affiliation.

Keywords: children, tutor, guardian, tutela impuberum, cura minorum, pupillus, Gerhab Istra, statutes, Koper, Izola, Piran, Ptuj, Roman law, reception

LA TUTELA DEI MINORI NEGLI STATUTI DEI COMUNI MEDIEVALI AL CROCEVIA TRA IL SACRO ROMANO IMPERO E LA REPUBBLICA DI VENEZIA CON BREVE RIFERIMENTO ALLA RICEZIONE DEL DIRITTO ROMANO

SINTESI

Nel presente contributo si analizzano e altresì si comparano le norme statutarie previste per la tutela dei minori in epoca medioevale nelle città veneziane di Koper/Capodistria, Izola/Isola e Piran/Pirano, e quelle previste nella città di Ptuj/Poetovio, che faceva parte del Sacro Romano Impero. Si esaminano apposite notazioni emerse dai libri notarili di Pirano e indirettamente dalle fonti documentarie di Ptuj che riflettono la pratica di confermare e illustrare i risultati relativi al diritto allora vigente. Inoltre, si cerca di accertare in una prospettiva comparata come il diritto romano abbia influenzato la regolamentazione giuridica relativa alla tutela dei minori in due territori vicini, ma comunque diversi in termini di tradizione e appartenenza amministrativa.

Parole chiave: bambini, tutore, curatore, tutela impuberum, cura minorum, pupillus, Gerhab, Istria, statuti, Koper/Capodistria, Izola/Isola, Piran/Pirano, Ptuj/Poetovio, diritto romano, ricezione

INTRODUCTION

Until they are of full age, children are generally incapable or only partially capable of acting on their own behalf, which means that their parents must take care of them. In ancient patriarchal societies, this right and duty were mainly imposed on the father. Problems would arise if the father died before his children had reached full age as the latter were then left without the necessary protection. It was not only in the interest of the parents, the broader family, and the children themselves to take appropriate care of the latter and their property, but it was also in the interest of society and the governing authorities. From a historical perspective, such care is even more understandable as life expectancy was considerably lower in the past than today.

As a solution to this problem, the legal institution of the tutelage of persons below the age of puberty or, as it is known in Slovenian law, the guardianship of minors (although nowadays up to the age of 18), evolved.[1] In its various manifestations, this institution can be found in practically every community. Its roots can be traced back to ancient societies (cf. e.g. Yiftach & Faraguna, 2017), while it was further developed and perfected as *tutela impuberis* under Roman law. Subsequently, due to its quality and underpinned by medieval legal science, Roman law marked the development of this institution in several European medieval towns (cf. Pelz, 1966).[2]

"*TUTORS*" ACCORDING TO THE STATUTES OF PIRAN, KOPER, AND IZOLA[3]

Types of tutors

The oldest preserved revision of the Statute of Piran from 1307[4] stipulates, under the title "*De tutoribus pupillorum*", that the tutelage of children until they reach full age after their mother's death falls to the father unless the mother has appointed another tutor by testament and, vice versa, after the father's death tutelage falls to the mother unless the father has appointed another tutor by testament. It is also prescribed that the mother can perform the tutelage so long as she "leads a chaste

1 The term "guardianship of minors" was introduced into Slovenian territory only after World War II. It replaced the established term "tutelage of persons below the age of puberty" found in the Austrian Civil Code (1811). The difference between tutelage (*varuštvo*, *tutela*, *Vormundschaft*) and guardianship (*skrbništvo, cura, Kuratel*) and the related terminological issues are dealt with in: Kambič, 2012, 120–121; for the Roman law distinction between *tutela impuberum* and *cura minorum*, esp. 121–123. Please note that in this text *pupillus*, tutor, and the related male pronouns are used to refer to both male and female.

2 For more on the further development and modern Slovenian law, cf. Kambič, 2012, 118–120, 138–140.

3 In this section of this article, a modified part of the discussion in Kambič, 2012, is used.

4 I wish to stress that the Statute of Piran should not serve as a basis for chronological comparisons with other statutes simply because its first preserved revision is the oldest one of all. Such an assumption could lead to incorrect conclusions. Namely, other statutes saw nearly similar development as the Statute of Piran; however, the wording of the older revisions has not been preserved.

life as a widow".[5] If it is established in a procedure before the podesta that she was not leading a chaste life or had squandered the *pupillus*'s property or failed to duly perform the tutelage, her tutelage would be revoked and a more appropriate person appointed.[6] In the event both parents of a child had died and no tutor was appointed by testament, the Statute stipulates that the podesta would appoint a tutor by selecting the most appropriate person.[7]

Very similar provisions in terms of substance and language are also found in the Statutes of Izola (IZO 2, 24, 25) and Koper (KOP 2, 54, 55), except that both regulate this subject, which is covered in the Statute of Piran in a single article (*capitulum*), in two articles, namely for a deceased father separately from a deceased mother.[8] The two statutes also include in the article referring to tutelage following the death of the mother a provision on appointing a tutor should both parents die.[9] Similarly to the Statute of Piran, they emphasise that the public authority should appoint as a tutor a person who offers more and is more suitable (IZO 2, 25; KOP 2, 55). One may conclude that tutelage where several parties were interested was awarded following competitive bidding that determined who was willing to provide the most security.[10]

The described regulation shows that three types of tutors were known in these towns, namely the testamentary, the legitimate, and the magistrate-appointed tutor. It is worth noting that women also had the capacity to become a tutor,[11] which corroborates findings on the fairly equal private-law status of women and men in the Istrian communes (cf. Mihelič, 1978, 23–36; 1999, 329–348; Kambič, 2010, 769–788 (with bibliography)). The mother could not only become a tutor but could also exclude the child's father from this function by testament. This cannot be con-

5 "*Statuimus quod omnis genitor habeat tutelam filiorum et filiarum suarum, et bonorum suorum matre defuncta, nisi ab ipsa in ipsis bonis alius tutor fuerit constitutus, habeat pater filios suos cum bonis eorum in sua potestate donec uenerint ad etatem. Et conuerso mater mortuo patre filiorum suorum sit eorum tutrix, si pater eorum non statuerit in testamento alium tutorem, et habeat tutela eorum donec caste uixerit uiduata.*" (PIR 1, VII, 23)

6 "*Et si de uiccio incontinencie acusaretur, uel de lapidatione bonorum eorum*" (PIR 1, VII, 23).

7 "*Ille uero, qui remanserit defuncto patre et matre detur eidem pupillo tutor* (*de propinquis dicti pupilli* – added in subsequent revisions) *ad eius maiorem utilitatem per ipsum dominum potestatem Pyrani.*" (PIR 1, VII, 23) The subsequent revisions better explained the phrases "*ad eius maiorem utilitatem*": "*magis idoneis et meliorem prerogatiuam pupillo facere uolentibus*" (PIR 2, VII, 20 (actually 19)); "*et maiorem sibi prerogatiuam facere uolentibus*" (PIR 4, VII, 13). Cf. KOP 2, 55: "*plus offerenti*".

8 In contrast to those of Piran, the Statutes of Izola and Koper expressly indicate that both a relative or a non-relative can be appointed tutor by testament (*vel consanguineus, vel extraneus tutor*) (IZO 2, 24; KOP 2, 55). Cf. subsequent revisions of PIR 1, VII, 23 (*detur eidem pupillo tutor de propinquis dicti pupilli*).

9 The great similarity in the wording of the mentioned articles in the Statute of Izola and the Statute of Koper was already pointed out by Kos, 2006, 204–205.

10 Cf. KOP 2, 55: "*plus offerenti et magis ydoneo concedatur, dando bonam securitatem redende rationis sue tutele.*" For Trieste, "auctions" (i.e. competitive bidding) for tutelages are mentioned in: Mihelič, 1997, 90; Mihelič, 1999, 332; Mihelič, 2007, 21.

11 The Statute mostly uses the masculine and feminine forms concurrently (*tutor vel tutrix*). Twice the Statute of Koper even states "*tutor uel tutrix utriusque sexus*" (KOP 2, 57).

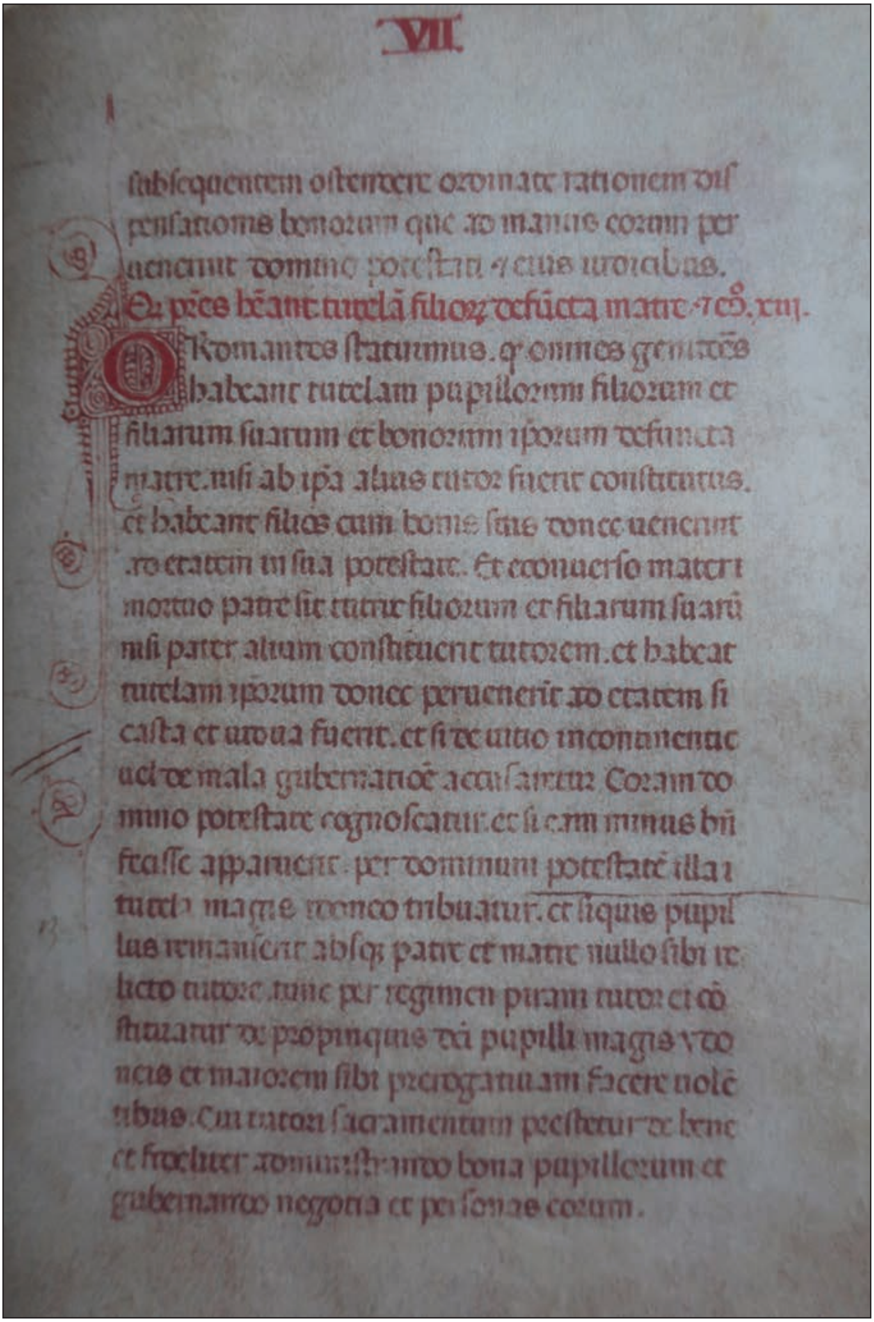

Fig. 1: Opening chapter on tutors. Statute of Piran from 1384; facsimile (Darovec, 2006).

sidered the emancipation of women in today's meaning of the word, as shown by the fact that the following condition was only applied to the mother as a tutor. She could perform the function of a tutor solely on the basis that she was leading a chaste life and had refused to remarry.[12] Moreover, the article about the mother as a tutor in the Statute of Piran also provided that her tutelage could be revoked if she was found to be unsuitable because she had squandered the child's property.[13]

The administration of property

The first, completely preserved revision of the Statute of Piran stipulates that a tutor must keep the *pupillus*'s property intact.[14] The same wording is found in both the Statute of Izola (IZO 2, 26) and the Statute of Koper (KOP 2, 57).

These provisions are important because they reflect the development of the legal nature of tutelage in the discussed period, showing how tutelage evolved from the private to the public sphere. In the first preserved revision of the Statute of Piran from 1307, the duty to preserve the *pupillus*'s property was only *ius dispositivum*, as the Statute lays down: "*nisi aliud esset dispositum inter eos*" ("except if it was regulated differently between them").[15] Something similar is contained in the second (1332) and third revisions of the Statute of Piran (1358): "*nisi aliud esset de ipsis bonis ordinatum*" where the word "*dispositum*" from the first revision is replaced by "*ordinatum*". The Statute of Izola (1360) clearly maintains this tradition as, besides the addition "*nisi aliud pactum vel dispositum intervenerit inter eos*", it puts the dispositive nature of the provision beyond any doubt: "*Quoniam lex pacto cedit et pacto lex omnis obedit*." ("Because the law is subordinate to an agreement and every law respects the agreement.") (IZO 2, 26). A different regulation is seen in the final, fourth revision of the Statute of Piran (1384), which transfers any deviation from the provision or any other regulation of the relationship to the absolute competence of the authorities: "*nisi iusta causa intervenerit cognita per dominum potestatem et iudices*" ("except if based on a justified reason recognised by the podesta together with the judges") (PIR 4, VII, 14). The latest, namely the Statute of Koper (1432), does not include any addition concerning the possibility of a different regulation of the tutor's duty to keep the *pupillus*'s property intact.

12 "[*D*]*onec caste uixerit uiduata*." (PIR 1, VII, 23). Almost literally the same can be found in: IZO 2, 25; KOP 2, 55.

13 PIR 1, VII, 23. By analogy and based on other provisions, this condition probably also applied to the father. Cf. IZO 2, 27. The Statute of Koper exempted the father from responsibility (*excepto patri*) in such cases (KOP 2, 57).

14 "[*T*]*enere in culmo sine lucro et dampno*" (PIR 1, VII, 24). The term "*in culmo*" can be translated as "in the best condition" or "in entirety". Perhaps the meaning of this term was also problematic for the Piranians and they supplemented the text in the fourth revision: "*in culmine tenere sine diminutione uel damno*" (PIR 4, VII, 14).

15 This formulation most likely referred to an order based on which the testator absolved the tutor from liability for any loss. See the term "*ordinatum*" in the later revisions of the statute.

Inventory

A tutor's next duty as found in the statutes of all three coastal towns is the duty to compile within 30 days an inventory of the *pupillus*'s entire property.[16] According to the Statute of Piran[17] and the Statute of Izola[18], whose wording is quite identical, a tutor had to execute a public document before a public notary, whereas in Koper a tutor had to compile two copies of an inventory, one being deposited with the *vicedominum* (KOP 2, 57).[19] The statutes determined a pecuniary penalty for tutors in breach of this provision. Furthermore, a pecuniary penalty was determined for a tutor who had concealed an inventory item. In such case, the tutor had to return to the *pupillus* all concealed items of property and their tutelage was revoked. According to the Izola and Koper statutes, the penalty amounted to 25 libras (IZO 2, 27; KOP 2, 57). The first completely preserved revision of the Statute of Piran stipulated that the amount of the penalty to be paid to the commune was determined at the podesta's discretion (PIR 1, VII, 25). The third and fourth revisions of the Statute of Piran laid down a penalty of 50 libras, half of which was paid to the commune and the other half to the *pupillus* (PIR 3, VII, 21; PIR 4, VII, 14). In addition to the amount of the penalty, the Statute of Piran differed from the other two in terms of the formal guidelines for carrying out the inventory.

The Statute of Izola, for example, requires a tutor to compile an inventory in the presence of two kinsmen of the *pupillus*. They must record in the inventory the age of the *pupillus* and his entire property, including movable property, which must be evaluated in monetary terms jointly by the tutor, the podesta's authorised representative, and two or three of the *pupillus*'s kinsmen. If there were no kinsmen, the Statute provides: "*faciat de auctoritate domini potestatis*" (IZO 2, 27), which may be understood as if the podesta as a public authority should in such a case ensure that the inventory reflects the actual state of the *pupillus*'s property, perhaps by imposing on his authorised person the duty to make an inventory or at least by appointing two trustworthy witnesses. A tutor is obliged to take care of the property in the inventory in line with the provisions of the Statute (IZO 2, 27).

Security

The security by which a tutor guaranteed to honestly perform his duty was only instituted in the Statute of Piran in the second entirely preserved revision.[20] The fourth revision is even more explicit about such security: "*Cui tutori sacramentum*

16 The third and fourth revisions of the Statute of Piran shortened the deadline for compiling the inventory to 15 days (PIR 3, VII, 21; PIR 4, VII, 14).

17 "[*O*]*mnis tutor et tutrix teneatur infra triginta dies uniuersa* (added in the next revision: *bona*) *pupillorum abreuiare, et aduentarium* (amended in the next revision to: *inuentarium*) *facere, et hoc pateat per publicum instrumentum.*" (PIR 1, VII, 25)

18 "[*O*]*mnis tutor vel tutrix teneatur infra XXX dies bona universa pupillorum suorum abreviari facere et de his omnibus inventarium facere ut per publicum pateat instrumentum*" (IZO 2, 27).

19 On the public notaries and *vicedomini* in Istrian towns, cf. Darovec, 2010, 789–822; Darovec, 2015.

20 "*Et tutoribus debeat dari sacramentum per dominum potestatem de bene administrando negocia pupillorum.*" (PIR 2, VII, 20 (19))

prestetur de bene et fideliter administrando bona pupillorum et gubernando negotia et personas eorum" (PIR 4, VII, 13). It is clear from this formulation how the tutor's duties were perceived. Namely, he guaranteed to "administer the *pupillus*'s property effectively and in good faith, take care of the *pupillus*'s affairs, and (also) his person".[21] The Statute of Koper is more concise about the security,[22] whereas the Statute of Izola does not contain any provision about this matter.

Account

The first entirely preserved revision of the Statute of Piran does not mention that a tutor should submit an account of the managed affairs at the end of the tutelage. Already the second revision exhaustively prescribed such accounting, clearly stipulating that a tutor must as soon as possible (*quam cicius poterit*) but no later than two months after the end of the tutelage compile and submit an account and hand over all of the property to the *pupillus*. A penalty of 25 libras was imposed for failing to comply with this provision (PIR 2, IX, 40; cf. PIR 4, VII, 15). Something similar is found in the Statute of Izola, under which a tutor, after the tutelage had come to an end, had to forthwith (*sine aliqua dilatione vel termini prolungatione*) hand over such property to the *pupillus*, namely, the real property improved and not deteriorated (*meliorata, non deteriorata*) and the movable property in undiminished value pursuant the inventory. The Statute of Izola does not explicitly mention that an account must be submitted (IZO 2, 27). The Statute of Koper briefly stipulates that a child of full age can request from the tutor an account and his property at any time within 10 years following the end of the tutelage (KOP 2, 57, 58). Conversely, the Statutes of Piran and Koper include special provisions on the method of delivering the property to the *pupillus* once the tutelage has ended (KOP 2, 57; PIR 4, VII, 15).

Termination of a tutelage based on the *pupillus*'s age and his legal capacity to act

Tutelage usually ended when the *pupillus* reached full age. In Piran, the full age of girls and boys was 12 and 14 years, respectively.[23] Under the Statutes of Izola and Koper, the age limit was higher, namely 14 for girls and 15 for boys (IZO 2, 28; KOP 2, 57). During the period of tutelage, *pupilli* were not allowed to legally bind themselves by entering into a contractual obligation or to alienate

21 The fact that a tutor must take care of the *pupillus*'s property and person is also seen in the formulations of other provisions, such as IZO 2, 24: "*pater tutelam filiorum suorum habeat et bonorum*", and also in the testamentary clauses (see below for examples).

22 "[*D*]*ando bonam securitatem redende rationis sue tutele pro ut domino potestati uidebitur expedire*" (KOP 2, 54).

23 The last revision of the Statute of Piran already uses the legal term "*legitime* [...] *aetatis*" (PIR 4, VII, 16; cf. Mihelič, 2011, 37).

Fig. 2: Portrait of the Vendramin Family by Titian; detail (National Gallery, London, UK).

their property.[24] They could only enter into legal transactions with their tutor's and the relevant authority's approval,[25] whereby the Statute of Izola expressly adds that the podesta must first establish that any sale would benefit the *pupillus*.[26] Otherwise, such a transaction was deemed invalid, and the other contracting party had to return the property to the *pupillus*.[27]

Despite the end of the tutelage, as a rule, former *pupilli* did not attain full legal capacity to act because the ban on assuming liability and alienating property continued to apply to them: in Piran, to girls up to 15 years of age and to boys up to 18 years of age (PIR 1, VII, 26); in Izola, both up to 18 years of age (IZO 2, 28); and in Koper both up to 20 years of age.[28] Until former *pupilli* reached the mentioned age limit, they held practically the same position in terms of their capacity to act as if they were still under tutelage. The third and fourth revisions of the Statute of Piran already designated these persons as "*minores*".[29] They were not allowed to legally bind themselves or alienate their property. In Izola and Piran, such a minor depended on the approval of the podesta (*licentia domini potestatis*) when concluding a legal transaction, whereas in Koper minors also depended on the approval of the relevant authority and two specially appointed relatives, who had to be stated in the transaction document (PIR 3, VII, 23; IZO 2, 28; KOP 2, 57).

Under the Statutes of Piran and Izola, in contrast to *impuberes* under tutelage, minors were allowed to enter into marriage and make a will "but in doing so they needed the approval of their (blood) relatives" (PIR 1, VII, 26; IZO 2, 28). The Statute of Koper differs inasmuch as it confers the capacity to enter into marriage and make a will on girls 13 and boys 14 years of age, even though the tutelage for girls and boys only ended at age 14 and 15, respectively (KOP 2, 57). The Statutes of Izola and Koper restrict disposition by testament even further as a *pupillus* could only make a will if his life was threatened by a disease (*gravatus infirmitate*) (IZO 2, 28; KOP 2, 57).

---

24 "[*N*]*ullus pupillus* [...] *possit* [...] *aliqua sua bona alicui uendere, donare, pignorare, uel alio modo alienare*" (PIR 1, VII, 26); "*aliquam rem mobilem vel immobilem vendere vel donare vel alicui obligare sive aliquo modo obligare*" (IZO 2, 28); "*nemo utriusque sexus possit se obligare uel bona sua mobilia et immobilia uendere, obligare uel modo aliquo alienare*" (KOP 2, 57).

25 "[*U*]*erbo tutoris et coram domino potestate*" (PIR 1, VII, 26); "*auctoritate tutoris et licentia et auctoritate domini potestatis et suorum iudicium*" (PIR 4, VII, 16); "*verbo tutoris et de verbo et auctoritate domini potestatis Insule*" (IZO 2, 28).

26 "[*C*]*ognito prius per potestatem quod illa res, que venditur, converti debeat in utilitatem pupilli.*" (IZO 2, 28)

27 "*Et si aliter facta fuerit* [...] *non ualeat, neque omnino teneat*" (PIR 1, VII, 26); "*et si aliter factum fuerit nullius ualoris existat, et quidquid emptor dederit amittat*" (PIR 4, VII, 16); "*Et talis alienatio vel obligacio careat firmitate*" (IZO 2, 28); "*Et aliter factum fuerit, omnino emptor qui emit uel obligationem receperit, amittat et talis uenditio, alienatio seu obligatio careat firmitate*" (KOP 2, 57).

28 The Statute of Koper nomotechnically shortened the rules without any consequences for the substance which is equivalent, including the mentioned differences, to that of the other two statutes (KOP 2, 57).

29 "*Minores uero annis decemocto masculi et femine quindecim non possint de bonis suis facere aliquam venditionem, dationem uel obligationem alicui persone.*" (PIR 4, VII, 16) Similarly: PIR 3, VII, 23.

Regulation under the Statute of Izola as another example of local specifics

The presented common characteristics of how tutelage was regulated in the statutes of today's Slovenian coastal towns reveal differences in certain elements. Besides these differences, the statutes include specific provisions not found in other statutes of the discussed towns, highlighting the fact that in every town the broader issue of tutelage was dealt with from a unique perspective, most probably one that stemmed from the most pressing problems in the community at the time. An example of such a regulation is found in the second volume of the Statute of Izola.[30] Its extensive Article 27 includes certain statutory provisions alongside provisions on inventory.

In the event a court ordered a tutor to pay the debt of a *pupillus* or his parents, the Statute prescribes that the tutor should pay it from the *pupillus*'s movable property.[31] If the latter was insufficient, a tutor could also sell any real property to repay the debt, based on the podesta's approval. He had to choose that item of real property that resulted in the smallest loss to the *pupillus* (*de bonis immobilibus ipsorum pupilorum minus damnoris*).[32] The care taken by the relevant authority to ensure that the tutor does not conceal the actual proceeds of an item sold that exceeds the amount of the debt is evident in the requirement that the tutor must record any surplus in the inventory of the *pupillus*'s property within 15 days of receiving payment for the property sold or otherwise face a penalty of 25 libras (IZO 2, 27).

In the same article, the *pupillus*'s property was further protected from the tutor by a provision that permitted the *pupillus* to request from the tutor, within 1 year of the end of the tutelage or of the day the tutor submitted the account to him, to return those items of the *pupillus*'s property which the tutor had purchased from him either by himself or through a third person, so long as the *pupillus* returned the proceeds to the tutor. If the tutor refused to do so, the podesta had to ensure that the items were returned and the proceeds reimbursed (IZO 2, 27). Any purchase agreement based on which the tutor could acquire the *pupillus*'s property was thus challengeable. The *pupillus* could also challenge any sale of his property to a third person whenever an item sold eventually ended up among the tutor's assets. In order to regain this property, he had to pay the tutor an amount equal to the proceeds of the sale of the item to the first buyer (IZO 2, 27).

30 As regards the Statute of Piran, I mention only the provision indicating that the tutor had the right of usufruct to the *pupillus*'s property: "*Et ipsi tutores habere debeant omnem usufructum et utilitatem de bonis, que ad eorum manus pervenerint, donec pupilli ad legitimam peruenerint etatem.*" (PIR 4, VII 7, 14) I shall not delve into the institution of *tutela (usu)fructuaria* in this article.

31 The statutes also contain provisions enabling a better legal standing in special cases for *pupilli* as debtors. Cf. e.g. IZO 2, 36, 80; IZO 1, V, 166, 174.

32 This probably included those items of real property that the *pupillus* could do without and whose value was proportionate to the amount of the debt (IZO 2, 27).

Highlights of Piranian practice

Given that the key statutory provisions on tutelage in the three coastal towns are basically very similar and that documentary sources for Izola and Koper are very scarce, the preserved Piranian material can serve as *pars pro toto* for establishing the practice in the other two neighbouring towns. The notations (*imbreviaturae*) of the Piranian testaments show that the appointment of tutors was a frequent element and, given the well-established clauses, also a typical one whereby the testators generally appointed the surviving spouse as the tutor.[33] This means that mothers were also often appointed tutors and that mothers as testators explicitly appointed their husbands (i.e. the children's father) tutors of their children.[34] There are also testaments where another person was appointed tutor even though the spouse was still alive. Let us consider some examples from the earliest preserved *imbreviaturae* written by Piranian public notaries in the last quarter of the 13th century.

Iohanes Ausillina appointed his wife Florita tutor of his children: "*Bona et pueros et puella dimisit et iudicavit tuturia uxoris sue Florite ad regendum bona et pueros et puellas, dum ad ettate plenisimam prouenerint.*" (Testament, 8 July 1285) (Mihelič, 1986, 69). Mateulda, the wife of Almerico Petrogna, appointed her husband the tutor of her children: "*Bona et pueros dimisit et iudicauit in tenuta et tutorie viri sui Almerici ad regendum bona et pueros, dum ipersis ad etatem plenisimam prouenerint.*" (Testament, 9 February 1290) (Mihelič, 2009, 80).

There could be several tutors at once, as, for instance, shown by the testament of the Piranian townsman Pellegrini, who appointed both his wife and his brother tutors of his daughter: "*Et bona et puella dimisit in tutoria uxoris sue Gafere et fratri suo Ade ad regendum bona et puellam dum ad ettatem plenisimam peruenerit.*" (Testament, 15 August 1285) (Mihelič, 1986, 77–78).[35]

At first glance, the *imbreviatura* in the testament of Artuico, son of Alberic de Artuico, appears unusual because it shows that the testator appointed his parents as the tutors of his children (*Et dimisit bona et puero et puelle in potestate et tutoria patri sui et matri sue Isocte ad regendum bona et pueros, donec ad ettatem plenisimam peruenerint*) (Testament, 26 January 1287) (Mihelič, 1986, 145–146), even though his wife was still alive and the testament entitled her to certain benefits.[36] The reason for appointing only the testator's parents as the tutors is revealed once the whole *imbreviatura* is read. Namely, the testator co-owned property with his father and mother (*omnium bonorum mobilium et inmobilium, quae nunc posidet cum patre et matre sua*). Moreover, the testament stipulated

33 See the *imbreviaturae* of the testaments in: Mihelič, 1984; 1986; 2002; 2006; 2009; 2016; 2018.

34 As regards women as tutors, grandmothers were also appointed.

35 Mihelič, 1986, 77–78. Cf. Mihelič, 2018, 131 (Testament, 25 December 1302: "*Item dimissit tutorum et suos fidelles comissarios de se et filiorum suorum uxori sue Romedie et Andrea fratri suo*").

36 Cf. Testament, 6 September 1308 (Mihelič, 2018, 142–143) where the appointed tutor of the children after the death of the testator was first her mother and then her husband ("*Item dimisit suis fideles comisariis et tutores filiorum et filiarum suarum domina Suriana mater sua et Venerio Gallo viro suo*").

that in the event all children died before reaching full age, their property would belong to the testator's parents, i.e. the children's tutors (*Et si omnes deceperit sine ettate, tunc dicta bona uertetur patri mei Alberici et metris mee Isocte*). The testator also instructed that in the event his daughters married, their inheritance would belong to his son. The testamentary clauses from the mentioned notation reflect an older regulation whereby the property was still tied to the family.[37] In the preserved sources, testaments where the husband did not appoint his wife the tutor of their children are scarce.[38]

Apart from the *imbreviaturae* of testaments, the practice related to statutory provisions is reflected in the preserved inventories of the *pupillus*'s property, contracts entered into by tutors on behalf of their *pupilli*, and the notes on disputes before a podesta about a *pupillus*'s property (cf. Mihelič, 2007, 26).[39] Shedding some light on the practice, the described material is chiefly important for two reasons. On one hand, it confirms that the provisions on tutelage were actually implemented, while, on the other, the *imbreviaturae* from the last quarter of the 13th century indicate that the regulation of tutelage existed – at least as far as the appointment of testamentary tutors and the linked relative equality between husband and wife (i.e. father and mother) – already before it is evidenced in the first completely preserved Statute of Piran from 1307, which, of course, is not surprising.

The reception of Roman law

When comparing the regulation of tutelage in the statutes of the coastal towns with Roman law, it can immediately be established that the latter considerably influenced such regulation; this is demonstrated by the following, besides the Latin terminology that complies with the Roman law sources: the types of tutelage, the priority of testamentary tutors over other tutors, the right of a mother to become the tutor of her children on the condition that she does not remarry, the duty to compile an inventory of the *pupillus*'s property, the possibility of the revocation of a tutelage in the case of a tutor's misconduct, the restriction of the disposal of a *pupillus*'s property subject to the relevant authority's approval, the duty to administer the property with due care and, under the Statutes of Piran and Koper, the security provided by the tutor.[40]

In addition to the Roman law roots, the provisions of all three statutes reflect the local specifics, which is not unusual. Despite recognising the authority of common law, a generally accepted belief applied, namely that statutory law holds precedence

37 For more details, cf. Kambič, 2010, esp. 784.

38 For example, Mihelič (1978, 31–32, n. 95) mentions a testament where the father appointed his parents as the tutors even though the child's mother was still alive. In this case, which Mihelič views as quite exceptional, the mother reached a judgement with the court that she could take care of the child until the age of 2 years. She also received compensation for food and costs from the child's property.

39 For examples of an inventory, cf. Mihelič, 2006, 151–152; 2013, 30–41.

40 Regarding the basics of the Roman law regulation of tutelage, cf. Kambič, 2012, 121–127.

Fig. 3: Mother with child in front of a judge. Illumination from the manuscript of the Justinian's Digest; Bologna, around 1300 (Ebel, Fijal & Kocher, 1988, 85).

over common law.[41] A typical example of such a regulation according to all the statutes is a legitimate tutelage. In contrast to Roman law, only the child's parents could be legitimate tutors. Unlike Roman law, tutelage in Izola, for example, ended at the age of 14 for girls and 15 for boys.[42] The former *pupilli* remained under some kind of guardianship until they reached a specific age, which indicates the idea of the Roman *cura minorum* even though the age limit was lower than under Roman law (25 years) in all of the discussed towns.

In spite of the locally specific provisions, the regulation of tutelage under the statutes examined may be considered the result of early reception.[43] This is also congruent with the then general development tendencies as the influence of Roman law on the institution of tutelage can be detected in many other towns.[44] We note that the same or a very similar arrangement of tutelage as found in what are today the Slovenian coastal towns was also in place in other Istrian towns under Venetian rule.[45]

"*GERHAB*" ACCORDING TO THE STATUTE OF PTUJ

Introductory remarks

Ptuj is one of the few Slovenian inland towns that received written law in the form of a statute and not as privileges, as was common in most other inland towns. The Ptuj municipal law not only applied to Ptuj but was also bestowed on some other towns in Styria and even Carniola (Simič, 1998, 45). In the discussed period, Ptuj was a town of the Prince-Archbishopric of Salzburg, part of the Holy Roman Empire.

---

41 Roman law was only applied subsidiarily where the domestic, local, or particular law lacked an appropriate provision (*Ubi cessat statutum, habet locum ius civile*). For the hierarchy of the rules, cf. Bellomo, 1995, 78, 151–152. For an example regarding Piran, cf. Kambič, 2010, 771, n. 10.

42 Nevertheless, at the age of 14 they could enter into a valid marriage and, in exception, make a will with the approval of their relatives, which complied with Roman law at least to some extent.

43 The same conclusion has already been reached regarding inheritance law (cf. Kambič, 2005, 93–95).

44 Cf. Coing, 1985, 256, n. 5–6, where a typical example is the Venetian Statute of 1242. Although the influence of learned law is obvious from the glosses in the statute, in our opinion it is not possible to talk about the broad reception of Roman law. See the scarce provisions on tutelage in the second volume of statutes (Cessi, 1938, 102–104). A more extensive reception subsequently occurred in Venice. After an examination of the Statute of J. Tiepolo from 1242, the assumption that the Venetian statutory regulation of tutelage had to be respected in towns under Venetian rule while compiling statutes could not be confirmed. For the basic characteristics of the subsequent regulation of tutelage in Venice, cf. Manin, 1848, 29–31.

45 A brief summary is found in, e.g., Mogorovič Crljenko 2011, 149–151. Cf. Margetič 1996, 198–200, 256; for Reka/Fiume, cf. Karbić, 2011, 127–128. See also: Statute of Buzet (1435), 96–103, Statute of Vodnjan (1492), II, 20; Statute of Umag (1528), III, 39–43. The latter corresponds almost literally to the last revision of the Statute of Piran from 1384, along with the alphabet acrostic. As to the acrostic, cf. Pahor, 1997/80, 148; Kambič, 2007a, 151–152; 2007b, 136.

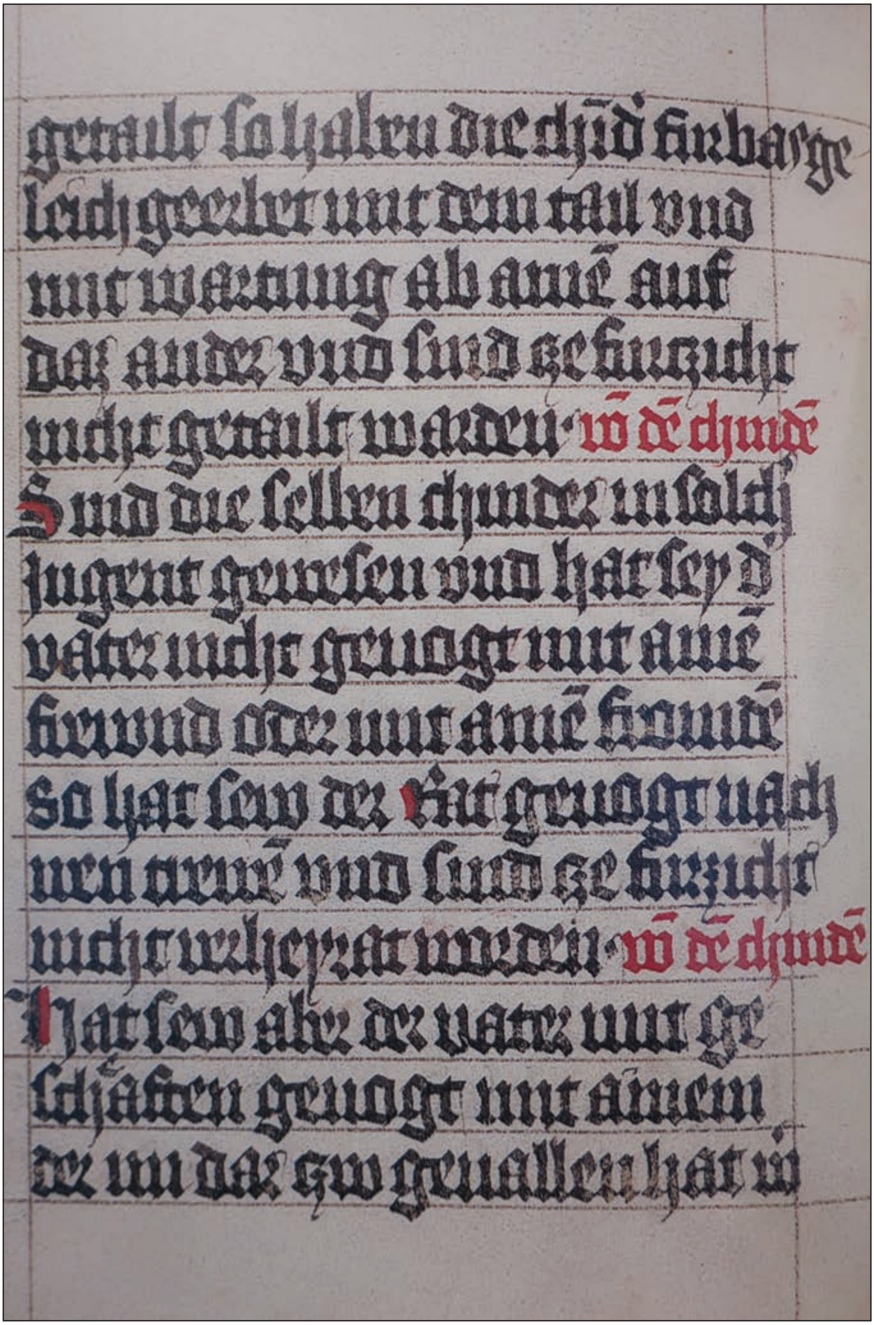

gewalts sol halten die chind sin bas ge
leich geerbet mit dem tail vnd
mit wartung ab ainē auf
das ander vnd sind ze furzicht
nicht gewailt werden · wā dē chindē
Sind die selben chinder in solich
iugent gewesen vnd hat sey d'
vater nicht geuogt mit ainē
frewnd oder mit ainē frowē
so hat sew der Rat geuogt nach
irn triwē vnd sind ze furzicht
nicht verheyrat werden · wā dē chindē
hat sew aber der vater mit ge
schaften geuogt mit ainem
der im das zw geuallen hat vn

Fig. 4: Article on tutors, Statute of Ptuj from 1376; facsimile (Masten, 1998).

The first Statute of Ptuj, issued in 1376, was later replaced by a second one in 1513. Although the second is considerably more comprehensive than the first one, it merely standardises in greater detail and more extensively the already established institutions, thereby mainly failing to introduce any substantive novelties. The first Statute of Ptuj is interesting for the purpose of this paper because it enables a comparison with the almost contemporaneous Statute of Izola from 1360 and the final revision of the Statute of Piran from 1384.[46]

Types, administration of property, inventory, and account

The first Statute of Ptuj dedicates four articles to tutelage. Compared to the statutes in the coastal towns, the regulation is quite modest and incomplete.[47] All provisions on tutelage are entitled "On children" (*Von (den) Chindern*) and form part of inheritance law provisions with the same title, whose starting point is the existence or non-existence of a testator's children. It appears that the fundamental substance of the articles on tutelage mainly answers the question of who can become a tutor and in what way, whereas all other questions seem to be subordinate thereto in terms of legal drafting.

The first two provisions on tutelage (Articles 144 and 145)[48] reveal that a child's tutor was appointed by the child's father by means of a legal transaction (*mit geschåͤften*). It is stipulated that a father was allowed to appoint as tutor a person who was not a relative (*gewogt* […] *mit ainem frewnd oder mit einem fromden*). The Statute, therefore, shows that a father could choose a tutor at his own discretion, and could thus appoint either a relative (*frewnd*) or a person other than a relative (*fromde*) even if relatives were available (PT 1, 144).[49] When a tutor was not appointed by the child's father, the town council had the duty to do so (PT 1, 144). We may conclude from the wording of Article 145 that the Statute obliged the tutor to act with due care (*der selb hat die chinder gehandelst nach seinen trewen*).

The next two provisions stipulate a specific situation. In the event a tutor dies before his *pupillus* has reached the age of puberty, the tutor is allowed to appoint

46 For a comparative analysis of the inheritance law provisions of the Statutes of Piran and Ptuj, cf. Kambič, 2007a; 2007b.

47 The rest of tutelage was very likely governed by common law, which, unfortunately, lacks any sources. The Statute probably regulated only what was considered most important or what could be contestable.

48 "*Sind die selben chinder in solcher jugent gewesen und hat sey der vater nicht gewogt mit ainem frewnd oder mit einem fromden, so hat sew der rat gevogt nach iren trewen und sind cze furzicht nicht verheyrat worden.*" (PT 1, 144) "*Hat sew aber der vater mit geschåͤften gevogt mit einem, der im darczw gevallen hat, wer der halt gewesen ist, der selb hat die chinder gehandelst nach seinen trewen.*" (PT 1, 145)

49 This is indirectly confirmed by the last part of PT 1, 146. The term *fromde* might also be interpreted as someone not related to the *pupillus* in the sense of the closest relative under the father's paternal power (cf. Simič, 1983, 131–132).

another tutor at his own discretion, without the approval of the child's relatives.[50] If the tutor dies without having first appointed another tutor for the child, a tutor must be appointed by the town council.[51] The latter was also allowed to appoint a tutor at its own discretion, taking the child's best interests into account, as the provision stipulates that it should appoint a tutor "in its honesty" (*nach iren treuen*), whereby the tutor was not necessarily a relative of the child. Furthermore, the mentioned article adds that every tutor, whether related to the child or not, is responsible to the council regarding the children's property (*dem rat muͤssen verantwurten der chinder hab*) (PT 1, 147).

As we can see, the first Statute of Ptuj regulates tutelage very basically, concerning the origin, duty of careful conduct, and accountability of the tutor (to the town council), yet even these provisions are quite modest.

The second, 137-year-younger Statute of Ptuj still regulates this matter within the inheritance law provisions, except that it is now condensed in a single article entitled "On tutors" (*Von der gerhabenn*) (PT 2, 63). Other than the modified wording, there are no particular substantive changes in the article. The difference compared to the first Statute is only the option of appointing several tutors. Still, we come across an important novelty towards the end of the second statute, in Article 203 entitled "On making an inventory of the property left" (*Von verlassner gueter inventierung*).[52] The article stipulates the obligation of the judge and the town council to ensure, prior to surrendering the property to the tutor's administration, that a trustworthy inventory of the property be made and saved, with the explanation that minor heirs will know what to request from their tutors upon reaching full age (PT 2, 203).

The influence of Roman law

The reception of Roman law in the civil law provisions of the first Statute of Ptuj from 1376 was already discussed by Kranjc (Kranjc, 1997a; Krajnc, 1997b). Based on Coing's general observation that tutelage was subject to reception relatively early

50 "*Ist aber derselb gerhab und inhaber mit dem tod abgangen, ee daz die chinder darczw chomen sind, das sie eins vogtz geraten moͤhten, der selb gerhab hat sew wol muͤgen vogten mit einem andern, wer im darczw gewallen hab, und hat darczw nicht bedurffen der frewnt willen.*" (PT 1, 146)

51 "*Ist aber der selb gerhab abgangen und hat die chinder nicht gewogt, so hat sew der rat gevogt nach iren trewen recht alz vor. Der selb gerhab, den der rat darczw genomen hat, er sei frewnt oder froͤmder gewessen, hat dem rat muͤssen verantwurten der chinder hab, untz daz die chinder czw in selb chomen sind.*" (PT 1, 147)

52 The article refers to a decedent's estate in the case of minor heirs as well as to property without an heir or a known owner. We refer only to those parts that are relevant to tutelage: "*Geet ain burger oder inwoner der statt Pettaw mit tod ab, der unvogtper erben hinder sein verlasst* [...] *so sollen richter unnd rat desselben gelassen hab* [...] *bewarn und versenetirn lassen und* [...] *gerhaben* [...] *nit ee eianntwurten, sy hietten dann die vor aygenntlich beschriben und in ain glawbwidrig inventari precht. Dasselb inventari sollen richter unnd rat behallten, damit die unvogtpern erben zu iren vogtpern jarn an yr gerhaben yre gueter nach solhem inventari wissen ze erfordern*" (PT 2, 203).

on (Coing, 1985, 255–257), Kranjc is not surprised by the similarity between the provisions of the Statute of Ptuj and Roman law (Kranjc, 1997a, 238). In his opinion, four articles that stipulate tutelage law "show fairly characteristic traits of Roman tutelage" (Kranjc, 1997a, 237). While comparing the mentioned provisions with Roman law, he emphasises the substantive equality of Roman law and the Statute of Ptuj, treating any potential differences as merely "ostensible" (Kranjc, 1997a, 238). He characterises both types of tutors in the Statute of Ptuj, namely a testamentary tutor (*tutor testamentarius*) and that appointed by the relevant authority (*tutor dativus*), as being typical of Roman law (Kranjc, 1997a, 238). He considers the fact that, according to the Statute of Ptuj, a testamentary tutor may, in his own testament, appoint a new tutor for his *pupillus*, to only be an ostensible difference with Roman law and based on inventive interpretations establishes "perfect congruity" between Article 146 of the Statute of Ptuj, which stipulates this matter, and Roman law (Kranjc, 1997a, 238). Similarly, regarding Article 147, which stipulates a tutor's duty to be accountable to the town council, he establishes "merely an ostensible difference" with Roman law, as in his words the regulation of a tutor's responsibility in the Statute of Ptuj and in Roman law was "substantively equal" (Kranjc, 1997a, 239). With the assertions as to the regulation of tutelage stated above, Kranjc negates the findings of the Austrian historian Baltl, which was also accepted by Wesener, namely that the provisions of the Statute of Ptuj fell completely within the scope of "German law" (Baltl, 1962, 32–33; Wesener, 1989, 34–35).

In our opinion, the similarity of the regulation of tutelage according to the Statute of Ptuj and under Roman law is fairly indirect. To some extent and roughly, the provisions are reminiscent of Roman law, yet the similarities can hardly be ascribed to the direct influence of Roman law, nor can one claim complete congruity with Roman law.[53] Even if there is a potential similarity or congruity of solutions with various Roman law sources, especially as a result of very creative interpretation, this cannot in itself be an argument for the reception of Roman law. Another problem with establishing the influence of such reception in tutelage law is that, similar to, e.g., intestate inheritance, tutelage is also stipulated by provisions that can be considered traditional, in the sense that we come across substantively equivalent or very similar provisions in different periods and different societies in a similar development phase. They somewhat represent natural laws that emanate from the most rational or self-evident reaction to a concrete situation.[54]

We could say that the ideas of so-called learned law, adjusted to local specifics, probably helped strengthen the position of public authority in tutelage matters[55] and restrict the role of relatives. This indicates some loosening of familial ties within

53 In his general conclusion about the influence of Roman law on the civil law provisions of the Statute of Ptuj, Kranjc was also somewhat reserved about the direct influence of Roman law (Kranjc, 1997a, 241–242; Krajnc, 1997b, 575).

54 For inheritance law, cf. Kambič, 2007, 141.

55 The tutor is held accountable to the town council.

Fig. 5: Verdict in a dispute concerning tutelage. Illumination from the manuscript of the Justinian's Digest; Italy, 14th century (Ebel, Fijal & Kocher, 1988, 7).

society. As is evident from the special emphases in certain statutory provisions, a father, tutor or authority could, at their discretion, appoint a tutor without any obligation to consider the child's relatives.[56] Perhaps this course was also taken by regulations that failed to introduce statutory tutelage, which under Roman law was performed by the closest relative in the event a tutor was not appointed by testament.[57] The specifics of the social circumstances are also reflected in the right of the tutor appointed by the father to appoint a new tutor in their testament, as well as the fact that the Statute of Ptuj mentions the mother neither as a person who can appoint a tutor nor as an appointed tutor.

The only relatively solid indicator of reception is the provision added in the second Statute of Ptuj that stipulates that, prior to appointing a tutor, an inventory of the *pupillus*'s property must be taken.[58] As for the rest, the second Statute, despite its relatively late year of issuance with respect to the first one, does not bring about any novelty in terms of reception.

It thus seems probable that, regarding tutelage, the Statute of Ptuj assumed[59] another legal source created under the indirect influence of learned law, which was, as was often the case, adjusted to the specifics of the then social conditions.

Finally, the fact that the regulation on tutelage in the Statute of Ptuj is far from being completely in line with Roman law is evidenced by the provision which stipulated that a testament was only valid if the testator did not leave any children.[60] This provision is corroborated by the preserved testamentary documents from Ptuj as they all demonstrate that the testators did not have any living children.[61] Therefore, a tutor appointed by the child's father, under the Statute of Ptuj, cannot be termed a testamentary tutor (*tutor testamentarius*) in the sense of Roman law. In Ptuj, the child's father appointed a tutor by means of another legal transaction, termed *Geschaͤft* in the Statute, and not by a testament within the meaning of Roman law.[62]

CONCLUSION

After comparing the provisions on tutelage in the above-mentioned statutes of what are today Slovenian coastal towns with those in the Statute of Ptuj, we can reiterate what we have already established in an earlier study contrasting the inheritance law provisions of the Statutes of Ptuj and Piran (Kambič, 2007, 150–151). Municipal statutes reflect social conditions in the relevant territory. From this perspective, we

56 A similar emphasis is also found in the Statutes of Izola and Koper (*vel consanguineus, vel extraneus tutor*) (see footnote 8).

57 In those societies where it was applied, this was, as a rule, the closest relative; in coastal towns, the father or the mother.

58 An expression from Roman law (*in ain glawbwidrig inventari precht*) was already used (PT 2, 203).

59 Kranjc (1997, 241) also mentioned this as a possibility in the conclusion of his paper.

60 For more, cf. Kambič, 2007a, 135–136; 2007b, 120–121. Such regulation was also valid in the broader territory.

61 None of the preserved testaments includes the appointment of a tutor.

62 For more on the topic of last wills in Ptuj, cf. Kambič, 2007, 136.

may say that the statutes of the coastal towns, on one hand, and the Statute of Ptuj, on the other, regulate two communities in a slightly different phase of development, characterised by different cultural, legal, and administrative environments.

The statutory regulation of tutelage law re-affirms the fact that the law developed faster in the coastal towns and was higher in quality than those in the inland towns. Besides their more complex social conditions, this was substantially a result of Roman law, i.e. learned law, and its protagonists.[63] Already the first, completely preserved revision of the Statute of Piran from 1307, for example, was on a higher level than the first Statute of Ptuj, written nearly 70 years later. The same applies to the second Statute of Ptuj issued already at the beginning of the Early Modern Period, i.e. more than 200 years after the Statute of Piran. If coastal statutes or their revisions, emerging from the second half of the 14th century on, are included in the comparison, the difference becomes all the more evident. Statutory law in Ptuj over the 137 years from the first to the second statute practically did not change in terms of content. More than two centuries had to pass before the norms of the written law valid in Ptuj achieved the level of those in the mentioned coastal towns, at least as far as the completeness of the regulation is concerned.

Thus, Roman law could leave its mark in those environments where the socio-economic conditions required for its enforcement were ripe. Only in such an environment could a learned lawyer ensure that the law supported and even accelerated the development of social relations, Even by accepting the quite plausible hypothesis that somebody who knew Roman law was behind the civil law norms of the Statute of Ptuj, we must realise that he could not introduce legal norms that failed to consider the reality of the then society. Even in coastal towns where the influence of learned law was evident, a considerable amount of local specifics was preserved, which, in terms of the hierarchy of legal rules, held priority over common law, as was also the case in other parts of Europe.

The influence of learned law on the statutes of the discussed coastal towns is thus primarily seen in their content. It is reflected in the direct introduction of Roman law rules, i.e. the rules of Justinian law, as well as the adoption of solutions that are not a direct result of Justinian legislation, but a product of the science of *ius commune*. Contrary to the law contained in the statutes of the coastal towns, such a strong influence cannot be confirmed in the provisions on tutelage in the Statute of Ptuj.

Apart from the mentioned substantive influence, the sophistication of the learned law in the statutes of the coastal towns is also perceived in formal terms. In contrast to both Statutes of Ptuj, this is mainly seen in the more sophisticated legal drafting, systematics, abstractness, clarity, and elegance. To a great extent, the credit for all of the above goes to the learned lawyers who drafted the statutes.

63 The acceleration of reception in the mentioned coastal towns was mainly due to the fact that at the end of the 13th century they came under the Venetian rule. Municipal magistrates and notaries were an important factor in such reception. For criminal law, cf. e.g., Povolo, 2015, 195–244.

SKRB ZA NEDORASLE OTROKE PO STATUTIH SREDNJEVEŠKIH MEST NA STIČIŠČU SVETEGA RIMSKEGA CESARSTVA IN BENEŠKE REPUBLIKE S KRATKIM OZIROM NA RECEPCIJO RIMSKEGA PRAVA

Marko KAMBIČ
Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, Poljanski nasip 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: marko.kambič@pf.uni-lj.si

POVZETEK

Po Piranskem, Izolskem in Koprskem statutu sta smela varuha otroku z oporoko določiti oče in mati. Če tega nista storila, je varuštvo po očetovi ali materini smrti pripadlo preživelemu staršu. Kadar ga več ni bilo, je varuha določil podestat, pri čemer je imel prednost tisti kandidat, ki je ponudil najvišjo varščino, s katero je jamčil, da bo pošteno opravljal svojo dolžnost. Varuh je moral varovančevo premoženje ohraniti neokrnjeno. V določenem roku ga je bil dolžan popisati, če tega ni storil ali če je pri tem kaj utajil, je bil kaznovan, zaradi utaje so mu varuštvo tudi odvzeli. Po koncu varuštva je moral varuh predložiti obračun poslov, ki jih je sklepal za varovanca ter mu prepustiti celotno premoženje. Varuštvo se je praviloma končalo z varovančevo polnoletnostjo (v Piranu in Kopru z 12. letom za deklice, s 14. letom za dečke; v Izoli s 14. letom za deklice in s 15. letom za dečke). Dokler je varuštvo trajalo, se varovanci niso mogli sami veljavno zavezati, niti niso mogli odsvajati premoženja. Pravne posle so lahko sklepali le s soglasjem varuha in oblastnega organa. V nasprotnem primeru je bil tak posel neveljaven, in sopogodbenik je moral premoženje vrniti varovancu. Kljub končanemu varuštvu nekdanji varovanci načeloma niso postali polno poslovno sposobni, dokler niso dosegli določene dobe (v Piranu dekleta 15. leto in dečki 18. leto; v Izoli oboji 18. leto; v Kopru oboji 20. leto). Zelo podobna ureditev varuštva kot v omenjenih mestih je veljala tudi v ostalih istrskih komunih pod beneško oblastjo. Kljub nekaterim lokalno specifičnim določilom jo lahko brez dvoma štejemo za rezultat zgodnje recepcije rimskega prava. Ptujska statuta varuštvo urejata zgolj v najosnovnejših potezah in zelo skopo. Otroku je varuha lahko postavil oče s pravnim poslom, ki ni imel značaja rimskega testamenta. Za primer, če bi varuh umrl, še preden bi varovanci dorasli, je smel varuh po svoji prosti volji, brez soglasja otrokovih sorodnikov, postaviti drugega varuha. Če je otrok ostal brez varuha, mu ga je določil mestni svet. Varuh je bil zavezan k skrbnemu ravnanju in je odgovarjal za premoženje otrok mestnemu svetu. Drugi Ptujski statut dodaja še varuhovo dolžnost, da sestavi popis varovančevega premoženja. Razen slednjega, določila obeh Ptujskih statutov ne kažejo neposrednega vpliva recepcije. Statutarna ureditev varuškega prava potrjuje dejstvo, da je bil pravni razvoj v obalnih mestih na Slovenskem, ki so bila v obravnavanem obdobju pod beneško oblastjo, praviloma hitrejši in kvalitetnejši kot v celinskih, ki so pripadala Svetemu rimskemu cesarstvu. K temu je bistveno doprineslo rimsko pravo.

Ključne besede: otroci, varuh, skrbnik, tutela impuberum, cura minorum, pupillus, Gerhab, Istra, statuti, Koper, Izola, Piran, Ptuj, rimsko pravo, recepcija

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Baltl, H. (1962): Einflüsse des römischen Rechts in Österreich. Ius Romanum Medii Aevi, V, 7–9, Mediolani, Giuffrè, 1–72.

Barbadicus, A. (1668): Statuta Iustinopolis metropolis Istriae. Venetiis Apud Franciscum Salerni & Ioannem Cagnolini.

Bellomo, M. (1995): The common legal past of Europe 1000–1800. Washington, Catholic University of America Press.

Cessi, R. (1938): Gli statuti veneziani di Jacopo Tiepolo del 1242 e le loro glosse. Venezia, Officine grafiche Carlo Ferrari.

Coing, H. (1985): Europäisches Privatrecht I, Älteres Gemeines Recht (1500–1800). München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Darovec, D. (2006): Statut piranskega komuna iz leta 1384. Faksimile. Koper, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Založba Annales, Pokrajinski arhiv Koper.

Darovec, **D. (2010):** Ruolo dei vicedomini istriani nella redazione degli atti notarili in rapporto ad uffici affini dell'area adriatica. Acta Histriae, 18, 4, 789–822.

Darovec, D. (2015): Auscultauerint cum notario. Istrski notarji in vicedomini v obdobju Beneške republike. Venezia, Libreria Editrice Cafoscarina s.l.r.

Ebel, F., Fijal, A. & G. Kocher (1988): Römisches Rechtsleben im Mittelalter. Miniaturen aus den Handschriften des Corpus iuris civilis. Heidelberg, C. F. Müller Juristischer Verlag.

IZO – Statute of Izola (1360) – 1 (First Book), 2 (Second Book); published by Kos, 2006.

Kambič, M. (2005): Certain aspects of the continuity and reception of Roman inheritance law in the statutes of Slovenian littoral towns. Slovenian Law Review, 2, 1–2, 87–103.

Kambič, M. (2007a): Primerjalna analiza dinamike recepcije v dednopravnih določilih ptujskega in piranskega mestnega prava. Zbornik znanstvenih razprav, 67, 133–158.

Kambič, M. (2007b): L'influence du droit savant sur la réglementation du droit des successions dans les statuts des communautés urbaines au XIVe et au début du XVe siècle en territoire slovène. In: Augustin, J. M. & V. Gazeau (eds.): Coutumes, doctrine et droit savant. Paris, LGDJ, 117–136.

Kambič, M. (2010): Dednopravni položaj hčera po statutih piranskega komuna: recepcija ali kontinuiteta rimskega prava. Acta Histriae, 18, 4, 769–788.

Kambič, M. (2012): Tutela impuberum v historični perspektivi s poudarkom na statutih srednjeveških primorskih mest na Slovenskem. Zbornik znanstvenih razprav, 72, 117–147.

Karbić, M. (2011): Položaj djece u Rijeci u kasnom srednjem vijeku. In: Uljančić-Vekić, E., Poropat Pustijanac, E. & D. Munda (eds.): Filii, filiae: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru. Poreč, Pazin, Pula, Zavičajni muzej Poreštine, Državni arhiv Pazin, Sveučilište Jurja Dobrile, 114–130.

KOP – Statute of Koper (1423); published by Margetić, 1993.

Kos, D. (1997): Srednjeveški ptujski testamenti in njihov odsev v statutu iz leta 1376. In: Masten, M. H. et al. (eds.): Ptujsko mestno pravo v srednjeevropskem prostoru. Mestni statut 1376. Ptuj, Zgodovinski arhiv, 157–172.

Kos, D. (1998): Statut mesta Ptuj 1376. Prepis in prevod. In: Masten, M. H. et al. (eds.): Statut mesta Ptuj 1376. Študijska izdaja. Maribor, Zgodovinski arhiv Ptuj, Umetniški kabinet Primož Premzl, 95–200.

Kos, D. (1999): Statut mesta Ptuja 1513. Prepis in prevod. In: Masten, M. H. & D. Kos (eds.): Statut mesta Ptuja 1513. Ptuj, Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ptuj, 45–267.

Kos, D. (2006): Statut izolskega komuna od 14. do 18. stoletja. Koper, Založba Annales.

Kos, D. & M. Sadek (2010): Stari izolski statut od 14. do 18. stoletja. Prevod s študijo. Koper, Založba Annales.

Kranjc, J. (1997a): Sledovi rimskega prava v Ptujskem statutu. In: Masten, M. H. et al. (eds.): Ptujsko mestno pravo v srednjeevropskem prostoru. Mestni statut 1376. Ptuj, Zgodovinski arhiv, 217–244.

Kranjc, J. (1997b): Die Einflüsse des römischen Rechts auf das Statut von Ptuj (Pettau). In: Köbler, G. & H. Nehlsen (eds.): Wirkungen europäischer Rechtskultur. Festschrift für Karl Kroeschell zum 70. Geburtstag. München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 545–575.

Lonza, N. & J. Jelinčić (2010): Vodnjanski statut. Statuto di Dignano. 1492. Vodnjan, Humaniora d.o.o., Leykam International d.o.o.

Lonza, N. & J. Jelinčić (2019): Umaški statut. Statuto di Umago. 1528. Umag, Humaniora d.o.o.

Lonza, N. & B. Poropat (2017): Buzetski statut. Statuto di Pinguente. 1435. Buzet, Humaniora d.o.o.

Manin, D. (1848): Della veneta giurisprudenza civile, mercantile e criminale discorso. Tratto dal primo volume dell'opera intitolata Venezia e le sue lagune. Venezia, T. Gattei.

Margetić, L. (1993): Statut koprskega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668. Lo Statuto del comune di Capodistria del 1423 con le aggiunte fino al 1668. Koper – Capodistria, Rovinj – Rovigno, Center za zgodovinske raziskave – Centro di ricerche storiche.

Margetić, L. (1996): Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo. Zagreb, Narodne novine.

Masten, M. H., Premzl, P., Vukašinović-Mikuž, M. & I. Kramberger (eds.) (1998): Statut mesta Ptuj 1376. Maribor, Umetniški kabinet Primož Premzl.

Mihelič, D. (1978): Žena v piranskem območju do srede 14. stoletja. Zgodovinski časopis, 32, 1–2, 23–36.

Mihelič, D. (1997): Srednjeveška Tržačanka v ogledalu mestnega statuta. Etnolog, 7, 87–102.

Mihelič, D. (1999): Odnos oblastnih ustanov do žensk in otrok v srednjeveških mestih severozahodne Istre. Acta Histriae, VII, 329–348.

Mihelič, D. (2002): Piranska notarska knjiga (1289–1292), Vol. 3. Ljubljana, Založba ZRC.

Mihelič, D. (2006): Piranska notarska knjiga (1298–1317), Vol. 4. Ljubljana, Založba ZRC.

Mihelič, D. (2007): O otroštvu v srednjem veku (Trst, Koper, Izola, Piran). Etnolog, 17, 17–29.

Mihelič, D. (2009): Piranske notarske knjige – fragmenti (1289–1305), Vol. 5. Ljubljana, Založba ZRC.

Mihelič, D. (2011): Pregovor "Otroci so naše največje bogastvo" skozi vizir piranskih oporok (1278–1311). In: Uljančić-Vekić, E., Poropat Pustijanac, E. & D. Munda (eds.): Filii, filiae: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru. Poreč, Pazin, Pula, Zavičajni muzej Poreštine, Državni arhiv Pazin, Sveučilište Jurja Dobrile, 33–45.

Mihelič, D. (2013): Bivanjska kultura v luči inventarnih popisov imetja piranskih sirot. In: Mogorović Crljenko, M. & E. Uljančić-Vekić (eds.): Domus, casa, habitatio: kultura stanovanja na jadranskom prostoru. Poreč, Pazin, Pula, Zavičajni muzej Poreštine, Državni arhiv Pazin, Sveučilište Jurja Dobrile, 30–41.

Mihelič, D. (2016): Piranske notarske knjige – fragmenti (1284–1296), Vol. 6. Ljubljana, Založba ZRC.

Mihelič, D. (2018): Piranske notarske knjige – fragmenti (1301–1320/1321/), Vol. 7. Ljubljana, Založba ZRC.

Mogorović Crljenko, M. (2011): Women, Marriage, and Family in Istrian Communes in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. In: Sperling, J. G & S. Kelly Wray (eds.): Across the Religious Divide. Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300–1800). New York, London, Routledge, 137–157.

Pahor, M. (1979/80): L'acrostico nel libro degli statuti di Pirano del 1384, Atti, 10, 1, 143–155.

Pahor, M. & J. Šumrada (1987): Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja I, II. Ljubljana, SAZU.

Pelz, F.-J. (1966): Die Vormundschaft in den Stadt- und Landrechtsreformationen des 15. und 16. Jahrhunderts und das zeitgenössische gemeine Recht. Inaugural-Dissertation, S.I., S.n.

PIR 1 – Statute of Piran (1307); published by Pahor & Šumrada, 1987.

PIR 2 – Statute of Piran (1332); published by Pahor & Šumrada, 1987.

PIR 3 – Statute of Piran (1358); published by Pahor & Šumrada, 1987.

PIR 4 – Statute of Piran (1384); published by Pahor & Šumrada, 1987.

Povolo, C. (2015): Feud and vendetta: customs and trial rites in Medieval and Modern Europe. A legal-anthropological approach. Acta Histriae, 23, 2, 195–244.

PT 1 – Statute of Ptuj (1376); published by Kos, 1998.

PT 2 – Statute of Ptuj (1513); published by Kos, 1999.

Simič, V. (1983): Civilno pravo v Ptujskem statutu iz leta 1376 v primerjavi s Švabskim zrcalom. Zbornik znanstvenih razprav, 43, 127–134.

Simič, V. (1998): Ptujsko pravo v poznem srednjem veku. In: Masten, M. H. et al. (eds.): Statut mesta Ptuj 1376. Študijska izdaja. Maribor, Zgodovinski arhiv Ptuj, Umetniški kabinet Primož Premzl, 45–66.

Wesener, G. (1989): Einflüsse und Geltung des römisch-gemeinen Rechts in den altösterreichischen Ländern in der Neuzeit (16. bis 18. Jahrhundert). Wien, Köln, Böhlau.

Yiftach, U. & M. Faraguna (eds.) (2017): Ancient Guardianship: Legal Incapacities in the Ancient World. Legal Documents in Ancient Societies, VI. Trieste, EUT Edizioni Università di Trieste (http://hdl.handle.net/10077/17340).

Received: 2021-08-11 DOI 10.19233/AH.2021.26

OPORUKA DUBROVAČKOG KANCELARA ANTONIJA DE LA MALDURA IZ BERGAMA. PRILOG PROUČAVANJU DUBROVAČKOG JAVNOG BILJEŽNIŠTVA U SREDNJEM VIJEKU

Branka GRBAVAC
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne i društvene znanosti,
Strossmayerov trg 2, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: bgrbavac@hazu.hr

OPOROKA DUBROVNIŠKEGA KANCELARJA ANTONIA DE LA MALDURA IZ BERGAMA. PRISPEVEK K PROUČEVANJU DUBROVNIŠKEGA JAVNEGA NOTARIJATA V SREDNJEM VEKU

IZVLEČEK

Avtorica na podlagi objavljenih in neobjavljenih arhivskih virov Državnega arhiva v Dubrovniku predstavlja delovanje dubrovniškega kancelarja Antonia de la Maldura iz italijanskega mesta Bergamo. Prvi del prispevka podaja podatke o njegovem vstopu v službo, kancelarskemu delu in zasebni dejavnosti, drugi del pa analizira njegovo oporoko, sestavljeno leta 1401 ter objavlja popoln prepis le-te.

Ključne besede: Dalmacija, Dubrovnik, srednji vek, oporoka, kancelar, Antonio de la Maldura iz Bergama

IL TESTAMENTO DEL CANCELLIERE RAGUSEO ANTONIO DE LA MALDURA DA BERGAMO. CONTRIBUTO ALLO STUDIO DEL NOTARIATO PUBBLICO RAGUSANO NEL MEDIOEVO

SINTESI

Attingendo a fonti archivistiche edite e inedite preservate nell'Archivio di Stato di Dubrovnik, l'autrice presenta l'attività del cancelliere ragusano Antonio de la Maldura, originario di Bergamo. Nella prima parte del contributo fornisce informazioni sulla sua entrata in servizio, il lavoro cancelleresco e la sua attività privata, nella seconda analizza il testamento del cancelliere redatto nel 1401, pubblicandone la trascrizione completa.

Parole chiave: Dalmazia, Ragusa, Medioevo, testamento, cancelliere, Antonio de la Maldura da Bergamo

UVOD

Institucija javnog bilježništva u Dubrovniku odigrala je važnu ulogu u oblikovanju društvenih odnosa u komuni, a sami kancelarijski i bilježnički spisi pohranjeni u Državnom arhivu u Dubrovniku predstavljaju prvorazredan izvor za upoznavanje dubrovačke srednjovjekovne prošlosti. Već je početkom 20. st. na važnost institucije javnog bilježništva u dubrovačkoj komuni skrenuo pažnju češki povjesničar Konstantin Jireček koji je u časopisu *Archiv für slavishe Philologie* objavio rad naslovljen „Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner“ (Jireček, 1903, 501–521; 1904, 161–214). Rad na istraživanju dubrovačkog javnog bilježništva tijekom 20. stoljeća nastavio je Gregor Čremošnik koji je objavio niz vrijednih studija (Čremošnik, 1927, 231–254; 1931, 25–54; 1936, 89–119). Povrh toga, Čremošnik je 1951. objelodanio i prvu knjigu imbrevijatura dubrovačkog kancelara i bilježnika Tomazina de Savere iz Reggija (Čremošnik, 1951). U osamdesetim godinama 20. stoljeća rad na objelodanjivanju spisa dubrovačke kancelarije nastavio je Josip Lučić objavljujući ih u seriji nazvanoj *Monumenta historica Ragusina*.[1]

Osim razvoju institucije javnog bilježništva u Dubrovniku pojedini istraživači posvetili su pažnju i osobama koje su tu službu obavljale. Prvi od njih bio je sam Jireček koji je u navedenoj studiji „Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner“ donio važne podatke i o privatnim životima pojedinih dubrovačkih kancelara i bilježnika te na taj način pružio uvid o tome tko su bile osobe koje su u dubrovačkoj komuni obavljale službu, odakle su potjecali, kako su se uklopili u domicilno društvo te na koji način su razgranali svoju djelatnost ondje. Osim Jirečeka važne podatke o privatnom i poslovnom život dubrovačkih kancelara donio je Jorjo Tadić u svojoj studiji „Pisma i uputstva Dubrovačke republike“ objelodanjenoj 1935. godine (Tadić, 1935, 15–39). Tadić je, koristeći se Jirečekovim saznanjima, donio i sve ono što je i sam pronašao u raznim knjigama dubrovačkog arhiva te predstavio dubrovačke kancelare koji su bili u službi od 1359. do 1380. godine. I sam je u studiji naglasio “držimo da je potrebno upoznati sve važnije momente života i delovanja ovih glavnih faktora dubrovačke državne kancelarije u srednjem vijeku“ (Tadić, 1935, 16). Stoga je cilj ovog kratkog priloga o dubrovačkom kancelaru Antoniju de la Maldura nastaviti rad na osvjetljivanju privatnih i poslovnih života dubrovačkih kancelara i bilježnika.

***

Dubrovački kancelar Antonio de la Maldura iz talijanskog gradića Bergama (Anthonius de Lamaldura de Pergamo) odvjetak je ugledne plemićke obitelji

1 Prvi svezak objavio je 1984. godine (Lučić, 1984). Ubrzo su objavljene i treća i četvrta knjiga (Lučić, 1988; Lučić 1993). Vrijedne studije napisali su i pravni povjesničari Ante Cvitanić (Cvitanić, 1990, 9–48) i Ante Marinović (Marinović, 1985, 7–24) te Nella Lonza koja je napisale vrijedne studije o Dubrovačkom statutu (Lonza, 2002, 11–46).

Maldura. Obitelj Maldura svoj je uspon doživjela u razdoblju 13. stoljeća i osnovno je bila vezana uz posjed, tj. dvorac Maldore. Početkom 14. stoljeća dolaze u Bergamo gdje su 1307. primljeni u plemstvo. Godine 1680. prelaze u Padovu. Austrijski i rimsko-njemački car Franjo I. 15. kolovoza 1820. dodjeljuje ovoj obitelji nasljednu titulu grofova Austrijskog Carstva (Crollalanza, 1888, 54). Član ove obitelji bio je i dominikanski svećenik i teolog Pietro Maldura koji je živio u 15. stoljeću. Prema inventaru *Atti dei notai. Indice dei notai cessati fin all'anno 1917* iz Archivio stato di Bergamo razvidno je kako su pojedini članovi ove obitelji tijekom 16. i 17. stoljeća obavljali bilježničku službu u Bergamu. Prvi od njih bio je Ludovico pok. Pietra koji je u službi bio od 1508. do 1528. godine.

Antonio de la Maldura je u službu dubrovačkog kancelara stupio u doba kada su već kao bilježnici i kancelari djelovali Andrija pokojnog Dominika iz Bologne i Alberto Bono pokojnog Tome iz Belluna. Konstantin Jireček u svojoj studiji „Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner" donosi pogrešnu godinu njegova stupanja u službu. Naime, u službu dubrovačkog kancelara primljen je 1390., a ne 1392. što je razvidno iz zapisnika dubrovačkih vijeća, tj. iz odluke Maloga vijeća od 17. rujna u kojoj je navedeno kako se Antonija iz Bergama prima za komunalnog kancelara na rok od godinu dana uz plaću od 100 dukata i najam kuće u kojoj će stanovati, kao i naknadu troškova prijevoza iz Venecije u Dubrovnik (Lonza & Šundrica, 2005, 88). Gotovo mjeseca dana kasnije, 16. listopada isto je vijeće zaključilo dati mu za najam kuće za stanovanje 30 perpera (Lonza & Šundrica, 2005, 131). Dubrovačka komuna je očito bila zadovoljna njegovim radom te je 8. lipnja 1391. u Velikom vijeću bilo odlučeno da mu se kancelarijska služba produži na godinu dana od dana njezinog završetka uz povećanje plaće od 100 na 120 dukata i obvezu najma kuće za stanovanje (Lonza & Šundrica, 2005, 330). Samo nekoliko dana kasnije, točnije 22. lipnja 1391. Malo vijeće dozvolilo mu je odlazak u Lombardiju zbog obiteljskih razloga i zaključilo da u razdoblju od pet mjeseci u kojem će izbivati iz Dubrovnika neće primati plaću počevši od dana odlaska. Kancelar Antonio je pristao na sve navedeno i dana sedmog srpnja krenuo na put (Lonza & Šundrica, 2005, 335). Obiteljski razlozi zbog kojih je morao napustiti Dubrovnik nisu poznati. Početkom rujna 1392. u Velikom vijeću ponovno je bilo zaključeno da se za plaću kancelara Antonija za sljedeću godinu nadoda dvadeset zlatnih dukata te da mu se potvrdi služba komunalnog kancelara uz uobičajenu plaću i uvjete (Lonza & Šundrica, 2005, 379). Kancelar Antonio spominje se i u zapisnicima dubrovačkih vijeća od 1395. do 1397. godine na nekoliko mjesta. Prvi spomen vezan je uz produženje službe komunalnog kancelara na godinu dana o čemu je odluku donijelo Veliko vijeće sedmog listopada 1395. uz napomenu da mu se isplati deset dukata manje za plaću od one koju je posljednju imao po uvjetima i običajima Dubrovnika (Lonza, 2011, 310). Također iz istih zapisnika dubrovačkih vijeća vidljivo je kako mu je bio povjeren i važan diplomatski zadatak. Naime, Antonio je u službu dubrovačkog kancelara stupio u prilično turbulentnim vremenima kad

se s jedne strane vodio građanski rat i borba za ugarsko-hrvatsko prijestolje između pristaša kralja Žigmunda Luksemburškog i Ladislava Napuljskog, a s druge strane borbe su se vodile i u Napuljskom Kraljevstvu. Naime, Ludovik II. Anžuvinac, proglasivši se kraljem je uspio zavladati Napuljskim Kraljevstvom te na istočnoj i zapadnoj jadranskoj obali također zasnovati uporišta, a i sam ugarsko-hrvatski kralj Žigmund Luksemburški održavao je dobre veze i odnose s njegovom vladom. U službi Ludovika II. Anžuvinca bili su i razni francuski plemići koji su 1383. ploveći sa dva svoja broda došli do istočnojadranske obale i opljačkali dubrovačke brodove kod Žuljane na Stonskom ratu te zarobili brod s vrijednim teretom. Dubrovčani su pod zapovjedništvom Mata Georgio uspjeli zarobiti gusarske brodove i francuske odličnike na njima koje su dugo držali u zarobljeništvu i za čije je oslobođenje bila potrebna intervencija raznih europskih vladara. To je ujedno bio i prvi dodir francuskog kralja s Dubrovčanima. Dubrovčani su se tom prilikom pokazali kao izvrsni zagovornici slobode mora. No, već 1388. plovidbu su počeli uznemirivati gusari iz Barija koji su također bili pod vlašću Ludovika II. Anžuvinca, pri čemu su stradali i neki dubrovački brodovi. Stoga su Dubrovčani oboružali četiri galije te ih poslali pod zapovjedništvom spomenutog Mata Giorgio u borbu protiv gusara i protiv onih koji su ih štitili, tj. raznih gradova Apulije koji su im pružali utočište. Zapovjednik Giorgio je i ovaj puta imao uspjeha, a Dubrovčani su bili započeli pregovore i s drugim dalmatinskim gradovima u svrhu sklapanja savez protiv gusara. Do formalnog sklapanja saveza nije došlo pa je Giorgio nastavio borbu sam s dubrovačkim brodovljem i 1389. napao Bari i nanio štetu luci. Potaknut navedenim događajima Ludovik II. Anžuvinac je 1. ožujka 1391. u Napulju izdao ispravu kojom svim podanicima ugarsko-hrvatskog kralja Žigmunda pri čemu poimence spominje Dubrovčane obećava i jamči sigurnost na moru i svoju zaštitu. No bez obzira na to kraljevi ljudi i dalje su pljačkali (Foretić, 1980, 256–257). Jedan od njih bio je i Gabrijel iz Parme koji je potjecao iz ugledne obitelji da Carrara i bio u službi kaštelana i kapetana Barija. Tijekom devedesetih godina 14. stoljeća vođen je "neobjavljeni" rat između Dubrovnika i kaštelana i kapetana Barija, čiji su gusarski brodovi nanijeli veliku štetu dubrovačkim trgovcima. Od 1388. gotovo deset godina dubrovačka je vlast na sve načine pokušavala osigurati mir. Pregovaranje i uspostavljane mira s Gabrijelom iz Parme očito nije uspjelo pa su 1402. Dubrovčani poslali svoje glasnike novom kaštelanu i kapetanu Barija da pregovaraju o miru. No sukobi su nastavljeni sve do 1425. godine (Popović-Radenković, 1958, 88–89). Iz zapisnika dubrovačkih vijeća razvidno je kako je u tim događajima vezanim za sklapanje i uspostavu mira s kaštelanom i kapetanom Barija tijekom devedesetih godina 14. stoljeća bio angažiran i sam kancelar Antonio. Naime, u sporu koji su vodio, a vezan uz oslobođenje zarobljenika s jedne i druge strane i uspostavu mira, za arbitre su bili postavljeni članovi ugledne i moćne firentinske obitelji Acciaioli, Benedikt i Donat. Dubrovačko vijeće je osmog srpnja 1396. odlučilo da se pregovaranje povjeri Andriji Allemaniju i Compagnu Ivanovom (Lonza, 2011, 253–254). Dana

24. srpnja dubrovačka vlada je donijela odluku da se jedan od dubrovačkih kancelara pošalje zajedno s Compagnom da se parniči pred arbitrima u navedenom sporu protiv kaštelana i kapetana Barija Gabrijela iz Parme (Lonza, 2011, 254). Za taj posao bio je određen upravo kancelar Antonio kojem se za put u Apuliju povrh njegove kancelarijske plaće daju troškovi za hranu i piće (*expensas oris*) i 50 perpera (Lonza, 2011, 254). Također dubrovačka vlada odredila je da se doda naputak Compagnu i Andriji Allemaniju prema kojemu su trebali ukoliko se ne budu mogli dogovoriti s Gabrijelom iz Parme oko pitanja sklapanja mira čitav posao prepustiti samo kancelaru Antoniju. Njegova dužnost je bila poći k arbitrima da se s njima dogovara (Lonza, 2011, 254). Trećeg kolovoza 1396. kancelar Antonio je otišao u Apuliju kako bi sudjelovao u pregovorima vezanim uz stavove dubrovačkih vlasti protiv Gabrijela iz Barija, a dana sedamnaestog rujna vratio se u Dubrovnik (Lonza, 2011, 392). Koliko je bio uspješan u čitavoj misiji nije poznato. Nedugo nakon povratka, 29. rujna dubrovačko veliko vijeće odlučilo mu je produžiti službu na još godinu dana s plaćom od 140 dukata i najmom kuće u iznosu od 30 perpera (Lonza, 2011, 360).

Osim u navedenim poslovima vezanim uz pregovaranje i sklapanje mira s kaštelanom i kapetanom Barija čini se da je kancelar Antonio bio angažiran i u nekim upravnim pitanjima sudeći prema odluci dubrovačkog Malog vijeća iz travnja 1396. kojom ga je odlučilo poslati zajedno sa sucima na Pelješac (Lonza, 2011, 120).

Antonio de la Maldura je u službi dubrovačkog kancelara proveo desetak godina, a njegovo djelovanje zabilježeno je na različite načine – od spisa koje je sastavljao, preko dokumenata koji govore o poslovima i djelatnostima u kojima je sudjelovao do same oporuke kao odraza njegove posljednje volje. Potrebno je spomenuti kako nam od kancelara Antonija nije sačuvana niti jedna izdana isprava, vjerojatno iz razloga što je uglavnom bio posvećen kancelarijskom, a ne bilježničkom poslu pa stoga i izgled njegovog bilježničkog znaka ostaje potpuna nepoznanica.

Da se radilo o iznimno obrazovanom, povjerljivom i profesionalnom činovniku cijenjenom u dubrovačkoj komuni svjedoči i činjenica kako se u dokumentima koje su sastavljali njegove kolege javni bilježnici i kancelari, a koji registriraju poslove u kojima je i sam bio sudionik, Antonio titulira s pridjevima *providus, circumspectus*, i sl. Ipak, sliku koju je ovaj kancelar sam stvarao o sebi potrebno je nadopuniti i podacima iz sačuvanih kancelarijskih knjiga iz kojih se može razabrati nešto o njegovom djelovanju općenito. Kako je već naglašeno Antonio je u dubrovačku komunu došao u turbulentnim vremenima hrvatske povijesti, u vrijeme borbi za ugarsko-hrvatski prijestol vođen između kraljeva Žigmunda Luksemburškog i Ladislava Napuljskog. Zašto je svoju poslovnu priliku odlučio tražiti upravo u Dubrovniku su pitanja o kojima možemo samo nagađati.

Iz sačuvanih kancelarijskih spisa razvidno je kako je kancelar Antonio stanovao u kući koja je bila u vlasništvu samostana svete Klare. Stoga 16. ožujka 1393.

dubrovački plemić Nikola Mençe, prokurator samostana sv. Klare u Dubrovniku, uz dozvolu opatice rečenog samostana priznaje da je potpuno isplaćen od dubrovačkog kancelara Antonija za najam kuće u iznosu od 37 perpera na rok od godinu dana čiji je najam istekao 4. ožujka. Najam kuće produžuje na idućih godinu po istoj cijeni od 37 perpera. U slučaju ako kancelar Antonio ne bude htio koristiti kuću čitavu godinu trebao je rečenom samostanu platiti samo za onaj vremenski period u kojem ju je koristio. Dana 17. veljače 1394. rečeni prokurator samostana sv. Klare priznaje da mu je Antun ponovno isplatio 37 perpera za najamninu, a on mu je po istim uvjetima produžio najam na još jednu godinu (DADu, 1). Dana 4. ožujka 1398. Nikola Mençe ponovno prima od kancelara Antonija 37 perpera za najam kuće koji produžuje na još godinu dana (DADu, 2).

Zanimljivo je spomenuti kako su kancelari i bilježnici koji su bili uposleni u dubrovačkoj komuni vrlo često zabilježeni u dokumentima kao kupci i prodavatelji raznih pokretnih i nepokretnih dobara što nije bio slučaj s kancelarom Antonijom. Naime, njegova poslovna aktivnost u dubrovačkoj komuni ostala je nepoznata. Ipak njegova prisutnost u dubrovačkoj komuni zabilježena je i kroz poslove koje je obavljao u službi dubrovačkih građana kao njihov pravni zastupnik. Tako ga u srpnju 1392. Parvula, kćerka pok. travara Palmucija i supruga dubrovačkog kirurga Ivana de Papia uz suglasnost svog supruga postavlja svojim zastupnikom u vezi potraživanja novca, stvari i dobara očinskog i majčinskog nasljedstva kao i nasljedstva dobara pokojnog Mateja, sina Nikole fizika, svog prvog supruga, za miraz koji joj nije bio vraćen, kao i za druge parnice koje će se voditi protiv osoba grada Kotora i njegovog distrikta (DADu, 3). Osim u ulozi pravnog zastupnika Antonio de la Maldura našao se u poziciji da i sam u svibnju 1400. određuje svoje pravne zastupnike. Naime u dokumentu zabilježenom u kancelarijskim knjigama Antonio opoziva svoje tadašnje zastupnike i za novog zastupnika imenuje ministra Konzorcija Milosrđa sv. Marije iz Bergama koji ga je trebao zastupati u Bergamu, Bresciji i bilogdje drugdje i pobrinuti se o naplati svih dugova koje su pojedinci imali prema njemu. Dužnost pravnog zastupnika je bila također da se pobrine da se sve njegove kuće i posjedi daju u najam. Ova činjenica je vjerojatno bila povezana s njegovom oporukom koju je sastavio godinu dana kasnije o čemu se govori niže u tekstu (DADu, 4).

Najvrjednija vrsta dokumenata koja pruža uvid u intimni život pojedinca u nekoj zajednici svakako predstavljaju oporuke pisane kao izraz posljednje želje. One nam pružaju uvid u oporučiteljevo duševno i tjelesno stanje, razlog koji ga je ponukao na sastavljanje oporuke, način na koji raspodjeljuje svoju imovinu i uvid u ostale podatke koje ova vrsta izvora dopušta.[2] Od kancelara Antonija sačuvana je njegova oporuka koja je pohranjena u Državnom arhivu u Dubrovniku u fondu *Testamenta de notaria* (DADu, 5). Oporuka je nažalost djelomično pokidana i oštećena pa nam sadržaj nekih dijelova ostaje nejasan.

2 O oporukama dalmatinskih stanovnika u srednjem vijeku vidi: Ladić, 2012.

Antonio je oporuku sastavio 4. ožujka 1401. godine i ona je bila deponirana kod trebinjsko-mrkanskog biskupa Jakova iz Ivreje, dubrovačkog dominikanca koji ju je predstavio 7. svibnja 1401. godine. Sama činjenica i pojavljivanje trebinjsko-mrkanskog biskupa u ulozi predstavljača oporuke je vrlo zanimljiva. Naime, radi se o biskupu koji je u crkvenoj literaturi dosad zabilježen isključivo kao Jakov Norvegije, porijeklom iz Trebinja (Ripoli & Bremond, 1730, 467) ili pak kao Jakov iz Dubrovnika (Farlati, 1800, 296). Prema zapisu iz oporuke radi se zapravo o Antonijevom sunarodnjaku koji je potjecao iz Ivreje u Pijemontu susjednoj talijanskoj pokrajini njegovog rodnog grada (danas u pokrajini Torino). Najvjerojatnije je prijateljstvo ili pak blisko zemljopisno porijeklo bilo razlog zašto je kancelar Antonio deponirao oporuku upravo kod samog biskupa. Svjedoci sadržajne ispravnosti oporuke uz spomenutog biskupa bili su svećenik Toma čije prezime i porijeklo nije navedeno i svećenik Petar Verdiminis. Za izvršitelje ili epitrope oporuke Antonio je odredio dubrovačkog rektora koji bude u službi za vrijeme njegove smrti. To će biti Dimitar Benessa koji je zbog činjenice što je bio u ulozi izvršitelja oporuke, postavio za tu priliku kao svog zamjenika Marina Bodaçu. Osim Dimitra Benessa za izvršitelje oporuke odredio je i dva dubrovačka plemića, Marina Cabogu i Nikolu Mençe.

Sadržajno gledajući radi se o vrlo zanimljivoj oporuci koja je kako sam oporučitelj na početku navodi sastavljena prema dubrovačkim običajima. Izričit razlog sastavljanja oporuke nije naveden, no povezan je s činjenicom da je u to doba harala kuga u Dubrovniku. Sam oporučitelj u oporuci navodi *in presenti mortalitate*. Stoga je kancelar Antonio najvjerojatnije i preminuo od kuge jer je iz same činjenice predstavljanja oporuke, 7. srpnja 1401. razvidno kako je u to doba bio već pokojni. Preminuo je dakle u razdoblju između 4. ožujka i 7. srpnja 1401. godine.

Antonijeva prva oporučna odredba vezana je uz dubrovački običaj kojim se ostavljao legat za crkvenu desetinu i prvine (*primicia*). Tako Antonio u tu svrhu oporučuje šest folara. Iz oporuke je razvidno kako je na osobit način cijenio svoju služavku Benvenutu, također Talijanku kojoj oporučno ostavlja sve svoje i njezine tkanine i pokućstvo, osim srebrnine. Naime, od srebrnine joj za života oporučuje dvije srebrene žlice i jedan od velikih srebrenih pehara. Nakon njezine smrti želio je da se ono što joj je oporučio daruje jednoj čestitoj osobi koja će ići u glasovito svetište Santiago de Compostela u Galciji, mjesto štovanja Svetog Jakova Starijeg, kako se sama Benvenuta zavjetovala. U slučaju ako i ona premine u vrijeme kuge koja je tada harala gradom, oporučno određuje da navedena dobra dođu u ruke njegovih oporučnih povjerenika, koji će unutar godinu dana poslati osobu na hodočašće kako je navedeno. Ostale stvari trebale su se podijeliti za njezinu i oporučiteljevu dušu te je odredio da se unutar jedne godine svaki tjedan slave dvije mise svetom Lovri. U slučaju ako je Benvenuta željela napustiti Dubrovnik i poći u Lombardiju bilo joj je dopušteno sve oporučne legate ponijeti sa sobom.

Glavnim nasljednicima svoje imovine imenovao je Konzorcij sv. Milosrđa (Consorzio/Congregatio della Misericordia) u Bergamu. Naime, radi se o laičkoj bratovštini duhovnog i karitativnog tipa osnovanoj u Bergamu 1265. od strane dvojice dominikanaca, tadašnjeg biskupa Erborda, podrijetlom Mađara, i blaženika Pinamontea da Brembate, koji je ujedno bio autora pravila. Pomoć siromašnima, bolesnima, nemoćnima i drugima u potrebi bila je cilj Milosrđa, čiji su prvi prihod bili prinosi prikupljeni od braće, zatim su dodana dobra iz ostavština i nasljedstva koja su s vremenom i zahvaljujući pažljivoj administraciji prerasla u ogromnu baštinu. Milosrđe bratstva trebalo je razumjeti u dvostrukom značenju. U prvom i najispravnijem značenju je *Misericordia Domini* kako piše u uvodnim riječima pravila: "Consortium seu congregatio sancte misericordie Domini nostri Iesu Christi et gloriose Virginis Marie", te sveto, nebesko, vječno milosrđe, po kojem Gospodin Isus Krist želi da svi ljudi budu spašeni; i to je milosrđe Djevice Marije, koja je, kao majka Gospodinova, *Mater Misericordiae*. I milost koju članovi Konzorcija zazivaju i mole jedni za druge, molitvama i dobrim djelima, učinjenim s božanskom milošću. U drugom značenju to je milost koju braća i sestre iskazuju dijeleći novac, hranu i zalihe siromašnima, bolesnim i nemoćnima. Prvi koraci u životu Konzorcija bili su prilično neizvjesni. Od 1266. ne postoji nikakva dokumentacija o sastancima, uredskim izborima, milodarima i sl. Prinosi prikupljeni u godinama 1267.–1268. također su bili skromni. Djelatnost se znatno intenzivirala počevši od 1269. godine, za što se nalazi potvrda u impresivnom broju ljudi koji se pridružio Konzorciju. On je provodio svestranu pomoć, koja je bila usmjerena na cjelokupno građanstvo i cijeli teritorij srednjovjekovnog Bergama.[3]

Antonijevi univerzalni nasljednici Konzorcija sv. Milosrđa trebali su se pobrinuti da utjeraju od Jakova de Zuchis neki posjed smješten na Brdu sv. Vigilija, a koji je pripadao pokojnom Guiscardu. Oni su bili dužni uvesti u taj posjed kao vječno nasljedstvo Guiscardove sinove za 10 carskih libara, koje su pak Guiscardovi sinovi bili dužni plaćati samom Konzorciju na blagdan Božića, a Konzorcij ih je trebao podijeliti sirotinji Brda sv. Vigilija i prigradskog predjela Borgo Canale. U slučaju ako nisu mogli povratiti rečeni posjed od Jakova de Zuchis bili su dužni kupiti drugi od kojeg će imati isto toliko od najma i podijeliti kako je gore navedeno. Kupljeni posjed trebali su dati u najam Guiscardovim sinovima po dobroj cijeni i sa dobrom zaradom, na način da svima bude isplativ. Nažalost, sama oporuka ne otkriva prirodu njegovog odnosa s Guiscardom, no ono što je sigurno jest da se radilo o rodbinskoj vezi.

Iz oporuke je razvidno kako je kancelar Antonio spadao u obrazovan krug ljudi te je posjedovao knjige za koje oporučno iskazuje posebnu brigu. Tako svoje knjige oporučuje nećaku Galeazu koji se trebao pobrinuti da prvoj rođenoj djevojčici među potomcima Guiscarda isplati 10 zlatnih dukata. Antonio je također oporučno zahti-

3 O Konzorciju sv. Milosrđa vidjeti opširnije: Bravi & Fenili, 2016–2017, 13–43.

jevao da Galeazo ne može prodati knjige nego se njima trebao koristiti, a poslije svoje smrti trebao ih je ostaviti drugima iz obitelji de la Maldura koji su bili vješti u gramatici, tj. onima koji su znali latinski jezik. Galeazo se također trebao pobrinuti za povrat drugih knjiga koje je kancelar Antonio ostavio na čuvanje Iohannelu de Muzo. Iz oporuke se dobiva dojam kako je Antonio bio prilično nepovjerljiv prema nećaku Galeazu budući da mu spomenuti legat, tj. knjige, ostavlja samo u slučaju ako ga on, njegova braća ili netko drugi ne budu uznemirivali ili njegove glavne nasljednike ili pak oporučne primatelje u vezi nekoga novca za koji kažu ili se pretvaraju da su ga isplatili u vezi njegovih kćerki. Ako bi ga uznemirivali u tom slučaju nisu trebali dobiti ništa, a knjige su trebale doći u ruke Konzorcija koji ih je pak trebao pokloniti nekom drugom iz obitelji Maldura koji je završio pravo pod gore navedenim uvjetima. Iz navedene oporučne zabilježbe saznajemo kako je Antonio imao djecu, tj. kćerke kojima ne oporučuje nikakav legat, jer su vjerojatno bile udane ili je moguće da su u trenutku sastavljanja oporuke bile već pokojne.

Nadalje kancelar Antonio oporučno je zahtijevao od svojih izvršitelja da se čim prije pobrinu poslati neku mjenicu te osigurati da njegov novac i knjige dođu u ruke Konzorcija. Oporučni povjerenici također su se trebali pobrinuti i pokušati utjerati novac od dužnika koje je imao u Dubrovniku te čim prije poslati Konzorciju štogod se dobije od njegove imovine uz napomenu da se ništa ne daje u ruke njegovim nećacima.

Sljedeća oporučna odredba odnosila se na četvoricu Guiscardovih sinova kojima u slučaju ako žive zajedno ili pak ako je netko od njih mrtav njihovim sinovima ili unucima po muškoj liniji oporučuje veliku staru kuću onih iz obitelji de la Maldura smještenu blizu trga prigradskog predjela Borgo Canale i sva prava koja mu pripadaju u toj kući uz uvjet da je ne mogu nikad prodati ili pak dati u najam ništa od obitelji de la Maldura. Također želi i moli svoje glavne nasljednike da se pobrinu da se od njegovih dobara koja ostanu podijeli novac za udaju kćerki pokojnog Guiscarda.

Posljednji dio oporuke vezan je uz mjesto pokopa i grobnicu za koje u oporuci naglašava kako o tomu nije potrebno pisati jer je to zapisao na cedulji koju je dao trebinjsko-mrkanskom biskupu Jakovu i svećeniku Tomku. Na kraju oporuke Antonio konstatira kako u škrinji posjeduje u zlatu i srebrnini oko 300 dukata i nešto libra srebrenjaka.

Nakon sadržaja teksta oporuke slijedi kratki popis Antonijeve imovine u novcima, srebrnini, vrijednim stvarima (srebrne tace, zlatni prsten, i dr.) i knjigama koji su se nalazili u njegovoj kući te su iskazani u različitim valutama korištenim u tom trenutku (dubrovački groši, dukati, mletački solidi i sl.).

***

Na temelju svega iznesenoga može se zaključiti kako se kancelar Antonio de la Maldura iz Bergama u svojoj desetogodišnjoj službi dobro uklopio u dubrovačku komunalnu zajednicu. Dubrovčani su bili zadovoljni njegovim

službovanjem pa su mu svake godine produživali službu na godinu dana te mu povjeravali i važne diplomatske zadatke poput onog vezanog uz pregovore i uspostavljanje mira s Gabrielom iz Parme, kaštelanom i kapetanom grada Barija. Čini se da se kretao u uglednom društvenom krugu sudeći po činjenici da za oporučne povjerenike izabire samog dubrovačkog rektora i dvojicu dubrovačkih plemića kao i činjenicu kako je oporuku deponirao kod trebinjsko-mrkanskog biskupa Jakova, s kojim je vjerojatno bio u prijateljskim vezama. Također, iz oporuke se može iščitati da se radi o obrazovanom i imućnijem državnom činovniku koji je posjedovao biblioteku sastavljenu od 13 knjiga za koje u oporuci iskazuje posebnu brigu. Također je zanimljiv i njegov izbor univerzalnih nasljednika vezan uz Konzorcij sv. Milosrđa osnovan u Bergamu 1265. godine kao i činjenica da se kroz čitavu oporuku iskazuje nepovjerenje prema nećaku Galeazu, no kojem ipak ujedno oporučuje spomenute knjige.

Prilog 1: Oporuka dubrovačkog kancelara Antonia de la Maldura iz Bergama 4.3.1401. (DADU, Testamenta de notaria, sv. 8, fol. 271r-272v).

(**fol. 271**)

Testamentum condam
ser Anthonii de la Maldura de Pergamo cancellarii Ragusii

Millesimo quadrigentesimo primo, indictione nona, die septimo mensis Maii. In ciuitate Ragusii, coram nobillibus et sapientibus dominis ser Marino de Bodazia rectore et locum tenente ser Dimitri de Benessa, rectoris dicte ciuitatis non ualentis sedere quia epitropus seu comissarius est infrascripti testamenti ser Anthonii de la Maldura de Pergamo notarii et cancellarii comunis dicte ciuitatis Ragusii, et iuratis iudicibus ser Iohanne de Volço, ser Paulo de Gondola et ser Dobruscho de Binzola. Reuerendus pater frater Iacobus de Ypparea Dey et apostoliçe sedis gratia episcopus Triboniensis et Marchaniensis ac venerabiles viri presbiter Thomas …[4] et presbiter Petrus Verdiminis testes iurati in verbo veritatis vnus in manu alterius et econuerso alter alterius de veritate dicenda suo sacramento dixerunt et testificati sunt quod prouidus vir (**fol. 271'**) ser Anthonius de la Maldura de Pergamo suum vlt[imum testamentum et] … [5] prefatus dominus episcopus depositator nobis presentauit … … … … Antonii et eius propria manu scriptum apertum et … … … … consuetudinem dicte ciuitatis Ragusii. Post … … … … dominos rectorem seu locum tenentem ipsius et … … … …chatum legiptime. Quod testamentum de verbo ad verbum sequitur:

In Christi nomine. Amen. Anno a natiuitate eiusdem millesimo quadrigentesimo [primo], die quarto Marçii. Hoc est testamentum mei Anthonii de la Maldura … secundum consuetudinem Ragusii et quod volo, iubeo et ordino firmi[ter] et inuiolabiliter obseruari prout iacet allia (!) iuris solepnitate non obstante, et sit in dispositione meorum heredum declarare et interpetrare (!) presens testamentum prout eis placet. In primis lego pro decima et primicia folaros sex. Item [lego] Beneuenute seruiciali mee omnes meos pannos et suos et totam meam massariciam exceptis de argento, saluo quod habeat duo choclaria argenti quibus vtimu[r] (?) modo (?) et vnam ex crateris magnis, ipsa viuente. Et moriente post me, volo quod de eo quod sibi restauerit detur seu dari faciat cuidam bone persone que uadat ad sanctum Iachobum de Galiçia sicut ipsa vouit et si ipsa moriretur in presenti mortalitate volo quod predicta bona perueniant ad manus meorum epitroporum, qui infra vnum annum mitant ad sanctum Iacobum vt predicxi (!). Et de residuo ipsarum rerum destribuant (!) pro anima sua et mea, et maxime in

4 Namjerno ostavljena praznina.
5 Registar u kojem se dokument nalazi je pokidan tako da mu nedostaje gornji desni ugao (na verso stranici) odnosno lijevi ugao (na recto stanici) u opsegu od nekoliko riječi i nekoliko redova. U transkripciji ćemo ta mjesta označiti nizom točkica.

faciendo celebrari duas missas ad sanctum Laurencium singula predomada (!) vsque ad vnum anum (!). Et si ipsa voluerit ire in Lombardiam ipse predicte res et legatum sint sue libere, sed recordetur tibi (!) de ipso honere ut scriptum est, et sit recomissa meis epitropis.

Item volo et lego quod heredes mei videlicet illi de Consorcio de la Missericordia de Pergamo quos instituo et volo esse meos heredes huniuersales (!) saluis pendens (?) et inssertis (?) debeant exigere a Iacobo de Zuchis possessionem Montis sancti Vizilii condam Guiscardi et debeant inuestire de ipsa ad hereditatem perpetuam filios ipsius Guiscardi pro libris decem imperialium soluendorum anuatim per ipsos ipsi Consorcio ad festum natiuitatis Domini, quos ipsi de Consorcio distribuant amore Dey inter pauperes ipsius Montis et Burgicanalis. Et si non possent recuperare ipsam posessionem emant vnam alliam de qua habeatur tantum de affictu, et distribuatur ut supra. Et dent ad affictum ipsis filiis condam Guiscardi bono precio et cum eorum auantazio bono, ita quod ipsa posessio sit pinguior ipso affictu. Item lego meos libros Galeazio nepoti meo (**fol. 272**) … … [et se obligat] soluere ducatos decem auri prime filie que …. … ex filiis seu descendentibus ex ipso condam Guiscardo, pro mari[tatione] … … volo et rogo ipsum Galeaz quod non vendat ipsos libros sed vtatur. Et posmodum dimitat alliis de la Maldura in gramaticha suficientibus. Et procuret recupperare allios libros quos dimixi in saluamento Iohanello de Muzo, quos habeat et faciat ut supra. Et predictum legatum volo tenere et habere locum in casu quo ipso Galaç nec fratres uel allius pro eo non mollestarent me seu ipsos heredes uel legatharios ocaxione aliquorum denariorum quos dicerent uel pretenderent soluisse quoquo modo occaxione filiarum mearum quia re uera nil habere debent a me, et in causa quo molestarent sint in dispositione ipsorum de Consorcio dare ipsos libros vni allii de la Maldura perito cum supradicta conditione et solutione. Item rogo meos epitropos quod quamcuus (!)[6] poterunt procurent et solicitent mitere per literam cambii et secure meos denarios et libros in manibus dicti Consorcii et presens testamentum et librum memoriale et omnes meas rationes. Cui libro volo hadiberi (!) fidem tanquam presenti testamento ex actis prius per eos denarios a debitoribus quos habeo in partibus istis et etiam prius si poterunt mitant quidquid habebunt de meo et non dent alliquid in manibus nepotum meorum. Item lego ipsis quatuor filiis condam Guiscardi, si viuunt communiter, et si mortui sunt uel aliquis eorum et filliis ipsorum mortuorum per stirpem maschulinam, ita quod filii et nepotes per stirpem habeant domum magnam antiquam illorum de la Maldura positam prope plateam Burgicanalis videlicet omne ius quod ad me pertinet in ipsa domo libere, verum quod non possit vnquam vendi nec allienari nixi illis de la Maldura. Item volo et constituto meos epitropos et comissarios dominum rectorem Ragusii qui erit tempore mortis mee et ser Marinum de Chaboga et ser Nicholaum de Mençe. Item volo et suplico ipsis heredibus meis quod de eo quod restabit penes eos de

6 pro quam cicius.

bonis meis debeant dispensare et dare pro maritatione et tempore maritationis filiarum ipsorum filliorum condam Guiscardi et quod debeant solicitare ipsi heredes in exigendo mea credita vbique et (**fol. 272'**) dispensare vt supra et infra. Et habeant … quando contingerit opportunum eis preceteris (!) … … prout in ipsis presidentibus dicto Consortio plen[um] … … … Antonius suprascriptus predictum testamentum meum per me con… … … et sanitat[em] corporis scripsi et ad confirmationem me sub (?) … ordinaui et scripsi aliqua alia de sepultura mea et cetera, que volo observari prout continetur in quadam çedula quam dedi domino episcopo Marchaniensi et dompno Tumicho que non sunt necessaria scribi in presenti testamento et cetera. Habeo in capssa in auro et moneta argenti circha ducatos trecentos et aliquas libras argenti. Hoc autem tesamentum nullo testimonio rumpi possit.

Isti sunt denarii reperti in domo predicti ser Antonii argentum, res et libri.

In primis in grossis de Ragusio perperi trecenti nonaginta nouem, grossis sex et paruuli XV.

Item in ducatis auri centum septuaginta sex.

Item libras tres argenti, vncias VIII solidos II cum vnciis octo argenti fracti de quo fuerunt extracti quando fuit uenditum ducatos treginta duo et grossos sex ad monetam.

Item sex coclaria argenti.

Item soldini octo de Venetiis (?).

Item duas tacias nouas argenti quarum vnam habuerit Benuenuta quia sibi dimixit idem ser Antonius in supradicto testamento suo.

Item due tacie parue antique.

Item vnus anulus paruus auri

Item tredecim volumina librorum diuersarum manaricarum (!).[7]

Item vnum pondus ad ponderandum ducatos.

7 pro materiarum (?).

LAST WILL OF RAGUSIN CHANCELLOR ANTHONY DE LA MALDURA FROM BERGAMO. A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF RAGUSIN CHANCELLERY AND NOTARIAL SERVICE IN THE MIDDLE AGES

Branka GRBAVAC

Croatian Academy of Sciences and Arts, Department for Historical and Social Sciences,
Strossmayerov trg 2, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: bgrbavac@hazu.hr

SUMMARY

In this article, on the basis of the published and unpublished extant sources, author describes life and activity of Ragusin chancellor Anthony de la Maldura from Bergamo, who held this position in the commune of Dubrovnik from 1390 to 1401 and who preformed important diplomatic and administrational duties, especially the one associated with making peace treaty in 1396 with Gabriel of Parma the castellan and captain of the city of Bari. Important sources for study of Anthony's life is his last will, which was written in Dubrovnik in 1401, and presently kept in the State archive in Dubrovnik. This last will represent a valuable testimony to his character and the relationship that he established with his relatives. From the will is evident that chancellor Anthony was a wealthier citizen and belonged to an educated circle of people who possessed books for which he expressed special attention in his will. It is also interesting that he chose as universal heirs of his property those from the Consortium of Holy Mercy founded in Bergamo in 1265. The full transcription of the text of Anthony's will is published as an appendix to the article.

Keywords: Dalmatia, Dubrovnik, the Middle Ages, last will, chancellor, Anthony de la Maldura from Bergamo

IZVORI I LITERATURA

Bravi, G. O. & C. G. Fenili (2016–2017): Il secolare cammino della Misericordia Maggiore di Bergamo dall'antica confaternita all'attuale fondazione. Quaderni di Archivio Bergamasco, 10/11, 13–43.

Cvitanić, A. (1990): Uvod u dubrovačko statutarno, kasnije zakonsko pravo. Statut grada Dubrovnika 1272., Dubrovnik, 9–48.

Čremošnik, G. (1927): Dubrovačka kancelarija do godine 1300. i najstarije knjige dubrovačke arhive. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, 2, 39, 231–254.

Čremošnik, G. (1931): Nekoliko dubrovačkih listina iz XII i XIII stoljeća. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, 43, 25–54.

Čremošnik, G. (1936): Dubrovački notar prezbiter Johanes (1284–1293). Glas Srpske kraljevske akademije, 171, 89–119.

Čremošnik, G. (1951): Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisi notara Tomazina de Savere 1278–1282. Monumenta historica Ragusina 1. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Crollalanza, G. B. Di (1888): Dizionario storico-blasonico delle famiglie nobili e notabili estinte e fiorenti. Pisa, Presso la direzione del giornale araldico.

DADu, 1 – Državni arhiv u Dubrovniku, Diversa cancellariae, sv. 30 (1392–1394), fol. 3v.

DADu, 2 – Državni arhiv u Dubrovniku, Diversa cancellariae, sv. 32 (1396–1399), fol. 167r.

DADu, 3 – Državni arhiv u Dubrovniku, Diversa cancellariae, sv. 31 (1391–1396), fol. 26v.

DADu, 4 – Državni arhiv u Dubrovniku, Diversa cancellariae, sv. 33 (1396–1402), fol. 177v.

DADu, 5 – Državni arhiv u Dubrovniku, Testamenta de notaria, sv. 8 (1391–1402), fol. 271r-272v.

Farlati, D. (1800): Illyricum sacrum. Ecclesia Ragusina cum suffraganeis et Ecclesia Rhiziniensis et Catharensis, 6. Venetiis, Apud Sebastianum Coleti.

Foretić, V. (1980): Povijest Dubrovnika do 1808. godine. Prvi dio: od osnutka do 1526. Zagreb, Nakladni zavod MH.

Jireček, K. (1903): Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner. Archiv für slavische Philologie, 25, Berlin, 501–521.

Jireček, K. (1904): Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner. Archiv für slavische Philologie, 26, 161–214.

Ladić, Z. (2012): Last Will: Passport to Heaven. Urban Last Wills from Late Medieval Dalmatia with Special Attention to the Legacies pro remedio animae and ad pias causas. Zagreb, Srednja Europa.

Lonza, N. (2002): Dubrovački statut, temeljna sastavnica pravnog poretka i biljeg političkog indentiteta. Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272. Dubrovnik, Državni arhiv u Dubrovniku.

Lonza, N. (2011): Odluke dubrovačkih vijeća 1395–1397. Monumenta historica Ragusina 10. Zagreb-Dubrovnik, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.

Lonza, N. & Z. Šundrica (2005): Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392. Monumenta historica Ragusina 6. Zagreb-Dubrovnik, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.

Lučić, J. (1984): Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisi notara Tomazina de Savere 1282–1284. Monumenta historica Ragusina 2. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Lučić, J. (1988): Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisi notara Tomazina de Savere 1284–1286. Zapisi notara Aca de Titullo 1295–1297. Monumenta historica Ragusina 3. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Lučić, J. (1993): Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisi notara Andrije Beneše 1295–1301. Monumenta historica Ragusina 4. Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

Marinović, A. (1985): Postanak i prvi spisi kancelarija srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, posebno Dubrovnika i Kotora u XIII. i XIV. stoljeću. Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku, XXII–XXIII, 7–24.

Popović-Radenković, M. (1958): La relazioni commerciali fra Dubrovnik (Ragusa) e le Puglia nel periodo Angioino (1266–1442). Napoli, Archivio Storico per le Province Napoletane, Nuova serie Anno XXXVII.–LXXVI. dell'intera collezione, 73–104.

Ripoli, T. & A. Bremond (1730): Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum Sub Auspiciis Ss. D. N. D. Benedicti XII, Pontificis Maximi. Romae, Ex Typographia Hieronymi Mainardi.

Tadić, J. (1935): Pisma i uputstva Dubrovačke republike, 1. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Beograd, Srpska kraljevska akademija.

Received: 2021-08-20 DOI 10.19233/AH.2021.27

KRČKA I CRESKA GALIJA U LEPANTSKOJ BITKI 1571.: USPOREDBA POZNATIH PODATAKA

Slaven BERTOŠA
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest,
Ul. Ivana Matetića Ronjgova 1, 52100 Pula, Hrvatska
e-mail: slaven.bertosa@unipu.hr

KRŠKA IN CREŠKA GALEJA V BITKI PRI LEPANTU (1571): PRIMERJAVA ZNANIH PODATKOV

IZVLEČEK

Prispevek obravnava sodelovanje krške galeje v eni največjih pomorskih bitk v svetovni zgodovini, v bitki pri Lepantu, ki se je odvila 7. oktobra 1751 v sklopu beneško-osmanske Ciprske vojne (1570–1573), v kateri so Benetke izgubile ta pomemben levantski otok. V omenjeni bitki so namreč na strani Beneške republike sodelovale tudi galeje z vzhodne obale Jadrana, ena od njih je bila tudi krška. Ker je leta 2003 že izšla knjiga o creški galeji v službi Benetk, v kateri je posebno in obsežno poglavje posvečeno prav njenemu sodelovanju v omenjeni bitki, avtor v tem prispevku primerja dostopne in znane podatke o obeh galejah, creški in krški, ter ugotavlja, da o slednji zaradi pomanjkanja konkretnih zgodovinskih virov vemo precej manj. Ker pa sta se galeji v bitki bojevali na istem krilu, je mogoče za to, kar je znanega o creški galeji, sklepati, da velja tudi za krško, s čimer o slednji pridobimo precej več verjetnih podatkov. Članek tako postreže s številnimi novimi, doslej neznanimi podrobnostmi in predstavlja pomemben prispevek k boljšemu razumevanju vloge in pomena krške galeje v bitki pri Lepantu.

Ključne besede: bitka pri Lepantu, krška galeja, creška galeja, 16. stoletje

THE CRES AND KRK GALLEYS IN THE BATTLE OF LEPANTO (1571): COMPARISON OF KNOWN DATA

ABSTRACT

This article deals with the participation of a Krk galley in one of the largest maritime battles of world history, the Battle of Lepanto, which took place on 7 October 1571 as part of the Venetian-Ottoman War of Cyprus (1570–1753), in which Venice lost this important Levantine island. Ships fighting on the side of the Venetian Republic included galleys from the eastern coast of the Adriatic, one of them being a galley from the Isle

of Krk. Based on a book which was published in 2003 on a galley from the Isle of Cres in the service of Venice, in which a separate and extensive chapter was dedicated to its involvement in this very battle, the author compares the available and known data about the two galleys, from the isles of Cres and Krk, finding that much less is known about the latter for lack of concrete historical sources. However, since both galleys fought in this battle on the same flank, what is true for the Cres galley can safely be assumed to be true for the Krk galley as well, which provides us with much more probable data about it. The article thus supplies a series of new, previously unknown details, thus representing an important contribution to the knowledge of the role and importance of the Krk galley in the Battle of Lepanto.

Keywords: Battle of Lepanto, Krk galley, Cres galley, 16th century

UVODNI DIO: UKRATKO O LEPANTSKOJ BITKI

U analizi mletačko-osmanskih ratnih sukoba, koji su se dogodili u različitim fazama osmanskog pokušaja napredovanja prema Europi na kopnu i moru, Lepantska bitka zasigurno ima posebno mjesto.[1] Prema broju lađa i ljudi koji su u njoj sudjelovali može se smatrati najvećom pomorskom bitkom galija u čitavoj svjetskoj povijesti. Dogodila se 7. listopada 1571. na sjevernoj strani Korintskog zaljeva, preciznije na moru ispred današnjega grada Naupaktosa u Grčkoj.[2]

Osmanski sultan Selim II. bio je, naime, pokrenuo protiv Mletačke Republike veliki rat, želeći joj oduzeti strateški iznimno važan otok Cipar na istočnom dijelu Sredozemlja. Koalicija europskih zemalja, katoličkih sila tadašnje Europe, u kojoj su se osim Mletačke Republike nalazili još i Sveta Stolica, Đenoveška Republika, Savojsko Vojvodstvo, Vojvodstvo Urbino, Toskansko Veliko Vojvodstvo, Malta i Španjolska, nije to htjela dopustiti. Mletačka Republika bila je zapravo najviše oštećena napredovanjem Osmanlija te je Ligi dala preko 50% brodova (Ercole, 2006, 89).

Iako je za Mletačku Republiku spomenuti ratni sukob završio nepovoljno, jer otok Cipar je izgubila, njegove je negativne posljedice znatno ublažila upravo velika pobjeda kršćanskih snaga kod Lepanta (Bertoša, 2021, 6).

U Lepantskoj su bitki na strani katoličke koalicije, odnosno Mletačke Republike kao njezine istaknute članice, sudjelovale i galije s istočnojadranske obale. Bile su to koparska, istarska, creska, krčka, rapska, šibenska, trogirska, hvarska i kotorska (Senato Mare, 1894, 368; Senato Mare, 1896, 38; Novak, 1964, 57; Šišević, 1974, 39–49; Peričić, 1974, 51–104; Darovec, 2002, 49–50; Bertoša, 2021, 120–125).

Niz povjesničara iz raznih država Europe i svijeta dugo je vremena obilazio mnogobrojne ustanove u kojima je pohranjena arhivska i bibliotečna građa o Ciparskom ratu i Lepantskoj bitki. Među najistaknutije spadaju, primjerice: Knjižnica Gradskog muzeja (*Biblioteca del Museo Civico*) u gradu Bassano del Grappa (u Italiji), u Padovi Sveučilišna knjižnica (*Biblioteca Universitaria*) i Knjižnica Gradskog muzeja (*Biblioteca del Museo Civico*), zatim u Rimu Vatikanski apostolski arhiv (*Archivio Apostolico Vaticano*) (odnosno nekadašnji *Archivio Segreto Vaticano*) i Kazanatska knjižnica (*Biblioteca Casanatense*), te u Španjolskoj Nacionalna knjižnica Španjolske (*Biblioteca Nacional de España*) u Madridu i Generalni arhiv u Simancasu (*Archivio General de Simancas*) (Bertoša, 2021, 11).

---

1 Između ostaloga, istaknuto je to i u svim važnijim enciklopedijama, primjerice, Distefano, 2011, 108–110. Također i: Šišević, 1974, 39–49; Ercole, 2010, 66–80; itd.

2 Grč. Ναύπακτος, lat. Naupactus. U XV. stoljeću bio je pod mletačkom vlašću te dobio ime Lepanto (hrv. Lepant). Pod Osmanlije došao je 1499. i u XVI. stoljeću postao je njihova važna pomorska luka. Osim kratko vrijeme, od 1687. do 1699., kada su ga ponovno držali Mlečani, pod osmanskom je vlašću ostao sve do proglašenja grčke neovisnosti (1829.). Nalazi se 18 km sjeveroistočno od Patrasa (Bertoša, 2021, 6).

Autor ovog priloga zadnjih je godina istraživao po ustanovama u Italiji, obišavši, primjerice, Državni arhiv u Veneciji (*Archivio di Stato di Venezia*), Povijesni pomorski muzej vojne mornarice (*Museo Storico Navale della Marina Militare*), Gradski muzej Correr (*Museo Civico Correr*), Nacionalnu knjižnicu Marcianu (*Biblioteca Nazionale Marciana*), Dalmatinsku bratovštinu sv. Jurja i Tripuna (*Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone*), Institut za vojna pomorska istraživanja (*Istituto di Studi Militari Marittimi*), svi u Veneciji, potom i *Palazzo del Bo* u Padovi. Vrijednu građu čuva i, također posjećen, Pomorski muzej u Kotoru (u Crnoj Gori) (Bertoša, 2021, 11–28).

U javnim i privatnim arhivima čuvaju se mnogobrojna izvješća vojnih zapovjednika flotâ koje su u Lepantskoj bitki sudjelovale, kao i spisi vojnika koji su se u njoj borili. Dio materijala povjesničari su istražili i posložili, a dio i objavili.[3]

Činjenica da je najbogatija historiografija o ovoj važnoj pomorskoj bitki ona na talijanskom jeziku tumači se poznatim podatkom da su u Lepantskoj bitki ipak najviše sudjelovali vojnici s Apeninskog poluotoka, mada su se borili pod zastavama različitih država. Mnogo djela pripada razdoblju neposredno nakon bitke, puno ih je iz XIX. stoljeća, ali ima ih i iz kasnijeg perioda, sve do današnjeg vremena.[4] Budući da je Mletačka Republika kao pomorska država bila doista vrlo slavna, i mnogobrojni strani stručnjaci pisali su o raznolikim mletačkim brodovima te ih s različitih aspekata detaljno proučavali.[5]

Imajući odjek diljem čitavoga tadašnjeg svijeta, a katoličke Europe posebice, logično je da je Lepantska bitka svoj odraz našla i na mnogobrojnim poljima ljudske djelatnosti, ne samo u opsežnoj historiografiji već i u književnosti, pjesništvu, umjetnosti, kiparstvu, slikarstvu, numizmatici (na medaljama), pa i općenito u kulturi, ponajviše talijanskoj, ali i hrvatskoj.[6]

Zahvaljujući stoljetnoj povezanosti Mletačke Republike s morem te svim djelatnostima i poslovima koji su se na njemu odvijali (trgovina, prijevoz robe i putnika i sl.), i danas u toponimiji nekadašnje mletačke prijestolnice i njezine okolice postoje mnogobrojni zemljopisni nazivi koji se odnose na istočnojadransku obalu, odnosno Istru, Kvarner, Dalmaciju i Boku kotorsku) te istočno Sredozemlje (Bertoša, 2021, 54–56).

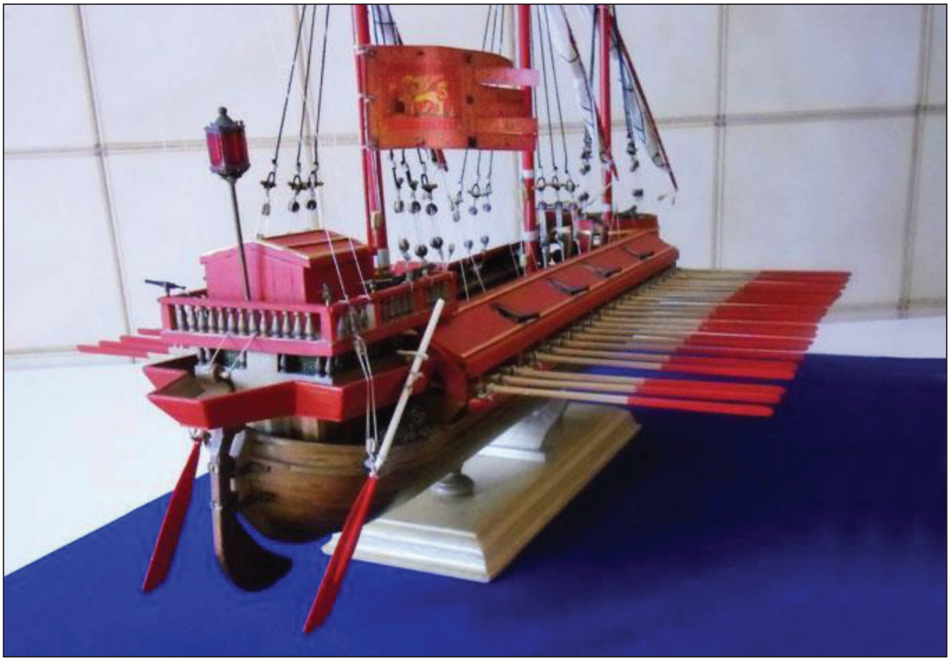
Na ovome je mjestu važno istaknuti da je još 2008. Centar za kulturu Grada Krka, prepoznavajući iznimno pomorsko nasljeđe i bogatu krčku kulturno-povijesnu tradiciju, pokrenuo projekt „Štorija o galiji *Cristo Ressussitato*", kojim se svake godine

3 Primjerice: ASVe, *Capi da guerra*, 1; *La Scrittura*, navedeno prema: Galuppini, 1971, 2–16; ASVe, *Capi da guerra*, D'Austria, 1; ASVe, *Collegio*, 64, 126 sq. (budući da mi je ovaj dokument bio nedostupan zbog lošeg stanja u kojem se trenutno nalazi, navedeno prema: Galuppini, 1971, 2–16) itd.

4 Navodim samo neke: Contarini, 1572; Paruta, 1827; Diedo, 1863; Quarti, 1935; Iachino, 1971; Canosa, 2000; Cacciavillani, 2012.

5 Između ostalih: Hartlaub, 1940; Cambon, 1952; Martinez & Hidalgo, 1971; Konstam & Bryan, 2003.

6 Novak & Maštrović, 1974; Čoralić & Prijatelj Pavičić, 2017, 361–380; Bertoša, 2019, pogl. „'Bijes neprijatelja vene/Jonski im vali krvlju se crvene…' Bitka kod Lepanta – činjenice, odjeci, imaginariji i mitovi – ususret 450. obljetnici", 206–210 (objavljeno i: Bertoša, 2014, 35–40). Opširnije: Bertoša, 2021, 49–53.

Slika 1: Galija mletačkog zapovjednika Francesca Duoda u bitki kod Lepanta (Vir: www.venetostoria.com).

svečano obilježava godišnjica Lepantske bitke. Sudionici i posjetitelji manifestacije na raspolaganju imaju prigodan program s predavanjima, predstavljanjima knjiga, informativno-edukativnim pločama, izložbama, obilascima zavjetne crkvice obitelji Cicuta na Biski, kao i misom za poginule u krčkoj katedrali Uznesenja Blažene Djevice Marije. Štoviše, cijeneći i vrednujući bogato otočno kulturno-povijesno nasljeđe vezano za pomorstvo i brodogradnju tijekom minulih stoljeća, odlučilo se osnovati poseban centar gdje bi posjetitelji o spomenutim temama doznali osnovne podatke i time obogatili svoje spoznaje. Bio je to Interpretacijski centar pomorske baštine otoka Krka, otvoren 2018. u staroj jezgri grada Krka. Tako se Lepantska bitka našla u informativnoj, edukativnoj i turističkoj ponudi grada i otoka Krka (Bertoša, 2021, 59–64).

KRČKA GALIJA – ISTRAŽIVAČKA PITANJA I PROBLEMI

Da bi se spoznalo kako je krčka galija zapravo izgledala, autor ovog priloga poduzeo je opsežna arhivska, bibliotečna i terenska istraživanja. Zbog teme rada koja stoji u naslovu, ovdje se neće raspravljati o nizu važnih detalja o gradnji mletačkih galija, njihovu imenu, određivanju vojnog zapovjednika broda, novačenju članova posade, na-

Slika 2: Paolo Veronese i prikaz Lepantske bitke (druga polovica XVI. stoljeća) (Wikimedia Commons).

činu angažmana galije za mletačke vojne potrebe, niti o izvješćima mletačkih providura koji također donose važne podatke,[7] već će se samo načelno ukazati na neizbježne istraživačke probleme do kojih se došlo zbog postojećih okolnosti.

I ranije su mnogi proučavatelji ove problematike isticali da se neki posebni podaci koji bi govorili o sudjelovanju krčke galije u Lepantskoj bitki nisu uspjeli sačuvati. No ipak je preko detalja iz mnogih dostupnih izvora moguće zaključiti da je udio Krčana, na njihovoj ili na drugim galijama, bio velik i značajan (Bertoša, 2021, 149).

7 O tome više vidjeti u: Bertoša, 2021, 69–119, 126–127, 135–152.

Pokušavajući nešto saznati o izgledu krčke galije, nailazi se na problem u činjenici da su cjeloviti crteži galija postojali tek od XVIII. stoljeća, dočim su se za ranija razdoblja sačuvali samo tekstualni opisi ili crteži pojedinih dijelova broda. Osim toga, valja znati da se Lepantska bitka odigrala u stoljeću obilježenom mnogobrojnim i značajnim promjenama, koje su se, dakako, odrazile i na gradnju brodova. Naime, pojedini detalji stalno su se mijenjali. Nije nevažna ni činjenica da rukopisa o mletačkim galijama iz tog vremena zapravo ima svega nekoliko, a oni iz ranijih razdoblja ne daju odgovor na pitanje kako je točno izgledala galija iz XVI. stoljeća (Bertoša, 2021, 160–161). Naposljetku, i poznati krčki povjesničar mons. Ivan Žic Rokov (Punat, 1906. – Krk, 1984.), generalni vikar Krčke biskupije, ističe činjenicu da se nije sačuvala nikakva slika krčke galije (Žic Rokov, 1970, 231).

Unatoč navedenim otežavajućim okolnostima, na temelju dostupnih podataka ipak se mogu rekonstruirati barem pojedini detalji. Primjerice, zna se da su galije u bitkama najčešće bile lagane (*galea sottile*) pa je vjerojatno takva bila i ona krčka. Model mletačke lagane galije troveslarke potječe iz 1881. i predstavlja rezultat istraživanja kontraadmirala Luigija Fincatija (Vicenza, 1818. – Venecija, 1893.) (Fincati, 1881) koji je, čitajući djelo mletačkog providura za naoružanje (*Provveditore all'Armar*) Cristofora (da) Canala (Venecija, 1510. – Krf, 1562.) *Della Milizia Marittima* (1550.),[8] kao i djela drugih pisaca toga doba, dokazao da su mletačke galije imale trojicu veslača i tri vesla po klupi, pri čemu je svaki veslač imao svoje veslo. Nije sigurno jesu li takvo veslanje izumili Mlečani ili su ga preuzeli od Bizantinaca, ili je još i starije (Gardiner, 1995, 172–173; Bastijanić Cicuta, 2016, 95; Bertoša, 2021, 6).

Bitno je ovdje istaknuti da su dva tipična pogonska sustava predstavljale galije troveslarke (*a terzarolo*) i galije na skaloč (*a scaloccio*). Prvi je bio stariji i trajao je do polovice XVI. stoljeća. Drugi ga je zamijenio u trenutku kada su se galije počele opremati ne više sa slobodnim ljudima koji nisu bili skloni tako napornom radu, nego kažnjenicima, ratnim zarobljenicima i robovima (Bertoša, 2021, 109).

Svakako valja uzeti u obzir i činjenicu da je proizvodnja galija u venecijanskom Arsenalu nedvojbeno slijedila tehnike gradnje koje su bile sofisticirane i standardizirane pa su svi brodovi dotične flote imali identična obilježja. Analizom rukopisa arsenalskih graditelja (*capi delle costruzioni navali* ili *proti*) koji su djelovali u venecijanskom ambijentu, lako se može zaključiti da su se koristili svim matematičkim i geometrijskim tehnikama koje su tada postojale (Giro, 2017, 8–9; Bertoša, 2021, 160). Među tim rukopisima posebno značajna su četiri: *Ragioni antique spettanti all'arte del mare et fabriche de vasselli* nepoznatog autora (početak XVI. stoljeća), rukopis Picheronija della Mirandole (oko 1550.), rukopis Pre' Todara de Nicolòa *Istructione sul modo di fabricare galere* (1550.) i rukopis Baldissere Drachija *Visioni* (1586.) (Bertoša, 2021, 160–193).

8 Djelo je prvi put objavljeno znatno kasnije: a cura di Mario Nani Mocenigo, Roma 1931.

Unatoč ponekad prisutnom mišljenju, u gradnji brodova ništa nije bilo prepušteno slučaju, niti se vršilo ugrubo, od oka (*a ocio*). Posao gradnje brodova bio je rezultat stoljetne plovidbe, različitih iskustava pretočenih u brodograditeljsku praksu, ali i brojčanih i trigonometrijskih pravila (*partixon*, *partison*, *partizioni*) prenesenih na temeljne obrasce koje je trebalo primijeniti na svaku vrstu plovila. Na taj se način dobivalo iste proizvode, s dimenzionalnog stajališta nevjerojatno precizne. Uostalom, u mletačkim se škverovima gondole i danas izrađuju upravo upotrebom takvih obrazaca (Giro, 2017, 8–9; Bertoša, 2021, 160).

ŠTO O KRČKOJ GALIJI DOZNAJEMO IZ USPOREDBE S CRESKOM?

S obzirom na činjenicu da se u klasičnoj europskoj historiografiji naglasak pretežito stavljao na velike gradove, pa su male sredine sa svojim proporcionalno golemim žrtvama dugo vremena ostajale zanemarene i u drugom planu, razumljivo je da su o mjestima, područjima, brodovima i posadama s istočnojadranske obale pisali pretežito naši istraživači i proučavatelji problematike.

Po analogiji stvari, krčka komuna, njezino žiteljstvo, politički, ideološki, kulturni i mentalni ustroj, bili su slični onima u mnogobrojnim mjestima i prostorima diljem Mletačke Republike. Stoga njihova komparativna analiza pridonosi povijesnim spoznajama o tome kako je taj veliki događaj odjeknuo i na sjevernojadranskom prostoru.

U tom je smislu vrijedno vidjeti do kojih je spoznaja o creskoj galiji (*galìa chersana*) – koja se u rasporedu bojnih snaga u Lepanskoj bitki nalazila ondje gdje i krčka – došao vrli istraživač povijesti rodnoga grada i otoka te bivši gradonačelnik Chioggie, Luigi Tomaz (Cres, 1931. – Chioggia, 2016.).[9]

U njegovoj knjizi o creskoj galiji nalazi se posebno poglavlje posvećeno Lepantskoj bitki. U njemu se donose dragocjeni podaci iz zapisnika sjednica creskoga Gradskoga vijeća, što za Krk ne postoji jer se krčki općinski arhiv, kako je to davno ustvrdio i riječki pravni povjesničar Danilo Klen (Trst, 1910. – Rijeka, 1990.), smatra izgubljenim (Klen, 1986, 77), za razliku od, primjerice, creskog općinskog arhiva koji se čuva u Državnom arhivu u Rijeci (Klen, 1959, 243).

Tomaz ističe da su Mlečani galije naoružavali tijekom nekog ratnog sukoba, često i nakon više godina primirja. Uputili bi zahtjev otočnom knezu-kapetanu, do kojeg je odluka stizala za otprilike tjedan dana, što bi obično na poleđini zapisao kancelar. Nakon primitka odluke, knez-kapetan pozvao bi općinske savjetnike koji bi se sastali u gradskoj palači i pročitao duždevu odluku. Nakon toga glasovalo se za kandidate za soprakomita galije te se među njima izabrao jedan (Tomaz, 2003, 129). Tijekom tog izbora iz sale su morali izaći svi ujaci, stričevi i ostali rođaci u različitom stupnju srodstva predloženih kandidata. Izabrani soprakomit potom bi s dijelom svoje posade veslača-volontera otišao preuzeti galiju u Arsenal u Veneciju te je doveo na otok, gdje bi se ona potpuno opremila i krenula za destinaciju koja je

9 O autoru knjige objavljen je kraći životopis u povodu njegove smrti. Vidjeti: Chioggia News 24.

bila određena prema generalnoj zapovijedi iz Venecije. Propisima je bilo određeno da se opremanje galije izvrši brzo, bez odgađanja (Tomaz, 2003, 130).

Na galiji se uvijek nalazio i komit, osoba neophodna za funkcioniranje čitave lađe, poput današnjeg noštroma. Komit je bio desna ruka soprakomita i njegov praktični savjetnik. Imao je vrlo značajnu ulogu jer se brinuo o plovidbi, ulasku i izlasku iz luka, održavanju galijskih vesala, jedara i konopaca te o čistoći na brodu. Najčešće nije pripadao sloju nobila (Tomaz, 2003, 137).

Ako se pogleda važnost položaja na kojem su se u lepantskom sukobu nalazile, na lijevom borbenom krilu flote, nema sumnje da su creska i krčka galija nedvojbeno spadale u red najboljih lađa u mletačkoj floti. Njihovi zapovjednici, Collane Drasa i Ludovico Cicuta, ni u kojem slučaju nisu bili početnici, nego iskusni zapovjednici koji su uživali veliko poštovanje, a iz sukoba s mnogo jačim neprijateljem izašli su kao pobjednici. Lijevim krilom mletačke flote, koje se nalazilo blizu obale (*sottocosta*), zapovijedao je Agostino Barbarigo koji je u bitki poginuo. Na tom se krilu nalazila i koparska galija, a rapska je bila na desnom krilu, prema morskoj pučini, zajedno s trogirskom i kotorskom. U središnjem dijelu flote nalazila se hvarska galija, a šibenska je bila otraga, u pričuvi. Mlečani su imali još jednu galiju, onu zadarsku, no ona nije sudjelovala u Lepantskoj bitki jer je tijekom srpanjskih prodora zarobljena, zajedno sa soprakomitom Pietrom Bartolazzijem, u vodama oko otoka Krfa (Tomaz, 2003, 147).

Sva devetorica zapovjednika istočnojadranskih lađa pripadala su poznatim i cijenjenim obiteljima istarskih i dalmatinskih komuna. Posebice se ističe važnost triju liburnijskih galija – creske (*la Chersana*), krčke (*la Vejesana*) i rapske (*l'Arbesana*) (Tomaz, 2003, 143).

Tomaz naglašava da su se vjerni Istrani i Dalmatinci u Lepantskoj bitki ponašali kao i uvijek: bili su *cristianissimi, venezianissimi e decisissimi*. Nakon završetka bitke, koparska je galija nastavila djelovati i sama je progonila neprijatelja u bijegu, zarobivši na povratku veliku osmansku galiju. No, upravo je nakon toga njezin zapovjednik, koparski nobil Domenico del Tacco, preminuo odmah poslije dolaska na Krf, ostavivši svojem zamjeniku, koji se zvao Giulio Cesare Muzio i bio sin poznatog književnika, zadaću nošenja osmanske zastave u domovinu, a također i pozlaćeni fenjer s krme koji se i danas, zajedno s mletačkom zastavom, čuva u Pokrajinskom muzeju u Kopru (Tomaz, 2003, 149).

Soprakomit Girolamo Bisanti, zapovjednik kotorske galije, u bitki je slavno poginuo, a Alvise Cippico, zapovjednik trogirske galije, zaslužio je doživotnu državnu rentu jer je u bitki ranjen devet puta, od čega sedam teško.

Creska se galija srčano borila i izvršila mnoge važne bojne operacije. S vojnog i strateškog aspekta bila je, veli Tomaz, među glavnim protagonistima mletačke pobjede (Tomaz, 2003, 149). Njezin je soprakomit opisan kao vješt, mudar i sposoban zapovjednik, a veliku je zahvalu dobila i galijska posada, savršeno izvježbana i kompaktno jedinstvena (Tomaz, 2003, 150). Budući da je u blizini creske bila i krčka galija, možemo pretpostaviti da je isto vrijedilo i za nju i njezina zapovjednika.

Sindici-providuri Ottaviano Valier i Andrea Giustinian, vrativši se iz osjetljive mi-

sije kontrole mletačkih posjeda na Jadranu i Levantu, u svojem su detaljnom izvješću duždu iz 1575. naveli da je creski soprakomit Collane Drasa u Lepantskoj bitki triput ranjen, da je čitavo vrijeme bio desna ruka zapovjednika Agostina Barbariga te da je tužio zbog kukavištva nekolicinu španjolskih kapetana koji su se nalazili na creskoj galiji prema zapovijedi španjolskog kralja kao člana vojske Svete lige (Tomaz, 2003, 152–153). Nakon što su trojica obješena o jarbol, došlo je do naglog pogoršanja ionako dosta problematičnih španjolsko-mletačkih odnosa. Pravi razlog vješanja zapravo nije bilo kukavništvo, nego oholo svađalačko ponašanje Španjolaca koji su pucali na mletačku pomorsku policiju priteklu smiriti neku svađu. Zbilo se to samo pet dana prije znamenite bitke i samo su čvrsti živci ostalih vrhovnih zapovjednika spriječili da svađa preraste u krvoprolića između kršćanskih posada. Glavnu ulogu u smirivanju situacije odigrao je Agostino Barbarigo, veliki kondotjer, ali i vješti diplomat.

Creska galija bila je lijepi brod, pravi ponos vojske Sv. Marka (*Armata di San Marco*), a Drase kao creski i osorski nobili nisu bili primitivni mornari, nego vrlo obrazovani i uglađeni plemići (Tomaz, 2003, 153–154).

mu plemići bili zavidni na junačkom uspjehu u Lepantskoj bitki, poglavito zbog izostalog sudjelovanja zadarske galije, pa su zamolbu pokušali odbiti, no Gradski savjet ipak mu je dodijelio prestižnu čast (*nobiltà jadertina*), iako pod uvjetom da se godinu dana nakon razoružanja trajno naseli u Zadru. No, on nije to učinio i status zadarskog plemića na koncu mu je 1581. ukinut (Tomaz, 2003, 151–152).

Marco Antonio Adrario, član rimske plemićke obitelji koja se u Cresu deklarirala pučanskom, na vrlo je dojmljiv način opjevao sudjelovanje galija u Lepantskoj bitki (Tomaz, 2003, 155–159).

Povratak iz Lepanta nije zabilježen u zapisnicima creskoga Gradskog vijeća: bitka se u njima ne spominje zato što nije bilo potrebno donijeti nikakav zaključak u vezi s obvezom troškova koji bi bili u nadležnosti zajednice. Možemo ipak pretpostaviti da je povratak creske galije bio dočekan sa žalošću zbog dvadesetosmorice poginulih i ranjenih. To se saznaje iz zapisnika sastanka gradskog Malog vijeća, održanog 13. veljače 1573. Naime, ondje stoji zapisano da se pod predsjedanjem kneza-kapetana Lorenza Arimanda raspravljalo o zamolbi soprakomita Collana Drase koji je sina Francesca, soprakomitova, tj. svojeg zamjenika, poslao dostaviti pismo, potpisano od strane generalnog kapetana mora Foscarinija, kojim se za galiju zatražilo 28 ljudi koji bi zamijenili poginule. Tada je od Lepantske bitke bilo prošlo 17 mjeseci i ljudi koji su nedostajali odnosili su se na spomenuti sukob. Imena dvadesetosmorice poginulih mornara nisu nam poznata jer knjiga galije troveslarke nije pronađena. Vjerojatno ih se nekoliko godina kasnije spominjalo tijekom slavljenja misa. U to se doba nisu izrađivale kamene ploče s imenima poginulih, a ako su slučajno i postojale, danas ih više nema (Tomaz, 2003, 161).

Creska je galija ime nosila po sv. Nikoli. Već 1446. postoji spomen crkvice koja ispod trijema iz kasnije epohe ima portal s gotskim šiljatim lukom. Smještena na istočnoj obali širokog kanala kojim se ulazi u unutarnji dio Creskog zaljeva, crkvica je pozdravljala pomorce koji su onuda prolazili pri ulasku i izlasku te imali svoju mornarsku bratovštinu, aktivnu barem do sredine XX. stoljeća. U njoj su se održavala razna

slavlja, posebice blagdan sv. Nikole 6. prosinca, s vjerskim obredima, uz pokazivanje svečeva stijega. Da bi stijeg vidjele sve lađe, postavljalo ga se na visoki prsten na prednjoj strani vanjskog predtrijema. Zato je prirodno smatrati da su creski pomorci svoju galiju željeli posvetiti svecu svoje bratovštine i svim mornarima Sredozemlja (Fillini & Tomaz, 1988, 11–13, LXV–LXIX).

Nakon gradnje velike bazilike u Bariju u XI. stoljeću, svečev se kult zaštitnika pomoraca (*uomini di mare*) proširio po svim lukama. Creska bratovština sv. Nikole bila je vjerska ustanova, ali je i pomagala siročad, udovice i majke onih koji se kući nisu vratili s mora.

I u Veneciji postojala je bratovština sv. Nikole od mornara (*Scuola di San Nicolò dei Marineri*), jednake važnosti kao i gradske Velike bratovštine (*Scuole Grandi*). U nju su bili upisani i svi vojni časnici. Utemeljilo ju je 1593., mnogo kasnije od one creske, 56 nobila i 229 mornara. Slične bratovštine postojale su u Chioggi i na otoku Zakintosu. Nekadašnji su mornari imali mogućnost dobivanja pomoći u starosti te na trošak bratovštine dostojanstveni pogreb (Tomaz, 2003, 161–162).

Kada se galija dugo vremena nalazila na moru, morala je biti ponovno naoružana i opremljena. Dok je soprakomit mogao ostati na svojemu mjestu ako je ratna operacija i dalje trajala, iznimno čak i više od pet godina, mornari su se morali zamijeniti više puta. Zato su se žalbe pučana češće odnosile na trošak plaća nego na trajanje službe. Izričaj „dali smo 300 ljudi“ odnosio se na tri puta po sto ljudi. Obveza nije bila osobna, nego se ticala društvenog sloja pučana koji je morao zajamčiti prethodno određen minimalan broj, a moglo se to učiniti i rotacijom.

No, ta je obveza pučane teško pogađala pa se, primjerice, 1539. odlučilo suprotstaviti traženju dvadesetosmorice za galije i ponuditi u zamjenu novčanu daću, *(rac) coltu*, u iznosu od 10 solda po glavi obitelji. S tim se prijedlogom poslalo u Veneciju posebnog predstavnika creskih pučana Antonija Adrarija, a općinski poreznik koji je daću trebao prikupiti zvao se Antonio Tentor (Tomaz, 2003, 162–163).

Također, pučani su htjeli kontrolirati vođenje knjiga troškova za galiju pa su na sastanku svojeg Malog vijeća 15. studenoga 1578., pod predsjedanjem kneza-kapetana Zuan Battiste Moceniga, uz nazočnost trojice tribuna i osmorice pučkih savjetnika, donijeli odluku o imenovanju pučkog prokuratora (*procuratore del popolo*) Antonija Adrarija, vještog u novčanim poslovima, za generalnog revizora prihoda i registriranih troškova. Za svoj je rad primao i plaću. Time je Adrario, prije spomenut po sonetu o Lepantskoj bitki, postao simbol digniteta creskih pučana. Kontrola troškova vlastitog ratnog broda koji čini dio vojske Sv. Marka, koju su creski pučani zahtijevali i dobili, autentičan je povijesni spomenik starih društvenih i općinskih otočnih sloboda, ali i neprestane pažnje koju su državne vlasti pokazivale prema pravima ljudi iz svih društvenih slojeva. Ne radi se ovdje ni o kakvom novom dobitku, nego o starom i prirodnom pravu koje se namjerava sačuvati. Zato su se troškovi galije mogli lako kontrolirati od strane pučana koji su pridonosili njezinu naoružanju. Odluka o imenovanju posebnog službenika koji bi se time bavio nije donesena tijekom nekog prosvjeda, nego na redovitom sastanku Malog vijeća dvanaestorice (*Collegetto dei Dodici del Popolo*). Legitimnost odluke zajamčena je nazočnošću kneza-kapetana, cijenjenog

i visoko postavljenog mletačkog plemića, kojem je 3. svibnja 1577. Savjet nobila i pučana jednoglasno izrazio priznanje za neprestanu posvećenost interesima građana, dopustivši da mu se u znak zahvalnosti preda pozlaćeni stijeg s prikazom sv. Marka i zaštitnika grada Cresa sv. Izidora (Sidara) (Tomaz, 2003, 164–165).

Svi ovi, ovdje navedeni, važni događaji u godinama nakon Lepantske bitke, koji se odnose na cresku galiju, vjerojatno su imali svoj istovjetan odraz i na Krku, vezano za krčku galiju i njezina zapovjednika, zbog čega je važno spomenuti ih.

KRATKA ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

S obzirom na navedeno, valja zaključiti da o creskoj galiji u Lepantskoj bitki znamo mnogo više nego o krčkoj zbog raspoloživosti sačuvanih povijesnih vrela. No s obzirom da su se u rasporedu snaga Svete Lige obje nalazile na istome borbenom krilu, vjerojatno je ispravno zaključiti da se sve što nam je poznato o creskoj galiji može primijeniti i na krčku. Navedene su galije za Mletačku Republiku bile jako važne i nema sumnje da su u Lepantskoj bitki i osiguranju Ligine pobjede imale značajnu ulogu.

Nažalost, nedostatak povijesnih vrela onemogućava nam spoznaju o mnogim važnim detaljima o objema galijama u Lepantskoj bitki: kako su one točno izgledale, kako su se zvali članovi njihove posade, tko je od njih bitku preživio i vratio se na otok, što se s njima kasnije događalo itd.

Dakle, u analizi mnogobrojnih zanimljivih i važnih pitanja o krčkoj i creskoj galiji u Lepantskoj bitki postoji mnogo nepoznanica, s time da većina njih sa sigurnošću nikad neće ni biti riješena jer okolnosti to onemogućavaju. Ipak, u slučaju eventualnog otkrivanja nekog do sada nepoznatog povijesnog vrela, pojedini detalji svakako bi se mogli nadopuniti. No konačne spoznaje o izgledu obaju galija zasad se ipak temelje samo na mogućim, vjerojatnim podacima.

LE GALEE DI CHERSO E VEGLIA NELLA BATTAGLIA DI LEPANTO DEL 1571: IL CONFRONTO DI DATI CONOSCIUTI

Slaven BERTOŠA

Juraj Dobrila Università di Pola, Facoltà di Filosofia, Dipartimento di Storia, Via Ivan Matetić Ronjgov 1, 52100 Pola, Croazia

e-mail: slaven.bertosa@unipu.hr

RIASSUNTO

Questo contributo riguarda la partecipazione della galea di Veglia in una delle più grandi battaglie navali nella storia mondiale, la Battaglia di Lepanto, che si svolse il 7 ottobre 1571 nella Guerra di Cipro (1570–1573), combattuta tra la Repubblica di Venezia e l'Impero Ottomano, con la quale Venezia perse quest'isola importante del Mediterraneo orientale. Nella battaglia, dalla parte della Repubblica di Venezia parteciparono anche le galee della costa orientale dell'Adriatico, una delle quali era la galea di Veglia. Siccome già nel 2003 è stato pubblicato il libro sulla galea di Cherso al servizio della Repubblica, nel quale un capitolo esteso è stato dedicato alla sua partecipazione nella famosa battaglia, l'autore di questo contributo ha messo in confronto i dati a noi conosciuti su entrambe le navi, quella di Cherso e quella di Veglia, concludendo che di quest'ultima sappiamo molto meno a causa della mancanza delle fonti storiche concrete. Ma visto che entrambe le galee si trovavano nella stessa ala di combattimento, quello che riguarda la galea chersina si può prendere in considerazione anche per quella vegliana, e così di essa troviamo molti più dati. Il saggio quindi riporta tanti dettagli nuovi, finora sconosciuti, e rappresenta un contributo notevole per la conoscenza del ruolo e dell'importanza della galea di Veglia nella Battaglia di Lepanto. Le due galee erano molto importanti per la Repubblica di Venezia ed è certo che nella battaglia e nella vittoria delle forze della Lega avevano un ruolo significativo. Purtroppo la mancanza delle fonti storiche impedisce di ottenere certe conoscenze su tanti importanti dettagli che riguardavano entrambe le navi: il loro aspetto preciso, i nomi dell'equipaggio, chi di loro sopravvisse lo scontro navale, la loro sorte dopo la battaglia ecc. Quindi, nell'analisi di molte questioni interessanti e importanti sulle galee in questione nella Battaglia di Lepanto purtroppo esistono molte incognite, e alcune di queste certamente mai saranno risolte perché le circostanze presenti lo impediscono. Nel caso di una eventuale scoperta di qualche documento finora sconosciuto, alcuni dettagli storici potrebbero sicuramente essere completati.

Parole chiave: Battaglia di Lepanto, galea di Veglia, galea di Cherso, Cinquecento

IZVORI I LITERATURA

ASVe, Capi da guerra – Archivio di Stato di Venezia. Senato. Dispacci. Dispacci dei Capi da guerra (condottieri). Capi da guerra, Marcantonio Colonna, 1570–1572, busta 1.

ASVe, Capi da guerra, D'Austria – Senato. Dispacci. Dispacci dei Capi da guerra (condottieri). Capi da guerra, D'Austria, Don Giovanni, 1571, busta 1.

ASVe, Collegio – Collegio. Relazioni finali di ambasciatori e pubblici rappresentanti, Relatione del Chiarissimo messer Sebastiano Venier Procurator, et hora Serenissimo Principe, del suo Capitanato Generale da Mare la qual fu presentata a 29 dicembre 1572 da Sebastiano Veniero, comandante delle galere di Venezia, busta 64, c. 126 e segg.

Bastijanić Cicuta, M. (2016): Obitelj Cicuta s Krka u pomorskim bitkama kroz stoljeća. Krk, Centar za kulturu Grada Krka.

Bertoša, M. (2014): Bijes neprijatelja vene / Jonski im vali krvlju se crvene..." Bitka kod Lepanta – činjenice, odjeci, imaginariji i mitovi – 443 godine poslije. Tabula – časopis Odjela za humanističke znanosti, 12, 35–40.

Bertoša, M. (2019): Historabilije XVI.–XVIII. stoljeća: mali svijet Istre u doba Venecije. Marčana, Povijesni i pomorski muzej Istre.

Bertoša, S. (2021): Lepant 1571. i krčka galija: itinerari istraživanja. Krk, Centar za kulturu Grada Krka.

Cacciavillani, I. (2012): Lepanto. Venezia, Corbo e Fiore.

Cambon, H. (1952): Don Juan d'Autriche – Le vainqueur de Lépante. Paris, Hachette.

Canosa, R. (2000): Lepanto. Storia della „Lega Santa" contro i turchi. Roma, Sapere.

Chioggia News 24 – https://www.chioggianews24.it/morto-luigi-tomaz-cherso-sindaco-chioggia/ (zadnji dostop: 18.08.2021).

Contarini, G. P. (1572): Historia delle cose successe dal principio della guerra mossa da Selin Ottomano a' Venetiani, fino al dì della gran giornata vittoriosa contra Turchi. Venezia, Appresso Francesco Rampazetto.

Čoralić, L. & I. Prijatelj Pavičić (2017): Ivan Vranjanin – mletački admiral u Lepantskome boju (1571.). U: Braća Vranjanin i vransko područje tijekom povijesti. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa „Braća Vranjanin i vransko područje tijekom povijesti" održanog u Biogradu 25. travnja 2014., 361–380.

Da Canal, C. (1931): Della Milizia Marittima, a cura di Mario Nani Mocenigo. Roma, Libreria dello stato.

Darovec, D. (2002): L'organizzazione militare delle cittadine istriane nel XVI secolo/Vojaška organizacija istrskih mest v XVI stoletju. Acta Adriatica, vol. I: La Battaglia di Lepanto e l'Istria. Knez, K. (ed.): Convegno di Studi, Pirano, 6 ottobre 2001, 38–51.

Diedo, G. (1863): La battaglia di Lepanto: la dispersione della invincibile armata di Filippo II – illustrata da documenti sincroni. Milano, Milano Daelli.

Distefano, G. (2011): Enciclopedia storica di Venezia. Venezia, Supernova.

Ercole, G. (2006): Duri i banchi! Le navi della Serenissima 421–1797. Trento, GMT.

Ercole, G. (2010): Galeazze. Un sogno veneziano. Trento, GMT.

Fillini, M. & L. Tomaz (1988): Le chiese minori di Cherso, Conselve, Regionale Veneta.

Fincati, L. (1881): Le triremi. Roma, Tipografia Barbera.

Galuppini, G. (1971): Lepanto – la battaglia navale del 7 Ottobre 1571. Rivista della Guardia di finanza, XX, 5, 2–16.

Giro, L. (2017): Galee veneziane per Capo da Mar. L'eccellenza della flotta remiera della Serenissima. Trento, GMT.

Hartlaub, F. (1940): Don Juan d'Austria und die Sclacht bei Lepanto. Berlin, Junker & Dünnhaupt.

Iachino, A. (1971): Le Marine Italiane nella battaglia di Lepanto. Roma, Accademia nazionale dei Lincei.

Klen, D. (1959): Galije i galijoti iz Istre i otoka nekadašnje sjeverne Dalmacije za mletačku armadu (XI.–XVIII. st.). Rad JAZU, 318, 199–268.

Klen, D. (1986): Šćavunska vesla. Galije i galijoti na istočnoj obali Jadrana. Pula – Rijeka.

Konstam, A. & T. Bryan (2003): Lepanto 1571: the Greatest Naval Battle of the Renaissance (Campaign). Oxford, Osprey Publishing.

La Scrittura – La scrittura dell'Armata Navale del condottiero dell'armata pontificia Marcantonio Colonna, 4 volumi, navedeno prema: Galuppini, G. (1971): Lepanto – la battaglia navale del 7 Ottobre 1571. Rivista della Guardia di finanza, XX, 5, 2–16.

Martinez-Hidalgo, J. (1971): Lepanto La Batalla – La Galera Real – Recuerdos – Reliquias – y Trofeos. Barcelona, Museo Marítimo.

Novak, G. (sabrao i obradio) (1964): 1572. 29. Dicembre. Sebastian Venier Capitan General da Mar. Mletačka uputstva i izvještaji, svezak IV: od 1572. do 1590. godine/Commissiones et relationes venetae, tomus IV: annorum 1572–1590. Zagreb/Zagrabiae, 60–85.

Novak, G. & V. Maštrović (ur.) (1974): Lepantska bitka. Udio hrvatskih pomoraca u Lepantskoj bitki 1571. godine. Zadar, Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

Paruta, P. (1827): Storia della Guerra di Cipro. Siena, Rossi.

Peričić, E. (1974): Prinos pomoraca iz Kopra, Cresa, Krka i Raba na njihovim galijama u Lepantskoj bitci. U: Novak, G. & V. Maštrović (ur.): Lepantska bitka. Udio hrvatskih pomoraca u Lepantskoj bitki 1571. godine. Zadar, Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 51–104.

Quarti, G. A. (1935): La guerra contro il Turco a Cipro e a Lepanto MDLXX–MDLXXI. Storia documentata. Venezia, G. Bellini.

Senato Mare (1894): Senato Mare. Cose dell'Istria, Registro 39 (1569–1570). Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, vol. IX, fasc. 3–4, 293–375.

Senato Mare (1896): Senato Mare. Cose dell'Istria, Registro 40 (1571–1572). Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, vol. XI, fasc. 1–2, 37–96.

Šišević, I. (1974): Tok Lepantske bitke 1571. godine (uz 400-godišnjicu bitke). Adriatica Marittima Instituta JAZU, vol. I, 39–49.

Gardiner, R. (ur.) (1995): The Age of the Galley: Mediterranean Oared Vessels since pre-classical Times. London, Conway Maritime Press.

Tomaz, L. (2003): La Galìa Chersana. Un'isola e la sua galea per sei secoli nell'Armata di San Marco. Venezia, Scoula dalmata dei SS. Giorgio e Trifone.

Žic Rokov, I. (1970): Galijoti otoka Krka (prema spisima Biskupskog arhiva u Krku). Krčki zbornik, sv. 1., 223–234.

Received: 2021-02-17 DOI 10.19233/AH.2021.28

VOJNICI IZ KOPRA I PIRANA U MLETAČKIM PREKOMORSKIM KOPNENIM POSTROJBAMA (18. STOLJEĆE)

Lovorka ČORALIĆ
Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: lovorka@isp.hr

KOPRSKI IN PIRANSKI VOJAKI V BENEŠKIH ČEZMORSKIH KOPENSKIH SILAH (18. STOLETJE)

IZVLEČEK

Osrednja tema raziskave je delež koprskih in piranskih vojakov v kopenskih enotah beneškega Stato da Mar*, oziroma v pehoti (*Fanti oltarmarini*) in konjenici (*Cavalleria Croati*) v 18. stoletju. Prispevek temelji na analizi gradiva, hranjenega v Državnem arhivu v Benetkah (fond:* Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*), v sklopu katerega so se za navedeno obdobje ohranili popolni seznami vojaškega osebja v polkih in četah. Analiza obravnava časovni okvir njihovega delovanja, trajanje vojaške službe, starost in določene telesne značilnosti. Prikazano je, da so vojaškim enotam, v katerih so delovali koprski in piranski vojaki, poveljevali ugledni poveljniki iz Dalmacije in Boke Kotorske, razvidno pa je tudi, da so bile vojaške enote zelo mobilne in razporejene širom kopenskih in čezmorskih novopridobljenih ozemelj. V sklepnem delu prispevka je predstavljen celoten seznam vojakov iz Kopra in Pirana, ki so po dosedanjih raziskavah delovali v beneških čezmorskih pehotnih in konjeniških enotah.*

Ključne besede: Koper, Piran, Istra, Beneška republika, Fanti oltramarini, Cavalleria Croati, vojaška zgodovina, zgodovina 18. stoletja

SOLDATI CAPODISTRIANI E PIRANESI NELLE UNITÀ MILITARI TERRESTRI DELLO STATO DA MAR VENEZIANO (XVIII SECOLO)

SINTESI

Il tema centrale dell'articolo è la frazione dei soldati provenienti da Capodistria e Pirano nelle unità militari terrestri dello Stato da Mar veneziano, ossia nella fanteria (Fanti oltramarini) e cavalleria (Cavalleria Croati) nel XVIII secolo. Lo studio si basa su un'analisi del materiale custodito presso l'Archivio di Stato di Venezia (fondo Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli), nell'ambito del quale si conservano per il periodo citato elenchi completi del personale militare che costituiva i reggimenti e le compagnie. Nell'analisi vengono esaminati il quadro temporale dell'attività dei soldati,

la durata del servizio militare, l'età, nonché determinate caratteristiche fisiche. Si evidenzia quindi che le unità militari nelle quali operavano soldati originari di Capodistria e Pirano erano comandate da importanti condottieri provenienti dalla Dalmazia e dalle Bocche di Cattaro, e anche che le unità erano altamente mobili e disposte in tutto il territorio dei domini di terraferma e marittimi. In conclusione, viene fornito un elenco completo dei soldati capodistriani e piranesi che, secondo le ricerche fino ad ora fatte, parteciparono nelle unità di fanteria e cavalleria dello Stato da Mar veneziano.

Parole chiave: Capodistria, Pirano, Istria, Repubblica di Venezia, Fanti oltramarini, Cavalleria Croati, storia militare, storia del XVIII secolo

UVOD. CILJ RADA

Profesionalne vojne snage zavičajem sa širega područja mletačkih stečevina duž istočnojadranske obale i unutrašnjosti, u vrelima nazivane *Fanti oltramarini* (pješaštvo) i *Croati a cavallo* ili *Cavalleria Croati* (konjaništvo), u ranom su novom vijeku predstavljale jednu od okosnica kopnenih snaga Republike svetoga Marka. Rečene su snage aktivno sudjelovale u ratovima duž mletačkih bojišta od Dalmacije do grčkih otoka, a u mirnodopsko vrijeme bile su razmještene na mletačkim posjedima od Veneta (*terraferma*) do Peloponeza. Istraživanje i znanstvena obrada njihova ustroja i djelovanja važan je prinos poznavanju kako istočnojadranske, tako i mletačke vojne povijesti, kao i širih sastavnica međusobnih odnosa između dvije jadranske obale u ranom novovjekovlju.[1]

U proteklim su godinama proučeni brojni spisi iz mletačkoga Archivio di Stato di Venezia (fond: Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli, dalje: ASVe, Inquisitori) i Državnoga arhiva u Zadru (ponajprije fondovi Generalni providuri Dalmacije i Albanije te Bilježnici Zadra) koji su nam dodatno rasvjetlili sastavnice iz povijesti prethodno navedenih postrojbi. U sklopu tih istraživanja obrađeni su i predstavljeni brojni visoki mletački časnici zavičajem prije svega iz Dalmacije i Boke kotorske je te pritom podrobno raščlanjen i sastav njihovoga vojnog ljudstva. Jednako su tako predmet istraživanja – vezanih uz istu problematiku – bili i časnici, dočasnici i vojnici iz pojedinih gradova, manjih naselja ili regionalnih područja od Ugarske do Albanije.[2]

Središnje istraživačko zanimanje u ovom radu upravljeno je na udio vojnika iz gradova Kopra i Pirana u postrojbama mletačkih prekomorskih pješaka i konjanika u 18. stoljeću. U radu će se uporabiti podaci sadržani u prethodno spomenutom mletačkom arhivskom fondu *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*, kao i literatura koja može poslužiti kao dodatni usporedni materijal. Raščlaniti će se brojčani udio vojnika iz Kopra i Pirana u mletačkom pješaštvu i konjaništvu, ukazati na vremenski okvir njihova djelovanja, fizičke značajke vojnika, njihovu uključenost u dočasničke službe, predstaviti vojni zapovjednici pukovnija i satnija u koje su bili uključeni te obraditi mjesta njihova djelovanja, odnosno popisivanja.[3]

1 O mletačkim vojnim snagama u ranom novom vijeku, posebice s obzirom na novačenja duž istočnoga Jadrana podrobnije vidi recentnu literaturu te u njima pridodane dodatne bibliografske jedinice: Mayhew, 2008; Mayhew, 2009; Madunić, 2012; Vrandečić, 2013; Markulin, 2014; Markulin, 2015; Markulin, 2016; Čoralić & Markulin, 2018a.

2 O regionalnim prekomorskim kopnenim postrojbama novačenim na širem području istočnoga Jadrana vidi primjerice u: Čoralić, 2013a; Čoralić, 2013b; Čoralić, 2013c; Čoralić, 2014; Čoralić, 2015a; Čoralić, 2015b; Čoralić, 2015c; Čoralić & Katušić, 2016a; Čoralić & Katušić, 2017a; Čoralić & Katušić, 2017b.

3 S obzirom da će u tabelarnom pregledu na kraju rada uz svakoga vojnika i njegovu ubilježbu biti navedena signatura unutar arhivskoga fonda Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli (broj svežnja, odnosno buste) u nastavku rada nećemo u svim primjerima opterećivati tekst usputnim bilježenjem svake pojedinačne signature. Također, potrebno je napomenuti da je tijekom proteklih godina obrađeno oko 60% raspoloživoga gradiva te stoga držimo da je ovaj uzorak dostatan za raščlambu i iznođenje određenih znanstvenih zaključaka.

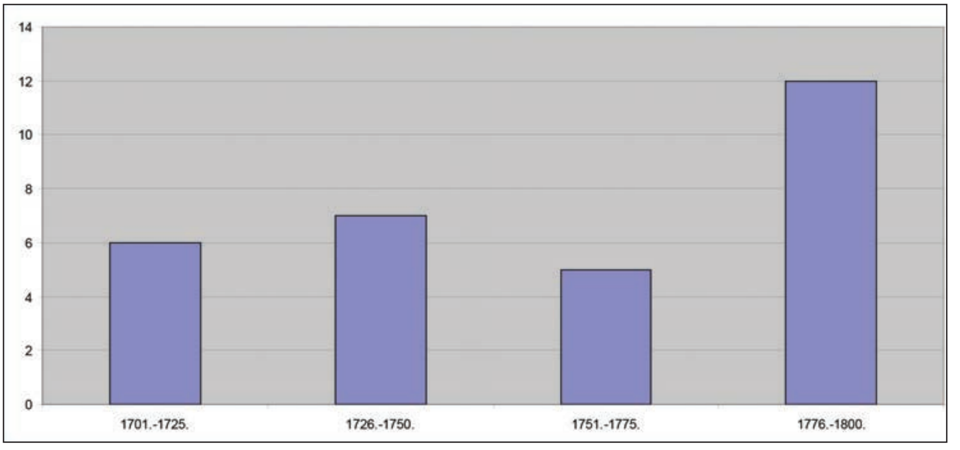
RAŠČLAMBA ARHIVSKIH SPISA

Na početku ovoga poglavlja potrebno je sažeto kazati o načinu ubilježbe vojnika iz Kopra i Pirana u ovdje promatranim vrelima. Popisi članova pojedinih postrojbi (satnija djelatnih unutar pukovnija) pisani su jednoobrazno. U pravilu se u popisu navodi pukovnija i njoj pripadajuće satnije, kao i njezini zapovjednici i časnički kadar. Pretežit dio popisa čini lista običnih vojnika (*Soldati, Fanti*) te se za svakog pojedinog vojnika navodi njegovo ime, ime oca i prezime, podrijetlo[4] te mjesto i datum izradbe popisa. Katkada su, iako ne uvijek redovito, ubilježeni i osobni podaci vezani uz vojnike: starost (dob), visina (statura), boja kose te kod pripadnika konjaništva boja konja. Ponekad se, nadalje, bilježi i podatak o prijelazu vojnika iz jedne u drugu postrojbu, podatak o smrti te dezertiranju. U tim se slučajevima vojnik naknadno križao s prvotnoga popisa. Jezik popisivanja vojnika bio je talijanski (mletački dijalekt) te su imena i prezimena često talijanizirana. Potrebno je također napomenuti da su vojnici popisivačima osobno prilazili i usmeno davali svoje podatke. Otuda nemali problemi s iskrivljavanjem prezimena koja, radi svojega pretežito slavenskog obilježja, nedovoljno vičnim popisivačima nisu bila razumljiva. Ovdje također moramo uzeti u obzir i činjenicu da je dio vojnika, osobito onih u profesionalnim jedinicama, u službu pristupao radi bijega od zakona, odnosno nakon počinjene kriminalne radnje u svome zavičaju. Njihovi iskazi, osobito kada je riječ o personalnim podacima, stoga su zasigurno katkada bili iskrivljeni.

Uzevši u obzir ovdje analizirane kopnene rodove mletačkih prekomorskih postrojbi, opažamo, u brojčanom smislu, da prema dosadašnjim saznanjima prevladavaju vojnici iz Kopra (26), dočim se na pripadnike istih profesionalnih postrojbi iz Pirana odnosi tek četiri primjera. Takav je omjer, uzevši u obzir važnost ovdje analiziranih gradova očekivan. Nadalje, iz Kopra je potjecalo 23 pješaka i tri konjanika, dočim je malen uzorak koji se odnosi na Piran otkrio polovičan omjer – po dva pješaka i dva konjanika. Izrazita prevaga pješaka, promatrajući zajedno i Kopar i Piran, također je očekivana i objašnjiva. Naime, pješačke su postrojbe bile brojnije. Istovremeno je djelovalo oko 10 prekomorskih pješačkih pukovnija, a unutar njih sedam do 10 satnija s oko 50 do 60 ljudi. Konjaničke su pukovnije bile manje brojne, najčešće ih je bilo pet do šest, od kojih su dvije do tri bile *Cavalleria Croati*, a ostale draguni. Unutar konjaničkih pukovnija djelovalo je obično šest do sedam satnija. Razlog tome omjeru jest činjenica da su konjaničke postrojbe bile znatno skuplje, iziskivale su veća financijska sredstva za opremu i oružje, ali i za plaće njima pripadajućega vojnog ljudstva. Usporedimo, nadalje, ukupan broj vojnika iz Kopra i Pirana s nekim drugim gradovima ili regijama duž istočnoga Jadrana, ali i iz unutrašnjosti. Primjerice, iz Šibenika je dolazilo čak 210 časnika i vojnika, a sa zadarskih otoka (od Silbe do Vrgade) njih 76. Iz manjih naselja poput Biograda na Moru vojno ljudstvo brojilo je 32

4 Za Kopar: *de Capodistria*, *Capodistria*; za Piran: *de Pirano, Pirano*.

Grafikon 1: Vremenski okvir spominjanja vojnika iz Kopra i Pirana.

pripadnika; iz Zemunika kraj Zadra 18, a s otoka Murtera tek 10 vojnika. Kada je riječ o područjima koja se u 18. stoljeću nisu nalazila pod mletačkom upravom, u ovim su popisima zabilježena 33 Hercegovca, 40 vojnika iz Senja, 24 iz Karlovca (odnosno s područja Karlovačkoga generalata), 18 iz Rijeke te 27 iz Dubrovnika (odnosno s područja Dubrovačke Republike).[5] Prema prethodno navedenom, iako se brojčani udio vojnika iz Kopra i Pirana ne čini velikim, očito je da su ipak činili brojčano primjetan dio mletačkih prekomorskih pješačkih i konjaničkih postrojbi. Taj podatak dodatno svjedoči o njihovoj važnosti za ukupan sustav obrane mletačkih posjeda na istočnome Jadranu.

Vremenski okvir djelovanja vojnika iz Kopra i Pirana u mletačkim profesionalnim pješačkim i konjaničkim snagama tijekom 18. stoljeća pokazuje nam sljedeće (vidi: *Grafikon 1*). Uzevši u obzir raspon 18. stoljeća kroz prateća razdoblja koja iznose 25 godina opažamo da do oko 1775. godine, uz manja odstupanja, nema neke velike razlike u brojčanoj prisutnosti vojnika iz Kopra i Pirana u analiziranim postrojbama. Prisutni konstantno od prvih godina stoljeća, vojnici iz ovih istarskih gradiva najveću su brojnost u mletačkim prekomorskim pješačkim postrojbama postigli u razdoblju od 1775. do 1800. godine. Taj se porast može objasniti činjenicom da upravo tada, posljednji puta u svojoj povijesti Mletačka Republika mobilizira (kao dio svoje politike naoružane neutralnosti) veći broj postrojbi, ponajprije pješačkih. Iako je u primjerima nekih drugih regija često riječ o teritorijalnoj miliciji (cernide, krajine), u slučaju vojnika iz Kopra i Pirana isključivo je riječ o profesionalnim vojnicima.

5 Podrobnije usporedbe vidi u u radovima: Čoralić, 2013a; Čoralić, 2013b; Čoralić, 2013c; Čoralić, 2014a; Čoralić, 2015b; Čoralić, 2015d; Čoralić & Katušić, 2016a; Čoralić & Katušić, 2016b; Čoralić & Katušić, 2017a.

Najstariji upis (datum popisivanja) koji se veže uz ovu regionalnu skupinu vojnika odnosi se na pješake iz Pirana. To su Petar Ivanov Albertović i Juraj Andrijin Andrić, a obojica su istovremeno (30. lipnja 1705.) popisani u Bresciji kao vojnici u sastavu osobne satnije (*compagnia propria*) potpukovnika (*tenente colonnello*) Nikole Viskovića.[6] Završna godina u kojoj se bilježe vojnici iz ova dva grada je 1796. Tada su (na Silvestrovo) u Mlecima zabilježeni piranski konjanici Matija Antunov Pahor i Lujo Ivanov Sprochen, kao i Koprani Joakim Petrov Benvenuti i Lazar Jerolimov Borio, a svi su bili uključeni u osobnu satniju pukovnika Antuna Radnića.

Zanimljivo se osvrnuti i na dužinu službe pojedinih vojnika. *Fanti oltramarini* i *Croati a cavallo* zavičajem iz Kopra i Pirana najčešće su spomenuti samo u jednome navratu. Iznimku ipak opažamo u primjeru nekoliko vojnika, mahom pripadnika pješačkih jedinica. Najduži vojni staž opažamo u slučaju pješaka Josipa Lukinog Widmara iz Kopra, koji se tijekom šest godina (1775.–1781.) spominje kao pripadnik osobne satnije pukovnika Marka Antuna Bubića (popisi načinjeni u Mlecima i Palmanovi). Nadalje, petogodišnju je vojnu službu imao Kopranin Ivan Miloš, sin Petra, uključen u satniju kapetana Antuna Markovića (pukovnija Stjepana Buće, 1721.–1726.), dočim se tijekom tri godine u osobnoj satniji spomenutog (tada već pukovnika) Markovića bilježi Franjo Antunov Botić iz Kopra (1726.–1729.).

Obični vojnici (*Soldati, Fanti*) u mletačkom profesionalnom pješaštvu i konjaništvu činili su pretežit dio strukture postrojbi u koje su bili uključeni vojnici iz Kopra i Pirana. Jedina iznimka je Kopranin Niko Blažev Kolonzić, kaplar (*caporal*) u osobnoj pješačkoj satniji bojnika vojske (*sargente maggiore di battaglia*) Petra Corponesea, popisan u Zadru 1727. i 1728. godine. Nadalje, iako je u primjeru nekih drugih regionalnih sredina opaženo vojno djelovanje više članova iz iste obitelji, u našem istraživanju, kada je riječ o Kopru i Piranu, taj primjer bilježimo samo jednom. Riječ je o pješačkim vojnicima, braći Antunu i Tomi Stipici (sinovi Dominika) iz Kopra. Antun je upisan kao pješak u osobnoj satniji pukovnika Jurja Medina (Mleci, 1727. i Kopar, 1728.), dočim je Toma spomenut nekoliko desetljeća kasnije kao vojnik u pukovniji Antuna Markovića (Zadar, 1753.).

Jednu od sastavnica ovoga istraživanja čini i raščlamba vojnika prema njihovim dobnim i tjelesnim karakteristikama. Podaci o tome nisu upisivani redovito, ali je na osnovu raspoloživoga uzorka moguće iskazati određena zapažanja. Kada je riječ o dobnoj strukturi ovdje analiziranih vojnika, podaci kojima raspolažemo odnose se isključivo za koparske pješake. Izračun pokazuje da je prosjek njihovih godina bio 30. Najmlađi zabilježeni pješak bio je osamnaestogodišnji Antun Domjanić (sin Antuna), zabilježen u Mlecima 1734. godine kao vojnik u sastavu satnije kapetana Antuna Markovića (pukovnija Stjepana Buće), dočim je najstariji pripadnik jedinice *Fanti oltramarini* bio Antun Mihaelov Brnešić, u

6 Najstariji upis o pješaku iz Kopra zabilježen je 1721. godine (Mleci), a riječ je o Ivanu Petrovu Milošu, pripadniku satnije kapetana Antuna Markovića (pukovnija Stjepana Buće).

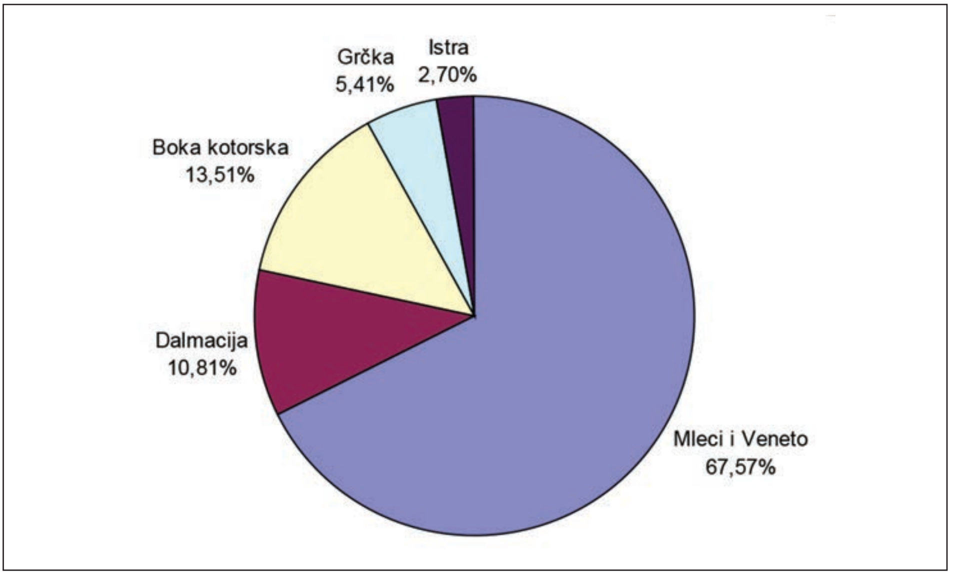
trenutku upisa (Mleci, 1725.) u satniju pukovnika Josipa Antuna Fanfonje (unutar pukovnije Stjepana Buće) star 50 godina.

Relativno jednoobrazno bilježenje osobnih podataka opažamo u primjeru tjelesnih obilježja ovdje istraživanih vojnika. Stoga, kada je riječ o njihovoj visini (staturi), taj je podatak zabilježen samo u nekoliko primjera, pri čemu su – kako je to i bilo najčešće – popisivači vojnike opisivali kao osobe srednjega rasta (*ordinario*). Iznimku čine pješak Antun Franjin Romić iz Kopra, opažen kao osoba niskoga rasta (*basso*) u osobnoj satniji pukovnika Stjepana Buće (1731.), kao i spomenuti kaplar Niko Kolonzić (osobna satnija bojnika vojske Petra Corponesea, 1727.–1728.) i Antun Stipica (osobna satnija pukovnika Jurja Medina), pri čemu su obojica predstavljeni, motreni očima popisivača, kao visoki vojnici (*alto*). Službenici mletačke vojske vojnike su najčešće, kada je riječ o boji njihove kose, opažali kao smeđokose (*castagno*), a iznimka su crnokosi (*nero*) pješaci Franjo Botić, Niko Kolonzić (obojica su prethodno spomenuta) i Jure Stjepanov Šajko (osobna satnija bojnika vojske Ivana Kumbata, Krf, 1724.).

U primjeru pripadnika konjaničkih postrojbi popisivači su najčešće bilježili i boju konja koje su vojnici zaduživali tijekom svoje aktivne vojne službe. Vojnici iz Kopra i Pirana najčešće su jahali vrance (*mor, moro*), a samo u jednom primjeru zabilježen je dorat (*bai, baio*). U potonjem je slučaju riječ o Kopraninu Lazaru Borio, sinu Jerolima, pripadniku osobne satnije pukovnika Antuna Radnića (Mleci, 1796.).

Mletačke pješačke i konjaničke postrojbe bile su tijekom 18. stoljeća, a osobito okončanjem posljednjega mletačko-osmanskog rata (1714.–1718.), raspoređene u glavna vojna uporišta *Serenissime*. To su ponajprije bili gradovi odnosno utvrde duž mletačkoga kopnenog posjeda diljem Veneta (Mleci – Lido, Vicenza, Padova, Treviso, Palmanova, Verona, Bergamo, Udine i druga), vodeća uporišta duž istočnoga Jadrana (Kopar, Zadar, Split, Kotor) te nakon Požarevačkoga mira 1718. godine preostale mletačke stečevine u grčkome arhipelagu. Pukovnije i satnije bile su vrlo mobilne te se pojedine satnije bilježe na raznim lokacijama. Statistički promatrano (vidi: *Grafikon 2*), vojnici iz Kopra i Pirana (zbirno gledano), odnosno njihove postrojbe najčešće se bilježe na području Veneta – u Mlecima i duž mletačkih gradova diljem *terraferme* (67,57% u omjeru svih spomenutih mjesta popisivanja satnija i pukovnija). Unutar toga područja prevagu imaju Mleci, odnosno tamošnja vojna baza na Lidu. Osim glavnoga grada Republike svetoga Marka, na tome se području kao mjesta stacioniranja postrojbi u kojima su djelovali koparski i piranski pješaci i konjanici bilježe (iako u mnogo manjem broju primjera u odnosu na Mletke) još i Bergamo, Brescia i Palmanova. Dalmatinsko je područje u postotnome omjeru djelovanja ove skupine vojnika zastupljeno s 10,81%. Isključivo je riječ o njihovom popisivanju u Zadru, onovremenoj dalmatinskoj prijestolnici te ujedno i najsnažnijem mletačko vojno-strateškom uporištu na istočnom Jadranu. Kada je riječ o Boki, vojnici iz Kopra i Pirana su zasupljeni s 13,51%, a u svim primjerima je zabilježen Kotor, glavni grad mletačke pokrajine (*Albania Veneta*) koji je tijekom 18. stoljeća predstavljao vodeću mletačku obrambenu utvrdu prema osmanskim posjedima

Grafikon 2: Vremenski okvir spominjanja vojnika iz Kopra i Pirana.

u neposrednom zaleđu. Naposljetku, u malom se broju primjera vojnici iz ovih gradova bilježe u Grčkoj, odnosno na otoku Krfu (5,41%), a samo u pojedinačnom primjeru u Istri (Kopar – 2,70%).

Popisi redovito sadrže i imena zapovjednika pojedinih pukovnija. Takvi nam podaci otkrivaju niz imena zapaženih onovremenih mletačkih vojnih zapovjednika zavičajem s istočne obale Jadrana. Neki od njih isprva se spominju kao kapetani satnija, s vremenom bivaju promaknuti u pukovnike, a neki u završnoj etapi vojne karijere postaju generali. Navođenje njihovih imena svojevrstan je pregled istaknutih časnika koji su pod stijegom Privedre Republike dosegnuli svoja najveća postignuća. Stoga ćemo radi boljeg razumijevanja konteksta djelovanja vojnika iz Kopra i Pirana u mletačkim kopnenim postrojbama navesti osnovne podatke o tim visokim vojnim časnicima (ponajprije upute na odgovarajuće izvore i historiografska saznanja). Kada je riječ o pripadnicima postrojbi *Cavalleria Croati*, u kojoj su vojnici iz Kopra i Pirana bili zabilježeni nešto rjeđe, izdvajaju se dva imena – zadarski plemić Šimun Benja (odvjetak ugledne obitelji koja je kroz niz pokoljenja davala mletačkoj vojsci visoke časnike),[7] kao i Antun Radnić, zavičajem i djelovanjem ponajviše vezan za područje od Skradina i Drniša do Trogira.[8] S obzirom na prevagu pješačkih postrojbi, vojnicima iz Kopra i Pirana zapovijedao je poveći broj visokih vojnih časnika.

7 Gradivo o djelovanju Šimuna Benje u činu pukovnika pohranjeno je u: ASVe, Inquisitori, b. 776–781.
8 Gradivo o djelovanju Antuna Radnića u činu pukovnika pohranjeno je u: ASVe, Inquisitori, b. 826.

Iz Dalmacije su to otac i sin Ivan i Antun Kumbat (zavišajem iz Kaštela),[9] plemić Trogira Vicko Michieli Vitturi,[10] Makaranin Nikola Alačević[11] te Petar Corponese – dalmatinski časnik podrijetlom iz obitelji pristigle s Apeninskoga poluotoka.[12] Izrazito je i velik broj Bokelja, kao i časnika sa širega područja današnjeg Crnogorskog primorja, koji su zapovijedali postrojbama *Fanti oltramarini* u kojima su zabilježeni vojnici iz Kopra i Pirana. Izdvajaju se kotorski patricij Stjepan Buća,[13] Peraštani Tripun Štukanović[14] i Nikola Visković,[15] vojni inženjer Antun Marković (podrijetlom vjerojatno iz budvanskoga kraja),[16] kao i visoki časnici s područja Paštrovića Juraj i Nikola Medin[17] te Marko Antun Bubić.[18]

ZAKLJUČAK

Udio vojnika zavičajem sa istočnojadranske obale u mletačkim prekojadranskim postrojbama dugoga niza stoljeća dominacije *Serenissime* nad pretežitim dijelom istočnoga Jadrana neprijeporna je činjenica, dobro dokumentirana u vrelima, ali još uvijek nedovoljno obrađena u znanstvenoj literaturi. Središnja tema ovoga rada, koji se nastavlja na prethodno provedena istraživanja u Archivio di Stato di Venezia, odnosi se na dvije mletačke profesionalne kopnene postrojbe – pješaštvo (*Fanti oltramarini*) i konjaništvo (*Croati a cavallo*, *Cavalleria Croati*) – ponajprije novačene i popunjavane ljudstvom s istočnoga Jadrana. U fokusu istraživanja su koparski i piranski pješaci i konjanici 18. stoljeća. Istraživanje raspoloživoga uzorka (spisi mletačke magistrature Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli) pokazuje da su kontinuirano prisutni kroz cijelo 18. stoljeće, a ponajprije su bili zastupljeni u pješaštvu. Mjesta djelovanja (stacioniranja, popisivanja) vojnika iz Kopra i Pirana odražavaju rasprostranjenost mletačkih stečevina od terraferme, preko Istre i Dalmacije, do Boke i Grčke, ali i posvjedočuju o mobilnosti elitnih mletačkih kopnenih jedinica. Nadalje, vojnici iz navedena dva grada, promatrajući ih

---

9 O članovima obitelji Kumbat podrobnije vidi u: Čoralić & Katušić, 2015a. Gradivo o njihovu djelovanju u činu pukovnika pohranjeno je u: ASVe, Inquisitori, b. 546–550.

10 Podrobnije vidi u: Čoralić & Markulin, 2019b. Gradivo o djelovanju Vicka Michieli Vitturija u činu pukovnika pohranjeno je u: ASVe, Inquisitori, b. 643–647.

11 Gradivo o djelovanju Nikole Alačevića u činu pukovnika pohranjeno je u: ASVe, Inquisitori, b. 458–459.

12 Gradivo o djelovanju Petra Corponesea u činu bojnika vojske pohranjeno je u: ASVe, Inquisitori, b. 551–552.

13 Podrobnije vidi u: Čoralić & Markulin, 2019a. Gradivo o djelovanju Stjepana Buće u činu pukovnika pohranjeno je u: ASVe, Inquisitori, b. 501–510.

14 Podrobnije o Tripunu Štukanoviću vidi u: Čoralić & Katušić, 2012. Gradivo o djelovanju Tripuna Štukanovića u činu pukovnika pohranjeno je u: ASVe, Inquisitori, b. 703.

15 Podrobnije vidi u: Čoralić, 2012. Gradivo o djelovanju Nikole Viskovića u činu potpukovnika pohranjeno je u: ASVe, Inquisitori, b. 715.

16 Podrobnije o Antunu Markoviću vidi u: Čoralić & Markulin, 2018b. Gradivo o djelovanju Antuna Markovića u činu vojnoga inženjera i pukovnika pohranjeno je u: ASVe, Inquisitori, b. 634–639.

17 Gradivo o djelovanju Jurja Medina u činu pukovnika pohranjeno je u: ASVe, Inquisitori, b. 648–649. O Nikoli Medinu vidi u istom arhivskom fondu, b. 650–655.

18 Podrobnije vidi u: Čoralić & Katušić, 2010. Gradivo o djelovanju Marka Antuna Bubića u činu pukovnika pohranjeno je u:ASVe, Inquisitori, b. 450, 499–500, 604A.

u kontekstu cjelovitoga uzorka istočnojadranskih vojnika u rečenim kopnenim snagama *Serenissime*, uklapali u opću sliku vojnika toga vremena. Oni su najčešće bili srednjega rasta, smeđokosi ili crnokosi, a prosječna životna dob u kojoj su zabilježeni u izvoru iznosila je oko 30 godina. Istraživanje vojnika iz Kopra i Pirana otkriva nam, ponajprije u širem kontekstu prekomorskih kopnenih i cijeli niz drugih tada uglednih zapovjednika zavičajem od Zadra do Boke kotorske koji su u vrijeme svoje bogate karijere postizali najviše časničke činove i bivali zapaženim protagonistima vojne povijesti istočnoga Jadrana i Mletačke Republike u cjelini. Njima je u radu bila posvećena dodatna pozornost.

Naposljetku možemo zaključiti kako je istraživanje udjela vojnika iz Kopra i Pirana, koji su nesumnjivo dio sveukupnoga udjela ljudstva sa istočnoga Jadrana u profesionalnim jedinicama mletačkih pješaka i konjanika u završnom stoljeću opstojanja Kraljice mora, još uvijek otvorena tema koja iziskuje dodatna istraživačka pregnuća i rad na novim dokumentima, prvenstveno pohranjenima u Archivio di Stato di Venezia. Stoga vjerujemo da će se, kako se bude povećavao opseg i raznovrsnost korištenoga arhivskog gradiva, spoznaje o ovdje navedenim i prezentiranim vojnicima u mletačkim kopnenim postrojbama bitno proširiti novim i višestruko korisnim znanstvenim saznanjima.

Prilog: Popis vojnika iz Kopra i Pirana zabilježenih u mletačkim pješačkim i konjaničkim postrojbama tijekom 18. stoljeća.[19]

upis	osoba	prezime i ime	ime oca	mjesto	rod vojske	dob	stas	boja kose	konj	satnija (zapovjednik)	pukovnija (zapovjednik)	mjesto i datum popisa	busta	bilješka
1	1	Albertović, Petar	Ivan	Piran	pješaštvo					potpukovnik Nikola Visković	potpukovnik Nikola Visković	Brescia, 30.6.1705.	b. 715.	
2	2	Andrić, Juraj	Andrija	Piran	pješaštvo					potpukovnik Nikola Visković	potpukovnik Nikola Visković	Brescia, 30.6.1705.	b. 715.	
3	3	Baletić, Petar	Franjo	Kopar	pješaštvo	32				kapetan Andrija Medin	pukovnik Tripun Štukanović	Mleci, 29.12.1764.	b. 703.	
4	4	Benvenuti, Joakim	Petar	Kopar	konjaništvo				vranac	pukovnik Antun Radnić	pukovnik Antun Radnić	Mleci, 31.12.1796.	b. 826.	Naknadno prekrižen.
5	5	Bobić, Ivan	Franjo	Kopar	pješaštvo	34	srednjega rasta	smeđokos		pukovnik Nikola Scutari	pukovnik Nikola Scutari	Zadar, 31.7.1789.	b. 701.	
6	6	Borio, Lazar	Jerolim	Kopar	konjaništvo				dorat	pukovnik Antun Radnić	pukovnik Antun Radnić	Mleci, 31.12.1796.	b. 826.	Naknadno prekrižen.
7	7	Botić, Franjo	Antun	Kopar	pješaštvo		srednjega rasta	crnokos		pukovnik Antun Marković	pukovnik Antun Marković	Bergamo, 22.5.1726.	b. 501.	
8	7	Botić, Franjo	Antun	Kopar	pješaštvo	35				pukovnik Antun Marković	pukovnik Antun Marković	Brescia, 11.1.1729.	b. 503.	
9	8	Božić, Petar	Lovre	Kopar	pješaštvo					potpukovnik Donà Cleva	pukovnik Nikola Medin	Kotor, 7.7.1789.	b. 650.	Naknadno prekrižen.
10	9	Brnešić, Antun	Mihael	Kopar	pješaštvo	50	srednjega rasta	smeđokos		pukovnik Josip Antun Fanfonja	pukovnik Stjepan Buća	Mleci, 30.3.1725.	b. 501.	
11	10	Butarello, Antun	Antun	Kopar	pješaštvo					potpukovnik Donà Cleva	pukovnik Nikola Medin	Kotor, 7.7.1789.	b. 650.	
12	11	Desti, Antun	Rivoaldo	Kopar	konjaništvo				vranac	pukovnik Šimun Benja	pukovnik Šimun Benja	Palmanova, 30.7.1779.	b. 778.	Naknadno prekrižen.
13	12	Domjanić, Antun	Antun	Kopar	pješaštvo	18	srednjega rasta	smeđokos		kapetan Antun Marković	pukovnik Stjepan Buća	Mleci, 31.3.1734.	b. 505.	Naknadno prekrižen.
14	13	Donadelli, Franjo	Antun	Kopar	pješaštvo					pukovnik Nikola Medin	pukovnik Nikola Medin	Mleci, 30.6.1788.	b. 650.	
15	14	Galović, Petar	Frane	Kopar	pješaštvo					kapetan Marko Antivari	pukovnik Vicko Michieli Vitturi	Kotor, 30.9.1793.	b. 644.	
16	15	Gavon, Ivan	Josip	Kopar	pješaštvo					kapetan Ivan Paravia	pukovnik Vicko Michieli Vitturi	Kotor, 30.9.1793.	b. 644.	Naknadno prekrižen.
17	16	Grbinić, Dominik	Jakov	Kopar	pješaštvo	20	srednjega rasta	smeđokos		kapetan Antun Marković	pukovnik Stjepan Buća	Bergamo, 22.5.1726.	b. 501.	
18	17	Ivanović, Fortunat	Franjo	Kopar	pješaštvo					kapetan Aleksandar Rado	pukovnik Tripun Štukanović	Mleci, 30.4.1762.	b. 703.	
19	18	Kolonzić, Niko	Blaž	Kopar	pješaštvo/ kaplar	31	visok	crnokos		bojnik vojske Petar Corponese	bojnik vojske Petar Corponese	Zadar, 1.1.1727.	b. 552.	
20	18	Kolonzić, Niko	Blaž	Kopar	pješaštvo/ kaplar	32	visok	crnokos		bojnik vojske Petar Corponese	bojnik vojske Petar Corponese	Zadar, 29.7.1728.	b. 552.	
21	19	Miloš, Ivan	Petar	Kopar	pješaštvo					kapetan Antun Marković	pukovnik Stjepan Buća	Mleci, 29.11.1721.	b. 501.	
22	19	Miloš, Ivan	Petar	Kopar	pješaštvo	45				kapetan Antun Marković	pukovnik Stjepan Buća	Bergamo, 22.5.1726.	b. 501.	
23	20	Milović, Juro	Joakim	Kopar	pješaštvo					kapetan Ivan Paravia	pukovnik Vicko Michieli Vitturi	Kotor, 30.9.1793.	b. 644.	Naknadno prekrižen.
24	21	Mocinić, Luka	Andrija	Kopar	pješaštvo	30	srednjega rasta	smeđokos		kapetan Antun Kumbat	bojnik vojske Ivan Kumbat	Krf, 1.9.1724.	b. 546.	
25	22	Nikić, Luka	Luka	Kopar	pješaštvo					pukovnik Marko Antun Bubić	pukovnik Marko Antun Bubić	Mleci, 29.9.1775.	b. 500.	
26	23	Pahor, Matija	Antun	Piran	konjaništvo				vranac	pukovnik Antun Radnić	pukovnik Antun Radnić	Mleci, 31.12.1796.	b. 826.	Naknadno prekrižen.
27	24	Romić, Antun	Franjo	Kopar	pješaštvo	30	nizak			pukovnik Stjepan Buća	pukovnik Stjepan Buća	Bergamo, 18.4.1731.	b. 504.	
28	25	Sprochen, Lujo	Ivan	Piran	konjaništvo				vranac	pukovnik Antun Radnić	pukovnik Antun Radnić	Mleci, 31.12.1796.	b. 826.	Naknadno prekrižen.
29	26	Stipica, Antun	Dominik	Kopar	pješaštvo	25	visok	smeđokos		pukovnik Juraj Medin	pukovnik Juraj Medin	Mleci, 29.3.1727.	b. 648.	
30	26	Stipica, Antun	Dominik	Kopar	pješaštvo	25	visok	smeđokos		pukovnik Juraj Medin	pukovnik Juraj Medin	Kopar, 15.7.1728.	b. 649.	
31	27	Stipica, Toma	Dominik	Kopar	pješaštvo					kapetan Niccolò Rizzo	pukovnik Antun Marković	Zadar, 20.11.1753.	b. 634.	
32	28	Šajko, Jure	Stjepan	Kopar	pješaštvo	24	srednjega rasta	crnokos		bojnik vojske Ivan Kumbat	bojnik vojske Ivan Kumbat	Krf, 1.9.1724.	b. 546.	
33	29	Škerlić/Šerlić, Matija	Ivan	Kopar	pješaštvo	26				kapetan Danijel Kumbat	pukovnik Nikola Alačević	Mleci, 8.3.1742.	b. 459.	
34	30	Widmar, Josip	Luka	Kopar	pješaštvo					pukovnik Marko Antun Bubić	pukovnik Marko Antun Bubić	Mleci, 29.9.1775.	b. 500.	
35	30	Widmar, Josip	Luka	Kopar	pješaštvo					pukovnik Marko Antun Bubić	pukovnik Marko Antun Bubić	Mleci, 21.3.1778.	b. 500.	
36	30	Widmar, Josip	Luka	Kopar	pješaštvo					pukovnik Marko Antun Bubić	pukovnik Marko Antun Bubić	Palmanova, 25.6.1779.	b. 499.	
37	30	Widmar, Josip	Luka	Kopar	pješaštvo					pukovnik Marko Antun Bubić	pukovnik Marko Antun Bubić	Mleci, 29.12.1781.	b. 499.	

19 Vojnici se navode abecednim slijedom, a uz osnovne podatke (prezime, ime, ime oca), navode se satnije (*compagnia*) i pukovnije (*reggimento*) unutar kojih su djelovali, vojni čin, osobne karakteristike (dob, stas, boja kose), podaci o konjima (za pripadnike konjaničkih postrojbi), mjesto i datum popisivanja te signatura (broj svežnja, odnosno buste) unutar arhivskoga fonda *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli u Archivio di Stato di Venezia*.

SOLDIERS FROM KOPER AND PIRAN IN THE GROUND FORCE UNITS OF VENETIAN OVERSEAS DOMINIONS (18TH CENTURY)

Lovorka ČORALIĆ
Croatian Institute of History, Opatička 10, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: lovorka@isp.hr

SUMMARY

The main topic of this study is the share of soldiers originally from the Istrian towns of Koper and Piran who operated in the ground forces of the overseas dominions of the Republic of Venice during the 18th century, specifically in Fanti oltramarini (infantry) and Cavalleria Croati (cavalry). The study is based on an analysis of the material preserved at the Archivio di Stato di Venezia (fond Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli), within which complete lists of military personnel composing the regiments and companies for the period are preserved. The analysis of the documents has shown that, in terms of number, these soldiers represented a regional group in the Venetian infantry and cavalry worthy of research attention. They were active throughout the 18th century, most notably towards the end, when the Venetian Republic mobilised the majority of available military personnel for the last time. The analysis considers the time frame of the soldiers' operation, their age, duration of military service, as well as determinate physical characteristics. It further shows that the military units in which soldiers from Koper and Piran operated were led by prominent military commanders of the period, originally from Dalmatia and Boka Kotorska, and that that the units were very mobile and deployed throughout the territories of the Venetian mainland and overseas domains. The study aims to contribute to the knowledge of, in this case, military aspects of the link between both sides of the Adriatic. In conclusion, it provides a list of all soldiers from Koper and Piran in Venetian infantry and cavalry overseas units according to the research to date.

Keywords: Koper, Piran, Istria, Republic of Venice, Fanti oltramarini, Cavalleria Croati, military history, 18th century history

IZVORI I LITERATURA

ASVe, Inquisitori – Archivio di Stato di Venezia, Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli, b. 450, 459, 499–510, 546–550, 552, 604A, 634–639, 643–650, 701, 703, 715, 778, 826.

Čoralić, L. (2012): Mletački časnik Nikola Visković i sastav vojnoga ljudstva njegove prekomorske pukovnije početkom 18. stoljeća. Historijski zbornik, 65, 2, 365–385.

Čoralić, L. (2013a): Riječani u mletačkim prekojadranskim postrojbama (18. stoljeće). Rijeka, 18, 2, 11–25.

Čoralić, L. (2013b): Vojnici iz Hercegovine u mletačkim kopnenim postrojbama (18. stoljeće). Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, 10, 162–182.

Čoralić, L. (2013c): Vojnici u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama zavičajem iz Senja, Karlobaga te s područja Like i Krbave (18. stoljeće). Senjski zbornik, 40, 523–546.

Čoralić, L. (2014): Karlovčani u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće). Svjetlo: Časopis za kulturu, umjetnost i društvena zbivanja, 1–2, 66–80.

Čoralić, L. (2015a): Dubrovčani – vojnici u mletačkim pješačkim postrojbama (*fanti oltramarini*) u 18. stoljeću. Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 53, 2, 293–309.

Čoralić, L. (2015b): Murterini u mletačkim kopnenim i mornaričkim postrojbama (18. stoljeće). Murterski godišnjak, 11–12, 227–247.

Čoralić, L. (2015c): Zadarski otočani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće). Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, 33, 173–198.

Čoralić, L. & M. Katušić (2010): Od afričke obale do dalmatinske prijestolnice – mletački general Marko Antun Bubić (1735.–1802.). Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, 28, 139–172.

Čoralić, L. & M. Katušić (2012): Peraštanin Tripun Štukanović (+ 1769) – pukovnik mletačkih oltramarina. Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 50, 385–410.

Čoralić, L. & M. Katušić (2015): Pukovnici, bojnici, kapetani – časnici iz kaštelanske obitelji Kumbat u službi Mletačke Republike (18. stoljeće). Zadar, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU, 57, 145–183.

Čoralić, L. & M. Katušić (2016a): Šibenčani u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće). Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 58, 147–190.

Čoralić, L. & M. Katušić (2016b): Zemuničani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće) U: Faričić, J. & Z. Dundović (ur.): Zemunik u prostoru i vremenu. Zadar, Sveučilište u Zadru, 190–197.

Čoralić, L. & M. Katušić (2017a): Biograđani i Vranjani – vojnici u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće) U: Došen, B. (ur.): Braća Vranjanin i vransko područje tijekom povijesti. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa "Braća Vranjanin i vransko područje tijekom povijesti" održanog u Biogradu 25. travnja 2014. Zadar, Ogranak Matice hrvatske u Zadru, Općina Pakoštane, 455–474.

Čoralić, L. & M. Katušić (2017b): *Fanti oltramarini* i *Croati a cavallo* – vojnici s otoka Ugljana u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću U: Faričić, J. (ur.): Kali, Zadar, Sveučilište u Zadru, HAZU, Općina Kali, 163–178.

Čoralić, L & N. Markulin (2018a): Kotorski plemić Benedikt Paskvali (1704.–1790.) – zapovjednik mletačkih prekomorskih pješačkih postrojbi. Acta Histriae, 26, 2, 393–428.

Čoralić, L & N. Markulin (2018b): Vojni inženjer Antun Marković (u. 1767.) i njegova pješačka pukovnija. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 60, 167–204.

Čoralić, L. & N. Markulin (2019a): Kotorski plemić i zapovjednik mletačkih prekomorskih pješaka Stjepan Buća i sastav njegove pukovnije (prva polovica 18. stoljeća). Povijesni prilozi, 38, 56, 261–294.

Čoralić, L. & N. Markulin (2019b): Trogirski plemići Michieli Vitturi – visoki časnici mletačkih prekomorskih kopnenih postrojbi u drugoj polovici 18. stoljeća. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 61, 361–405.

Madunić, D. (2012): Defensiones Dalmatiae: Governance and Logistics of the Venetian Defensive System in Dalmatia during the War of Crete (1645–1669). Doktorska disertacija. Budimpešta, Central European University.

Markulin, N. (2014): Vojno poduzetništvo u mletačkoj Dalmaciji i Boki za vrijeme Morejskog rata (1684.–1699.). Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 56, 91–142.

Markulin, N. (2015): Mletačka vojna organizacija u Dalmaciji i Boki od Morejskog rata (1684.–1699.) do Požarevačkog mira 1718. Doktorska disertacija. Zadar, Sveučilište u Zadru.

Markulin, N. (2016): Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki od 1700. do 1718. godine. Povijesni prilozi, 35, 51, 159–196.

Mayhew, T. (2008): Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule: Contado di Zara 1645–1718. Roma, Viella.

Mayhew, T. (2009): Mletački vojnik na istočnoj obali Jadrana za Kandijskog rata (1645–1669). U: Roksandić, D. & D. Agičić (ur.): Spomenica Josipa Adamčeka. Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 243–262.

Vrandečić, J. (2013): Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi. Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest.

Received: 2021-04-15 DOI 10.19233/AH.2021.29

ZDRAVSTVENA PREVENTIVA, ZDRAVLJENJE IN ZAZNAVE ZDRAVEGA ŽIVLJENJA MED KRANJSKIM PLEMSTVOM SREDI 18. STOLETJA

Dušan KOS
ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: dusan.kos@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

V članku so predstavljene zaznave zdravja in vzorcev, ki so se v zvezi telesnim in duševnim ugodjem ter zdravstveno preventivo in kurativo utrjevale med kranjskimi elitami do srede 18. stoletja. Članek temelji predvsem na številnih omembah bolezni, zdravljenja in prehrane v dnevniku visokega državnega uradnika Franca Henrika barona Raigersfelda (1697–1760), vendar podobne vzorce lahko najdemo pri preostalem, statusno podobnem plemstvu. Njegovi zapisi so namreč zaradi podrobnosti družabni anali elit ter tudi vir za preučevanje materialne kulture in odnosa do zdravja (preventive in kurative) v prestolnici (Dunaj) ter provincialnih okoljih Trsta, Gorice in Ljubljane v prvem obdobju terezijanske modernizacije habsburških dežel sredi 18. stoletja.

Ključne besede: zdravo življenje, preventiva, bolezni, zdravljenje, plemstvo, Kranjska, Ljubljana, 18. stoletje

PREVENZIONE DELLA SALUTE, LA CURA E LA PERCEZIONE DI UNA VITA SANA TRA I NOBILI CARNIOLI A METÀ DEL SECOLO XVIII

SINTESI

Il saggio presenta la percezione della salute e i modelli che si collocavano tra le élite della Carniola fino alla metà del secolo XVIII in termini di benessere fisico e mentale, nonché di prevenzione e cura della salute. L'articolo si basa principalmente su numerose menzioni di malattie, cure e nutrizione nel diario del barone Franz Heinrich Raigersfeld (1697–1760), un'alto funzionario statale, sebbene modelli simili si possono trovare tra gli altri nobili del tempo. Nel dettaglio, i suoi scritti sono gli annali sociali delle élite, come pure si tratta di una fonte per lo studio della cultura materiale e degli atteggiamenti riguardo la salute (prevenzione e cura) a Vienna e negli ambienti provinciali di Trieste, Gorizia e Lubiana nel primo periodo della modernizzazione «teresiana» nei territori asburgici.

Parole chiave: vita sana, prevenzione, malattie, cura, nobiltà, Carniola, Lubiana, secolo XVIII

V žarišču članka[1] so nekatere laiške zaznave zdravja in vzorci, ki so se v zvezi telesnim in duševnim ugodjem ter zdravstveno preventivo in kurativo oblikovali do srede 18. stoletja v habsburških deželah, predvsem pa v Ljubljani. Tu ne bo razpravljanja o zakonodaji in organizaciji zdravstva, izboljšavah in medicinskih diagnostično-terapevtskim novostih; vse to je bilo že obravnavano v drugih delih (Remec, 2015, 16–23).

Za raziskavo so najprimernejši zasebni in uradni zapisi družbeno angažiranih pripadnikov elit oz. plemstva. Ena takih oseb z ozemlja današnje Slovenije je bil v prvi polovici 18. stoletja Franc Henrik baron Raigersfeld. V letih 1720–1760 je bil podjetnik, merkantilist, državni in deželni funkcionar v Trstu, Gradcu, na Dunaju in v Ljubljani. Rodil se je v Ljubljani 6. 7. 1697 in tam umrl 31. 3. 1760. Po študiju prava na Dunaju in belgijskem Leuvnu je leta 1716 potoval po Evropi in naslednje leto odšel študirat trgovske vede v Genovo. Leta 1718 se je zaposlil v trgovski družbi na Reki in leta 1721 v Trstu prevzel administracijo avstrijske Orientalne družbe. Po vrnitvi s trgovske odprave na Portugalsko je zapustil družbo in leta 1725 postal prisednik na deželnem Ograjnem sodišču v Ljubljani. Leta 1726 se je poročil z Marijo Ano baronico Erberg.[2] Tam je maja 1731 dočakal imenovanje za asistenta Komerčne intendance za Avstrijsko primorje v Trstu. Tam je ostal do leta 1737, ko je odšel v Gradec in leta 1739 na Dunaj, kjer je delal kot svetnik avstrijske Dvorne komore. Od leta 1747 do smrti je bil svetnik kranjske Reprezentance in komore s sedežem v Ljubljani.

Raigersfeld ni bil edini svetovljan na Kranjskem, a je bil eden redkih, če ne kar edini, ki je od mladosti do smrti vestno pisal dnevnik. Te zapise imamo zaradi doslednosti lahko kar za družabno-politične anale lokalnih elit ter vir za preučevanje politike, gospodarstva, materialne kulture, komunikacijskih taktik v prvem obdobju terezijanske modernizacije. Dnevnik pa vsebuje tudi številne podatke o zdravstvenem stanju pisatelja in njegovih znancev ter njihovem odnosu do zdravja in zdravstva.

POČUTJE ELIT IN ORGANIZACIJA ZDRAVSTVA V MESTU

Na Kranjskem se je zdravstvena oskrba zlagoma izboljševala že dolgo pred začetkom terezijanskih reform. Povečevalo se je število zdravnikov, kirurgov in lekarnarjev, ki so še izhajali iz starih medicinskih doktrin, a se že prilagajali novim dognanjem. Izboljšave so se najprej pokazale v deželnih središčih, kjer je bilo večja

1 S člankom se pridružujem čestitkam ob življenjskem jubileju dr. Darje Mihelič, ki je pogosto odpirala podobne, »vsakodnevne« teme v slovenske zgodovinopisju. Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti* (ARRS, P6-0052) in temeljnega raziskovalnega projekta *Ambicije, karierizem, pohlep, prevare: socialno-materialne strategije, prakse in komunikacija družbenih elit na Slovenskem v zgodnjem novem veku* (ARRS, J6-2575), ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

2 AS 730, fasc. 201, Kurze Nachricht, pp. 42–62 in Diaria 1725, pp. 102–103. Prim. še Šorn, 1959, 150 in Preinfalk, 2014, 123–125.

intelektualska gostota, pa tudi več plačilno sposobne klientele. Ljubljano, Raigersfeldovo edino socialno okolje v zadnjem življenjskem obdobju in glavno mesto dežele Kranjska, je v tem smislu zaznamovala ugodna zveza politike, demografske mobilnosti in finančnih zmožnosti prebivalstva. To se je od 17. stoletja do srede 18. stoletja kljub občasnim gospodarskim in zdravstvenim pretresom (epidemijam) povečalo s 6000 na okoli 9500 oseb. K ugodnemu počutju elit je prispevala tudi oddaljenost od območij nenehnih vojaških spopadov na vzhodu in zahodu. Ni čudno, da so laiki že konec 17. stoletja nekritično hvalili življenje in domnevno visoko raven zdravja v deželi. Historiograf Janez Vajkard Valvasor je leta 1689 v deželi opažal »sive lase«, ker je večina ljudi baje doživela vsaj šestdeset let, če ne še nekaj deset let več. Tudi stoletnikov je veliko, je fantaziral, ne da bi pomislil na slabe uradne podatke in še slabši človeški spomin, obenem pa zamolčal svojo propagandno motivacijo pri pisanju knjige.[3]

V Ljubljani je vedno obstajala kolonija domačih plemiških družin, državnih in deželnih uradnikov ter klera, saj je bilo mesto od 13. stoletja deželno politično središče, od 15. stoletja tudi sedež škofije. Tako živahen mestni utrip je razgledani Raigersfeld v regiji zaznal le še v sosednjih deželnih prestolnicah Gradcu in Gorici (Weigl, 2008, 215–229). Šlo je za pomanjšano podobo družabnega življenja v velemestih, ki je poznalo druženje plemstva z intelektualci, častniki in uglednimi tujci v salonih ter vedno z močnim socialnim angažiranjem dam (Tanzer, 1992, 199–214; Cvirn, 1995, 29). Tam je bilo tudi zdravje redna tema pogovorov. Tudi oblasti so skrb za zdravje povzdignile na visoko mesto njenih prioritet (Pfeifer, 2000, 2–5). Država je najprej posegla po tradicionalnih policijskih zapovedih in prepovedih, medtem ko so organizacija javnega zdravstva in strokovnega šolstva, poljudna edukacija in propaganda še zaostajali. Tudi na Kranjskem so bile npr. najnovejše medicinske publikacije sredi stoletja v knjižnicah elit še redke (imeli pa so številne starejše medicinske priročnike[4]). Vse zakonske in strokovne novosti se vse konca 19. stoletja zato niso dovolj ukoreninile v vseh mestnih slojih. Zlasti nižji sloji jih še dolgo niso bili sposobni in pripravljeni upoštevati (Remec, 2015, 24–30).

Raigersfeld pa je o vsem tem imel bogate delovne izkušnje in informacije, saj se je kot svetnik Reprezentance in komore od leta 1747 veliko ukvarjal z organizacijo javnega zdravstva. Od leta 1753, ko je izšla prva državna shema javnega zdravstva (*Haupt-Medizinal-Ordnung*), je bil tudi vodja deželnega Sanitetnega konseza,[5] kjer se je med drugim ukvarjal s preprečevanjem in odpravljanjem epidemij živinske kuge in nalezljivih človeških bolezni ter vzpostavljanjem deželnih sanitarnih kordonov.[6] Ob vsem tem je še redno vizitiral mestne zdravnike, kirurge in lekarnarje in

3 Poročilo ljubljanskega zdravnika dr. Franca Caruse iz leta 1689 je v: Valvasor, 1689, 439–442 ter Valvasorjevo razglabljanje na str. 387.

4 Prim. naslove medicinskih knjig, ki so jih ponujali kranjski knjigotržci v 17. in 18. stoletju v: Dular, 2002, 95–96, 103–104 in passim.

5 AS 6, šk. 185, knjiga resolucij za leto 1753, pp. 218–219. Borisov, 1977, 77–78

6 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 228, 460, 707 in fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 359, 371, 399, 410; AS 6, šk. 97, 98, 120. Borisov, 1977, 78–79.

babice, prisostvoval njihovim strokovnim izpitom in podeljeval delovna dovoljenja.[7] Leta 1754 je na prošnjo kirurga Filipa Jakoba Breclja v mestu našel lokacijo za zavod za anatomske študije.[8] Breclju je leta 1758 pomagal do službe mestnega protomedika in podprl predlog za ustanovitev babiške šole.[9]

DRUŽINSKA PREVENTIVA IN HIGIENA

Raigersfeldova družina je šla v korak s časom z večino novih kulturnih pridobitev, tudi z zdravstvenimi. Sledila je modernim tezam, da bolezni v znatni meri povzroča telesna nehigiena in pri tem upoštevala zahteve mestnih oblasti. Raigersfeld je npr. leta 1753 kar brez posveta z zdravnikom za širšo družino uvedel interno karanteno zaradi garij.[10] Med temeljito prenovo svoje hiše je poskrbel za ustrezno hišno kanalizacijo, kar je bilo tedaj še posebnost, saj individualna skrb za infrastrukturo in čistočo med mestnim prebivalstvom še vsaj stoletje ni bila priljubljena. Še konec 18. stoletja je ljubljanski magistrat le s težavo uveljavljal odlok o rednem praznjenju greznic in vzdrževanju odtočnih kanalov znotraj mestnega obzidja (Remec, 2015, 45–68).

Osebna higiena je bila pri Raigersfeldovih solidna. Redno so npr. uporabljali prašek ali tinkturo za umivanje zob, česar precejšen del ljubljanskega (in svetovnega) prebivalstva še danes ne počne v zadovoljivi meri. Oktobra 1754 mu je tinkturo z Dunaja poslal kar družinski prijatelj in vrhovna državna zdravstvena eminenca Gerard van Swieten.[11] O umivanju celega telesa pa tudi Raigersfeld še ni izgubljal besed in ni prakticiral. Družina se je verjetno zadovoljila s »suho higieno«, tj. brez kopanja in z rabo dišav. O tem je nekaj indicev tudi v dnevnikih: po ženini smrti je namreč obdržal vso njeno kozmetiko (»firenška« pomada in parfum, »kolonjska vodica«), ki jo kasneje razdal sorodnicam.[12]

Raigersfeld je vsaki telesni dejavnosti priznaval pomen za zdravje, a pri tem ni mislil na redno rekreacijo v odrasli dobi. Za vzdrževanje zdravja in kondicije mu je zadoščalo redno sprehajanje po okolici. Daljšega pešačenja in pohodništva očitno ni imel za koristno početje, saj naj bi bili tega telesno pripravljeni le mladeniči. Zato je januarja 1751 zgolj kot dokaz o mladostniški telesni moči omenil, da je sin Janez Nepomuk v enem dnevu prepešačil pot med Ljubljano in Mengšem ter nazaj (32 km).[13] Le z mladostno močjo in igrivostjo je povezoval tudi med elitami

7 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 449–457; fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 77, 182, 363, 526.

8 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 550, 627, 904 in fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 26. O anatomskem zavodu prim. Borisov, 1977, 167–170.

9 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 25, 258.

10 Dne 20. 7. 1753 je mladoletnemu varovancu Jožefu Seegenreichu, ki je imel garje, priskrbel začasno stanovanje in oskrbo do ozdravitve (AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 462, 467).

11 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, p. 614. Prim. pismo žene sinu Francu Borgiji z dne 30. 9. 1749 (AS 730, fasc. 217, p. 693). Remec, 2015, 226–229.

12 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 33, 825 in fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 8.

13 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, p. 19.

in študenti priljubljene igre z žogo. Eno takih iger je v družbi dam poleti 1746 opazoval v jezuitskem seminarju v Gorici.[14]

Čeprav je znal plavati, je na to veščino gledal le kot na zaščito pred utopitvijo (takih primerov je bilo v Ljubljani vedno veliko) in ne kot na krepitev zdravja. Zato med svojim bivanjem v Trstu v letih 1732–1737, 1740 in 1746 ni nikoli omenil kakega plavalnega izleta. Preventivno-varnostni značaj je imel zato tudi plavalni tečaj, ki ga je poleti 1755 izvedel za najmlajša sinova na rečici Gradaščica ob Ljubljani. Kot plavalni učitelj pa ni bil zelo uspešen, saj je moral sin Mihael leta 1759 obnoviti znanje.[15]

Večina pripadnikov ljubljanskih elit se je najpogosteje sprehajala po predmestnih vrtovih, ob Ljubljanici in grajskem griču, odhajala na plese, poleti na zabave na prostem in piknike, lov ter izlete s sanmi.[16] Raigersfeld vsega tega ni maral; še najmanj pa ples in absolutno ne v maskah. Žene, ki je rada zahajala na take zabave in se z njih vračala šele v jutranjih urah, tja največkrat ni spremljal, marveč jo je prepuščal v varstvo znancem.[17] Celo med plemstvom vedno priljubljen lov ga ni zanimal. Tu pa tam je na silo odšel lovit s kakšnim prijateljem na barje, a nikoli nič uplenil. Vnet lovec pa je bil najmlajši sin Mihael: petnajstletniku je leta 1759 kupil puško in sin se je kmalu proslavil kot odličen strelec.[18]

VZDRŽNOST IN ZMERNOST: MED PREHRANJEVANJEM IN UŽIVANJEM

V medicinski teoriji in vsakdanjem življenju je dobila zmernost še pred ero slavnega Christopha Wilhelma Hufelanda (1762–1836)[19] najpomembnejšo vlogo v prehranjevanju in drugih užitkih. Brez dvoma je bila prehrana po tisočletnih naukih in vsaj od starih Grkov nosilni steber zdravega življenja, a obenem tudi družabnosti in nujnega socialnega pozicioniranja. Racionalnejšo in skromnejšo (meščansko) prehrano so že v baročni dobi priporočali tudi kranjski zdravniki, npr. leta 1689 deželni zdravnik Franc Coppini (Valvasor, 1689, III, 391; Remec, 2016, 12–13, 53–55). Elite so sicer razumele opozorila o škodljivosti nezmernega uživaštva in poznale doktrino o previdni izrabi življenjskih sil (Pfeifer, 2000, 96–127), a se opozoril prepogosto niti razgledani kronični bolniki niso držali. Raigersfeld je leta 1751 ob omembi pogreba Marije Suzane baronice Wolkensberg zapisal, da je že vr-

14 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 107, 130. Weigl, 2008, 221 in 224.

15 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 713, 716 in fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 467.

16 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 22, 191, 397–398, 401.

17 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 179, 180, 182, 184, 186–189, 191–193.

18 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 363, 491, 531, 537.

19 Najbolj znan nemški praktični zdravnik, univerzitetni profesor, »socialni higienik« in ljudski prosvetlitelj srednje Evrope od konca 18. do prve tretjine 19. stoletja. Utemeljitelj »makrobiotike« in »vitalizma«, podpornik naravnega zdravilstva, dietetike, hidroterapije in homeopatije. Avtor številnih in še dolgo vplivnih del, npr. *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern* (Jena 1796), kasnejše izdaje z naslovom *Makrobiotik oder Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern* (Pfeifer, 2000).

sto let bolehala, a se je vseeno nezdravo prehranjevala. (Umrla je zaradi vodenice, stara 44 let.) Naslednje leto je o smrti Ane pl. Zanetti omenil, da je precenila staro reklo, da sme nosečnica jesti kolikor ji tekne in se je prekomerno najedla melon, gob in drugega.[20] Pojma »zmernost« in »vzdržnost« sta bila v vsakdanjih praksah vedno v nasprotju s pojmom »užitek«. Ob tem je vendarle pomenljivo, da nihče v Raigersfeldovi družini nikoli ni imel težav s prekomerno težo kot mnogi njihovi znanci. To kaže, da zdravja, blagostanja in estetskosti le niso več povezovali z debelostjo in obiljem hrane.

V resnici so Raigersfeldovi dnevniški in drugi zapisi skopi s podatki o odnosu elit do prehrane. Več je namigov o kulturnem okvirju, ki je dopolnjeval prehranjevanjske navade ter nadzoroval nad užitki in nagoni – iz spoštovanja do socialnega okolja ter ohranjanja podobe odgovornega državljana (Sandgruber, 1982, 131 sl.; Remec, 2012, 73–75). Raigersfeld je npr. do skoraj vsak dan leta 1749 (nato manj pogosto in skoraj nič med žalovanjem za ženo v letih 1753–1756) zapisal, kje in s kom je kosil, s čemer je predvsem naglasil prestižnost dogodka. (Zajtrkov ni omenjal, večerje redko in le svečane.) Včasih je omenil vsebino pogovorov z gosti na svečanih obedih, skoraj nikoli pa ni opisal, kaj so jedli in pili, niti ni omenil protokola strežbe (števila hodov, lakajev itd.), jedilni pribor pa le, če je bil zelo dragocen.[21]

Taka redkobesednost ni bila posebnost. Podobno skopi so npr. nekaj desetletij mlajši obsežni dnevniki tržaškega guvernerja Karla grofa Zinzendorfa (Klingenstein, Faber & Trampus, 2009, 150). Pri Raigersfeldovi redkobesednosti gre tudi za posledico njegovega razmisleka o bralcih dnevnika, tj. njegovih sinovih, ki pa so dobro poznali domačo kuhinjo, na katero jih ni bilo treba še posebej spominjati. Ob redkih omembah prehrane v zapisih kranjskih elit v tistih desetletjih bi zato težko ocenili, kaj je kuharica vsak dan poslala na jedilno mizo družine, če ne bi hišna gospodinja Helena pl. Hallerstein leta 1758 zapisala, kaj je iz kuhinje dobival podnajemnik in sorodnik družine Janez Benjamin baron Erberg in po njenem mnenju za to premalo plačeval. Zagotovo je šlo za enako hrano, ki jo je jedla družina in gostje. Za kosilo so imeli vsak dan juho, goveje meso z omako, kuhano in vloženo zelenjavo, perutnino (piščanec, golob) ali pečenko (teletina), sladko ali kislo solato,[22] za sladico pa drobno pecivo. Tudi večerja, ki je bila postrežena ok. sedmih zvečer, je bila sestavljena iz več hodov: juha, perutnina, pečenje, solata, žemlja, pred spanjem pa še mandljevo mleko. Kavo, čokolado in čaj so Raigersfeldovi pili čez dan, alkoholne pijače pa razmeroma malo.[23] Gotovo so pri pripravi jedi uporabljali tudi parmezan, žafran, marone, olive in kopune, ki jih je v tistih letih mladi Franc baron Apfaltrer omenil v pismu očetu Janezu

20 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 41, 294.

21 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 809. Njegov zapuščinski inventar iz leta 1760 kaže, da je bil jedilni pribor v hiši nadpovprečno kakovosten (Štuhec, 2009, 227 sl.).

22 Kislo zelje je bilo npr. v Raigersfeldovi družini priljubljena sezonska zelenjava in vir vitaminov: prim. pismo z dne 3. 5. 1722 v AS 730, fasc. 213, p. 31.

23 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 295–296.

Ignaciju (Raigersfeldovemu znancu), ter polenovke, ki jih je istemu naslovniku omenil brat Jožef Leopold.[24]

Bogatejša hrana in pijača sta bili na jedilnikih kranjskega srednje premožnega plemstva ob praznikih. Revnejši plemiči so to okusili le na obiskih pri bogataših. Tako podobo dajejo tudi spomini komediografa Carla Goldonija na nekajmesečno bivanje pri grofu Lanthieriju v Vipavi v letih 1726–1727. Starega Goldonija so desetletja zatem še vedno fascinirali spomini na gore pečenk, na koštrune, srnjake, teletino, zajce, fazane, jerebice, kljunače, drozge, juhe itd. (Kos, 1982, 190). Marija Jožefa, žena tržaškega glavarja in predsednika Komerčne intendance za Avstrijsko primorje Wolfa Sigmunda grofa Gallenberga, ki je žalost nad propadajočim zakonom leta 1740 v Trstu utapljala na še danes znan način – v hrani – je zgolj med 21. 9. in 31. 10. 1740 napravila za 452 gld stroškov, pretežno za delikatese: za morske sadeže, južno sadje, *aqua di Nocera* (žganica iz Umbrije), dveh steklenicah vina dnevno itd.[25]

Raigersfeld je imel za občasne pojedine dovolj denarja: solidno državno plačo (2000 gld letno), nekaj dohodkov iz razmeroma donosnih kapitalskih naložb ter podjetniških projektov. Zato je lahko občasno obdaroval manj srečne znance s šunko (pršutom) iz furlanskega San Danielleja, divjačino in morskimi ribami (brancini) iz Trsta itd.[26] Slednje je pošiljal s hitro pošto, ki je pot med Trstom in Ljubljano premagala v enem dnevu. Sladkovodne ribe so bile lažje dosegljive, jeseni 1759 pa je na dvorišču domače hiše celo postavil bazen s postrvmi in krapi.[27] Z znanci si je tu pa tam izmenjeval posebne prehranske užitke: julija 1750 mu je Karel Jožef baron Valvasor poslal gnezdo s tremi kalini, sam pa je septembra istega leta baronom Gallom prinesel šest plotnih strnadov.[28]

Čeprav v zapisih iz tistega časa praviloma ni opisov in receptov za pripravo jedi, vidimo, da so elite dobivale v 18. stoletju še vedno (pravzaprav pa vedno) na mizo za današnje zaznave nezdravo velike količine alkohola, beljakovin in maščob (v Raigersfeldovi kuhinji so sicer dajali prednost bolj zdravemu olivnemu olju), kar je gotovo vodilo v kronične bolezni. Lažja nizkokalorična in nemastna prehrana, ki so jo uživali meščani in nižji sloji (žitarice, ajdova in prosena kaša, ajdovi žganci, močnik, solate, stročnice in gomoljčnice, domače sadje, gozdni sadeži, domača zelišča),[29] pa tudi pri Raigersfeldovih ni bila v prvem planu.

Po drugi strani vemo, da se je Raigersfeld zavedal koristi določenih živil za zdravje in socialno identiteto (Sandgruber, 1982, 135 sl.). Kot še danes mnogi kon-

24 Pismi z dne z dne 1. 2. 1750 in 4. 12. 1754 v AS 735, fasc. 23.

25 Prim. obračun hišnega oskrbnika Janeza Henrika Güntherja o hišnem gospodinjstvu v Trstu za leto 1740 z dne 3. 1. 1741 (AS 730, fasc. 131, pp. 458–493).

26 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 246, 289, 298, 655, 709, 716, 767, 806; knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 33, 50, 272, 575, 578, 630, 748.

27 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 535, 537, 550.

28 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 781, 832.

29 Podroben popis priljubljenih živil na Kranjskem konec 17. stoletja je v: Valvasor, 1689, III, 412–418. Prim. Mal, 1957, 94–95.

tinentalci so imeli že tedanji Ljubljančani najboljše mnenje o mediteranski hrani in pijači, ki sta bili v 17. in 18. stoletju kazalca prestiža in medkulturnega transferja, zaradi bližine Italije pa tudi lahko dostopni. S takimi živili se je Raigersfeld do leta 1751 oskrboval s svojega tržaškega posestva, kjer je imel nasade mandljevcev, figovcev, breskev, hrušk, jablan, sliv, marelic, oljk ter njive in trte različnih sort. Tam je prideloval tudi več lokalnih sort vina.[30] Hišni vinoteki v Trstu in Ljubljani sta bili polni tudi dragih grških in italijanskih vin, ki jih je dobival od trgovcev v Trstu in na Reki. Posamezne steklenice je rad podarjal.[31] Vino so, ne pozabimo, v zmernih količinah in ustrezni kakovosti (bistro, dišeče in prečiščeno) zdravniki vedno priporočali za krepitev in osvežitev življenjskih sil; le njihova pretirana konzumacija vodi v odmiranje živcev in možganov, ohromelost, more, besnilo, slepoto, vrtoglavico. Skratka, v telesni in duševni propad, kar še posebej velja za uživanje žganic. Zdi se, da so se pri Raigersfeldovih in v večjem delu njegove družbe teh priporočil in moralističnih opozoril domačega klera o grešnosti alkoholizma držali, saj opitih znancev nikoli ni omenil (Valvasor, 1689, III, 391; Remec, 2016, 106–115; Studen, 2009, 12–26).

V Trstu je imel dobavitelje tudi za kolonialno blago, ki so ga od 20. let 18. stoletja na veliko uvažali skozi prostocarinsko pristanišče (Gestrin & Mihelič, 1990, 67–86). Zgolj decembra 1750 je od tam dobil okoli 430 kg lešnikov, kostanjev, suhega in kandiranega sadja, kave, vina in nizozemskega masla, kar je baje rabil za bližajoče praznike.[32] Sladkor je večkrat omenil v zapiskih iz 40. in 50. let 18. stoletja.[33] Plemiško samooskrbovanje z večjimi količinami dragih proizvodov na zalogo in oskrbo znancev, ki je bilo pravzaprav podobno trgovini na debelo, pa je motilo s cehovskimi in drugimi privilegiji zaščitene ljubljanske meščane. Še posebej po letu 1732, ko je cesar Karel VI. trgovanje na debelo načelno dovolil vsemu plemstvu in ga odvezal statusnih prepovedi pri poslovanju (Vrhovec, 1886, 199–200, 214–216). Meščani so v večih pritožbah (v kontekstu prizadevanj za potrditev trgovskega privilegija) poleti 1751 zatožili kraljici Mariji Tereziji Raigersfelda in še nekaj plemičev, Reprezentanca in komora pa je morala preiskati ovadbe. Raigersfeld je pojasnil, da je šlo pri dobavah večjih količin iz Trsta le za samooskrbo, kar pa ni bilo povsem res. Kraljica in deželne oblasti so pritrdile plemičem.[34]

Pogosto je omenjal nabavo, pripravo in uživanje čokolade, čaja, kave in tobaka. Te dobrine so bile v prvi polovici 18. stoletja standardne v večini ljubljanskih plemiških hiš ter kazalec družabnosti, prestiža in samoreprezentiranja (Sandgruber, 1982, 192–196). Raigersfeldovo naklonjenost potrjuje zapuščinski inventar

30 Prim. beležke o pridelavi in kvaliteti vin iz leta 1738 v AS 730, fasc. 204, pp. 625–630.

31 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 423; knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 272, 578, 630, 748, 791, 828; fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 30, 31, 55, 271, 345, 434.

32 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 882.

33 AS 730, fasc. 185, p. 398.

34 Osnutek Raigersfeldovega odgovora z dne 10. 12. 1751 je v AS 730, fasc. 202, pp. 524–534. Zapis je povzet tudi v: Valenčič, 1981, 31.

iz leta 1760, v katerem je popisano posodje za njihovo pripravo in postrežbo.[35] Vsa tri živila in omenjeni strup so dotlej v zaznavah elit (in medicine) že izgubila večino medicinskih zadržkov iz 17. stoletja za uživanje, češ da slabijo moško spolno moč.[36]

Čokolada je imela za družino poleg gurmanske funkcije še tri socialne. Najprej ljubezen do otrok, ki so bili pomembni konzumenti te slaščice. Druga je bila družabna – skupno pripravljanje sestavin in kuhanje napitka.[37] Surova čokolada je bila zaradi eksotičnosti in relativne redkosti v kranjski družbi tudi lepo darilo. Tako je Raigersfeld dobil julija 1750 v dar nekaj španske in neapeljske čokolade, februarja 1752 pa poklonil štiri funte čokolade »iz svoje hišne proizvodnje« tajniku kapucinskega generala. Oktobra 1753 je podaril dva funta čokolade sinovemu dunajskemu profesorju matematike.[38]

Kava, še pomembnejša kulturna pridobitev, se med ljubljanskim plemstvom do srede 18. stoletja še ni tako prijela kot na Dunaju ali Trstu. Raigersfeld niti tam ni veliko zahajal v kavarne.[39] Toda v Raigersfeldovi hiši je bila že pred letom 1748 kavarna, ki je bila še leta 1792 shajališče meščanov in uradnikov (Suhadolnik & Anžič, 2000, 103).[40] Najvišje mesto v Raigersfeldovem pojmovanju svetovljanstva, zdravja in užitka sta imela priprava in pitje čaja (Štuhec, 2009, 243). O tej pijači je vedel veliko: npr., da obstajata rjavi in zeleni čaj z več podvrstami, nekaj sort in kakovost je tudi opisal.[41]

Raigersfeld je tako kot mnogo sodobnikov izmed vseh slojev (tudi žensk) občasno zlorabljal tobak. Drogo je njuhal in zanjo imel več tobačnic. Nikotiniziranje je imel predvsem za družabno spremljavo pogovorov ter se o škodljivih ali terapevtskih učinkih (še) ni spraševal (Štuhec, 2009, 252–254; Sandgruber, 1982, 211–217; Remec, 2012, 80–82).

ODNOS ELIT DO ZDRAVNIKOV, PACIENTOV IN BOLEZNI

Za tako osveščeno osebo kot je bil Raigersfeld (in njemu podobni izobraženci), je razumljivo, da je družini vedno priskrbel najboljše zdravnike in kirurge. Ko je decembra 1739 na Dunaju zbolel sin Janez Nepomuk, je najel kirurga in zdravnika, da sta otroku spustila nekaj krvi.[42] V tistih mesecih in naslednjih letih je bil družin-

35 AS 309, šk. 99, št. 100. Prim. Štuhec, 2009, 234–235, 240–247, 247.
36 Prim. poročilo dr. Franca Coppinija iz leta 1689 v: Valvasor, 1689, III, 392.
37 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 508, 862. Recept za pripravo čokolade je v AS 730, fasc. 185, p. 423. Prim. Štuhec, 2011, 356–357.
38 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 773; knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 405, 500. Prim. Štuhec, 2009, 240–241.
39 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 87.
40 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 411; fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 45.
41 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, p. 13.
42 AS 730, fasc. 199, Diaria 1739–1740, p. 664.

ski zdravnik dr. Peter Bianchi, ki je bil prej zdravnik cesarja Karla VI. in cesarice Amalije (Moravec, 1960, 231–232). Po Bianchijevi smrti je novega družinskega zdravnika priskrbel kar prijatelj Gerard van Swieten.[43]

V Ljubljani se je Raigersfeld kmalu navzel slabe navade – hitrega menjavanja zdravnikov. Lokalne elite so to lahko počele, ker je bilo v mestu vedno dovolj zdravnikov: leta 1758 je v mestu delovalo 12 zdravnikov ali eden na ok. 800 prebivalcev. Podobno ugodno razmerje je bilo tedaj tudi v manjših kranjskih mestih: v Novem mestu so bili trije zdravniki, prebivalcev pa je bilo manj kot 2000.[44] Kmetje in nižji mestni sloji seveda niso imeli takih možnosti. Po opažanju historiografa Valvasorja iz leta 1689 so se zdravili z zelišči in tako je ostalo vsaj do začetka 19. stoletja (Valvasor, 1689, III, 388–389).

V mestih so imeli zdravniki lukrativen posel. Nekateri so imeli še lekarne ter obogateli, kupili hiše v mestih in graščine na podeželju. S pacienti so vzpostavljali prijateljske odnose, s čemer je bila vez med lečečim zdravnikom in pacientom včasih tesnejša, kot bi smela biti. Zlasti kadar so zanje izdelovali sodnomedicinske ekspertize in pri tem s težavo krmarili med stvarnimi diagnozami ter pričakovanji strank (Kos, 2015, 42–58).

Lep primer take razpetosti je delo dr. Friderika Maksimilijana Baronia pl. Rosenthalla, ki je bil družinski zdravnik Raigersfeldove družine po preselitvi v Ljubljano leta 1747. Doktorja medicine in filozofije so kranjski deželni stanovi že leta 1739 imenovali za »fizika« z nizko letno plačo 250 gld. Baronio je z ljubljanskimi plemiči hitro vzpostavil prijateljske odnose in nekateri so bili botri njegovim otrokom. Leta 1740 ga je izbral za osebnega zdravnika tudi že omenjeni Wolf Sigmund grof Gallenberg. Grof se je dolgo upiral oditi službovat v Trst, kamor ga je poslal cesar Karel VI. Želel je ostati v Ljubljani in tam postati deželni glavar (Kos, 2004). Za izgovor si je izmislil, da mu bivanje v Trstu preprečuje huda »melanholija«, ki bi jo tržaška klima lahko usodno poslabšala. Poleti 1740 je le odšel v Trst in s seboj odpeljal Baronia, a je že septembra pobegnil v Ljubljano, v Trstu pa pustil neljubo ženo. Od doktorja je nato pričakoval strokovno podporo za svoje dezertiranje.

Baronio pa je kljub delodajalčevemu pritisku razmeroma častno odigral vlogo medicinskega izvedenca: v poročilu, ki ga je pacient sam poslal predsedniku Tajne finančne konference Gundakarju Tomažu grofu Starhembergu, dvornemu kanclerju (dedu svoje žene in glavnemu političnemu mentorju) Filipu Ludviku grofu Sinzendorfu ter podrejenemu funkcionarju v Trstu Raigersfeldu, se je Baronio naslonil na iatrofizično doktrino, ki jo je pred njim na Kranjskem zastopal vplivni dr. Marko Gerbec (1658–1718). Ta je po zgledu humoralnega patologa Thomasa Sydenhama potrdil vpliv neravnovesja telesnih sokov, spremembe podnebja in socialnih dejavnikov kot (so)povzročiteljev strupenih izparin. V Hipokratovi maniri so namreč mnogo težjih obolenj povezovali s slabim zrakom, vročino in vlago, česar v večjih

43 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 236.
44 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 86.

mestih res ni primanjkovalo: v Trstu je zdravje baje slabila tramontana, v Ljubljani in nekaterih dolenjskih vaseh pa močvirske izparine, kot je trdil že dr. Coppini (Valvasor, 1689, III, 323).

Po Baronijevem mnenju je vzrok Gallenbergovega melanholiranja tičal prej v nepravilnem načinu življenja (prehrana, utrujenost, razburjanje, duševne travme) kot v klimi. To je Baronio zatrdil tudi Raigersfeldu.[45] Zdravnik zato pacienta ni diagnosticiral za klasičnega »melanholika«, marveč za zmernega »hipohondra«, za čigar težave ni moč najti jasnih vzrokov. Ker pa je bil pacient prepričan, da so za težave krivi neugodni vetrovi, in je doktor vedel, da je včasih neplodno ugovarjati razburjenemu pacientu, je zaključil, da bi bilo za ozdravljenje res najbolje zamenjati okolje. Namignil pa je, da pacient vendarle ne bi smel samovoljno zapustiti Trsta in se upreti cesarjevi volji.[46] Kljub nekoliko drugačni diagnozi kot jo je grof pričakoval, je dr. Baronio torej potrdil njegovo samodiagnozo, ne da bi izgubil profesionalno integriteto.

Manj možnosti za simuliranje ter izigravanje zdravnikov in javnosti je bilo pri kirurški oskrbi. V deželi je bilo v 18. stoletju še vedno malo šolanih kirurgov: v letih 1694–1825 je obvezne izpite iz anatomije in operativnih tehnik na Kranjskem opravilo le 96 kandidatov, a mnogi od njih nato niso delovali v deželi. Zunaj kirurškega ceha pa so na podeželju kirurška dela tudi za plemiče že dolgo opravljali potujoči kirurgi in ranocelniki, svoje kirurge in zdravnike pa je vedno imela vojska (Borisov, 1977, 63–77).

Razgledani pripadniki elit so imeli sredi 18. stoletja razmeroma jasne predstave o simptomih in zdravljenju nekaterih najpogostejših bolezni. Vprašanje je le, koliko je njihovo védenje ustrezalo stanju. To ni bilo nič nenavadnega v času, ko so se laiki vedno bolj zanimali za svoje zdravje, medicinska znanost pa se je otresala neoantičnih in renesančnih doktrin ter se naslonila na racionalnost. Tudi Raigersfeld je iz službe, od zdravnikov in kirurgov ter iz medicinske literature v svoji knjižnici (leta 1760 je štela 2000 naslovov; žal seznam ni ohranjen) dobro poznal najpogostejše bolezni, terapije, zdravila in blažila. Lažja obolenja je običajno opisoval z izrazom »slabo počutje«; tista, ki so bolnika spravila v posteljo in nujen stik z zdravnikom, pa z glagolom »obležati«. Doma je vedno hranil nekaj receptov za nujne primere.[47]

Nedoločljiva obolenja so zdravniki in kirurgi od antike in ponekod še v 19. stoletju pripisovali »patologiji telesnih sokov« in jih najraje »zdravili« s puščanjem krvi in klistirjem. Venesekcije so se lotevali tudi pri nekaterih pljučnih, kardiovaskularnih in nevroloških obolenjih (kapi, pljučnica, izkašljevanje krvi itd.), včasih celo preventivno in ne glede na pacientovo starost. Čeprav je prepogosto puščanje krvi

45 V Raigersfeldovem pismu komornemu svetniku Schwandtnerju z dne 23. 9. 1740 (AS 730, fasc. 131, p. 192).
46 Baronijevo mnenje z dne 14. 9. 1740 je v AS 730, fasc. 131, p. 656 in fasc. 204, pp. 487–488.
47 V njegovem rokopisu Notata I je nekaj receptov za zdravljenje bolečin v prsih (za ženske), šena (erizipel) in zgage. Prva dva mu je v Gorici zaupal zdravnik, tretjega pa je leta 1757 našel v augsburškem časopisu (AS 1073, I/47r, Notata I, p. 71).

slabilo organizem in posledično lahko pripeljalo v smrt (Borisov, 1985, 148–149; Borisov, 1977, 61–62; Remec, 2015, 34; Pfeifer, 2000, 155–158). Tako je dal Janez Seifrid grof Herberstein za Silvestrovo 1748 izpustiti nekaj krvi celo svoji triletni hčerki. Kura ji ni pomagala, saj so morali dekletce čez štiri dni prevideti.[48] Tudi Raigersfeld je bil naklonjen venesekciji. Sinu Maksimilijanu so leta 1751 puščali kri celo zaradi padca s konja, ki se je sicer končal brez hujše poškodbe,[49] avgusta 1753 pa zaradi več dni trajajoče vročine in slabega počutja. Takrat je bil deležen še klistirja.[50] Kot manj usodne so imeli nekatere otroške bolezni, npr. norice, ki jih je Raigersfeldov sin Henrik dobil julija 1751.[51]

Med elitami so bili zelo številni primeri dveh kroničnih bolezni predobro hranjenih ter premalo (v drugem primeru pa preveč) telesno dejavnih moških srednjih in poznih let – putike in išiasa.[52] Zdravljenje putike je bilo za zdravnike in kirurge donosno. Leta 1758 je v Ljubljani želel odpreti prakso specialist za putiko iz Milana, a ga je na veselje domačih zdravnikov tudi z Raigersfeldovo pomočjo izrinil domačin dr. Jožef Ignacij Vidmayr.[53]

Povsem negotove pa so bile diagnoze in prognoze težjih bolezni. Pri teh je bilo pomoč modro in modno iskati tudi v zdraviliščih. Premožnejše kranjsko plemstvo je najraje odhajalo v Dolenjske Toplice ali v tujino, najraje v Padovo.[54] Raigersfeld in njegova družina pa ne, saj so bili vsi dolgo zdravi. Negotovosti, nemoči in strahu v primerih težjih bolezni ali simptomov pa ni mogoče prezreti ob komentiranju nenadnih smrti in rakavih obolenj. Leta 1747 je Ljubljano pretreslo zdravje vodilnega državnega politika, ki je bil ravno na delovnem obisku, Friderika Viljema grofa Haugwitza, ki je izbruhal kri, a mu je bilo bolje po opravljeni venesekciji.[55] Februarja 1750 je Raigersfeld omenil vzrok smrti svaka Wolfganga Kajetana barona Kušlana – »petehe« (endemni pegavi tifus ali hemoragična oblika pegavice?).[56] Nalezljiva bolezen (škrlatinka ali ošpice) je maja 1750 vzela Marijo Ano grofico Barbo, ki je le teden dni prej rodila in nato tožila nad bolečinami v prsih.[57] Z veliko gotovostjo in žalostjo so poleti 1753 v mestu govorili o vzroku usihanja 37-letne Marije Antonije baronice Valvasor – rak na prsih, zaradi katerega je kmalu umrla.[58]

Diagnostično negotov, a toliko bolj usoden in pogost bolezenski simptom je bilo »zbadanje pri strani« (*Seitenstechen*). Z njim je aprila 1756 po nekaj dneh hitrega

48 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 506, 508.
49 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 71, 73.
50 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 476, 477.
51 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 104, 126, 183, 228.
52 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 197, 202, 296, 548, 662 in knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 162, 163, 406. Prim. tudi Busch, 1990, 152–156.
53 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 125, 126, 131.
54 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 264, 586, 715 in fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 299, 459.
55 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 282.
56 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 657.
57 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 737.
58 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 466, 516. Prim. Golec, 2015, 268–270.

pešanja (potem ko je že tri leta bolehala) v svojem 40. letu umrla Raigersfeldova svakinja Suzana Margareta baronica Erberg. Po mnenju zdravnikov je umrla, ker ni mogla izkašljati »materije« v prsih.[59] Na vsakršno kašljanje pa so bili pozorni:[60] Raigersfeld je avgusta 1759 ob omembi slabe diagnoze, ki jo je pri sodelavcu domneval lečeči zdravnik, zapisal, da je njegov »suh kašelj glasnik smrti«, čeprav ga med kašljanjem ne boli v prsih.[61]

V višjih slojih so razmeroma prizanesljivo obravnavali duševne bolnike, celo njihove manične eskapade, ter jih le v skrajnih primerih postavili v hišni pripor in pod uradno skrbništvo. Raigersfeld je večkrat omenil ekscese (morda bipolarno motenega) Wolfa Sigmunda grofa Lichtenberga. Njegovo stanje in poslabševanje bolezni je pojasnjeval z dednostjo oz. slabimi vplivi nevrotičnih staršev in sorodstva ter ni sprejemal večinske sodbe javnosti, ki je grofa imela za »navadnega norca«. Celo na vrhuncu bolezni ga je v nejeveri nad videnim imel le za »skrajno melanholičnega« hipohondra in namišljenega bolnika. Grof je bil namreč izobražen in razgledan ter imel v svoji knjižnici pravniške leksikone, Rousseaujeva »Pisma«, nekaj Molièrovih del itd. V Lichtenbergovo zmedeno življenje se je šele leta 1760 vključila deželna oblast s hišnim priporom in sekvestracijo premoženja. Toda Lichtenberg je leta 1764, ko je bolezen remisirala in je deloval razumno, na škofijskem sodišču uspel obraniti svoj zakon, ki ga je žena želela izničiti po večletni neuspešni skrbi. Skoraj normalnega počutja je umrl leta 1775.[62]

Raigersfeld ob tem ni omenjal podobnih težav v širši družini. Tast Franc Mihael Erberg je bil namreč že od svojih zgodnjih srednjih let opravilno nesposoben in pod uradnim varuštvom brata. Tast sicer ni bil trajno nesposoben za družabno življenje: še malo pred smrtjo leta 1759 je diskutiral s sinovoma, ali je še sposoben odhajati iz hiše v javnost.[63] Bolezen ali duševne motnje so bile v rodbini Erberg očitno dedne, saj sta v zrelih letih duševno zbolela in prišla pod uradno skrbstvo tudi Mihaelov vnuk Jožef Kalasanc in pravnuk Jožef Ferdinand, morda pa še kdo (Uršič, 1975, 199–202).

AVTOPSIJA PEŠANJA IN SMRTI

Poznavanje bolezni in zdravljenja seveda ni pomenilo večje zgovornosti o tem v javnem življenju. Raigersfeld zdravja in bolezni v družini do svojih petdesetih let ni veliko omenjal, ker dotlej niso imeli večjih težav, če odmislimo hitre smrti otrok v rani dobi. Žena Marija Ana je od leta 1727 do 1752 rodila kar 22 otrok, vsaj dvakrat še spontano splavila, a je otroško dobo preživelo le pet sinov. Raigersfeld

59 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 815, 817–819.

60 Proti kašlju so v Raigersfeldovi družini jemali *syrop capillaire*, tj. sirup iz rastline z imenom »venerini laski«. Sin Janez Luka ga je naročal iz Reke (prim. njegovo pismu bratu Maksimilijanu z dne 2. 8. 1760 v AS 730, fasc. 218, p. 23).

61 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 478.

62 O tem posebnežu ljubljanske plemiške scene iz srede 18. stoletja prim. Kos, 2004, 155–166.

63 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 465.

pa je s temi malimi tragedijami v dnevniku in življenju opravil brez veliko besed in čustev. Ženo pa je od njunega prvega srečanja, ko je imela komaj 14 let, do smrti pri njenih 42 letih nadvse ljubil. V družbi je bila priljubljena in zaradi nenehnih nosečnosti zanesljiva pomočnica znankam ob porodih. Zdi se, da jim je celo nudila svoje dojilske usluge. Še dolgo po njeni smrti je med kranjskimi elitami krožila zgodba, da je sama dojila vse svoje otroke, kar je bilo, če je bilo res, tedaj velika posebnost med plemiškimi ženami.[64]

Razumljivo je, da je Raigersfeld umiranje žene med 7. in 14. 11. 1752 podrobno opisal: slabe prognoze, zdravljenje (puščanje krvi, klistir, jemanje čudežnega portugalskega zdravila *meringanga*[65]), simptome (otekle ustnice, zbadanje v prsih, nemirno črevesje in driska, bolečine v vratu, glavobol, vročina, delirij, krajša izboljšanja), strežbo in bdenje ob postelji, duhovno oskrbo, njene zadnje besede, žalovanje pred in po smrti ter kritiko zdravnikov zaradi nejasnih diagnoz. Angažiral je kar tri zdravnike in kirurga, ki so domnevali, da gre nekakšno vnetje, sam pa je bil prepričan, da gre za tumor v prsih, ki se je razvijal več let, a ga ni bilo mogoče prej odkriti. (Najbrž je mislil na rak.) S to diagnozo so se kasneje strinjali tudi zdravniki.[66]

Ker je krivil dr. Baronia, da ni uspel ozdraviti žene, ga je leta 1753 zamenjal z dr. Francem Wolfgangom pl. Grafenhuberjem, kateremu je zaupal tudi, ker se je poznal z van Swietnom. Baronia pa je spet angažiral po Grafenhuberjevi smrti leta 1755, leta 1758 pa je k sinu Mihaelu klical še bolj znanega deželnega fizika dr. Janeza Zlatousta Pollinija. Cenil je tudi dr. Janeza Jožefa Haymanna, ki ga je priporočal znancem.[67] Kirurško oskrbo družini je vse od leta 1750 nudil sposobni kirurg Brecelj.[68] Ta je Raigersfeldovi gospodinji maja 1756 celo vstavil zobni implantat.[69]

Po ženini smrti se je njegov odnos do lastnega telesa in zdravja spremenil. Lažjim obolenjem in fizičnemu pešanju se ni več mogel izogniti. Ko je novembra 1753 začasno oglušel na levo uho, je to pripisal »starčevskim težavam«.[70] Raigersfeldova trajna obsesija sta bila vid in oko, ki ju je imel za najpomembnejše človeško čutilo oz. organ. Okulistične fascinacije niso bile fantazma, saj je leta 1750 začel uporabljati očala pri (pisarniškem) delu. Vestni uradnik se je namreč bal, da se mu bo vid nekoč tako poslabšal, da ne bo mogel več delati. Septembra 1754 se je kot vodja Sanitetnega konseza večkrat sestal z angleškim okulistom Leom, ki je želel

64 Tako v eni od verzij prepisov ženinega epitafa v AS 730, fasc. 201, pp. 547, 548.

65 Večjo količino tega dragocenega zdravila je prinesel iz Lizbone. Po mnenju Marka Štuhca naj bi bilo zdravilo iz Afrike ali Brazilije (Štuhec, 2020, 489). Leta 1750 je ljubljanski župan Matevž Franc Perr prosil Raigersfelda za prevod izvirnega navodila zanj, potem ko si ga je priskrbel iz Portugalske (AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 710).

66 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 348–358. Poročilo je v AS 730, fasc. 201, pp. 569–577.

67 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 353.

68 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 647, 854 in knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 126, 183, 529, 563, 598, 604, 676, 891.

69 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, p. 825.

70 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, p. 503.

odpreti prakso v Ljubljani. Čeprav mu je dal okulist balzam za oči za sina Henrika, ni dobil dovoljenja za odprtje prakse na Kranjskem.[71] Prav zaradi tega sina so začeli pri Raigersfeldovih gojiti kult blagoslova sv. Blaža že kmalu po njegovem rojstvu leta 1747.[72]

Raigersfeld se svoje smrti ni bal – z njeno podobo in bližino je bil dobro seznanjen ob slovesih od žene in večine otrok. Bal pa se je nenadne smrti (kapi) zaradi negotove skrbi za otroke. Že leta 1746 si je zapomnil recept za zdravljenje posledic možganske kapi – 40 dni zapored uživanja po dve unči živega srebra dnevno.[73] Na srečo se tega strupenega pripravka ni lotil tako kot se ga je čez slabih sedemdeset let genialni Beethoven. Navsezadnje so na Kranjskem že dolgo poznali škodljive učinke tega elementa na zdravje idrijskih rudarjev.[74]

Akutno slabost, ki mu je med slovesno mašo na praznik svetega Rešnjega telesa leta 1752 za nekaj minut vzela zavest, je še lahko pripisal temu, da je pred tem dve uri in pol hodil v procesiji pod pripekajočem soncem, od jutra pa ni zaužil drugega kot nekaj skodelic čaja.[75] Najbrž si je zato kmalu nato od gvardijana ljubljanskih kapucinov izprosil tinkturo proti kapi, ki so jo izdelovali kapucini v Gradcu.[76] Spomladi 1755 se mu je dva tedna vleklo vnetje poprsnice, ki ga je dr. Grafenhuber odpravil s puščanjem krvi in daljšim počitkom.[77] Ko so bolečine oktobra 1756 postale neznosne, je v strahu omenjal celo tumor. Najbolj verjetno je šlo za eno od že tedaj med elitami pogostih srčno-žilnih bolezni. Tudi kirurg ga je pomiril, da bolezen ni usodna, ker gre le za posledico nezdravega načina življenja s preveč sedenja. V naslednjih tednih se je Raigersfeld zato večkrat podal na daljše sprehode v predmestja.[78]

Nihajoče počutje se je vleklo do začetka leta 1759, nato se mu je zdravje poslabšalo. Maja so ga prizadele (morda sploh ne nedolžne) bolečine v levi nogi, v začetku novembra pa ga je zadela dotlej najtežja in najtrdovratnejša bolezen, zaradi katere je bil skoraj en mesec v bolniškem staležu. Dr. Haymann je bil pri njem večkrat dnevno: med 1. in 18. 11. skupaj kar 28-krat. Tedaj je v dnevniku opisal simptome po dnevih in celo urah. Začelo se je z glavobolom, vročino in omedlevico in daljšo slabostjo, nadaljevalo z nespečnostjo, nihajočim in močno povišanim pulzom. Najhuje je bilo ponoči, podnevi se je počutil bolje in je celo opravljal službene naloge, nadzoroval dela v hiši, se ukvarjal z ribami v bazenčku, sprejemal obiskovalce in kosil v družbi.

71 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 62; knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 597, 598 in fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 325, 354.
72 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 408, 847 in knj. 166, Diaria 1751–1756, p. 187.
73 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 60.
74 To je že leta 1689 omenjal v ekspertizi dr. Franc Coppini (Valvasor, 1689, III, 394).
75 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 256–257.
76 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, p. 440.
77 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 691–692 in pismo sinu Janezu Luki z dne 16. 5. 1755 (AS 730, fasc. 213, p. 790).
78 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 896, 898, 921.

Zdravniki spet niso našli vzrokov. Prva dva tedna je jemal predpisano zdravilo, nato še »perujski balzam« in kinin; ta je bil kot antimalarik priljubljeno zdravilo proti mrzlici. V prvem tednu se je večkrat prepustil puščanju krvi. Simptomi so se je kljub začasnem okrevanju ponavljali, občasno sta se pritaknili še mrzlica in slabost. Zdravnik mu je predpisal kuro s ciklusom močnih doz zdravil s po 20 »pilulami«. Raje je pil kamilični in kitajski čaj ter med, enkrat si je baje počutje izboljšal z nekakšno slano omako s kruhom (*Anchiode*).[79]

Raigersfeld je umrl 31. 3. 1760. Glede na poslabšanje zdravja v zadnjih mesecih je bilo to pričakovano. Bolezenski simptomi so s krajšimi prekinitvami trajali do 18. 12. 1759. Tedaj je na zdravnikovo jezo še hodil po obiskih in v službo. Še dva tedna pred smrtjo v pismu sinu Maksimilijanu v zapisih ni opaziti sledov zdravstvenih težav.[80] Dne 25. 3. 1760 se mu je zdravje dokončno porušilo. Po navedbah sinov Janeza Luke in Mihaela[81] je zapadel v agonijo. Dr. Haymann mu je spustil kri, duhovnik spovedal in mu podelil zakramente in dal jasen signal, da se mu življenje izteka. Vročina in kašelj sta se okrepila, spet je zapadel blodnjam, a so zdravniki 29. 3. še menili, da bo okreval. V nedeljo 30. 3. se je toliko ovedel, da je poklical svaka Wolfa Danijela Erberga, kateremu mu je dal prebrati prenovljena oporočna določila in sinovoma podelil blagoslov.[82] Naslednji dan je padel v agonijo, se ob štirih popoldan ovedel, spet prejel zakramente ter kmalu nato umrl »pomirjen in spravljen z Bogom« v prisotnosti sinov in nekaj sorodnic. Sin Janez Luka je kasneje razmišljal, da je oče »predvidel zadnje dneve svojega življenja«.

Pokojnika so po običaju in v drobnem nasprotju z državnim zakonom pokopali že naslednji dan. Položili so ga v grobnico Erbergov v avguštinski cerkvi tik poleg ljubljene žene, ki ga je tam čakala že sedem let in pol in kjer si je med vmesnimi pokopi sorodnikov ljubosumno prihranil prostor zase.

ZAKLJUČEK

Ob Raigersfeldovi smrt se je med kranjskimi elitami vzpostavljal nov pogled na osebno zdravje in njegov diskurz. Govorjenje o posameznikovem zdravju se je umikalo v družinsko intimo in o boleznih in konkretnih bolnikih se v naslednjih desetletjih v javnosti ni več tako odkrito razpravljalo kot se je v Raigersfeldovem času. Ta premik je bil najprej viden v vprašanjih duševnega zdravja, spolnosti ter spolnih bolezni in ovir (Kos, 2015, 432–436). Že bolj moralistični in spodobni Raigersfeld o teh, tudi med elitami pogostih zadregah in nekoč neoviranem diskurzu, skoraj ni več izgubljal besed. Za intimizacijo zdravja pa je bilo poleg splošnega premika k moralnemu rigorizmu še nekaj

79 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 425, 548–585.

80 Pismo z dne 15. 3. 1760 (AS 730, fasc. 218, pp. 1753–1754).

81 AS 730, fasc. 218, pp. 3–4, 5–6 in 12.

82 Pismo sina Mihaela bratu Maksimilijanu z dne 3. 4. 1760 v AS 730, fasc. 218, pp. 1054–1055.

razlogov. Razcvet medicine in reorganizacija univerzitetnega medicinskega šolstva sta v drugi polovici 18. stoletja tudi na Kranjsko pripeljala zdravnike in kirurge modernih prepričanj in znanj, ki so skrb za zdravje jemali kot resno naravoslovno znanost in ne kot nekaj, o čemer bi prijateljsko razpravljali z laiki in pacienti. Obenem so elite postajale bolj dojemljive za nauke o zdravem življenju. Ker pa je bilo njihovo upoštevanje, kot smo se prepričali tudi v Raigersfeldovi kuhinji, vedno odvisno od razpoložljivih financ, so ta priporočila dosegla večino prebivalstva šele veliko pozneje. Tedaj pa se je iz istega razloga sprostil tudi dostop do (škodljivih) užitkov med širše družbene sloje.

HEALTH PREVENTION, TREATMENT AND PERCEPTIONS OF HEALTHY LIVING AMONG THE CARNIOLIAN NOBILITY IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY

Dušan KOS
ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: dusan.kos@zrc-sazu.si

SUMMARY

The article presents perceptions of health and life patterns which were placed among the Carniolan elites until the middle of the 18th century in terms of physical and mental well-being, as well as health prevention and cure. The article is mainly based on numerous mentions of illness and treatments in the diaries of the baron Franz Heinrich of Raigersfeld (1697–1760), but similar patterns can be found among all nobility. His records are also a source for studying culture and attitudes towards health in the provincial environments of Trieste, Gorizia and Ljubljana in the first period of Theresian modernization in the Habsburg territories. In Carniola, health care improved rapidly even before the reforms. Authorities have raised health concerns to the top of the priorities. The number of doctors, surgeons and pharmacists has increased. Improvements were first enforced in the provincial centers, but till the end of the 19th century not in all strata of the population. So far, the state has interfered mainly with orders and prohibitions, while the organization of public health and education were still far behind. The Raigersfeld's family has kept pace with the times with most cultural innovations, including health care. She followed the modern thesis that the disease is largely caused by unhygienic life. Every physical activity was recognized as important for health, but they did not yet think about intensive recreation. Raigersfeld's notes, however, are sparing with words on nutrition. However, in medical theory and in everyday life, moderation in diet played an important role and a rational and modest diet has long been recommended by local doctors. Elites understood these warnings, but they were often not followed even by chronic patients. Although descriptions of dishes are lacking, it is obvious that in the 18th century, provincial elites were still getting on the table unhealthily large amounts of protein and fat, which certainly led to chronic diseases. The low-calorie and low-fat diet enjoyed by the burgeois and the lower classes was not in the forefront even among the Raigersfelds. Local elites provided themselves with the best doctors and surgeons, depending on their financial capabilities. The city physicians had a lucrative business with the treatment of the nobility. Many of them became rich and established friendly relations with patients, making the bond between the attending physician and the patient closer than it should have been. Especially when, as specialists for them they produced forensic medical examinations and thus navigated between diagnoses and the expectations of the parties in order to maintain their own

credibility for the force. The members of the elites had relatively clear ideas about the symptoms and treatment of some of the most common diseases. There were frequent cases of mental illness and disorders, as well as chronic diseases (gout, sciatic etc.), death due to severe lung and cardiovascular diseases, cancer, etc. It was fashionable to seek help in domestic and foreign health resorts (Padua). Their treatment in the middle of the 18th century is described by Raigersfeld himself with detailed descriptions of his wife's death (1752) and his life's decline (1759/1760).

Keywords: healthy living, prevention, illnesses, treatment, nobility, Carniola, Ljubljana, 18th century

VIRI IN LITERATURA

ARS, AS 6 – Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, 1747–1763 (fond 6).

ARS, AS 309 – Zbirka zapuščinskih inventarjev deželnega sodišča v Ljubljani (fond 309).

ARS, AS 730 – Graščina Dol pri Ljubljani (fond 730).

ARS, AS 735 – Graščina Grmače (fond 735).

ARS, AS 1073 – Zbirka rokopisov (fond 1073).

Borisov, P. (1977): Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem. Razred za medicinske vede, Dela 1. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Borisov, P. (1985): Zgodovina medicine. Poskus sinteze medicinske misli. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Busch, H. (1990): Unerwünschte Ernährungseffekte. Beispiele aus der Medizingeschichte. V: Bitsch, I. et al. (ur.): Essen und Trinken in Mittelalter und Neuzeit. Vorträge eines interdisziplinären Symposions vom 10.–13. Juni 1987 an der Justus-Liebig-Universität Gießen. Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag, 149–156.

Cvirn, J. (1995): Družabno življenje celjskega meščanstva v 19. stoletju. V: Badovinac, T. et al. (ur.): To in ono o meščanstvu v provinci. Celje, Pokrajinski arhiv, 26–33.

Dular, A. (2002): Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja. Knjižnica »Kronike« 7. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Gestrin, F. & D. Mihelič (izd.) (1990): Tržaški pomorski promet 1759/1760. Viri za zgodovino Slovencev 12. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, ZRC SAZU.

Golec, B. (2015): Valvasorji. Med vzponom, Slavo in zatonom. Thesaurus memoriae, Dissertationes 11. Ljubljana, Založba ZRC SAZU.

Klingenstein, G., Faber, E. & A. Trampus (izd.) (2009): Die Tagebücher des Gouverneurs Karl Graf Zinzendorf 1776–1782. Europäische Aufklärung zwischen Wien und Triest. Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, Bd. 103/1. Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag.

Kos, D. (2004): O melanholiji, karierizmu, nasilju in žrtvah. Tržaška afera Gallenberg 1740. Knjižnica Annales 37. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Kos, D. (2015): Zgodovina morale. 1, Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo. Thesaurus memoriae, Dissertationes 10. Ljubljana, Založba ZRC.

Kos, M. (1982): Goldoni na Slovenskem. Kronika 30, 3, 189–190.

Mal, J. (1957): Stara Ljubljana in njeni ljudje. Kulturnozgodovinski oris. Ljubljana, Mestni muzej v Ljubljani.

Moravec, B. (1960): Tragom medaljera Stijepa Vokativa. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12, 1, 224–236.

Pfeifer, K. (2000): Medizin der Goethezeit. Cristoph Wilhelm Hufeland und die Heilkunst des 18. Jahrhunderts. Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag.

Preinfalk, M. (2014): Plemiške rodbine na Slovenskem. 17. stoletje, 1. del, Od Billichgrätzov do Zanettijev. Ljubljana, Viharnik.

Remec, M. (2012): »Pitje in kajenje krajša ti življenje.« V: Studen, A. (ur.): Pomisli na jutri. O zgodovini (samo)odgovornosti. Zbirka Vpogledi 6. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 71–98.

Remec, M. (2015): Podrgni, očedi, živali otrebi. Higiena in snaga v dobi meščanstva. Zbirka Razpoznavanja / Recognitiones 24. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.

Remec, M. (2016): Bakh, tobak in Venera. Grehi in skušnjave v dolgem 19. stoletju. Zbirka Razpoznavanja / Recognitiones 28. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.

Sandgruber, R. (1982): Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien, Bd. 15. Wien, Verlag für Geschichte und Politik.

Studen, A. (2009): Pijane zverine. O moralni in patološki zgodovini alkoholizma na slovenskem v dobi meščanstva. Zgodovini.ce 9. Celje, Zgodovinsko društvo.

Suhadolnik, J. & S. Anžič (2000): Mestni trg z okolico in Ciril-Metodov trg. Arhitekturni in zgodovinski oris predela med grajskim hribom, Cankarjevim nabrežjem, Tranča, Stritarjevo ulico in podgrajskega dela Ciril-Metodovega trga ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Ljubljana, Zgodovinski arhiv.

Šorn, J. (1959): Trst in njegovo neposredno zaledje v prvih treh desetletjih XVIII. stoletja. Kronika 7, 3, 148–160.

Štuhec, M. (2009): Besede, ravnanja in stvari. Plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja. Ljubljana, Slovenska matica.

Štuhec, M. (2011): Plemstvo in plemiška bivalna kultura v kranjskih mestih v prvi polovici 18. stoletja. V: Mlinar, J. & B. Balkovec (ur.): Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino. Zbirka Zgodovinskega časopisa 42. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 355–385.

Štuhec, M. (2020): Un autre regard sur le transfert culturel: les nobles carnioliens en leurs foyers. Première moitié du XVIIIe siècle. Acta Histriae, 28, 3, 477–494.

Tanzer, G. (1992): Spectacle müssen seyn. Die Freizeit der Wiener im 18. Jahrhundert. Kulturstudien, Bibliothek der Kulturgeschichte 21. Wien, Köln, Weimar, Böhlau.

Uršič, M. (1975): Jožef Kalasanc Erberg in njegov poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske. Razred za filološke in literarne vede, Dela 28, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede 6. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Valenčič, V. (1981): Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja. Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave 3. Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana.

Valvasor, J. W. (1689): Die Ehre des Herzogthums Crain I. Nürenberg, Laybach. Slovenski prevod: D. Debenjak, B. Debenjak, P. Debenjak et al. (prev.), Janez Vajkard Valvasor, Slava vojvodine Kranjske I. Ljubljana, Zavod Dežela Kranjska, 2009.

Vrhovec, I. (1886): Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih. Kulturhistorične študije zajete iz ljubljanskega mestnega arhiva. Ljubljana, Matica Slovenska.

Weigl, I. (2008): La nobilità goriziana nel diario del barone Francesco Enrico di Raigersfeld. V: Sgubin, R. (ur.): Abitare il Settecento. Gorizia, Musei Provinciali di Gorizia, 215–229.

Received: 2021-08-13 DOI 10.19233/AH.2021.30

I CIRCUITI DEL CREDITO E IL MERCATO IMMOBILIARE NEL *DISTRETTO* DI CAPODISTRIA NEL SETTECENTO

Furio BIANCO

Università degli Studi di Udine, Piazza Roma, 5 – 33041 Aiello del Friuli, Udine, Italia

e-mail: furio.bianco@uniud.it

SINTESI

Dal 1745 a Capodistria i vicedomini erano tenuti per legge a redigere le abbreviature di tutti gli atti depositati dai notai e riguardanti beni e persone del territorio. Lo studio si basa principalmente sullo spoglio sistematico e sull'analisi approfondita di tutte le notificazioni conservate in diversi volumi al fine di elaborare ampie serie contabili (fino al 1806), permettendoci in tal modo di investigare sulle dinamiche sociali ed economiche alla base dei circuiti del credito e del mercato immobiliare, legati alle congiunture, al disagio economico dei ceti più bassi della città e delle campagne e alle propensioni imprenditoriali e affaristiche di operatori finanziari, di mercanti e di ricchi proprietari.

Parole chiave: struttura del mercato immobiliare, circuiti del credito, espropriazione, concentrazione della proprietà, Capodistria, Capodistriano, secolo XVIII

CREDIT CIRCUITS AND REAL ESTATE MARKET IN 18TH CENTURY *DISTRICT* OF KOPER

ABSTRACT

From 1745 onwards, the Koper vicedomini were required by law to draw the briefs of all documents lodged by notaries which concerned the property and people of the Koper territory. The present study is mainly based on a systematic examination and an in-depth analysis of all briefs preserved to date (and collected in several volumes). Through the processing of such ample accounting series (up to 1806) it is possible to investigate the social and economic dynamics that underlay the circuits of credit and real estate market related to the economic situation and financial hardships of the lowest classes in the city and surrounding countryside, as well as to the entrepreneurial and business inclinations of financial operators, merchants, and wealthy owners.

Keywords: structure of real estate market, credit circuits, expropriation, concentration of property, Koper, District of Koper, 18th century

INTRODUZIONE

Alla fine del 1771 in casa del nobile Alessandro Attimis a Ronchi di Monfalcone venne formalizzato l'accordo tra il marchese Mattio Gravisi quondam Elio di Capodistria, rappresentato da Leonardo Berini di Ronchi, e il feudatario friulano, rappresentato alla stipulazione dell'atto dal sacerdote Antonio de Iuri. L'Attimis consegnò a livello francabile 1.000 ducati (di 6 lire e 4 soldi) al Gravisi che a sua volta si impegnò a corrispondere un interesse annuo del 5%, vincolando come garanzia del prestito la sua tenuta Ronchi e ottenendo la possibilità di estinguere il debito in due rate[1]. Nell'arco di pochi giorni il nobile istriano ottenne il denaro che, come aveva scritto al Berini inviandogli l'atto di procura, aveva necessità di poter disporre quanto prima «*a motivo di urgentissimi domestici affari*».

Si trattava di uno dei numerosi e sempre più frequenti contratti di credito stipulati con operatori isontini e friulani, perfezionati in tempi brevi nel corso della seconda metà del Settecento, da parte di aristocratici, possidenti e notabili capodistriani e istriani, costretti a ricorrere al credito per i loro negozi o per fronteggiare nell'immediato situazioni di difficoltà economiche e finanziarie. Una preponderante connotazione creditizia era alla base anche di quei contratti che prevedevano formalmente la cessione di beni fondiari. In alcuni casi il venditore, nella presunzione di rientrare in tempi brevi nella disponibilità dei beni alienati, richiedeva un sensibile accorciamento dei tempi abitualmente previsti per la restituzione del danaro ottenuto dalla vendita (per legge cinque anni), con la concessione da parte dell'acquirente della cosiddetta *recupera*, clausola che avrebbe consentito al venditore di riottenere i fondi ceduti, saldati prestito e interessi maturati. Alla metà del maggio 1775, ad esempio, Bartolomio quondam Manzioli di Capodistria, aggravato da un capitale livellario di una certa entità verso Nicolò Madonizza e da altri debiti in scadenza, trasferì allo stesso Madonizza per oltre 4.000 ducati la sua *possessione* di Vilisano, tra Capodistria e Isola. Il Manzioli avrebbe potuto esercitare il patto di recuperare e rientrare in possesso della tenuta, pagando in una unica soluzione la somma ricevuta e gli eventuali miglioramenti, nell'arco di un anno «*e non dopo*», rispetto ai cinque anni abitualmente stabiliti per esercitare il diritto della *recupera*[2].

Gli scambi, al di là della loro veste giuridica, avevano quasi sempre lo scopo di reperire tempestivamente una provvista di denaro. A volte con un fitto giro di transazioni nell'arco di pochi anni. Nel 1803, ad esempio, per 70.000 fiorini (oltre 350.000 lire venete) Antonio Pfneisel acquistò dalla ditta di Francesco Cassetti una casa a Trieste ottenuta nel 1801 dal barone Francesco Vito de Zanchi. Il Pfneisel, oltre all'impegno a corrispondere ratealmente parte della

1 ASU, ANA, b. 3413, *Daniele Antonio Simoni*, I, cc. 55r.–56r. Tra l'altro, l'interesse pattuito era inferiore a quanto stabilito per legge in Istria nei contratti di livello (6%).

2 ASU, ANA, b. 3414, notaio Daniele Antonio Simoni di Palmanova, VI, cc. 575r.–585r.

somma pattuita, cedette al Cassetti una casa e bottega di Capodistria sita nella *caligheria* valutata 10.000 fiorini (oltre 50.000 lire venete)[3] ottenuta mesi prima in permuta da Antonio Cianchi[4].

D'altra parte la congiuntura economica e finanziaria riportava alla luce la strutturale limitatezza del sistema creditizio imperniato sui monti di pietà e sull'attività di altre istituzioni, dalle centinaia di confraternite e dai conventi femminili e maschili alle scuole laiche e devozionali, che tradizionalmente avevano svolto una peculiare funzione di credito nella città e nelle campagne. Sono noti i limiti e le difficoltà dei *sacri monti* nel soddisfare la domanda di denaro in tutto il territorio istriano (Ivetic, 2000, 222–228)[5]. Ben evidenti già al momento della loro istituzione e non del tutto risolti in seguito. Ad esempio, a Pirano nel 1635 si ottenne la fondazione del Monte di pietà a seguito delle ripetute suppliche avanzate dal *popolo* della cittadina. Il *Consiglio* della *Terra* aveva richiesto che fosse concessa la fondazione di un pubblico banco di ebrei «*per imprestar sopra pegni*» con interesse del 12,5%, come già avveniva a Isola, anche per evitare lunghe trasferte a Trieste dove i banchi feneratizi praticavano un interesse più elevato, anche del 30–50%, mentre il ricorso al banco di Isola e al Monte di pietà di Capodistria era reso difficoltoso per la loro perdurante ristrettezza di liquidità[6]. Nel corso del Settecento il capitale del Monte di Pirano non superava i 2.000 ducati, pari a circa un decimo del giro di affari del fontico, mentre quello di tutti i monti di pietà della provincia (Pirano, Capodistria, Pinguente e Rovigno) nella seconda metà del secolo si aggirava complessivamente sui 25–30.000 ducati (Ivetic, 2000, 228). Si trattava di un giro di affari relativamente modesto, insufficiente ad esaudire tutte le richieste di denaro e inefficace per imprimere una qualche accelerazione al sistema economico e imprenditoriale. Complessivamente i monti, «*sì deboli e smilzi*» continuarono a svolgere un ruolo marginale nei contesti socio-economici dei territori e, per usare una metafora del Muratori, risultavano «*più tosto desideri di Monti, che Monti effettivi, dando essi poc'acqua ad una gran sete*» (Muratori, 1728, libro XXXV, 243).

Rispetto ai monti della provincia ben altra rilevanza sociale avevano le confraternite[7] nel sostenere la struttura del piccolo e medio credito. Diffuse capillarmente in tutta la provincia – l'inchiesta del 1741 del podestà di Capodistria Paolo Condulmer (Luciani, 1872) ne registrò 604 solamente in una parte del territorio sotto la giurisdizione veneziana[8] – queste associazioni, oltre ad adempiere a com-

3 AST, AN, b. 726, *1803*, cc. 7r.–8r.
4 AST, AN, b. 726, *1801*, cc. 145r.–146v.
5 Sulla diffusione di queste istituzioni, cfr. Darovec, 2007. Complessivamente, cfr. Avallone, 2007.
6 ASV, AC, MC, 3871, 15/2/1634, 24/3/1634 e 15/8/1634.
7 Sulle confraternite in Istria mi limito a segnalare Ivetic, 2000, 222–238; Ivetic, 2015; Cigui & Visintin, 2001; Visintin, Di Paoli Pauletich & Cigui, 2014.
8 Si ipotizza l'esistenza di circa 800–850 confraternite in tutta l'Istria, compresa la Contea di Pisino: Ivetic, 2000, 230.

piti religiosi e devozionali, con il patrimonio immobiliare e finanziario posseduto avevano la finalità di consentire l'accesso al piccolo credito ai confratelli che ne avessero fatta richiesta e, in taluni casi, anche a privati garantiti in qualità di mallevadori da *gastaldi*, *direttori* e soci[9]. Complessivamente le sostanze patrimoniali erano di una certa rilevanza: alla fine del Seicento il loro valore sfiorava 212.800 ducati costituito da beni immobiliari (appezzamenti di terreno e case) e per il 53% da crediti e da livelli fiancabili. Nel 1741 i capitali investiti in operazioni finanziarie superavano 117.630 ducati (193 ducati gestiti in media da ciascuna delle 604 *fraglie*) utilizzati nella concessione di prestiti e investiti in modo molto difforme a seconda delle disponibilità finanziarie delle varie associazioni, della loro dislocazione in città o nei centri rurali[10]. I crediti, «*secondo l'uso della provincia, erano assegnati a censo, o livello francabile, coll'annua contribuzione del 6%*» e potevano essere estinti entro cinque anni, o, raramente, entro altra data, indicata nel contratto, con il pagamento della somma ricevuta in prestito (in un'unica o più soluzioni) e degli eventuali pro non corrisposti. La mancata estinzione del livello entro i termini stabiliti poteva comportare il rinnovo formale del prestito per una somma che comprendeva anche gli interessi non pagati o il sequestro dei beni fondiari che al momento della transazione erano stati ipotecati a garanzia del credito, come recitava una clausola del contratto[11].

Alla fine del secolo, secondo le rendite annuali di tutte le 648 *scuole* istriane censite ammontavano a oltre 202.000 lire venete, provenienti da un insieme di voci (da affitti di terreni, case, censi esigibili in danaro e in prodotti, magazzini, da livelli, da elemosine, dal prodotto di saline, ecc.). A Capodistria e territorio le entrate annue di 127 corporazioni erano 41.546 lire venete; una parte consistente – pari al 43% di tutti gli introiti – era costituito da livelli affrancabili per un ammontare di 17.902 (692.433 lire venete di loro valor capitale) erogati ai confratelli o a privati e garantiti da beni fondiari del livellario[12].

Particolare importanza nella complessa struttura del credito (anche per la consistenza delle somme erogate) sembravano avere i *Luoghi pii* – seminari, conventi maschili e femminili, mansionarie, capitoli di chiese cattedrali, ecc. – cui ricorrevano in particolare appartenenti alla nobiltà cittadina, notabili, benestanti e coloro che erano in grado di offrire una piaggeria autorevole e, comunque, la garanzia

9 Sulle norme statutarie e sull'organizzazione interna delle *fraglie*, cfr. Cigui & Visintin, 2001, 81–85.

10 I dati da Ivetic, 2000, 235–236.

11 Negli annuali bilanci consuntivi i capitali livellari venivano suddivisi in base alle rendite certe che erano in grado di assicurare, indicando espressamente le somme ritenute inesigibili per svariati motivi. A Pola, prima della soppressione nel 1767 degli ospizi e di tutti i conventi che non avessero la cosiddetta *conventualità* (cioè un numero di dodici sacerdoti), i redditi venivano abitualmente annotati come *capitali circolanti* (quelli effettivamente investiti) come *capitali giacenti* (non davano alcun utile in quanto dopo le affrancazioni erano in attesa di essere reinvestiti) e come *capitali periclinanti* (non si potevano recuperare se non con la vendita dei beni del debitore moroso e la somma ottenuta poteva essere reinvestita). Cfr. ASV, DAPDP, b. 881, *Capitali a censo, o livello affrancabile del Capitolo della cattedrale e scuole di tutta la città*, 24 maggio 1775.

12 Le elaborazioni da Cigui & Visintin, 2001, 132.

di beni fondiari. La concessione del prestito era subordinata al rispetto di norme procedurali previste formalmente dall'ente. Nel gennaio 1798 il nobile Nicolò del Bello quondam Carlo Giuseppe di Capodistria, «*nella situazione di abbisognare di una grossa somma di dinaro e avendo preinteso che di ragione del Reverendissimo Capitolo della cattedrale vi sia giacente sopra questo Monte di Pietà un grosso deposito soggetto a reinvestirsi, supplica*» di poter ottenere a livello francabile 6.173 lire venete al tasso annuale del 6% per un quinquennio, offrendo come garanzia l'ipoteca sui propri beni; il procuratore del Capitolo, don Nazario de Marsich, concesse il prestito, dopo aver ottenuta l'approvazione *con pienezza dei voti* da parte degli altri confratelli[13].

D'altra parte, per quanto complessivamente modesto, il patrimonio finanziario di *luoghi pii*, delle *congregazioni religiose* e, in genere, dei cosiddetti *enti religiosi* – in Istria, nelle terre del Dominio come nelle comunità di ogni luogo – svolgeva una importante funzione sociale, consentendo degli strati sociali di approvvigionarsi di *tenuissime* somme di denaro e di quanto necessario nelle situazioni ordinarie e nelle congiunture più difficili, tanto che la riorganizzazione e gli elementi perturbatori di questo sistema di accesso al piccolo e piccolissimo credito erano avvertiti come una minaccia con profonde ripercussioni nella vita delle campagne e delle città[14].

Naturalmente questi ultimi dati, per quanto indicativi, hanno un valore indiziario, anche per le continue e complesse interferenze tra mercato finanziario e quello immobiliare. Nella Repubblica di Venezia si faceva ricorso ad un prestito garantendo con un atto notarile l'estinzione del debito e degli eventuali interessi maturati e non corrisposti entro un tempo stabilito, di solito (salvo altre indicazioni precisate nel rogito) non superiore ai cinque anni. Il loro mancato pagamento poteva determinare l'esproprio dei beni dati in garanzia, un provvedimento giudiziario di sequestro in caso di insolvenza o, ancora, il concordato e formale prolungamento del rapporto originario. Ma, per disporre di denaro molto spesso si decideva anche di vendere un immobile in *perpetuo e in via assoluta*, o spesso, nella presunzione di poter rientrare in possesso della terra alienata, si concordava esplicitamente nel contratto di compravendita la clausola del *retratto*, grazie alla quale il venditore poteva rientrare nelle proprietà del bene alienato corrispondendo all'acquirente entro tempi stabiliti la somma ricevuta dalla vendita, con procedure concordate e previste dalla legge.

13 AST, AN, *Giuseppe Lugnani*, protocollo XV, cc. 4v.–5r. Con le stesse procedure – *approvazione con pienezza di voti* da parte dell'ente – veniva concesso il prestito anche da altri luoghi pii di Capodistria, come il monastero di San Biagio o il Pio Ospedale di San Nazario; cfr. AST, AN, *Giuseppe Lugnani*, protocollo XV, cc.47r.–48r. e 54v.–55r. Meno complesse risultavano le procedure previste per le *mansionarie*, dove l'erogazione di un prestito livellario era limitata all'approvazione da parte di chi vantava titoli di ius patronato: AST, AN, *Giuseppe Lugnani*, protocollo XV, cc. 4v.–5r.

14 Ad esempio, nel timore di una modifica di questo sistema creditizio in Friuli la *Contadinanza della Patria* nel 1768 inviò una accorata supplica a Venezia sottolineando «*come i capitali di manomorta divisi in tenuissime somme … sono l'anima di quella numerosa popolazione … necessarie alle quasi giornaliere occorrenze di quel fedelissimo popolo*» (ASU, ACA, b. 149, fasc. 3).

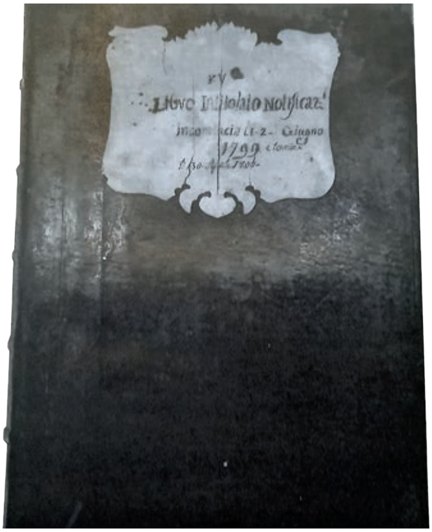

Fig. 1: Frontespizio del volume 6. PAK, Libro delle notificazioni, scatola 4.

Monti, enti ecclesiastici, monasteri femminili e maschili, confraternite laicali erano parti integranti nel sistema del piccolo e medio credito e rivestivano un ruolo fondamentale per i ceti sociali più deboli. Ma non erano in grado di rispondere alle esigenze di liquidità, non soltanto in quelle fasi in cui la circolazione del denaro presentava problemi.

Non è agevole ricostruire con certezza di dati il mercato finanziario e immobiliare in età moderna, sul lungo periodo o per alcuni decenni. I contenuti concreti degli scambi, delle transazioni e di ogni negozio potrebbero essere desunti – come è stato fatto con successo per altre regioni europee (cfr. Lorenzini, 2015; Rosenthal, 1993) – dallo spoglio sistematico dei protocolli conservati dai notai, investigando in profondità su un periodo significativo e relativamente lungo. Ma, proiettato su un territorio relativamente esteso, si tratterebbe di un lavoro estremamente laborioso, se non impossibile, visto l'elevato numero dei notai operanti nella penisola istriana, nelle aree soggette al dominio veneziano e in quelle sottoposte alla giurisdizione austriaca. D'altra parte avremo dati del tutto parziali qualora ci si limitasse all'esame degli atti di un numero ristretto di notai i cui protocolli sono ancora conservati e consultabili. Naturalmente, restringere la ricerca ad una circoscrizione territoriale molto modesta (villaggio, castello, terra, comunità), dove risiedevano uno o più notai, limiterebbe il risultato esclusivamente a questa area e, comunque, non sempre ci consentirebbe di disporre di dati significativi per proiezioni e considerazioni su tutto il comprensorio politico-amministrativo in cui la comunità esaminata risultava inserita, ammessa una sua omogeneità e integrazione geomorfologia ed economica.

Dunque, per conoscere le dinamiche del mercato del credito, le sue strette correlazioni e interferenze con quello immobiliare, il volume complessivo degli affari e le sue articolazioni interne, diventa essenziale individuare e valorizzare nuove (o scarsamente utilizzate) fonti documentarie, a carattere seriale, in grado di fornirci anche informazioni sulle figure dei protagonisti e sulle relazioni sociali che intercorrevano tra debitori e creditori e tra venditori e acquirenti. Nella Repubblica veneta una chiave analitica di grande rilevanza è offerta dai *Libri delle notifiche*, introdotti presso alcune *camere* fiscali tra il 1673 e il 1674 con provvedimento dei *Sindaci e inquisitori in Terraferma*, anche perché nel corso dell'età moderna diveniva sempre più necessario regolamentare e potenziare tutto il sistema della pubblicità immobiliare strutturato su un sistema che garantisse con certezza lo *status* giuridico dei beni immobiliari, a tutela anche di quei prestatori che fondavano i loro investimenti sulle garanzie offerte dal patrimonio fondiaro del creditore.

In base a questa legge un archivista notaio, designato dal Collegio notarile locale aveva il compito di annotare ogni genere di transazione, indicando la data, i nomi dei contraenti, la tipologia del negozio, la somma pattuita e altre sommarie indicazioni. Con questa disposizione, oltre ad esercitare un maggior controllo fiscale sugli atti rogati, si voleva dare trasparenza e pubblicità a gran parte dei contratti stipulati, favorendo gli interessi dei cittadini che consultando i *Libri* avrebbero potuto risalire agli atti originali e, di conseguenza, avvalersi del beneficio[15] dell'*anzianità privilegiata* in grado di garantire la tutela dei propri diritti su un bene immobiliare acquistato o ipotecato nei confronti di qualsiasi altro atto notarile non notificato, anche se stipulato prima (Di Marco, 2007, 88–89)[16]. Dunque, in base al principio di pubblicità, i *Libri* dovevano essere accessibili e rendere chiaramente riconoscibili tutti i rapporti di diritto relativi agli immobili oggetto di trattativa.

Questo sistema pubblicitario venne esteso tra il 1713 e il 1714 a buona parte dei territori di Terraferma, ma divenne operativo, in tempi diversi nelle varie province del Dominio e all'interno di ogni compagine provinciale, molto spesso suddivisa istituzionalmente in ambiti e circoscrizioni fiscali autonomi[17]. «*Che in cadauna Camera della Terraferma, ove non corresse l'ordine del suddetto Libro delle Notificazioni, abbia ad essere istituito un pubblico ed ostensibile libro cartato e bollato, con il suo Indice ed Alfabeto doppio*» – recitava la *parte* del 8 gennaio 1713 – «*nel quale tutti li contraenti di qualsiasi stato e condizione, quali intendessero godere*

15 Superando anche quelle disposizioni elaborate in ambito provinciale nella Terraferma veneta, come ad esempio nella Patria del Friuli in materia di crediti e di livelli: «*Sia parimenti proibito*» – recitava una norma degli *Statuti* – «*di pretender interesse da denaro dato a livello col mezzo di private scritture, ma tali contratti livellari debbano celebrarsi per mano di pubblico nodaro con le solennità e requisiti necessari secondo la disposition delle Leggi*»: Statuti Patria, 1773, capitolo 137.

16 Sulla storia e le caratteristiche dei vari regimi di pubblicità operanti nel mondo, cfr. Di Marco, 2014.

17 Ad esempio, in Friuli il sistema delle *notifiche* entrò in vigore nei vari distretti fiscali in un arco di circa 50 anni, tra il 1714 (Udine e Cividale), il 1728 (San Daniele), il 1736 (Tolmezzo), il 1744 (Belgrado) e il 1768 (Latisana). Brevi notizie sulla storia questi pubblici registri, che presentano spiccate analogie con il sistema di pubblicità e di accertamento dei diritti reale su beni immobiliari in vigore in altri paesi europei ed extra europei, in Quarantotto, 1972, 9–12.

il beneficio di prelazione, siano obbligati notificare i contratti di qualsiasi natura, e dipendenti così da scritture fatte da privati, come quelli che sono stabiliti con Istromenti pubblici in Atti di Notaio, qual Notificazione faccia effetto di prelazione a qualsiasi altro Atto non notificato benché fosse anteriore nel tempo» (Il testo in Kandler, 1846a, 271). A distanza di alcuni mesi (16, 17 e 23 giugno) furono approvati e pubblicati le disposizioni esplicative e i *capitoli* operativi (Kandler, 1846a). Richiamandosi a queste normative, nel 1745 venne disposto l'istituzione e conservazione anche a Capodistria di un *Libro delle notificazioni*, affidato ai *vicedomini* (cfr. Darovec, 2015) pro tempore che, venne annotato nell'introduzione al primo volume delle notifiche, «*debbano tener registro in libros che a ciò sarà destinato a tenere in compendio, sia abbreviature di tutti gli in strumenti o contratti di qualunque specie, dovendo in registro essere specificato il nome de'contraenti, il giorno mese ed anno del contratto, e così pure la somma del denaro e il valore degli affitti tenuti nel contratto medesimo, e stessamente le condizioni et obbligazioni tutte comprese nello stesso*»[18].

A Capodistria il sistema delle notificazioni rimase a lungo in vigore: sopravvissuto alla caduta della Repubblica di Venezia, venne conservato durante la prima dominazione austriaca con stessi obbiettivi e caratteristiche. Abolito dal successivo governo francese e sostituito dall'istituto delle ipoteche, con i provvedimenti del 22 e 23 settembre 1813 (i cosiddetti *decreti Nugent*) nell'Istria ex veneta vennero ripristinati i *Libri delle notifiche* e tutto l'impianto di pubblicità immobiliare istituito durante il governo marciano, rimettendo in carica i *vicedomini* e gli altri funzionari d'estrazione municipale che «*secondo gli usi dei rispettivi paesi*» erano tenuti alla conservazione dei *Libri*[19]. Non sono a conoscenza di altri comparti territoriali dell'Istria in cui si siano conservati dei pubblici registri che presentino le stesse caratteristiche delle registrazioni dei *vicedomini* di Capodistria.

18 PAK, N. Con la *terminazione* di Francesco Minotto in «*materia di nodari e vicedomini*» approvata dal Senato il 31 giugno 1745 e pubblicata a Capodistria il successivo 12 luglio si stabilì, tra l'altro, «*che i vice domini debbano tener registro in libro, che a ciò destinato sarà destinato del tenor in compendio, o sia abbreviatura di tutti gl'istrumenti, o contratti di qualunque specie, dovendo in esso registro essere specificato il nome de contraenti, il giorno, mese, ed anno del contratto, e così pure la somma del danaro, qualità e valore degli effetti contenuti nel contratto medesimo, e stessamente le condizioni, ed obbligazioni tutte comprese nello stesso.* […] *Che l'Ufficio della Vice dominaria debba esser aperto ogni giorno, e per il tempo dalle leggi stabilito, onde si possa da ogn'uno veder le stride degl'instrumenti che doveranno essere da nodari affisse nel modo delle leggi prescritto, e così pure il registro de vice domini, che dovrà esser esposto a vista comune.* […] *Che il libro in cui da vice domini dovrà essere in compendio registrato il tenore de contratti, sia intitolato Libro delle notificazioni, nel quale pure potranno essere registrate nel modo suddetto anche le carte private per ottenere la prelazione dal giorno, in cui saranno annotate, ed in tutto, e per tutto conforme alle leggi Serenissime, l'uso delle quali, e l'esecuzione s'intenderà per l'avvenire introdotto in questa città ancora, a divertimento dei pregiudizi, e deffraudi, e per maggior sicurezza de' contratti*»: Leggi statutarie, 1757, 95, articoli V–VII.

19 Su questi temi e su quanto attiene alla ristrutturazione politica, legislativa, giudiziaria avviata dalla monarchia austriaca, in particolare per il ripristino dei *Libri delle notificazioni*, è fondamentale Dorsi, 1994, 131–138.

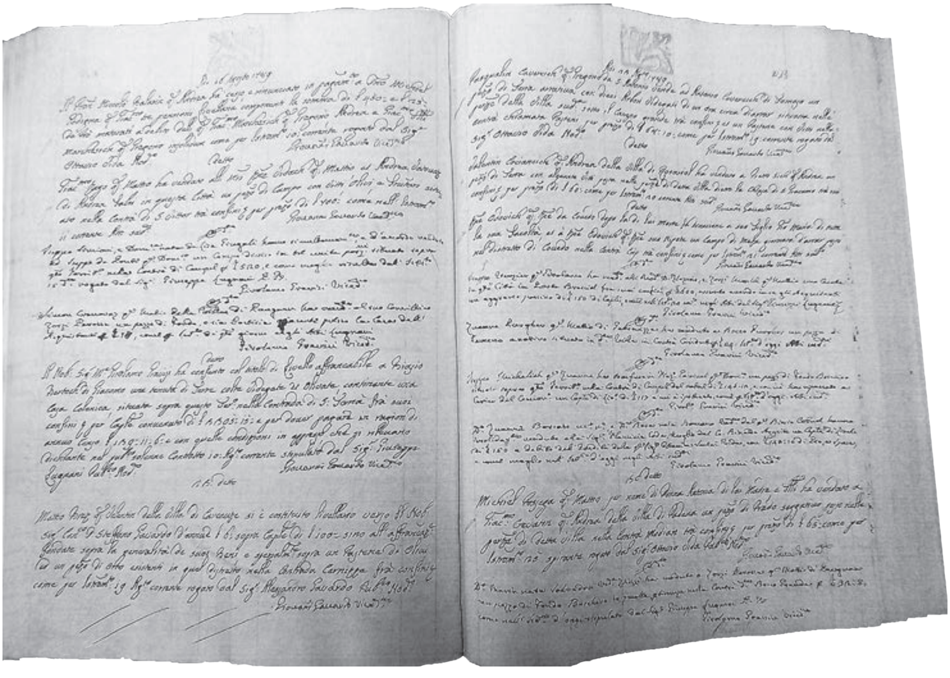

Fig. 2: Libro delle notificazioni, scatola 4, volume 6, cc. 292v.–293r.

Peraltro, un po' dappertutto, in città, terre e castelli, indipendentemente dall'assetto giurisdizionale dei luoghi, era diffuso un sistema pubblico di informazione, basato su norme statutarie locali, sul controllo pubblico o su altre disposizioni, il più delle volte risalenti a *capitoli* e consuetudini tardo medievali e dei primi secoli dell'età moderna, finalizzati allo scopo di offrire trasparenza e vidimazione pubblica nelle transazioni e nei negozi tra privati[20].

Ad esempio, nello statuto di San Lorenzo di Pasenatico del 1430, studiato da Jacov Jelinčić (Jelinčić, 1973), al capitolo XVII si imponeva «*che quello che compra cosa immobile ò stabile, ò permuta, ò li sarà donata, far proclamar esso contratto di compra, di vendita, ò donatione in piazza pubblicamente avanti la porta del Castello in giorno do Domenica dopo celebrate le Messe, avanti però Vespero, non dopo, e questo in termine d'un mese dal giorno che fu celebrato il contratto, altrimenti se in esso termine non potrà proclamare li contratti predetti, siano ipso iure nulli, e siino di nessun valore. La forma della proclamazione d'essi contratti si faccia in quello modo. Sia noto a tutti esser stato celebrato il tal contratto, per il che se vi sia alcuno, che qualche cosa voglia al medesimo contratto opporre, ò*

20 Per il periodo medievale su questi temi cfr. Margetić, 1990.

recuperare essa cosa alienata, deve opporre, ò ricuperare nel termine di giorni trentauno, principiamo il termine dal giorno della proclatione, altrimenti non sia ascoltato» (Jelinčić, 1973, 100–101).

Dello stesso tenore le norme sulla *proclamazione* degli atti di compravendita di beni fondiari previste – tra gli gli altri – negli statuti di Parenzo (Kandler, 1846b, 36–38)[21], di Cittanova (Statuti Cittanova, 1851) di Valle (Muciaccia, 1966–1967, in particolare i capitoli 118, 120, 151) e di Dignano (Radossi, 1970, 109–110, libro III) del secolo XV. A Cittanova al capitolo *Delle Cride, che se die far in lo vendendo e donacion* veniva prescritto: «*ordinemo, che alguna vendicion, donancion, permutation, translacion, over alienacion de alguna cosa stabile non sia alcun valor, sel non apar per pubblico In strumento in la qual se consegna tutte le cose, le qual de rasion, e usanza se requere, e ultrazò la vendicione , donacion, permutation sia pubblicada per lo Comandador*[22] *in la plaza un dì di festa a alta vosie per si fato modo, che propinqui e laterani possa a regouar la dita cosa se loro vorrà, e li creditori se possa presentar presentar per scuoder quello, che lor die aver, la quale crida sia messa in lo In strumento, e se altramente sarà fatto lo Instrumento non sia de algun valor*» (Radossi, 1970, 33).

La notifica per pubbliche *stride*, presente anche negli statuti italiani, aveva lo scopo di rendere noto a tutti i partecipanti all'assemblea popolare la vendita di un immobile, favorendo l'emergere di oneri ipotecari o di gravami di altra natura che eventualmente gravavano sul bene fondiario alienato e offrendo un'ulteriore sicurezza ad un eventuale acquirente dell'immobile, a creditori o a coloro che su quel fondo potevano vantare un diritto di retratto, impedendo soprattutto che un venditore (un creditore o un livellario) potesse stipulare più contratti concedendo in garanzia sempre lo stesso bene[23].

In Istria questo sistema di certificazione, tramandato dalle consuetudini giuridiche comunitarie, formalizzato con la *proclamazione* pubblica e con le *stride*, sembra essere sopravvissuto a lungo, per tutta l'età moderna. Così, ad esempio, a Pinguente (Radossi, 1978)[24] e a Grisignana (Klen, 1963–1964, 221–222, libro I, capitolo 20). Per disciplinare il sistema della pubblicità immobiliare nel feudo dei Lorenan di Barbana con una terminazione del 1743 all'ufficio della *cancelleria* venne imposto di conservare un libro a parte dove i notai erano tenuti a notificare «*gl'instrumenti tutti di vendita, livelli, permute, donazioni, e simili, e ciò ad effetto d'impedire l'accennate dine venditioni, e doppie ipoteche di stabili*» (Vučetić, 1954). La pratica di controllo pubblico sul credito e sulle transazioni immobiliari ebbe ampia diffusione fino agli ultimi decenni del Settecento,

21 Libro II, capitolo 27, *Della vendita delli Possessi sopra le Scale, e delli donativi, e permute delli medesimi*. Cfr. anche la recente riedizione degli statuti di Jelinčić & Lonza, 2007.

22 Si trattava di un funzionario pubblico. Retribuito con un salario annuo in denaro, regalie e prodotti agricoli o con un corrispettivo in soldo *per atto eseguito* e, come avveniva anche in altre comunità; tra le varie mansioni aveva anche quella di *stridere* in piazza le transazioni dei notai: Radossi, 1970, 84, 106, 109, 113.

23 Un espediente cui facevano ricorso i creditori anche in altre regioni europee; cfr., ad esempio, Fontaine, 1988.

24 Cfr. anche le valutazioni di Vesnaver, 1888, 31–32.

anche con modalità e procedure diverse da luogo a luogo. Nel Pinguentino[25], a Pinguente, nei castelli di Rozzo (Roč), Sovignacco (Sovinjak), Draguccio (Draguć), Colmo (Hum), il notaio annotava in calce al documento rogato l'avvenuta *proclamazione* della transazione da parte del *comandador* (chiamato anche *berichio*), *al luoco solito in frequenza di popolo, presenti come testimoni*, come recitava la succinta e stereotipata formula di rito.

I LIBRI DELLE NOTIFICAZIONI

Fino a qui le disposizioni in materia di pubblicità delle transazioni notarli previste nei regolamenti e nelle normative statutari. Resta da chiedersi quale possa essere stata l'effettiva estensione di questa pratica nella vita comunitaria, il volume delle trascrizioni *proclamate* in assemblea, la loro tipologia e il loro contenuto economico e sociale e quali, infine le analogie con il sistema delle *notificazioni* introdotto con la riforma del 1745.

Prendiamo il caso di Albona di cui possediamo sono una serie di atti su cui ho effettuato un sondaggio per il biennio 1799–1800 (dalla fine dicembre 1798 agli inizi del gennaio 1801)[26]. In questa *Terra* le abbreviature dei contratti notarili e la vasta tipologia di affari e di transazioni (*instrumenti* di vendita, di *cessione* a livello francabile, permute, *affrancazioni*, *confessionali di crediti*, donazioni, pagamento di debiti, contratti nuziali, ecc.), venivano annotate su un quaderno, chiamato significativamente *Libro delle notificazioni*, seguendo norme procedurali che in apparenza possono ricordare le *notifiche* trascritte dai *vicedomini* di Capodistria: alla domenica il *commendador strideva* e *pubblicava* davanti a *testimoni presenti ed ascoltanti* gli *instrumenti* consegnati dai notai nel corso della settimana, *al loco, ora e forma solita*; in seguito trascriveva su un registro, ordinate cronologicamente, le parti costitutive delle varie transazioni, la loro natura, i contraenti, la somma pattuita e il nome del notaio[27]. Si tratta di una documentazione su cui merita soffermarsi: tra la fine del Settecento e l'inizio dell'Ottocento vennero emesse circa 310 *stride* per un volume di affari che complessivamente sfiorava le 166.000 lire venete, con il coinvolgimento di popolani, di contadini, di artigiani delle *zuppanie* della *Terra* e, per lo più in qualità di acquirenti, notabili, appartenenti al *Consiglio nobile* cittadino e titolati, provvisti di un titolo di rango[28].

25 In ASIASP, FNI cfr. i protocolli dei notai Giambattista Micol (b. 20), di Giuseppe Farmeglia (b. 36), di Antonio Micoli (b. 53 e tutti i fascicoli delle bb. 57 e 58) dove sono conservati pochi atti del 1679 e innumerevoli annotazioni a partire dalla metà del Settecento.

26 Le norme riguardanti i contratti di compravendita e le transazioni risalivano al medioevo, allo statuto del 1341: Buttazzoni, 1870. Cfr. anche le osservazioni sul capitolo delle alienazioni e sulla loro *proclamazione* sulle scale del palazzo municipale in Bidoli, 1938–1939, 64–65.

27 DAP, OOP, AJ, scatola 21, cc. 229v.–329r.

28 Tra gli altri titolati, molta attiva nella stipulazione di affari (anche al di fuori delle pertinenze e dalla giurisdizione di Albona) risulta la famiglia Battiala che, ad esempio, il 26 marzo 1799 acquistò da una nobile di Pola per oltre 12.200 lire venete diversi edifici, 10 capitali livellari e lo scoglio detto Strombolo a Premantura (DAP, OOP, AJ, scatola 21, cc. 248v.–249r). Sul mercato del credito nella giurisdizione di Albona, il saggio di Bianco, F. *Alla fine del Settecento in Albona: creditori e debitori insolventi*, di prossima pubblicazione.

La struttura del *Libro delle notificazioni* di Albona ricorda da vicino per le sue analogie la documentazione notarile nella registrazione delle transazioni e nella trascrizione dei contratti di credito presente in altre regioni europee, come, ad esempio il sistema del *contrôle des actes* studiato da Jean-Laurent Rosenthal per un centro della Borgogna nel Settecento[29].

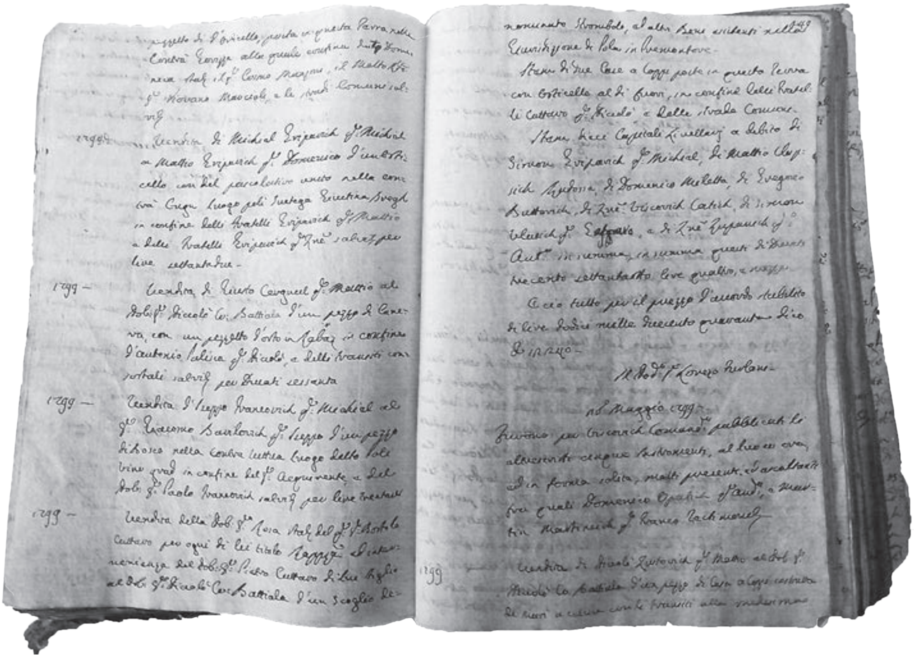
La mia ricerca si incentra sulle registrazioni conservate a nell'Archivio provinciale di Capodistria, e riguardanti la città e tutto il comprensorio sotto la sua giurisdizione, dalle pendici carsiche alle aree collinari e pianeggianti al litorale, con una popolazione che nel corso del secondo Settecento oscillò tra i 4.700 e i 5.000 abitanti; l'intera area dell'Istria settentrionale comprensiva del capoluogo provinciale e delle podesterie di Muggia, di Pirano, di Isola e il feudo di Momiano, gravitanti per molti aspetti sul centro capodistriano, ebbe invece un marcato incremento della popolazione, passando dai 20.448 abitanti del 1741 agli oltre 28.093 del 1806 (Ivetic, 2000, 399 e 411)[30]. Si trattava di un'ampia area, la più densamente popolata di tutta l'Istria, con al suo interno difformità geografiche, podologiche e produttive, in grado di esprimere nel corso del secondo Settecento un certo dinamismo economico probabilmente estraneo al resto della provincia[31]. Nel capoluogo istriano nelle *notificazioni* veniva registrato il trasferimento di beni e di capitali ubicati nel territorio o intestati a persone residenti nella città e in tutto il vasto distretto. Dal punto di vista della loro utilizzazione per l'analisi storica, queste registrazioni costituiscono una fonte seriale di grande rilevanza, già utilizzata per l'analisi di alcuni distretti della contermine provincia friulana contermine (Fornasin, 1998, 83–95; Di Marco, 2007), in grado di fornirci non solo un quadro dettagliato del mercato immobiliare e finanziario, dei loro meccanismi e delle loro interconnessioni, ma anche di offrirci tutta una serie di elementi essenziali per investigare i rapporti città-campagna, la natura dei trasferimenti di denaro e le relazioni sociali tra le persone coinvolte.

Inoltre, a conferma dell'importanza di queste fonti, è importante sottolineare che nel repertorio cronologico delle registrazioni, oltre la residenza dei contraenti, contava anche l'ubicazione dei beni immobiliari connessi agli scambi e alle transazioni creditizie e ipotecarie. Conseguentemente, il notaio che depositava l'atto poteva non avere residenza legale nel territorio di Capodistria e risiedere anche in altre città del dominio (Pola, Parenzo, Venezia) e in centri di altri stati (Berna, Trieste, Vienna); trattandosi di immobili urbani e fondi rurali presenti nel Capodistriano, una volta redatto il contratto, la transazione doveva essere notificata ai *vicedomini*.

29 Agli inizi del Settecento, a seguito delle nuove disposizioni regie sugli atti notarili, lo scriba che aveva il compito di registrare e autenticare le transazioni doveva fare una descrizione sommaria degli atti stessi che risultavano suddivisi in quattro tipologie: *rentes*, *obligations*, *notes* e *debut transfers*; Rosenthal, 1994. Per una rassegna degli studi sul tema del mercato del credito, cfr. Rosenthal, 1993; Garcìa Guerra & De Luca, 2010.

30 Sulle condizioni demografiche dell'Istria, cfr. Ivetic, 1997.

31 Sulle condizioni economiche e agricole, cfr. Hugues, 1889; Ivetic, 2000, 87–94 e 255–275; Visintin, 2013, cui rimando per gli opportuni approfondimenti bibliografici. Sui paesaggi agrari del Capodistriano tra Settecento e Ottocento, cfr. Mastrociani, 1994–1995.

Slika 3: Pubblicazione di contratti e di vari negozi "stridati" dal "comandador" della Comunità di Albona. in DAP, AJ 31–32, scatola 21," Liber notificarum dall'anno 1789 usque 4 gennaro 1801", cc. 248v.–249r.

Possiamo pensare che non tutte le transazioni venissero registrate nei *Libri*. Contrariamente a quanto previsto dalla legge, i crediti o i trasferimenti di possesso a titolo oneroso teoricamente potevano non essere consegnati ai *vicedomini* e di conseguenza non venire registrati (per noncuranza più che per evadere la tenue tassazione prevista per la registrazione). Ma si trattava con ogni probabilità di un numero di transazioni molto modesto. Naturalmente ci sfugge anche del tutto la reale dimensione di tutti quei patti informali di credito – le cosiddette *transazioni a voce* – praticamente impossibili da individuare, stipulati oralmente per somme molto modeste senza fare ricorso al notaio o a un documento scritto, presenti in tutta l'Italia settentrionale (Piluso, 2004, 759) e chiamati in alcune aree dell'arco alpino *dettes à la main* o *Handsculden* (Pfister, 1994, 1342), che in Istria potevano trovare una qualche diffusione in aree periferiche soprattutto nelle relazioni tra artigiani e tra artigiani e contadini[32]. A questi andrebbero aggiunti i prestiti in granaglie, per lo

32 Gli unici indizi provengono dalla contabilità, dai resoconti finanziari e dai *diari* di alcuni possidenti o, tutto al più, emergono sporadicamente da episodi di cronaca giudiziaria.

più senza garanzia ipotecaria, solvibili, concessi a breve scadenza e ad un tasso di interesse che si rilevava molto alto: operazioni che avevano quasi sempre forti connotazioni usurarie. D'altra parte, vale la pena di sottolineare come nella seconda metà del secolo il mercato fondiario fosse stato progressivamente incrementato anche dai fallimenti e dalle difficoltà della piccola proprietà coltivatrice e dall'impoverimento del ceto contadino in genere, influenzando il complesso intreccio tra credito, indebitamento contadino e struttura fondiaria. Basterebbe pensare agli esiti provocati sul piano economico e sociale dalla stretta correlazione – individuabile nelle campagne di antico regime – tra la situazione di forza del creditore e un piccolo proprietario o ad un fittavolo costretti a ricorrere alle anticipazioni in natura (per avviare il processo produttivo, per l'alimentazione o per fronteggiare situazioni familiari contingenti e negative). Secondo un sistema ampiamente collaudato nelle annate di carestia, ma anche in situazioni ordinarie – cioè, senza che fossero avvenute rilevanti perturbazioni economiche – nel corso dell'annata agricola un agricoltore, era costretto a rivolgersi non solamente a istituzioni pubbliche, ma anche a privati e a possidenti locali per ottenere anticipi in granaglie nei mesi precedenti il raccolto estivo quando, esaurite ormai scorte e viveri, i prezzi dei cereali nella loro fluttuazione annuale erano alti. Quasi sempre, come si evince dalla contabilità aziendale, le *sovvenzioni* e gli *aiuti* venivano calcolati in moneta di conto e venivano incassati o contabilizzati in denaro al momento del raccolto, o poco dopo, quando generalmente i prezzi erano diminuiti. Se un contadino, ad esempio, avesse ottenuto a maggio due staia di mais indebitandosi per una somma di denaro, a novembre era costretto a cederne 3–4 staia perché da giugno e novembre il prezzo del maisera diminuito del 30%–50%[33]. Di conseguenza, non potendo contare su eccedenze di grani da consegnare al creditore per estinguere i propri debiti e non essendo in grado di sacrificare dal volume globale del raccolto, quelle quote che normalmente entravano nel suo consumo, a meno di abbandonare il livello di sussistenza o di allontanare dal nucleo familiare bocche incompatibili con le risorse a disposizione, il contadino – piccolo proprietario o colono – era costretto a contrarre nuovi debiti. Dopo pochi anni, veniva a trovarsi in una condizione di fisiologico indebitamento con la progressiva precarietà e instabilità dei suoi possessi e, una volta caduti i rapporti di tipo fiduciario e clientelare con i creditori, si vedeva costretto ad ipotecare o ad alienare casa e terreni, alimentando con innumerevoli rigagnoli il mercato fondiario[34].

Dopo averlo trascritto formalmente nei suoi protocolli, il notaio depositava l'atto ufficiale nella cancelleria dei *vicedomini*. La consegna poteva avvenire lo stesso giorno o a breve distanza di tempo, indicando sempre la data in cui era avvenuta la stipulazione davanti al notaio. Sul registro venivano annotati i nomi dei contraenti (a volte con una sommaria indicazione della loro attività professionale o della loro condizione sociale),

33 Su questi temi, cfr. Bianco, 1988; Cattini, 2010.

34 A queste conclusioni giunsero anche i funzionari austriaci impegnati nel 1801 a comprendere le cause dell'indebitamento e del peggioramento delle condizioni di vita nelle compagne; cfr. ASU, ACA, b. 371, fasc. 66, *Da Venezia ai deputati della Patria del Friuli*, 9/10/1801.

Tabella 1: Notifiche registrate nei Libri a Capodistria, 1745 (1° novembre)–1806 (27 marzo) (Fonte: PAK, N, scatole 1–5).

n.	non utilizzate	utilizzate	volume affari (in lire venete)
25.844	2.847	22.997	14.371.067

il nome del notaio, (con la conseguente opportunità di poter ricorrere all'atto originale rogato dal notaio per avere informazioni più dettagliate rispetto alle scarne indicazioni delle abbreviature), la data di redazione dell'atto, la somma pattuita e le modalità di pagamento.

Nei *Libri delle notifiche* venivano depositati e registrati anche un insieme composito di atti formalizzati dal notaio che non sempre riguardavano contrattazioni economiche, quali composizioni di *differenze* giudiziarie, divisioni ereditarie, *aggiustamenti*, rinunce di beni, contratti e doti nuziali, doti monacali e concessioni di *patrimoni presbiteriali* ai novizi, donazioni *inter vivos* e *causa mortis*, permute di immobili fondiari, locazioni, affittanze semplici, affitto di botteghe di artigiani, contratti di enfiteusi, contratti di garzonato, dichiarazioni di emancipazione del figlio o rinuncia della patria podestà da parte del padre, ecc. Si trattava, comunque, di un numero limitato di transazioni (circa l'11%) di cui non ho tenuto conto nella elaborazione dei dati per il loro difficile amalgama con la generalità degli atti a titolo oneroso.

Sulla base di questa prima distinzione ho analizzato tutte le registrazioni annotate nel *Libro delle notificazioni* per il periodo che va dalla sua istituzione nel 1745 alla sua provvisoria abolizione nel 1806 con l'arrivo dei francesi (*Tabella 1*)[35].

In poco più di sessanta anni vennero registrati 25.844 contratti di cui ho preso in esame e schedato 22.997 atti (poco meno del 90%) per un volume di affari complessivo in valori monetari valutato in 14.371.076 lire venete[36]. Le notifiche ebbero un andamento discontinuo: nel trentennio 1775–1806 furono conclusi e registrati dai *vicedomini* poco meno di 17.900 atti, cioè oltre il doppio rispetto a quelli 7.945 notificati nel trentennio precedente (1745–1774). Il sensibile aumento delle *notifiche* era probabilmente imputabile alla progressiva normalizzazione dell'istituto, ma era anche legato ad una effettiva intensificazione delle transazioni dovuta a congiunture economiche negative e al ripetersi a distanza ravvicinata di crisi agrarie che favorivano il ricorso al credito e l'alienazione di beni patrimoniali. Da questi dati emerge chiaramente anche la netta divaricazione nei loro valori monetari tra le transazioni registrate nel primo trentennio e quelle annotate dai *vicedomini* nel secondo trentennio: tra il 1745 e il 1774 venne investito il 26% (3.746.688 lire venete) del denaro mobilitato nel corso di poco più di

35 PAK, N, scatole 1–5. Tutti i volumi sono integri e ben conservati, salvo qualche foglio che si presenta sbiadito, macchiato e di difficile lettura.

36 Nelle transazioni a volte vengono usate diverse monete – *ducato corrente*, *ducato effettivo*, *zecchino* e *fiorino austriaco* – che ho ritenuto opportuno ragguagliare alla lira veneta di 20 *soldi* o 240 *denari*.

Tabella 2: Numero delle notifiche registrate nei Libri di Capodistria, 1745–1806; loro suddivisione decennale (Fonte: PAK, N, scatole 1–5).

n. transazioni		volume affari (in lire venete)
1745–1754	2.141	995.342
1755–1764	2.741	1.426.097
1765–1774	2.401	1.325.249
1775–1789	5.720	2.945.454
1790–1789	4.828	2.955.781
1800–1806	5.166	4.723.144
totali	*22.997*	14.371.067

sessanta anni di contro al 74% registrato tra il 1775 e il 1806 (10.624.379 lire venete), con una accentuata concentrazione nell'ultimo quinquennio dovuta sicuramente ai rivolgimenti politici e all'intensificarsi degli scambi economici (*Tabella 2*).

La suddivisione della massa delle *notifiche* sulla base di tipologie uniformi e costanti non è stata agevole. Nel Settecento a volte nella prassi notarile la medesima denominazione contrattuale poteva richiamare forme contrattuali diverse o nascondere altri strumenti economici e finanziari, molto spesso anche per le continue le loro reciproche complementarietà e interferenze presenti nelle clausole adottate. La complessità e vischiosità presente nel regime dei contratti era avvertita dai contemporanei, anche da coloro che nei trattati e nei manuali si occuparono di questa materia da un punto di vista religioso e dottrinale, oltre che economico. Come, ad esempio, annottò con efficacia il teologo isontino Giovanni Tuba[37] agli inizi del secolo nella operetta morale *L'uomo in traffico o sia La materia de' contratti*: «*Non altrimenti oprano li secolari ne' loro Contratti, in particolare nel presente del Livello; ove più cose confuse, et indeterminate vi si ritrovano; cioè imprestito, et Usura, compra, e vendita; e l'imprestito sembra mascherato, ò palliato col manto di compra, e vendita. In oltre*» – continua il padre servita – «*il rivendere il già comperato, e ricomprare il già venduto; siche quivi vi vuole uno che sappi dividere, e distinguere uno dall'altro; e tale è l'intentione delli Contrahenti, intendendo celebrarvi il Livello, sotto forma di compra, e di vendita di Casa, Palazzo, Possessione, et c., nè mai di mutuo, ò sia imprestanza, e s'intendessero questa, cioè farvi imprestanza vicendevole, il Contratto riuscirebbe, iniquo, et Usurario*» (Tuba, 1713, 399–400).

37 Tuba, 1713 (ma la prima edizione risale al 1704). Nel 1737 il trattato del Tuba venne messo all'indice, ritenuto in aperta contraddizione con le linee rigoriste *in materia contractuum*, prevalenti nel pontificato di Innocenzo XI, e considerato pericoloso per le sue caratteristiche di semplicità e di facile comprensione: Vismara, 2004, 196.

Tabella 3: Vendite; crediti, livelli garantiti da ipoteche; concessioni di terreni e di edifici a livello affrancabile nelle notifiche registrate nei Libri di Capodistria, 1745–1806 (Fonte: PAK, N, scatole 1–5).

anni	trasferimenti di proprietà				livelli garantiti da immobili; crediti				concessioni di immobili a livello affrancabile				totale	
	n.	%	lire venete	%	n.	%	lire venete	%	n.	%	lire venete	%	n.	lire venete
1745–1754	989	6,75	411.418	5,56	770	13,11	393.670	7,26	382	15,43	190.254	12,28	2.141	995.342
1755–1764	1.353	9,24	582.640	7,87	1.013	17,24	603.057	11,12	375	15,15	240.400	15,52	2.741	1.426.097
1765–1774	1.481	10,11	713.135	9,64	576	9,80	390.338	7,20	344	13,90	221.776	14,32	2.401	1.325.249
1775–1789	4.065	27,75	1.541.888	20,83	1.199	20,41	1.104.708	20,38	456	18,42	298.858	19,30	5.720	2.945.454
1790–1799	3.178	21,70	1.537.521	20,77	1.197	20,37	1.147.935	21,18	453	18,30	270.325	17,45	4.828	2.955.781
1800–1806	3.581	24,45	2.614.794	35,33	1.120	19,06	1.781.155	32,86	465	18,79	327.195	21,13	5.166	4.723.144
Totali	14.647	100	7.401.396	100	5.875	100	5.420.863	100	2.475	100,00	1.548.808	100,00	22.997	14.371.067

Al fine di individuare tutte le transazioni riconducibili a operazioni di credito, congegnate in diversi strumenti contrattuali – redatti formalmente, come è noto, anche per aggirare le prescrizioni canoniche e civili antiusura – ho proposto la seguente *Tabella 3*. Sulla base degli elementi desunti dalle *notifiche*, e in taluni casi ricorrendo anche alle scritture notarili, tutti gli atti presi in considerazione sono stati raccolti, schedati e raggruppati nel seguente modo: sotto la voce *trasferimenti di proprietà* o *vendite* sono stati inseriti tutti gli atti di vendita e di acquisto, la vendita di capitali livellari, la vendita di rendite feudali e di *praude*; sotto la voce *livelli e crediti* i crediti (anche quelli, peraltro molto rari, con cambiali), la concessione di livelli con la garanzia di ipoteca su beni fondiari a favore del creditore, i (rari) pegni; e, da ultimo, sotto la voce di *concessione di terreni a livello* tutte le concessioni di immobili a livello affrancabile.

CREDITI E LIVELLI FRANCABILI IN SOLDO

Oltre il 36% (8.350) di tutti i contratti registrati riguarda prestiti, concessioni di denaro a livello affrancabile e concessioni di immobili a livello, con per un giro di affari che in denaro ammonta al 48% del valore di tutte le transazioni notificate.

Di questi negozi nel corso di sessant'anni le operazioni di credito indicate espressamente come tali (anche queste *per godere dei privilegi nei confronti di altri eventuali pretendenti creditori*) furono 762 con la mobilitazione di 1.756.000 lire venete, concentrate quasi esclusivamente nel trentennio finale, mentre i *livelli di conto*, i *pegni a godere* e tutti gli altri patti livellari, con le loro complesse e articolate variabili interne, costituivano un numero preponderante rispetto a quello delle obbligazioni di credito esplicitamente indicati con questo termine nelle *notifiche* e nei rogiti notarili. Le *vendite perpetue*, con riscatto o meno, con il vincolo della *francazione* o con il trasferimento della proprietà piena ed assoluta, rappresentavano quasi il 64% di tutte le *notifiche* e

oltre la metà del loro valore in denaro. Come vedremo anche in seguito, queste scritture furono concentrate quasi esclusivamente nell'ultimo trentennio del secolo; in particolare nel quindicennio a cavallo dei due secoli, tra gli anni immediatamente precedenti alla caduta della Repubblica di Venezia e gli sconvolgimenti politici e amministrativi che ne seguirono. In questo ultimo periodo furono concluse 9.994 transazioni (pari all'43% di tutti gli atti registrati sul *Libro*) per un giro di affari di 7.678.925 lire venete pari al 53% di tutto il denaro notificato alla cancelleria dei *vicedomini* dalla sua istituzione alla momentanea soppressione nel marzo 1806.

Dunque, protagonisti principalmente abitanti di Capodistria o possessori di beni nel Capodistriano, nell'ultimo quarto di secolo, tutti i contratti di credito, come tutte le altre transazioni formalizzate, sembrano subire una rapida e netta accelerazione. Per varie ragioni.

Tra le luci e le ombre che contrassegnarono la situazione economica dell'Istria tra gli anni finali del governo veneziano, la breve parentesi delle municipalità democratiche, la riorganizzazione austriaca e l'occupazione francese, la fascia nord occidentale della Penisola recuperò una maggiore vivacità e un più convincente dinamismo anche nel settore agricolo, superando le crisi del 1782 e del 1789 quando la distruzione di migliaia di piante (e la concorrenza delle regioni meridionali, Dalmazia, Isole greche e Puglia) aveva frenato la produzione olearia e fiaccato il suo commercio con l'estero. Del resto, pur permanendo gli stretti e tradizionali rapporti con Venezia (con operatori veneziani e con istriani residenti nella città lagunare), l'ascesa economica e demografica della vicina Trieste favoriva il consolidamento di scambi con l'emporio giuliano mentre la forte domanda di prodotti agricoli di Trieste, della Carniola e dell'entroterra carsico era in grado di dare un parziale impulso dell'agricoltura, per quanto condizionata ancora dai ceppi frenanti connessi con la sussistenza contadina, con la rendita padronale e con il permanere di sistemi di produzione antiquanti[38]. Capodistria, capoluogo amministrativo e giudiziario (con il vasto territorio sotto la sua giurisdizione e con una popolazione che tra città e campagne nel complesso sfiorava i 15.000 abitanti), capoluogo amministrativo e giudiziario della provincia, sede di uffici, di botteghe artigianali e di qualche manifattura, residenza di professionisti (notai, avvocati, amministratori di imprese private), di famiglie nobili, feudali e benestanti, proprietarie di complessi aziendali e coinvolte in vari negozi, poteva annoverare anche la presenza di un ceto mercantile e affaristico (commercianti all'ingrosso e al dettaglio), operante anche nel settore finanziario e immobiliare, a seconda delle nuove opportunità offerte dalle congiunture di fine secolo. In una stagione convulsa i ripetuti fallimenti delle piccole imprese contadine, lo stillicidio dei pignoramenti e dei sequestri, le difficoltà di alcune casate nobiliari e la crescente richiesta di denaro, propiziavano quell'*obbligo alla commercializzazione* e incoraggiavano le speculazioni e il frenetico affaccendarsi di quanti in ambito locale operavano da tempo sul mercato finanziario.

Ma è importante sottolineare che il 62% di tutti i contratti di credito stipulati nell'ultimo quindicennio preso in considerazione riguardano transazioni per

38 Su questo periodo, cfr. in particolare Apollonio, 1998; Ivetic, 2000; Darovec, 1999.

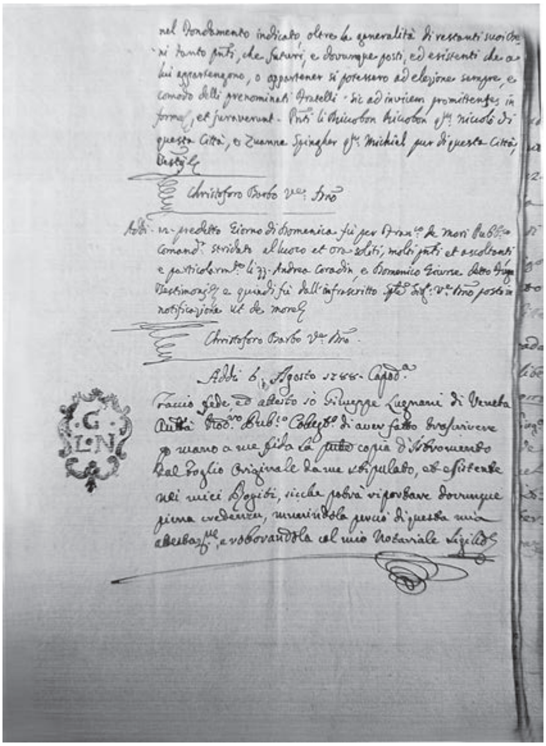

Fig. 4: Pubblicazione da parte del "comandador" di Capodistria Francesco De Mori e consegnato al vicedomino per la registrazione da parte del notaio Cristoforo Barbo del contratto stipulato il 6 giugno 1785 tra Francesco Cecotti e i fratelli Giacomo e Zuane Petronio relativo alla vendita di cavedini nelle "nuove saline" di Capodistria in ASVe, Provveditori al sal, b. 185.

somme relativamente modeste, inferiori alle 1.000 lire venete (la media è di 361 lire venete, ma molti contratti vennero conclusi per importi inferiori alle 100 lire venete), per cui possono essere ascrivibili a piccoli proprietari agricoli ed a artigiani, costretti a ricorrere a prestiti (al tasso del 6% e per un periodo variabile), finanziati da operatori locali, per tenere aperta la propria bottega o per affrancare un precedente livello già scaduto, evitando provvisoriamente il pignoramento di case, botteghe e campi e garantendosi per qualche tempo la continuità nel possesso dei propri beni, ma rimanendo ben presto avviluppati in una spirale debitoria da cui era difficile uscire. Anche perché per *accedere alla graziosa imprestanza* – recitavano molte clausole contrattuali – bisognava

offrire in garanzia i propri possessi e non pagando o ritardando nel pagamento (stabilito spesso in 1 anno o in 18 mesi) il creditore *rimaneva libero, e dispostico padrone* dei beni vincolati. La grande proprietà, i commercianti, le famiglie benestanti e la nobiltà cittadina, bisognose di somme più consistenti, superiori alle 1.000 lire venete (costituiscono il 38% dei contraenti, con un giro di affari che nelle registrazioni dei vicedomini superavano l'87% di tutto il denaro circolante per i prestiti) erano in grado di rivolgersi a prestatori locali o a mercanti e operatori finanziari, a volte emettendo cambiali e pagherò, a favore di operatori di Trieste (Luzzato, Matteo Romano, Vita e Giuseppe Levi, Francesco Ferrari, Giovanni Weber, ecc.) di Venezia (Antonio Festa, Antonio Lazzari, Giuseppe Zoppetti, Antonio Lizzani, ecc.) e del Friuli con cui avevano consuetudini di relazioni amichevoli e con cui, comunque, da tempo avevano stabilito solidi rapporti di affari e commerciali.

I crediti erano imputati sia a merci smerciate da commercianti e da bottegai del Capodistriano, più spesso provenienti dall'emporio triestino e dal Friuli (vari *generi*, pelli, lane, utensili vari, granaglie, ecc.), sia da denaro liquido concesso in contanti. In quest'ultimo caso la durata del prestito, certificato a volte da obbligazioni e cambiali, oltre ad essere formalizzato da un notaio, poteva avere una durata variabile (di solito cinque, tre, due anni, 18 mesi) e doveva essere estinto obbligatoriamente alla data prevista, pena il pignoramento dei beni dati in garanzia o di quelli degli eventuali *pieggi* e mallevadori[39]. Il tasso annuale di interesse concordato era quasi sempre del 6%, spesso in ragione del *supporto mercantile del mezzo per cento al mese*, *ad uso delle piazze* di Venezia e Trieste, mentre un interesse annuale del 4% (che riconduce al tasso medio praticato a Venezia) era piuttosto raro[40]. A volte la notifica del credito nell'ufficio del *vicedomino* poteva avvenire a distanza di molti anni a seguito della morte del debitore, richiesta come ulteriore garanzia del creditore di fronte all'incertezza della solvibilità dei discendenti o degli eredi, a tutela del capitale investito o per prevenire eventuali richieste di altri debitori[41].

Naturalmente anche crediti, obbligazioni e cambiali divenivano parte integrante nel complesso giro degli scambi economici e delle speculazioni finanziarie. Un esempio. Giambattista Collimano di Capodistria, per conto di Antonio Lizzari di

39 Il mancato pagamento anche di una o due rate, anche dopo un immediato sollecito, dava corso ad una procedura d'infrazione e «*all'esercizio degli atti di giustizia così cauzionali, come esecutivi*». Cfr., ad esempio, il sollecito di Francesco Ferrari di Trieste per costringere Bortolo Gianelli al pagamento delle rate concordate nel gennaio 1797 per il prestito di 17.290 lire venete, in PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 68, 25/1/1798.

40 In una *notifica* di fine maggio 1786 Giacomo Vidacovich per conto di Antonio Testa di Venezia notificò il contratto notarile formalizzato tre anni prima con cui l'abate Bernardino Rigo e i suoi nipoti, ottenuto il prestito di 9.300 lire venete, si erano impegnati a corrispondere annualmente 372 lire venete in ragione di un del 4%: PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 54, 21/6/1786.

41 Nell'agosto 1790 Teresa vedova di Alessandro Rigo e i figli e Domenico Rigo quondam Aurelio notificarono il loro debito di 30.000 lire venete a favore di Luca Minio, dipendente dal contratto stipulato a Montona alla metà del dicembre 1765: PAK, N, scatola 3, 7/8/1790.

Venezia, notificò circa 20.000 lire venete a debito del conte Aurelio Rigo di Cittanova derivanti da *pagherò*, obbligazioni e crediti, stipulati nel corso di alcuni anni e per lo più ottenuti dal mercante veneziano acquistandoli da Zuane Baseggio[42].

Nel sistema creditizio avevano grande rilevanza i livelli affrancabili. Si trattava di uno strumento creditizio, ampiamente utilizzato e diffuso un po' dappertutto per offrire denaro, ricavando una buona remunerazione dai capitali investiti e evitando formalmente le prescrizioni e le raccomandazioni anti usura formulate da tempo da parte della Chiesa e da alcuni stati[43]. A partire dagli anni Quaranta del Settecento in Istria tutta la normativa in materia di livelli (come di tutte le altre forme di credito) venne regolamentata nuovamente dalle disposizioni raccolte circa a metà del secolo da Lorenzo Paruta. Al di là di alcune variabili interne, indicate nel rogito, lo schema era semplice[44]. Il livellante *capitalista* concedeva in prestito una somma di danaro ad un interesse annuale del 6%; il livellario a garanzia del prestito ipotecava a favore del prestatore un bene immobile del valore solitamente corrispondente o superiore alla somma ottenuta, impegnandosi ad estinguere il debito, in una o più soluzione, entro cinque anni. Qualora il livellario non avesse rispettato la scadenza prevista o il livellante non avesse riscosso una o più rate, quest'ultimo poteva fare ricorso alla giustizia per ottenere il sequestro dell'immobile, concedere ulteriori dilazioni nel pagamento degli interessi maturati e non incassati o, ancora, se le relazioni con il livellario erano di tipo clientelare, fiduciario, di parentela, poteva concedere il rinnovo del patto, a volte prolungato per diversi anni prima del suo scioglimento formale.

L'analisi dei rogiti depositati dai notai nell'ufficio dei *vicedomini* ci consente di esaminare la struttura degli atti di livello e di visualizzare nel concreto le loro variabili interne anche facendo ricorso, laddove esistano, agli atti notarili.

Nel 1797 i fratelli Fini per appianare i contrasti con le altre eredi del conte Carlo Raimondo ottennero senza particolari difficoltà 6.000 lire venete dal nobile Giovanni Vittori impegnandosi ad estinguere il prestito entro sei anni, corrispondendo un interesse annuo del 6% e garantendo con il *vincolo di special ipoteca* la loro *possessione* nel territorio di Muggia, in località Lazzaretto, di un valore nettamente superiore alla somma ottenuta in prestito[45].

Ma somme più contenute venivano concesse ad artigiani, agricoltori e pescatori, sulla base di contratti che presentavano la medesima veste formale. Ad esempio. Pietro Buttignoni nativo di Pinguente e residente a Capodistria *investe col titolo di livello affrancabile* la somma di 300 lire venete a debito di donna Arienda Sussich vedova Bernè e di suo figlio Pietro anch'essi di Capodistria che si impegnarono *in solidum* a corrispondere un *censo* annuale del 6% (18 lire venete) per cinque anni.

42 PAK, N, scatola 2, 20/6/1786.

43 Sui livelli esiste un'ampia letteratura storiografica dopo gli studi pionieristici di Corazzol, 1979 e 1986; mi limito a segnalare Fornasin, 1996 e 1998, 63–81.

44 Non sempre coincidente, se non nelle sue formulazioni generali, con quanto indicato nei manuali dei notai che operavano in Terraferma, come in Pedrinelli, 1792 (ma la prima edizione è del 1768) ed altri.

45 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 68, 1/4/1797.

Qualora i livellari fossero risultati in ritardo nel pagamento della rata annuale, la *dita capitalista* aveva facoltà di poter *con li metodi ordinari, e di giustizia* imporre l'affrancazione prima del termine convenuto. A garanzia del prestito i Bernè ipotecarono «*la generalità de' loro beni, et effetti presenti, e futuri ovunque presenti et esistenti, a proprio comodo ed elezione*» del creditore «*e particolarmente alcuni beni di campagna dei quali asseriscono essere in un pacifico godimento e possesso per vigore dei loro titoli e rappresentanze, ed essere quelli molto più che capaci di portare il peso effettivo del detto livello*»[46]. A volte, il mancato pagamento di una sola rata alla scadenza stabilità, poteva comportare lo scioglimento del contratto e l'ingiunzione per via giudiziaria del pagamento del denaro prestato in un'unica soluzione, pena il sequestro delle proprietà ipotecate, le procedure d'incanto e le spese giudiziarie[47]. Naturalmente i livelli non francati e i crediti non onorati ricadevano su discendenti, eredi e parenti, anche a distanza di molti anni dalla stipulazione del contratto e dalla scadenza della *francazione*, per lo più tollerati per la *vicinanza* dei contraenti o l'esistenza di rapporti di amicizia o di clientela tra loro. Alla fine del gennaio 1743, Andrea Bellabarba si affrancò di un livello di 525 lire venete che il padre Anteo aveva ottenuto 45 anni prima (gennaio 1691) da Rizzardo Verzi, consegnando al figlio di quest'ultimo la *corresponsione livellaria* in *buona e corrente moneta*, comprensiva del capitale e degli eventuali *pro'* arretrati[48].

Oltre la concessione dell'ipoteca sui propri beni al livellario era richiesta spesso la fedeiussione di un personaggio autorevole o, comunque, la garanzia di un *pieggio* e *manutentore*, responsabile in *solidum* e garante con le proprie sostanze patrimoniali del *livellante capitalista*.

La necessità di dover disporre di denaro nell'immediato per fronteggiare le difficoltà della propria azienda familiare spingeva un popolano o un agricoltore a ricercare ogni opportunità per ottenere un prestito, avvalendosi di informazioni di appoggi e avviluppando i propri beni patrimoniali con ulteriori gravami e vincoli. Luca Brez della *villa* di Puzzole (Puce), venuto a conoscenza che Francesco Chersevani di Pola si era affrancato agli inizi del 1798 di 7.130 lire venete ottenute in prestito dal Capitolo del duomo di Capodistria e depositate al Monte dei pegni della città, a distanza di pochi giorni dal deposito *supplicò devotamente* i canonici della cattedrale di concedergli 300 lire venete a livello con le quali poteva recuperare un terreno a prato vincolato una decina di anni prima da un livello di 236 lire venete. Ottenne il prestito dopo essersi dichiarato disposto a estendere l'ipoteca anche ad altri fondi liberi in suo possesso stimati 480 lire venete liberi da qualunque aggravio e dopo aver offerto anche la piaggeria di un notabile di Capodistria, membro del Capitolo e solidalmente responsabile del livello[49].

46 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 59, 19/3/1789.

47 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 57, 6/4/1789.

48 PAK, AG, b. 42, 24/1/1743.

49 PAK, AG, b. 42, 5/1/1798. Nella stessa assemblea del Capitolo venne anche approvata senza particolari procedure la richiesta di Nicolò del Bello, notabile e appartenente al Consiglio cittadino, che aveva richiesto un prestito livellario di 6.173 lire venete provenienti dalla stessa affrancazione Chersevani.

A Capodistria e all'interno delle comunità rurali un fitto giro di livelli contrassegnava abitualmente il sistema del piccolo e piccolissimo credito e i rapporti tra gli abitanti. Ad esempio, agli inizi di aprile del 1789 Gregorio Gerebizza della *villa* di Carcase concesse la somma di 50 lire venete col titolo di livello francabile al suo convillico Giacomo Lisiach che, come previsto dalle norme in vigore e dalla consuetudine, si impegnò a corrispondere un interesse annuale del 6% (3 lire venete), ad estinguere capitale (e *pro'* eventualmente non pagati) in una unica soluzione entro il termine di cinque anni e ad ipotecare tutti i propri beni, in particolare un terreno con quattro *schiere* di viti e olivi confinante con quello del livellante[50].

Sul tronco tradizionale del contratto di livello si innestavano una serie di clausole particolareggiate e restrittive, talvolta legate a circostanze particolari, il più delle volte imputabili alle crescenti difficoltà del livellario e alla sua necessità di poter disporre di ulteriori prestiti.

I coniugi Robba, a seguito delle ingiunzioni del tribunale, si dichiarano impossibilitati a corrispondere e depositare presso il Monte di pietà di Capodistria la somma di 1.433 lire venete a favore del Canonicato Zanotti di Capodistria per l'acquisto già patteggiato di un edificio a Muggia. Ipotecando i propri beni fondiari e grazie alla piaggeria di un sacerdote, ottennero dal Canonicato di costituirsi *debitori livellari* e di poter estinguere il loro debito in qualsiasi momento, *ad ogni loro, et eredi, comodo e beneplacito,* pagando nel frattempo i pro annuali dovuti, pena il sequestro della casa[51].

Come previsto dalla legge, «*restava accordata la facoltà alla ditta capitalista di poter in qualunque caso di bisogno verificare il pagamento del suo capitale, e dipendenze ogni altro fondo sopra a sua elezione*», qualora il livellario non avesse corrisposto gli interessi stabiliti davanti al notaio. Talvolta, senza concedere una qualche parziale dilazione nel pagamento del debito, il creditore poteva facilmente entrare in possesso di case e terreni vincolati dall'ipoteca a suo favore e di valore superiore al debito, utilizzandoli a suo insindacabile giudizio. A metà maggio del 1780 il conte Antonio Tacco ottenne il sequestro per via giudiziaria di diversi fondi «*prativi, videgati, con entro alquanti olivari nonché una casa cadente con li casali adiacenti*», del valore di 1.228 lire venete, di proprietà degli eredi di Martin Gregovich della *villa* di San Antonio, inadempienti nel pagamento di un debito livellario di 250 lire venete e degli interessi maturati nel corso di vari anni. Una volta entrato in possesso di questi beni, il conte Tacco li cedette a Valentin Elleri, un agricoltore dello stesso villaggio, che sborsò 978 lire venete in contanti, impegnandosi a corrispondere la somma rimanente con un censo annuale al 6% affrancabile a sua discrezione[52]. Dunque, la mancata riscossione di un debito nei tempi e con le modalità previste dal contratto, permetteva al livellario di entrare in possesso di sostanze patrimoniali, a volte di valore nettamente superiore alla

50 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 57, 1/4/1789.
51 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 68, 1/4/1797.
52 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 51, 18/5/1780.

somma erogata. I fratelli Luca e Giorgio Dubaz – molto attivi sul mercato del piccolo credito a Grisignana e nel circondario del castello, alla pari delle famiglie di due *novi abitanti cargnelli* Corva e Spinotti – a seguito di un provvedimento giudiziario entrarono in possesso dei terreni dei beni di campagna di Mattio Gioia della *villa* di Caucaze, non in grado di affrancarsi nel pagamento di un *capitale di livello* e degli interessi maturati per 500 lire venete. Alla fine del gennaio i Dubaz 1778 ebbero «*la favorevole opportunità di alienare* ad tempus» i terreni arativi e prativi ottenuti con il sequestro, alquanto lontani dalla loro azienda di Grisignana, a Giacomo Bonazza, un contadino di Caucaze, che di impegnò a corrispondere 1.000 lire venete a livello con una rate annuale del 6% e «*nel caso andasse difettivo della prestazione di ciaschedun annuo censo*» – recitava l'abituale formula del contratto – «*era facoltà della ditta capitalista di costringere con li metodi ordinari di giustizia*» al pagamento della somma concessa o al sequestro dei beni ipotecati[53].

I livelli erano parte di scambi dalle forti connotazioni speculative. Facendo incetta di crediti e di rendite livellarie, un operatore finanziario, forte del prestigio di cui godeva e della propria posizione sociale, riusciva a collocare sul mercato i censi più incerti e in maggiore sofferenza, ottenendo introiti più sicuri, garantiti dalla maggiore solvibilità del nuovo contraente o dall'acquisto di beni fondiari. Nell'aprile del 1796 Nicolò Madonizza ottenne a livello dal Monastero di San Biagio diversi appezzamenti rurali per 2.560 lire venete. Tra le clausole previste dal contratto si era convenuto tra le parti che l'affrancazione dovesse avvenire con il pagamento di equivalenti *pensioni livellarie*. Perciò il Madonizza estinse il proprio debito assegnando «*in assoluta proprietà, e dominio del Monastero 12 corpi di capitali censuari fruttuanti*» un interesse del 6% «*di cui era azionario, e proprietario in grazia de' suoi innopponibili titoli e delle sue legittime rappresentanze*»[54].

I livelli entravano in un intricato giro di operazioni commerciali e finanziarie, contribuendo ulteriormente ad avviluppare il patrimonio fondiario e a bloccare la circolazione della terra con maglie sempre più strette e inestricabili. Se per le famiglie del patriziato era pratica consolidata investire in rendite livellarie, era altrettanto consueto per le famiglie benestanti ricorrere a prestiti per fronteggiare una momentanea mancanza di liquidità o per inserirsi a propria volta nei circuiti del credito, incrementando con tempi molto ravvicinati gli affari e la circolazione del denaro. Alcuni esempi. Nel gennaio 1792 la baronessa Gioseffa de Brigido, da poco vedova di Santo Grisoni, disponendo di ampie risorse di denaro provenienti dalla eredità del marito e volendo aumentare le proprie *rendite in soldo*, accetta la richiesta del nobile Guglielmo de Thesis che gli aveva richiesto un prestito *col titolo di livello affrancabile* di 1.800 lire venete al fine – annotò il notaio – di poter «*supplire al pagamento delle spese incontrate nell'acquisto ultimamente*

53 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 55, 23/1//1788.

54 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 69, 8/3/1798.

fatto in Venezia di un nobile vitalizio impiego esercitabile dal figlio Nicolò»[55]. Il Thesis sottoscrive il contratto che prevedeva il pagamento di un interesse annuo del 6%, l'affrancazione del capitale non oltre cinque anni e l'ipoteca sui beni fondiari posseduti nel villaggio di Centora, acquistati anni prima e valutati 9.400 lire venete, cioè un prezzo nettamente superiore alla somma ottenuta in prestito. Con le stesse modalità ottiene 1.800 lire venete dal nobile Giacomo Almerigotti. Dopo poco più di due anni Guglielmo de Thesis si affranca si affranca dei livelli passivi[56], *reinvestisce* 6.000 lire venete proveniente «*dall'affrancazione di un capitale di livello di ragione dotale*» della moglie contessa Teresa Fini[57] e per 4.000 fiorini di Vienna (oltre 20.000 lire venete) vende al principe Francesco di Porcia della Contea di Gorizia, maggiordomo di sua maestà imperiale, la sua «*possessione di campagna*, *sive tenuta*» della contrada di Prade, costituita da terre «*arative vitate, e baretizie*» con orti, casa dominicale, case coloniche, stalle e cortili[58].

Nel novembre del 1787 con una carta privata il conte Antonio Tacco ottenne 16.000 lire venete a livello francabile da Antonio Pellegrini. A distanza di dieci anni il Tacco risulta debitore di 1.652 lire venete per il mancato pagamento delle rate annuali di interessi, debito che estingue alla fine di dicembre 1796 trasferendo in proprietà alla vedova Pellegrini una serie di capitali di livello in suo possesso con cui estinse il debito[59]. Così anche Nicolò Maniaco tacitò il suo debito di 2.400 lire venete nei confronti di Baseggio Baseggio quondam Zuane pagando con capitali di livello attivi[60], mentre Lepido Gravisi nel marzo del 1787 estingue i suoi debiti nei confronti verso Francesca Carli vedova Baseggio pagando con cinque capitali attivi e *pro'* di 4.918 lire venete[61].

Ma, come vedremo, *corpi* e capitali livellari, al pari di *praude*, di rendite e di decime perpetue entravano abitualmente nelle transazioni di compravendita, tra accordi e aggiustamenti economici. Per somme di un certo rilievo come per importi anche molto modesti. Alcuni esempi, tra i numerosi negozi notificati sui *Libri delle notifiche* e rintracciabili nei protocolli notarili. Alla fine del giugno 1787 Agostino Carlo Rubbi vendette a Nicolò del Bello 19 corpi di capitali di livello per 8.878 lire venete; agli inizi del gennaio del 1788 Girolamo Manzioli cedette a Nazario Bencich per 3.394 lire venete 13 pensioni livellarie, in seguito riutilizzate da quest'ultimo per ulteriori operazioni[62].

Al fine di tacitare debiti in scadenza, per coloro che possedevano risorse o appartenevano a gruppi benestanti diveniva quasi automatico poter fare ricorso a ulteriori prestiti garantiti, comunque, dalla solvibilità della propria casa. Nel

55 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 61, 3/2/1792.
56 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 65, 15/8/ e 26/8/1794.
57 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 65, 2/9/1794.
58 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 65, 15/8/1794.
59 PAK, N, scatola 3, 23/12/1797.
60 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 55.
61 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 55, 9/3/1787.
62 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 55, 5/1/1788.

novembre del 1748, Anteo Bellabarba per liberarsi di un debito di 600 ducati contratto con Gabriel Grisoni ottiene la somma a livello francabile da Nicolò Del Bello cui garantisce come ipoteca la «*tenuta di Tribano e altri beni stabili presenti e venturi*»[63].

Ma generalmente l'assegnazione di denaro a livello poteva essere rinnovata da parte del concessionario (o dai suoi eredi), a distanza di molti anni dalla prima stipulazione del patto – anche se nel frattempo in qualità di livellante era subentrato un altro *capitalista* – qualora per il creditore livellante esistesse una qualche convenienza economica o si volesse mantenere con i propri creditori solidi rapporti clientelari. Prendiamo ad esempio uno dei numerosi contratti (quasi un centinaio) sottoscritti dalla famiglia Bocchina con innumerevoli livellari nel periodo 1799–1815 e raccolte meticolosamente in un *libro* ad uso della contabilità di famiglia. La struttura delle transazioni raccolte è uniforme e presenta quasi le stesse clausole formali. Agli inizi del maggio 1739 Zuane Leschizza ottenne 300 lire venete da Valentino Moretti a livello cui quest'ultimo rinunciò a favore dei conti Bocchina. Nel 1799 i nobili rinnovarono il contratto a un erede di Gregorio Leschizza e al nipote Pietro Bursich; questi si impegnarono a corrispondere il censo annuo del 6% fino alla *francazione* del capitale prevista entro cinque anni in un'unica soluzione (pena l'imposizione coatta *colle vie e mezzi di giustizia*) e a «*dare, cedere, vendere e liberamente alienare*» un appezzamento fondiario che i conti retrocedettero al livellario. A garanzia degli interessi dei nobili Bocchina, una terza persona, Giulio Germani, si costituì «*pieggio e principal pagador simul, et insolidum*» promettendo di «*pagare, e far pagare l'annuo prò e di francare, e far che resti francato il capitale*», garantendo «*con i beni presenti e venturi*»[64].

Per i ceti meno abbienti le difficoltà ad estinguere i livelli scaduti o ad onorare il pagamento periodico degli interessi pattuiti costituivano ostacoli molto spesso insormontabili. Lo conferma l'esiguità delle affrancazioni formali, depositate presso l'ufficio dei *vicedomini* e conservate nei *Libri delle notifiche*. Poche le alternative, soprattutto negli *anni calamitosi* delle crisi agricole di fine Settecento[65] in cui venivano falcidiati anche i redditi delle famiglie coloniche, costrette a ricorrere alle ripetute *sovvenzioni* padronali e a stipulare patti livellari per fronteggiare in qualche modo i debiti accumulati[66]. Per lo più i livellari indebitati potevano ricorrere alla benevolenza e alla *compiacenza* dei creditori, ottenendo il rinnovo del contratto di *livello in soldo*, quasi sempre per un importo che addizionava anche debiti pregressi; potevano offrire come garanzia l'ipoteca su nuovi beni fondiari o servirsi della intermediazione di *pieggi* solvibili o, ancora, soddisfare i creditori, ottenendo da altri *capitalisti* e dall'ipoteca su nuovi immobili, le somme necessarie per estinguere i livelli scaduti. Ma spesso, travolti dalla spirale di

63 PAK, AG, b. 41.
64 PAK, AG, b. 41, *Contratti di livello della famiglia Bocchina*, 27/10/1789.
65 Sulle crisi agricole del Settecento, cfr. Visintin, 2015.
66 PAK, NA, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 55, 22/7/1787.

debiti, erano costretti ad assistere impotenti alla esecuzione dei provvedimenti di sequestro, praticato *con i mezzi della più rigorosa giustizia*, alle procedure di incanto e al loro definitivo escomio dalla terra ipotecata.

I livelli ricadevano su eredi e parenti, anche a distanza di molti anni dalla stipulazione del contratto e dalla scadenza stabilita in quella occasione. Alla fine del gennaio del 1743 Andrea Bellabarba si affrancò di un livello di 525 lire venete che il padre Anteo aveva ottenuto quasi 45 anni prima (gennaio 1691) da Rizzardo Venzi consegnando al figlio di quest'ultimo Annibale la *corresponsione livellaria* in *buona, e corrente moneta*, comprensiva del capitale e degli eventuali *prò* arretrati[67].

Censi e crediti livellari, assieme ad altri lasciti, costituivano parte integrante del patrimonio concesso in dote alle figlie. Alla fine di gennaio del 1788, il conte Antonio Tacco, appartenente al ristretto cerchio di famiglie che monopolizzavano il potere politico e amministrativo del capoluogo istriano, si rappacificò formalmente con la figlia Regina che l'anno, prima senza l'approvazione del padre, si era sposata *clandestinamente* con il nobile capodistriano Francesco Gavardo. Regina venne reintegrata nei suoi diritti e le fu assicurata la stessa dote e altrettanti livelli che il padre aveva assegnato in precedenza alle altre figlie in occasione del loro matrimonio[68]. Alla stregua delle sorelle, tra le altre donazioni, le vennero predisposti una quarantina di livelli annui, alcuni minutissimi, inferiori alla decina di lire venete, per un valore capitale che complessivamente sfiorava le 17.000 lire venete[69].

La richiesta di finanziamenti, sotto la veste formale di crediti o di livelli affrancabili, si accentuò in particolare nell'ultimo quarto del secolo, sollecitata a più riprese e a scadenze ravvicinate dagli avvenimenti politici, dalla precarietà della situazione agricola, dalle perturbazioni economiche e dalla necessità di reperire risorse monetarie per iniziative mercantile a breve raggio. Nelle *notifiche* sono registrate operazioni con oltre 4.000.000 di lire venete messe in circolazione (in valori monetari il 75% di tutti gli affari conclusi nelle transazioni di livello e di credito). D'altra parte per coloro che possedevano denaro, accanto all'acquisto della terra (come opportunità per la costituzione di un patrimonio fondiario, per tesaurizzazione o per speculazione), l'investimento in censi, livelli e crediti rimaneva la consueta scelta economica in grado si assicurare una rendita sicura e tranquilla e di garantire anche il consolidamento o l'avanzamento del proprio status sociale all'interno della comunità. L'obiettivo *di formarsi una rendita* e *ottenere una pensione livellaria* diveniva una scelta auspicabile e consueta per una *ditta capitalista*, soprattutto quando si individuava un livellario in grado di corrispondere il censo annuale e di garantire con i suoi beni la salvaguardia del capitale. Del resto, per tutta l'età moderna il livello rimase la forma più abituale di investimento. Un contratto

67 PAK, AG, b. 42.

68 PAK, NA, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 57, 27/1/1789.

69 PAK, NA, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 57, *Minuta de capitali di livello assegnati in dote alla nobile signora Regina contessa De Tacco, con i loro prò corsi*, 29/4/1789.

di prestito a tenue interesse che «*non pregiudica a veruna delle parti, anzi, all'una e all'altra è giovevole*» – scriveva l'erudito veronese Giovanni Maffei – «*Giovevole a chi dà, perché è meglio ricavare un tenue frutto del suo denaro, che tenerlo ozioso: molto più giovevole a chi riceve, perché pagando volentieri tre, quattro, cinque per cento, benefizio ed utile ne ricava, che rileva assai più, onde ringraziar di cuore chi dà a tal condizione la somma*» (Maffei, 1746, XXIX–XXX).

Questa propensione all'acquisizione di *rentes* emerge chiaramente anche dalla condizione patrimoniale di molte famiglie istriane benestanti, come, per altro, dall'analisi dei bilanci di molte aziende dell'Italia nord orientale[70]. Alcuni esempi. A Parenzo il 27% dell'eredità attribuita nel 1757 a Zuane Vergottini era costituita da 36 livelli fiancabili (poco meno di 16.000 lire venete) per una redita annua di circa 1.000 lire venete[71]. A Rovigno, Bortolo Garzotto, appartenente ad una ricca famiglia assurta tra la nuova classe dirigente (per quanto esclusa dal *consiglio* cittadino), possedeva livelli fiancabili e crediti per un valore di 73.594 lire venete, accumulate in circa 35 anni di erogazione di prestiti (Ivetic, 2000, 337–338). Sempre a Rovigno Francesco Fabris, un notaio di Valle arricchitosi durante le carestie del secondo Settecento, nel suo testamento del 1797 dichiarò un patrimonio valutato in quasi 280.000 lire venete di cui il 38% era costituito da ben 146 *capitali attivi* concessi tra il 1748 e il 1797 (Radossi, 1997, in particolare 294–336). In un rendiconto economico della fine del Seicento di un Gravisi, i capitali di livello di soldo e di frumento, del valore di 16.500 ducati, costituivano la voce più rilevante dell'intero patrimonio, valutato in 63.630 ducati, provenienti dalle entrate di saline, case, mulini, magazzini, ecc.[72].

Per famiglie con patrimoni più modesti la propensione ad investire quote importanti dei proventi ottenuti con l'esercizio di altre attività, costituì una componente essenziale della loro strategia a legittimazione della propria crescita economica e come accreditamento sociale all'interno della comunità. La casata Micoli, una delle tante famiglie di tessitori provenienti dalla Carnia e trapiantati con *loco et foco* in terra istriana, agli inizi della fortunata ascesa economica e sociale nel Pinguentino già all'inizio era riuscita a realizzare un discreto patrimonio: all'interno del castello, la casa, la *bottega da merciaio*, la *bottega de tesser*, lo stallone; sul territorio greggi e mandrie – 310 ovini, maiali, oltre 110 *animali grossi* tra bovini, cavalli e asini – affidati in soccida alle famiglie contadine abitanti gli aridi comprensori collinari e pedemontani del Capitanato di Raspo, sparse tra i piccoli insediamenti di Nugla, Strana, Slum, i castelli di Colmo, Rozzo e alcune delle *undici ville del Carso* (Bergodaz, Clenosciach, Bergodaz, ecc.); infine, i proventi dell'intensa attività finanziaria esercitata con indefessa costanza in tutti i villaggi della giurisdizione. Nel consuntivo economico del 1714 l'ammontare complessivo dei crediti rappresentava l'81% di tutto il patrimonio e delle entrate della famiglia in Istria[73].

70 Sul patrimonio del patriziato veneziano alla fine del Settecento, cfr. Georgelin, 1978, 477–524.
71 Elaborazioni da Ivetic, 2000, 336–337.
72 PAK, AG, b. 42, fasc. 13, s. d.
73 AMTM, *Polizza, et inventario delli animali vaccini, pecorini e cavalli di ragione delli eredi qm. Zuane Micoli ... com'anco la mobilia di casa, bottega di merci, lane, fili et altre robe*.

LA CONCESSIONE DI TERRENI A LIVELLO AFFRANCABILE

L'11% di tutte le *notifiche* registrate sul *Libro* è costituito dalla concessione di fondi a *livello* per un importo complessivo di 1.548.808 lire venete, pari all'11% del valore in denaro di tutte le transazioni trascritte dai *vicedomini* dal 1745 al 1806. Si tratta di una tipologia contrattuale, legata a quell'insieme composito vendite, di oneri, di censi, di continui cambiamenti della proprietà fondiaria, di diritti reali, di gravami e di mutui gravanti sui fondi che riconducono alle complesse articolazioni del sistema creditizio che imprigionarono a lungo le campagne, ramificati capillarmente in ogni dove, in Istria come nella Terraferma veneta, in ogni regione mediterranea, in pianura come in montagna, «*dovunque la medesima e monotona storia*» (Braudel, 1976, 453). Nel linguaggio notarile e nelle *notifiche* stava ad indicare nella gran parte dei casi la concessione (o la vendita) di un terreno o di un edificio ad un livellario che si impegnava a corrispondere la somma pattuita entro un tempo stabilito, garantendo nel frattempo al livellante un introito che nella gran parte dei casi avrebbe dovuto corrispondere al 6% del valore dell'immobile; alla scadenza del contratto – di norma entro cinque anni, salvo altra indicazione – il livellario doveva *francarsi*, pagando in un'unica soluzione (o più soluzioni) la somma prevista tra le parti nell'*instrumento*. Anche in questo caso il livello copriva uno strumento di credito, adombrando il suo carattere usurario ed aggirando in tal modo i rigori della legge.

Scriveva un notaio carnico, Giovanni Battista Billiani nel suo *Formulario*, uno dei numerosi manuali pratici ad uso dei notai di *villa* e di quelli operanti nelle città del Dominio per redigere le transazioni: il livello «*o sia Vendita Livellaria, è una Vendita d'una determinata pensione sopra un Bene stabile per un certo determinato prezzo. Questo Instrumento contiene i nomi de' Contraenti, cioè del livellante, che dà il soldo a livello, e del Livellario, che lo riceve, la stabilita pensione, il prezzo che si esborsa, la Clausola del Costituto di trasferir il quasi possesso e la promessa della legittima manutenzione*» (Billiani, 1781, 51)[74]. Così, nel suo schema generico ed essenziale la concessione a livello *francabile* di un immobile. Nella pratica il contratto poteva presentare ulteriori precisazioni. Leggiamo in una delle innumerevoli scritture di un notaio di Capodistria: Nazario Baseggio quondam Nicolò: «*da, cede ed a titolo di livello fiancabile trasferisce a Stefano Derin figlio divisi di Nazario un campo fornito di viti, olivi et altri alberi fruttiferi e un pezzo di baretto boschivo per 1.600 lire concordemente stabilito ed accordato, per il che rinunciano scambievolmente ad ogni beneficio di stima, e legge che dispone il contrario; sopra il capitale e sopra li fondi medesimi promette e si obbliga il Derin livellario di corrispondere al Baseggio*» 96 lire venete (6% del capitale) entro cinque anni, obbligando

74 Sul livello come strumento di credito in uso a Venezia, cfr. Pedrinelli, 1792, 34–43. Sul notaio carnico, cfr. Di Marco, 2003.

il Derin «*tutti i suoi beni presenti e futuri*». Su questo articolato generale si innestavano ulteriori clausole e obbligazioni che da un lato avevano lo scopo di salvaguardare il capitale e dall'altro consentivano al *livellante capitalista* di appropriarsi dei beni del livellario insolvente agli obblighi pattuiti. Innanzitutto, in quasi tutte le transazioni era imposta la puntualità nel pagamento del *censo annuale*, tanto che – secondo una formula usuale – se il livellario ritardava nel versamento del canone poteva «*essere astretto con i più robusti mezzi di giustizia non solo alla soddisfazione*» dell'interesse stabilito, «*ma etiandio all'affrancazione coll'esborso effettivo dell'intiero capitale in una sol volta*» prima della scadenza ordinaria «*ed a ogni piacere del capitalista*» e, in caso del mancato pagamento, al pignoramento dei beni.

Molto spesso la concessione di terreni a livello francabile da parte di una *ditta capitalista* seguiva il precedente sequestro dei beni fondiari a un livellario inadempiente agli obblighi imposti di un precedente contratto di *livello a soldo*. Il nobile Nicolò Del Bello, «*entrato in potere e assoluto dominio*» di beni «*spossessati*» ad una famiglia contadina, riconsegna, da, conferisce, et aliena a livello francabile agli stessi debitori una parte dello *stabile* sequestrato per una somma stabilita (800 lire venete); i livellari si impegnano ad affrancarsi al termine di cinque anni e con un unico versamento, con l'obbligo, pena l'escomio, di corrispondere annualmente il solito interesse del 6%, di coltivare il fondo sulla base di un contratto parziario di garantire la buona coltivazione dei terreni e di assumersi le spese notarili al momento della locazione[75]. Dunque, rientrato in possesso di un immobile confiscato ad un creditore insolvente dopo il definitivo sequestro, il proprietario poteva concederlo in locazione, livellarlo o si limitava semplicemente ad immobilizzare il capitale investito, in attesa dell'opportunità per una sua successiva valorizzazione. Esemplare al riguardo la scelta dei Dubaz, notabili e possidenti di Grisignana, una famiglia da sempre attiva sul mercato del credito e impegnata in ogni genere di affari, anche al di fuori del castello e del suo comprensorio. Alla fine del gennaio 1788, i fratelli Luca e Giorgio Dubaz, rientratati da tempo in possesso di fondi coltivati, in parte deteriorati, pignorati ad un loro livellario – Michele Gioa della *villa* di Carcase – inadempiente agli obblighi sottoscritti agli inizi degli anni Settanta e al mancato pagamento di un capitale di livello di 500 lire venete, decidono nuovamente di concederli a livello. «*Presentatasi la favorevole opportunità di alienare* ad tempus *li stabili, come stanno, e giacciono*» li concedono «*senza alcun riguardo al valor di stima*» a Giacomo Bonazza abitante in un villaggio limitrofo. Quest'ultimo si assume tutti gli oneri previsti dal precedente contratto e ipoteca beni propri. Come sempre, si impegna anche a corrispondere un *censo*

75 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 58, 30/7/1789. A volte, ancora, il fondo sequestrato poteva essere offerto in semplice affittanza al creditore insolvente e in questo caso, come di consueto, l'affittuale poteva essere espulso, oltre che per non aver pagato una rata del canone, anche per l'accusa di *noncuranza nella coltivazione o per qualche frode commessa*.

annuo commisurato al valore dei terreni che al momento del contratto «*dalla ditta capitalista*» viene decisamente aumentato, passando in pochi anni da 500 di alcuni anni prima a 1.000 lire venete, con un incremento del 100%[76].

Dunque, i più abili e spregiudicati operatori finanziari erano in grado di speculare sui bisogni e sul malessere contadino degli ultimi decenni del secolo, ottenendo una sensibile rivalutazione dei propri possessi concessi a livellari e coloni, in un quadro complessivo in cui i concessionari cercano anche di ridurre i costi per miglioramenti, di limitare la compartecipazione dei contadini agli utili di impresa, di mantenere integra o di aumentare la rendita (anche con l'inserimento di clausole *ad meliorandum*) riversando sui contadini e livellari gli oneri delle migliorie, dalla messa a coltura di terreni incolti alla realizzazione di opere di micro e macro idraulica poderale, come si legge in numerose scritture: *migliorar le fabbriche*, *spurgar i terreni dalle giare e dalle acque di montana*, *nettare fossi e pozzali*, *praticar nuovi fossi, e pozzali nei siti occorrenti allo scolo delle acque, far piantaggioni di ogni sorte, e specialmente olivi, piantar interamente nuovi alberi videgati conforme quanto gli verrà indicato dal Padrone*, *rimuovere gli impianti vecchi*, *spianar la terra incolta*, ecc.

A volte, al fine di procurarsi danaro nell'immediato, per provvedere a *istantanee occorrenze*, per liberarsi di un aggravio, per riscattare un immobile vincolato o anche in situazioni ordinarie, si faceva ricorso alla stipulazione di un patto chiamato *pegno*[77] o *pegno* sive *godere*. In base a questi contratti il possessore di un appezzamento in produzione alienava il terreno in cambio di una somma di denaro ad un acquirente che garantiva la sua restituzione dopo un certo tempo: quattro, cinque, sei o dieci anni. L'articolato quasi sempre era scarno ed essenziale. «*Facendo nuovamente bisogno ai fratelli Giucevich abitanti nella contrada di Baredin Territorio di Buje di ottenere una grossa somma dinaro*» (165 ducati da 6 lire) – si legge in una scrittura – «*accordano e concedono*» a Nicolò Madonizza di Capodistria «*col titolo di pegno a godere per il continuato periodo di sei anni, cioè per altrettanti raccolti, dopo verificati li quali, e non prima, si riservano l'abilità, et il diritto della recupera … con la previa restituzione in una sola volta della quantità di dinaro, non che delle spese occorse nella presente stipulazione*». Il Madonizza, divenuto possessore del terreno, poteva «*averlo, tenerlo, usufruttarlo, e farne degli annuali prodotti quell'uso e disposizione, che fosse di suo maggior comodo e piacere*»[78]. Dunque, il creditore non era tenuto a corrispondere nessun onore, salvo il pagamento delle spese notarili, mentre l'acquirente era autorizzato a percepire tutti gli utili del fondo che, soprattutto in una fase di sensibile crescita dei prodotti agricoli,

76 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 55, 23/1/1788.

77 Il pegno a godere «*è un contratto con cui alcuno consegna per un certo prezzo uno Stabile ad un altro colla traslazione del possesso, e godimento, acciò l'altro goda detto Bene fino alla restituzione del prezzo da farsi quadocumque*»: Billiani, 1781, 103.

78 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 68, 2/4/1797.

gli avrebbe garantito la percezione di un utile quasi sempre ampiamente superiore al tasso legale di interesse, derivante dalla stipulazione di un contratto di credito[79]. Come emerge dallo spoglio dei *Libri delle notifiche* di Capodistria e dalla analisi dei protocolli notarili, questo tipo di patto, per altro caratteristico nel diritto veneziano, in Istria sembra aver avuto una diffusione limitata, del tutto marginale rispetto all'estensione dei contratti di livello o di altri negozi di credito.

VENDITE E TRASFERIMENTO DI BENI FONDIARI

Il 64% di tutte le *notifiche* registrate dai *vicedomini* tra il 1745 e i primi mesi del 1806 riguardano trasferimenti di immobili (case, terreni, boschi, *stanzie*, *possessioni*, complessi aziendali, saline), vendite di rendite feudali, di imbarcazioni, di torchi oleari e vinari, di *siti manifatturieri*, di acconciapelli e di scorzerie, di botteghe, di piccole imprese artigianali, di giacimenti minerali e di impianti per estrarli, ecc., per un volume di affari che supera 7.400.000 lire venete, pari al 51% del valore di tutte le transazioni. A completamento del quadro statistico, va messo in evidenza, come osservato in precedenza anche per le altre contrattazioni, che le alienazioni si concentrano nell'ultimo trentennio risultando triplicate rispetto a quelle registrate nel trentennio precedente. Resta da sottolineare come sia nei registri dei *vicedomini* e sia nei documenti notarili nei contratti di vendita non venga sempre indicata esplicitamente la clausola del retratto e della affrancazione, con i tempi e le modalità concordati.

Come suggeriscono i *Libri delle notifiche* e i rogiti notarili nei decenni di fine secolo, l'Istria e il Capodistriano, pur nel perdurante ristagno economico e nel lento procedere delle strutture agricole tradizionali, sembrano essere divenuti un terreno fertile per ogni tipo transazioni e di speculazioni fondiarie, favorite anche nel corso degli ultimi decenni del secolo dal succedersi di congiunture economiche negative e di crisi agrarie. D'altra parte come ceppi frenanti ai processi di modernizzazione permanevano da un lato la tendenza alla immobilizzazione fondiaria, la ritrosia negli investimenti e la capitalizzazione della forza lavoro sulla base della diffusione delle clausole miglioratarie presenti nei patti di affidamento di terreni e di possessioni. Dall'altro sopravviveva l'abitudine alla costituzione di rendite non solo attraverso la concessione di crediti, di *livelli in soldo* o la stipulazione di contratti di enfiteusi perpetue o

79 Naturalmente, evitando con accortezza di non oltrepassare quei vincoli usurari, perseguiti ripetutamente dallo Stato e dalla Chiesa. «*Si avverta però*» – scriveva nel suo *Formolario* Giovanni Battista Biliani a proposito della rendita in prodotti percepita con il pegno – «*che il frutto annuale dello stabile non ecceda il frutto civile del soldo che viene esborsato, perché un tale eccesso sarebbe usura, la quale col tempo estinguerebbe la sorte, cioè il prezzo esborsato*»: Billiani, 1781, 70.

rinnovabili ogni 29 anni con canoni in natura e in prodotti agricoli[80], ma anche attraverso l'impiego del denaro per l'acquisto di *pravde* e di censi feudali, questi ancora prerogativa quasi esclusiva della nobiltà e dell'aristocrazia fondiaria – rispondenti a garanzie di prestigio e in grado di garantire differenze tra i titolati – ma anche in molti casi appannaggio della borghesia cittadina e della proprietà arricchita che in tal modo sembravano ereditare, se non un blasone di rango, certamente apparenze e stili di vita signorili[81].

Rimasero solidi i tradizionali rapporti con l'Isontino, Udine e con il lembo orientale del Friuli (Cividale) nel reperimento di risorse finanziarie, nei traffici commerciali e nella gestione di tenute e di complessi aziendali posti soprattutto nel Monfalconese e lungo la destra del fiume Isonzo (Palmanova e Sevegliano, Farra d'Isonzo).

In un complesso intreccio e con la partecipazione di una pluralità di soggetti coinvolti spesso nella medesima transazione, i protagonisti del mercato del credito delle speculazioni immobiliari furono numerosi. A Capodistria gran parte dei prestatori di denaro, dei concessionari di livelli e degli acquirenti di beni immobiliari appartiene alla nobiltà cittadina, alla aristocrazia feudataria e alla possidenza locale. Una folla di creditori, operante con intendimenti e motivazioni diversi, fondati per lo più su interessi materiali e allo scopo – come recitano in apertura molti contratti di livello francabile – di *investire il capitale su una stabile rendita* e di *costituire una pensione livellaria* e, conseguentemente, anche allo scopo di allargare il prestigio della propria casata e il numero delle clientele. I più abili, intraprendenti e scaltri, addestrati ad ogni genere di negozi, dominarono per decenni il mercato: i marchesi Gravisi, i nobili Almerigotti, i De Tacco, i Tarsia, i Gavardo, i Verzi, ecc. Ma tra l'élite cittadina spiccano soprattutto alcune figure e alcune famiglie, titolate e non titolate, che nella seconda parte del secolo, coinvolte in centinaia di transazioni, rivestirono un ruolo fondamentale nell'organizzazione del sistema

80 Le enfiteusi, per altro, non molto diffuse a differenza di altri contratti affini, prevedevano la concessione del dominio utile degli appezzamenti e l'indicazione del valore dei terreni assegnati sulla base della capitalizzazione del canone in prodotti agricoli o in denaro. Alcuni esempi in PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 58, 7/12/1783 e PAK, N, scatola 2, 12/3/1786 e 13/7/1788.

81 Alcuni esempi. Giuseppe Antonio Baseggio di Pinguente acquista da Ottavio Vida «*un capitale di tre contadini*» della *villa* di Grimalda, «*contribuenti per ragione di prauda biade, agnelli, vino, et altro*»: PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 49, 26/5/1778; i fratelli Giuri ottengono dalla nobile Alessandra Grisoni per 2.300 lire venete le «*praude, sive rendite enfiteutiche*» corrisposte annualmente da oltre due secoli da alcuni abitanti della «*villa di Scoffie di Sopra*»: PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 58, 17/9/1789. Poteva capitare anche che un nobile, per liberarsi dei fastidi nella riscossione delle decime tra gli abitanti di un villaggio, insubordinati, ostili e refrattari al versamento dei tributi, fosse costretto ad affidarsi a persone più risolute per la raccolta dei censi o a concederli in dono a persone del proprio rango: PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 53, 3/4/1785.

finanziario. Così i Grisoni[82], una facoltosa famiglia iscritta al *Maggior Consiglio* di Capodistria e nel 1754 insignita del titolo di conte, particolarmente attiva – soprattutto ad opera di Santo (a metà degli anni Settanta) e, dopo la sua morte, della moglie baronessa Gioseffa De Brigido e del figlio Francesco – nel consolidare il proprio patrimonio fondiario, già consistente dopo l'acquisizione del feudo e delle terre di San Giovanni Dallia, ereditati nel 1736 a seguito della estinzione della famiglia Sabini[83] e nell'allargare gli impianti saliferi, rastrellando metodicamente fondamenti e cavedini ipotecati a famiglie debitrici in difficoltà[84]. Così i fratelli Madonizza, ricchi commercianti, divenuti nel 1775 proprietari di un solido patrimonio fondiario con l'acquisto all'asta dei beni del soppresso convento benedettino di San Nicolò del Lido di Venezia a Valdoltra, nella parte meridionale di Muggia di fronte a Capodistria e nella *Terra* di Buje. Così Michele Totto, escluso dal *Maggiore Consiglio* al pari dei Madonizza[85] e apparentemente disinteressato alle questioni politiche e amministrative della città[86] (nel 1792 acquistò a Venezia un blasone nobiliare), si era arricchito con l'attività commerciale tra Capodistria, Trieste, Venezia e Ancona, proprietario di una *grande* conceria, esercitò quasi in esclusiva il commercio dei *corami*, e fu in grado di realizzare un cospicuo patrimonio immobiliare grazie soprattutto all'abilità con cui seppe destreggiarsi e operare sul mercato del credito, alla oculata partecipazione all'arrenda dei dazi pubblici e all'attività di intermediazione, in un vasto intreccio di interessi e di affari. Tra l'altro, Antonio Madonizza e Michele Totto, nella loro instancabile e continua attività finanziaria risultavano facilitati dal ruolo di a*mministratori* (o *governatori*) di due importanti sodalizi (rispettivamente il Pio Ospitale di San Nazario e la Confraternita del Santissimo Sacramento) da cui erano

82 Sui Grisoni, cfr. il catalogo della mostra realizzata dall'Archivio regionale di Capodistria a cura di Bonin & Rogoznica, 2016.

83 Ad esempio, nel 1788 Gioseffa Grisoni, «*in vista di aumentare la eredità del defunto di lei marito*» e al fine di consolidare e di «*ampliare*» la tenuta sul monte San Onofrio acquistò le confinanti *possessioni*, le decime e censi dei fratelli conti Rigo, assumendosi di pagare i capitali passivi di cui la famiglia Rigo era debitrice: PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 56, 14/9/1788.

84 Nel 1782 accorpò ai possessi della *Terra* di Pirano i beni confinanti della famiglia di Pietro Gregorutti, consistenti «*in diciasette cavedini di saline, con casa, acque, arzeni, arti necessarie e titoli nella valle*» di Sicciole: PAK, N, scatola 2, fasc. 4, 8/9/1792.

85 Agli inizi dell'Ottocento vennero cooptati in *Consiglio* in base alle riforme avviate dal *Commissario aulico plenipotenziario*, barone Francesco Maria Carnea Steffaneo, finalizzate anche per favorire l'accesso al *Maggior Consiglio* delle famiglie benestanti e delle personalità intellettualmente più rilevanti delle città: Apollonio, 1998, 172.

86 Ciò non evitò dopo la caduta della Repubblica l'insorgere di contrasti e contrapposizioni con alcuni personaggi eminenti del tempo (Apollonio, 1998, 181–182). Per rintuzzare le accuse, gli «*indebiti sarcasmi e le pungenti invettive*» dei suoi avversari, il Totto scrisse un curioso memoriale auto celebrativo (in terza persona) in cui si dilungò nell'elencare le sue benemerenze – dalla erezione e dal potenziamento della «*grande fabbrica*» e dal rispetto delle leggi nel costruirsi un vasto patrimonio economico ai ripetuti incarichi svolti a favore dell'erario e alla tolleranza mostrata nei confronti del «*sovraccarico di grandissimi crediti sparsi in quasi tutti i territori*»: AST, AAI, b. 150, fasc. 590/9, 22/4/1803.

in grado di intercettare i bisogni e soddisfare le richieste di una parte della popolazione, oltre che intensificare i propri affari e allargare con ciò il proprio bacino dei creditori e delle clientele. Gli investimenti di queste tre famiglie furono molto consistenti: solamente nell'ultimo decennio furono mobilizzate oltre 924.000 lire venete in tutta una serie di operazioni (più di 350), dagli acquisti fondiari alla concessione di livelli e di crediti.

Le opportunità di affari e le occasioni offerte dal mercato del credito attrassero anche altre figure, non del tutto sprovvedute – popolani, ma anche bottegai, artigiani, tecnici, funzionari – disposte ad investire il surplus dei loro guadagni o ad indebitarsi con la prospettiva di ottenere profitti e un miglioramento del proprio status all'interno di una società chiusa e sostanzialmente refrattaria agli scambi sociali. Naturalmente il successo poté arridere ai più abili o fortunati. Per molti, che avevano cercato di ipotecare il proprio futuro inserendosi incautamente all'interno del mercato del credito per ottenere finanziamenti da investire in progetti economici, il tentativo di ottenere un riscatto economico e sociale si esaurì provocando a volte il progressivo dissesto patrimoniale e il tracollo economico: a fronte di una contrazione dei guadagni, i debiti contratti si rivelarono ben presto un pesante gravame e poi un onere insostenibile. Esemplari, ad esempio, le vicende di Francesco Cecotti, un popolano emergente di origine friulana (emigrato da Medeuzza, un villaggio nell'alta pianura orientale friulana) che svolse un ruolo di protagonista nei complessi avvenimenti, nei traffici e nelle speculazioni che agli inizi degli anni Ottanta contrassegnarono l'impianto delle *nuove saline* di Capodistria realizzate, in particolare, in un «*fondo di marema paludoso di pubblica ragione*» in direzione della borgata di Semedella, «*tra le saline di Semedella e quelle verso la strada della Colonna a due venti di Isola, e da un lato il terreno Vidacovic e la strada reale del fortilizio o Capello, ed il mare dall'altro*»: una vasta area fetida e acquitrinosa profondamente degradata dal punto di vista ecologico, accentuato dal disordine idrico del territorio soggetto a mareggiate e alle ripetute esondazioni del fiume Risano. Come è noto, nel 1781 il governo veneziano e i *Provveditori al sal* emanarono una serie di provvedimenti e predisposero numerosi incentivi allo scopo di allargare le superfici salinare, favorendo gli investimenti privati, incrementando in tal modo la produzione del sale e ottenendo «*quanto più presto sia possibile la proposta maggior abbondanza del frutto*»[87]. In base alle disposizioni previste dalla *terminazione*, ottenuta l'investitura sui fondi ritenuti idonei, il richiedente poteva ottenere dal magistrato 5 ducati di piazza per cavedino (nella complessa rete dell'impianto la vasca di essiccazione); il contributo doveva essere restituito con precise modalità nel corso dei successivi raccolti, una volta ultimate tutte le opere di ristrutturazione e reso produttivo il complesso

87 Sul sale istriano mi limito a segnalare: Apollonio, 1993; Selva, 1994; Benussi, 2000; Ivetic, 2000, 371–383; Bonin, 2011.

Fig. 5 & 6: Due Settori del territorio di Capodistria nella carta militare "Josephine", 1763–1787 (1802). Vi compaiono quali iscritti dei proprietari di maggioranza (Rajšp, 1997, XIX, 14, 15).

delle saline, offrendo in garanzia propri beni come cauzione per l'*imprestanza* ottenuta dal *Magistrato al sal*, sulla base del controllo esercitato dal *potestà*, dallo *scrivano* e da altri funzionari del *Partito*. Tra le altre clausole, l'*investitura* era concessa dietro l'esplicito impegno da parte del richiedente di concludere entro due anni le opere di ristrutturazione; qualora non fossero conclusi in stato di *perfezione* tutti i lavori, «*con tutti li suoi arzeri, presidi, ordigni*, *casupole da sal*» ecc. o non fosse raccolto «*l'atteso frutto del nuovo sale*» nei tempi stabiliti, veniva imposta una forte penalità. Inoltre, recitava la terminazione all'articolo XXVII, «*ogn'uno che quovismodo acquisterà saline, o entrerà al possesso loro, debba immediate fatto patrone far eseguire il traslato al proprio nome del numero di cavedini acquistati, spiegando il tempo, contrada, e titolo dell'acquisto, scancellandoli dalla ditta del primo possessore, riportandoli al nome degli acquistanti, e così chiaramente spicchi la ragione, e mutazione del dominio, in pena a cadaun trasgressore della perdita del sale, che fosse ad esso pervenuto, da esser formato debitore nei pubblici libri, nel caso che avessero esatto il pagamento; del qual catastico chi rappresenterà il Consorzio de' patroni potrà esigere dal scrivano una copia a sue spese*»[88].

Indipendentemente dal contributo erogato e anticipato dai *Provveditori al sal* (ben 5 ducati per cavedino), la ristrutturazione delle paludi, gli investimenti per la realizzazione e per la costante manutenzione delle opere infrastrutturali nelle saline, oltre che per le spese per i salari di salinaroli e di *miserabili salinare*, richiedevano l'impegno di risorse finanziarie consistenti che non tutti erano in grado di sottoscrivere e di mobilitare per ricavare, pur nella precarietà della produzione del sale, utili vantaggiosi o per poter contare sulle opportunità di ulteriori affari e speculazioni offerti dal mercato immobiliare e dalla *società del sale*.

Alla fine dell'agosto del 1781 i conti Antonio e Francesco De Tacco presentano un memoriale con cui chiedono di essere investiti di un fondo di palude arenosa adiacente alla città di Capodistria, considerata idonea per la realizzazione di saline di circa 160 cavedini. La ristrutturazione – sottolinearono i nobili – avrebbe anche consentito il risanamento ambientale e la purificazione dell'area, «*librandola dalle esalazioni che tramanda*»[89]. La richiesta fu accolta e dopo alcuni mesi venne perfezionato il contratto tra Galeazzo Anselmi, podestà e capitano di Capodistria, e i nobili capodistriani che avevano garantito il rispetto di tutte le norme previste dalla *terminazione* e come garanzia l'ipoteca su cinque *fondamenti* di *vecchie saline* di loro proprietà (quasi 70 cavedini)[90].

88 Utilizzo la *termazione* trascitta da Bonin, 2011, 122–128.
89 ASV, PS, b. 183, dispaccio del podestà del 30/8/1781.
90 Il contratto in ASV, PS, b. 185, 16/11/1781 e b. 184, 15/11/1781. I fratelli De Tacco alcuni anni dopo ottennero l'investitura per altri 80 cavedini inseriti nello stesso comparto.

Nel maggio 1783 con un *costituto di cessione* i De Tacco concessero il traslato di 120 cavedini a favore di Francesco Cecotti. Non conosciamo la biografia di questo ambizioso *oriundo* friulano, se si fosse svicolato dall'iniziale appartenenza al proletariato salinaro, grazie a risparmi, a una qualche fortunata operazione finanziaria o grazie ad appoggi e protezioni di notabili del luogo per ottenere crediti o, ancora, se avesse aspirato a divenire *paron* allargando un precedente piccolo possesso o approfittando della particolare congiuntura, forte di una qualche competenza tecnico-professionale, acquisita nel lavoro in salina, come sembrerebbero indicare i titoli – *capo*, *proto* e *direttore delle saline* di Capodistria – con cui veniva indicato nei documenti del *Partito*, nelle *notifiche* o negli atti notarili. Certo è che le aspirazioni del Cecotti naufragarono dopo pochi anni: le sue ripetute richieste ai *Provveditori al sal* affinché i beni traslati dai De Tacco fossero catasticati a suo nome furono respinte. Innanzitutto per il mancato rispetto delle norme procedurali previste nella terminazione in quanto – sottolineò il *podestà* di Capodistria – «*in caso di traslato da ditta a ditta dei cavedini*», i De Tacco avrebbero dovuto esser sollevati, in proporzione alla cessione fatta al Cecotti, da ogni onere previsto nella investitura, addossato conseguentemente al proto friulano che beneficiava dei vantaggi e degli anticipi erogati dalla *cassa pubblica*[91]. Ancora più esplicite le ragioni con cui a distanza di un anno vennero nuovamente rigettate le richieste del Cecotti che non aveva ancora iscritto a ipoteca propri beni a garanzia degli incentivi ottenuti, come previsto esplicitamente dalla legge. La nuova supplica era ritenuta «*inesaudibile se prima*» (il Cecotti) «*non garantisca ed assicuri la pubblica imprestanza insita nei cavedini n. 120, che implora a di lui nome cattasticati, e che si renda mallevadore d'ogni e qualunque insorgenza, che potesse derivare per conto dei medesimi in pregiudizio della cassa pubblica in tutto a norma della investitura dei conti de Tacco*»[92]. Nel frattempo il Cecotti aveva contratto numerosi debiti sia nei confronti dei fratelli De Tacco, sia verso negozianti locali da cui aveva ottenuto merci, *commestibili* ed *effetti di bottega* già al momento dell'avvio della sua impresa. Progressivamente l'esposizione debitoria si accentuò e divenne insostenibile tanto da essere costretto a cedere a creditori quote crescenti di cavedini di saline, quasi tutti «o*rmai ridotti a perfetto lavoro, ed atti alla fabbrica del sale*, e *con tutte le loro acque, acquedotti, argeni, servitori, morari, libadori alli medesimi competenti ed aspettanti per la coltivazione, e produzione de sali*». Con le vendite per via privata e con i sequestri coattivi (alienati al pubblico incanto) Francesco Cecotti, nonostante le speculazioni e il ripetuto e maldestro ricorso al credito, vide vanificati i suoi sforzi per emanciparsi economicamente e per riscattarsi dalla propria condizione sociale:

91 ASV, PS, b. 185, dispaccio del podestà di Capodistria del 28/7/1786.
92 ASV, PS, b. 185, dispaccio da Capodistria, 12/9/1787.

in pochi anni fu definitivamente spossessato dalle valli ottenute dai De Tacco[93] come da altri beni posseduti in quel comparto e sopravvissuti alle falcidie delle alienazioni e dei sequestri[94].

In questo periodo vennero meno anche solide imprese agricole, a volte in base a circostanze del tutto particolari.

Per molti aspetti, si presentano singolari le vicende che portarono al progressivo sfaldamento del cospicuo patrimonio di casa Carli nel territorio di Capodistria. All'indomani della conclusione della vertenza giudiziaria con il padre Gian Rinaldo Carli[95], conclusa nel «*solenne accordo*» stipulato a Venezia nell'aprile del 1784 presso il *Magistrato del Proprio*, Agostino Carli Rubbi, «*investito dell'assoluta proprietà e libero dominio di tutte le rendite, beni e capitali esistenti in Istria*», iniziò la sistematica liquidazione di larga parte del patrimonio ereditato dalla madre Paolina Rubbi e fino a quel momento gestito dal padre. Carlo Rubbi si liberò progressivamente di tutte le rendite, *praude*, livelli attivi in denaro e in prodotti agricoli, fino ad allora riscossi nelle *ville* del comprensorio di Capodistria e venduti in *libera e perpetua alienazione*

93 ASV, PS, b. 185, dispaccio da Capodistria dello scrivano del *Partito*, 9/8/1788, con allegati alcuni contratti di vendita e *Nota, e riparto delle infrascritte proprietà dei n. 120 cavedini di saline del corpo di 240 colla pubblica permissione fabbricati nelle adiacenze di questa città di Capodistria nella contrà Semedella, erano tutti cattasticati alla ditta fratelli conti Tacco, traslati per metà sopra la ditta Francesco Cecotti.* Tra l'altro, nei contratti di vendita ai propri creditori (quasi tutti di Pirano) dovette anche assumersi tutti gli oneri del mancato pagamento della *graziosa imprestanza* di 5 ducati (30 lire venete per cavedino) ottenuta dal *Partito* e tutti i costi per eventuali miglioramenti resi necessari al fine di rendere produttive le valli, come richiesto dagli acquirenti. Ad esempio, agli inizi del giugno 1785 il Cecotti risultò debitore di 9.639 lire venete verso Cristoforo Pierobon di Pirano in ragione di un prestito ottenuto nel settembre 1782. Per estinguere il credito rinunciò per sempre a 33 cavedini contenuti nel *fondamento* posseduto tra Capodistria e la contrada di Semedella e valutati in 11.088 lire venete (360 lire venete per cavedino); al debito si aggiunse l'ammontare delle anticipazioni ottenute dal *Principe* (900 lire venete), per cui il Cecotti per tacitare il debito con Crisoforo Perobon dovette sborsare 11.088 lire venete, mentre la differenza tra debito e valore dei beni venduti, doveva essere pareggiata dall'imprenditore di Parenzo solamente dopo che i cavedini fossero «*resi in buona, e laudabil forma, atti al lavoro e alla fabbrica del Sali, sistemati li fondi, il tutto perfezionato a comodo e col solo dispendio del Cecotti*»: il contratto inPAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 53, 6/6/1785.

94 All'inizio degli anni Novanta il suo nome scompare dalla lista dei possessori dei 3.425 cavedini di saline di Capodistria:ASV, PS, b. 186, dallo scrivano, Capodistria 10/9/1790, *Nota di tutti li cavedini in lavoro di vecchia e di nuova creazione esistenti in questa valle registrati nel pubblico catastico*.

95 Sul conte Gian Rinaldo Carli, mi limito a segnalare Apih, 1973, 172–203; Un grande riformatore, 1997; Trampus, 2004. Tra l'altro, ritornato in patria dalla Toscana nel 1757, nel corso dei primi anni Sessanta, grazie all'eredità della prima moglie, il Carli aveva cercato di realizzare vicino a Capodistria un grande lanificio, secondo i suoi progetti in grado di competere con le migliori imprese della Repubblica e finalizzato – scrisse nel 1762 il rettore Orazio Dolce –alla produzione «*di panni ad uso di Francia, d'Olanda, di Germania e del Nord, altri ad uso di Ceneda, saglie flanellate e panate, rasse, scotti, flanelle, pelloni, baraccani d'ogni qualità e particolarmente rigati ad uso tedesco*». Sulla impresa tessile del Carli, cfr. Ivetic, 2000, 244–248 e Darovec, 2004.

Tabella 4: Crediti e trasferimento di immobili per classi di denaro corrisposte nei Libri delle notificazioni di Capodistria, 1745–1806 (Fonte: PAK, N, scatole 1–5).

anni	< 100 lire venete		100–1.000 lire venete		> 1.000 lire venete	
	n.	lire venete	n.	lire venete	n.	lire venete
1745–1754	440	23.535	1.632	726.202	69	245.605
1755–1764	651	34.903	1.981	1.018.745	109	372.449
1765–1774	680	38.476	1.591	844.372	130	442.401
1775–1789	4.384	102.082	1.076	2.084.868	260	758.504
1790–1799	1.106	63.399	3.451	2.064.494	271	827.888
1800–1806	1.094	67.724	3.733	2.859.046	339	1.796.374
Totali	8.355	330.119	13.464	9.597.727	1.178	4.443.221

alla nobiltà e al patriziato locali[96]. Nel novembre del 1788 il *contino* cedette alcune possessioni denominate Cerè, Cornalonga, San Zannè e Fanvazzano[97]. Si trattava di un vasto complesso aziendale costituito da «*campi videgati, et olivati, da fondi boschivi, incolti, e pascolivi, con case coloniche, fabbriche, e diversi luochi coperti … compreso un torchio di olive, materiali da fabbrica, attrezzi, istrumenti rurali*»; il prezzo di vendita: 11.000 ducati (68.200 lire venete), pagabili parte alla stipulazione dell'atto, parte in tre rate annuali, parte col deposito a Venezia del denaro necessario per lo *scarico* del fedecommesso Rubbi e parte, infine, con l'assunzione di un vitalizio a favore di una creditrice. Gli acquirenti furono due soci, il dentista francese Gianbattista Pinot e lo svizzero Daniele Meyr, originario del cantone di Berna. Salvo le scarne ed essenziali notizie indicate nel contratto, conosciamo ben poco di questi due personaggi. Non sappiamo se fossero imprenditori agricoli, intraprendenti e abili speculatori o, piuttosto, due sprovveduti e ingenui amanti della vita agreste che apparentemente potrebbero ricordarci personaggi come Bouvard e Pécuchet, gli eroicomici protagonisti un secolo dopo del romanzo di Flaubert, destinati maldestramente al fallimento in ogni loro di esperienza, anche dopo la disastrosa conduzione dell'impresa agricola a Calvados. Certo è che gli atti successivi sembrano propendere per la prima ipotesi. Pochi anni dopo la società si sciolse con la rinuncia del Meyer[98]. Il Pinot nel 1801 cedette al nobile Vincen-

96 Così, ad esempio, le alienazioni di rendite e livelli per 3.900 lire venete al conte Francesco Tarsia o la vendita per 8.878 lire venete di una ventina di livelli in denaro al nobile Nicolò Del Bello o, ancora, la rinuncia per 13.400 lire venete a favore dello stesso Del Bello di tutte le contribuzioni annuali e delle decime perpetue esatte nelle *ville* di Valmorasa e a Trebesse: PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, rispettivamente scatola 52, 17/2/1784; scatola 53, 9/4/1785; scatola 55, 8/7/1787.

97 PAK, NS, notaio Giuseppe Lugnani, scatola 57, 4/11/1788.

98 PAK, N, scatola 3, 26/2/1791.

zo Bortolutti Zulatti l'intero immobile, compresi i miglioramenti apportati, per 15.433 ducati, e la concessione della *recupera*, ottenendo un guadagno del 40% rispetto alla somma sborsata per l'iniziale acquisto da Agotino Carli Rubbi[99]. Quattro anni dopo il nobile capodistriano retrocedette l'intero stabile, comprese alcune *campagne laterali* al Pinot, che per una parte della somma concordata si costituì suo debitore livellario[100].

CONCLUSIONI

Negli ultimi decenni del secolo, tra la caduta della Repubblica e l'accorpamento dell'Istria all'interno di nuove compagini statali, rispetto al periodo precedente aumentarono sensibilmente gli investimenti, il volume e la velocità negli scambi economici, finanziari e immobiliari, mentre diversi operatori finanziari, continuarono a dirottare parte delle loro risorse sulla gestione delle imposte pubbliche[101].

Sul mercato del credito si intensificarono gli scambi economici con Trieste, da tempo una presenza abituale nella città e nelle campagne del Capodistriano. L'afflusso di capitali triestini divenne sempre più consistente nel corso dell'ultimo decennio del secolo, con un nutrito e composito numero di operatori economici (imprenditori, mercanti, speculatori, trafficanti) addestrati in ogni genere di negozi, disposti ad investire somme consistenti per trarne un utile vantaggioso e generalmente poco propensi ad accettare proroghe nel pagamento dei crediti e deroghe al rigoroso mantenimento dei patti sottoscritti.

Si allarga il volume delle transazioni e aumenta la velocità nel trasferimento di beni immobiliari, in parte amplificati anche dalle norme procedurali previste nelle *notifiche*, per cui, come sappiamo, sui *Libri delle notifiche* il *vicedomino*, ricevuta la transazione da un notaio (anche di altre città), era tenuto a registrare tutti i negozi, a volte complessi e articolati, che avevano come protagonisti abitanti del *Distretto* o interessavano beni ubicati nel territorio[102]. Pertanto, con

99 PAK, N, scatola 4, 27/7/1801.

100 PAK, N, scatola 4, 20/10/1805.

101 Nonostante il forte aumento dei prezzi d'asta (in continuo rialzo), come emerge chiaramente dalle registrazioni nei *Libri delle notificazioni.* Ad esempio, a Capodistria la concessione dei cosiddetti *tredici dazi* (l'entrata tributaria più rilevante), *arrendata* nel 1791 a Iseppo della Valle per 25.707 lire venete, venne concessa nel 1796 per 28.661 lire venete e nel 1803 per 52.000 lire venete con un aumento di oltre il 100% rispetto a quella del 1791. Sui *tredici dazi* previsti dalla *Camera fiscale* di Capodistria e sulle caratteristiche del sistema fiscale nell'Istria veneta, cfr. Apollonio, 1998, 143–156; Ivetic, 1998, 59–81.

102 Così, ad esempio, dalle registrazioni è possibile individuare alcuni passaggi dei cambiamenti nella proprietà del complesso manifatturiero di Sovignacco, perlomeno le fasi iniziali tra gli anni Ottanta e Novanta quando alcuni soci – Girolamo Manni e Giovanni Frigo – cedettero le loro quote e capitali investiti nel sodalizio costituito anni prima in società con l'ufficiale del genio Pietro Turrini per lo sfruttamento della miniera e fabbrica di allume e vetriolo: PAK, N, scatola 2, 26/11/1787 e 22/11/1789. Per le vicende della miniera di Sovignacco, cfr. Ivetic, 2000, 251–253; Nežić, 2015. Sulle memorie del tempo legate agli studi del tempo su Sovignacco, cfr. Baraldi, 2018.

un complesso giro di affari e di transazioni, si infittirono progressivamente i contratti che coinvolgevano operatori finanziari residenti in altre sedi o interessavano il trasferimento di complessi aziendali e di palazzi dislocati ad ampio raggio. Alcuni esempi. Nel dicembre del 1804 venne notificata la vendita, avvenuta due anni prima da parte del conte Antonio Del Tacco ad un nobile bergamasco residente a Vienna di una possessione con case e fabbricati del valore di 63.000 lire venete, *pareggiate* dal nuovo proprietario pagando parte in contanti e parte assumendosi i livelli e gli oneri passivi imputati al nobile capodistriano[103]. Nel marzo del 1802 due mercanti di Trieste, Caretti e Lazarich vendettero a Antonio Pfneisel un palazzo posto nella città giuliana e valutato 70.000 fiorini (circa 350.000 lire venete). Una parte dell'importo pattuito venne pagato dal Pfneisel cedendo un suo immobile di Capodistria, acquistato tempo prima da Pietro Bianchi per 10.000 fiorini[104]. Nell'aprile del 1803 viene notificata una scrittura convenzionale stipulata nel febbraio a Venezia, in base alla quale Domenico Bidinosto si assunse obbligazioni per oltre 177.000 lire venete sottoscritte con la società Salamon Treves[105].

L'analisi delle *notifiche*, suddivise sulla base dell'importo corrisposto per ogni transazione, ci permette una serie di considerazioni finali (*Tabella 4*).

Innanzitutto, emerge chiaramente come nell'arco di circa sessanta anni un esiguo numero di contraenti (il 5%) mobilizzarono il 31% dell'ammontare complessivo di tutte le operazioni che prevedevano l'investimento di capitali, valori ancora più accentuati, e in costante progressione, nei decenni tra la fine del Settecento e l'inizio dell'Ottocento in cui il 4% degli operatori fu in grado di operare investimenti superiori alle 1.000 lire venete valutabili a poco meno del 60% di tutte le somme impiegate nelle varie transazioni registrate sui *Libri delle notificazioni*. Mentre il numero delle transazioni per somme di denaro tra le 100 e le 1.000 lire venete costituiva il 59% di tutte le *notifiche* e il 67% dei capitali investiti, una somma relativamente bassa (il 2% di tutto il denaro investito tra il 1745 e i primi mesi del 1806) venne utilizzata in negozi che prevedevano l'investimento di somme di denaro inferiori alle 100 lire venete, interessando però ben il 36% di tutti i contraenti. Questi ultimi dati sono particolarmente significati. Interessavano le fasce più deboli della popolazione, piccoli proprietari, salariati con basse remunerazioni, modesti artigiani, lavoratori a giornata, ecc., numerose famiglie della città e dei villaggi contermini costrette ad una fisiologica precarietà negli standard di vita, da sempre condizionati dai bisogni alimentari e dalle congiunture economiche. Laddove non intervenivano i tradizionali rapporti di mutuo soccorso tra cliente e patrono e l'insieme di quelle pratiche solidaristiche pressoché universali operanti nelle società di antico regime, per allontanare la soglia

103 PAK, N, scatola 4, 10/12/1804.
104 PAK, N, scatola 4, 5/3/1805.
105 PAK, N, scatola 4, 1/4/1803.

dell'indigenza i ceti più bassi erano costretti a ricorrere al credito (modeste somme di denaro, la media si aggira su 40 lire venete) ipotecando piccoli fondi e costruzioni isolati (un *corso di viti e olivi*, una *vanesa di terra*, una casa col tetto di paglia, una stanza, un *casale diroccato*, piccoli *tegori*, ecc.), ma anche terreni accorpati, *squarzi* o strutture economicamente più solide (*stanzie)*; se i beni livellati o ipotecati consistevano in appezzamenti più consistenti, molto spesso i livellari rinunciavano ad utilizzare *l'abilità della recupera* già al momento della stipulazione del contratto o accettavano un accorciamento nei tempi di pagamento del debito. Nell'uno e nell'altro caso molto spesso non erano in grado di estinguere i debiti contratti. Come emerge dall'analisi approfondita dei *Libri delle notificazioni* e dalle fonti notarili, per evitare il completo fallimento della propria azienda famigliare e il sequestro dei beni posseduti per via giudiziaria (e il loro incanto), erano costretti a cederli ai creditori con *una assoluta e perpetua alienazione*.

In correlazione stretta al sempre più accentuato disagio economico e alla espropriazione degli strati più bassi della piccola proprietà, nella seconda metà del Settecento e nel corso del primo decennio dell'Ottocento, attraverso i circuiti del credito la ricchezza fondiaria si concentrò progressivamente nelle mani di operatori finanziari, di proprietari arricchiti e di speculatori, determinando un sensibile spostamento nella struttura sociale e nella costituzione fondiaria di tutto il territorio.

KREDITNI KROGI IN NEPREMIČNINSKI TRG NA KOPRSKEM V 18. STOLETJU

Furio BIANCO

Univerza v Vidmu, Piazza Roma, 5 – 33041 Aiello del Friuli, Videm, Italija

e-mail: furio.bianco@uniud.it

POVZETEK

Leta 1745 je beneška oblast Kopru odredila vzpostavitev in vzdrževanje sistema javne objave uradnih listin, temelječega na registrih pogodb (Libri delle notificazioni), ki so ga vodili začasni vicedomini in ga opremljali s povzetki, v katerih so beležili stvarno vsebino vseh trgovskih izmenjav, poslov in pogodb, dogovorjenih, sestavljenih in podpisanih pri notarjih. V svojih zapisih so bili dolžni navesti imena pogodbenikov, dan, mesec in leto sporazuma, dogovorjeni znesek ter pogoje in obveznosti, predvidene s pogodbo. Notarji pa so bili zakonsko obvezani priglasiti pri njih vse uradne dokumente glede oseb in lastnine koprskega okraja. Gre za serijski vir, ki ga hrani Pokrajinski arhiv v Kopru in je zelo pomemben za prepoznavanje – v daljšem časovnem okviru s svojimi obdobji in podobdobji – nekaterih vidikov gospodarstva tega področja, ki zgodovinopisno še niso povsem pojasnjeni. S sistematično in poglobljeno analizo vseh zapisov, zabeleženih v teh registrih od leta 1746 do začetka leta 1806 (z izjemo zgolj nekaterih listin v zvezi s podaritvami, menjavami, vajeniškimi pogodbami, dotami ipd.), in s povezovanjem teh virov z notarskimi listinami avtor poskuša rekonstruirati zapletene kreditne kroge, nepremičninski trg, vrste rent in tipologijo naložb. S tem omogoča razumevanje, kako sta se v obdobju približno šestdesetih let postopno povečevala obseg transakcij in hitrost prenosa blaga in denarja, kar je po eni strani vodilo v vse večje zadolževanje nižjih slojev maloposestnikov, ki so bili zaradi nezmožnosti odplačevanja dolgov vse pogosteje prisiljeni v razlastitev, po drugi strani pa v koncentriranje zemljiškega premoženja v rokah finančnih posrednikov, špekulantov in bogatih zemljiških posestnikov.

Ključne besede: struktura nepremičninskega trga, kreditni krogi, razlastitev, koncentriranje posesti, Koper, koprski okraj, 18. stoletje

FONTI E BIBLIOGRAFIA

AMTM – Archivio privato Micoli Toscano di Mione (AMTM).

Apih, E. (1973): Rinnovamento e illuminismo nel '700 italiano. La formazione culturale di Gian Rinaldo Carli. Trieste, Deputazione di Storia patria per la Venezia Giulia.

Apollonio, A. (1993): Una cittadina istriana nell'età napoleonica: Pirano 1805–1813. Atti. Centro di Ricerche storiche di Rovigno, XXIII, 9–119.

Apollonio, A. (1998): L'Istria veneta dal 1797 al 1813. Gorizia, Libreria Editrice Goriziana.

ASIASP, FNI – Archivio della Società istriana di archeologia e storia patria (ASIASP), Fondo notai istriani (FNI).

AST, AAI – Archivio di Stato di Trieste (AST), Atti amministrativi dell'Istria, 1797–1813 (AAI).

AST, AN – Archivio di Stato di Trieste (AST), Archivio notarile (AN).

ASU, ACA – Archivio di Stato di Udine (ASU), Archivio comunale antico (ACA).

ASU, ANA – Archivio di Stato di Udine (ASU), Archivio notarile antico (ANA).

ASV, DAPDP – Archivio di Stato di Venezia (ASV), Deputati ed aggiunti alla provvision del denaro pubblico (DAPDP).

ASV, AC, MC – Archivio di Stato di Venezia (ASV), Avogaria di comun (AC), Miscellanea civile (MC).

ASV, PS – Archivio di Stato di Venezia (ASV), Provveditori al sal (PS).

Avallone, P. (a cura di) (2007): Prestare ai poveri. Il credito su pegno e i monti di pietà in area Mediterranea (secoli XV–XIX). Roma, CNR.

Baraldi, F. (2018): Il pensiero geologico nelle dissertazioni inedite degli accademici mantovani del XVIII secolo. Mantova, Accademia nazionale virgiliana di Scienze, lettere e arti.

Benussi, G. (2000): Contributo allo studio del monopolio veneto del sale in Istria nel secolo XVIII, a cura di Budicin, M. & G. Benussi. Atti. Centro di Ricerche storiche di Rovigno, XXX, 393–431.

Bianco, F. (1988): Alle origini dell'industrializzazione. Monfalcone e il Territorio. Dall'economia rurale allo sviluppo manifatturiero. Monfalcone, Edizioni della Laguna.

Bidoli, A. (1938–1939): Gli Statuti di Albona. La Porta orientale, XVI, 298–312; XVII, 44–71.

Billiani, G. B. (1781): Formolario per uso delli notaj di villa, compilato da un notajo della Cargna. Udine, per i Gallici alla Fontana.

Bonin, F. (2011): Piranske solne Pogodbe (1375–1782). Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.

Bonin, Z. & D. Rogoznica (2016): Koprska rodbina Grisoni in njene sorodstvene povezave. Koper, Pokrajinski arhiv Koper.

Braudel, F. (1976): Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II. Torino, Einaudi.

Buttazzoni, C. (1870): Statuto municipale della città di Albona dell'a. 1341. Trieste, Tipografia di L. Herrmanstorfer.

Cattini, M. (2010): Forme di credito nelle campagne della val Padana centrale e orientale nei secoli XV–XVIII. In: Garcìa Guerra, E. M. & G. De Luca, G. (a cura di): Il mercato del credito in età moderna. Reti e operatori finanziari nello spazio europeo. Milano, Angeli, 127–142.

Cigui, R. & D. Visintin (2001): Condizioni economiche-patrimoniali delle confraternite istriane alla caduta della Repubblica di Venezia. Atti. Centro di ricerche storiche di Rovigno, XXXI, 75–133.

Corazzol, G. (1979): Fitti e livelli a grano. Un aspetto del credito rurale nel Veneto del '500. Milano, Angeli.

Corazzol, G. (1986): Livelli stipulati a Venezia nel 1591. Pisa, Pacini.

DAP, OOP – Državni arhiv u Pazinu (DAP), Općinske obavjesti i proglasi (1789–1803) (OOP).

Darovec, D. (1999): La realtà economico–sociale in Istria alla fine dell'antico regime. In: Agostini, F. (a cura di): Veneto, Istria e Dalmazia tra Sette e Ottocento. Aspetti economici, sociali ed ecclesiastici. Venezia, Marsilio, 43–85.

Darovec, D. (2004): L'impresa mercantile di Gian Rinaldo Carli: il lanificio di Ceré presso Capodistria. Quaderni giuliani di storia, XXV, 143–152.

Darovec, D. (2007): The Monte di Pietà in Istria and Dalmatia. In: Avallone, P. (a cura di): Prestare ai poveri. Il credito su pegno e i monti di pietà in area Mediterranea (secoli XV–XIX). Roma, CNR, 225–244.

Darovec, D. (2015): *Ascultaverint cum notario*. Notai e vicedomini all'epoca della Repubblica di Venezia. Venezia, Cafoscarina.

Di Marco, E. (2003): Il notariato nella Repubblica di Venezia e nella montagna carnica. Ce fastu?, LXXIX, 2, 227–260.

Di Marco, E. (2007): Il mercato finanziario e immobiliare durante la prima dominazione austriaca, attraverso i libri delle notifiche e l'attività notarile fra ordinamento veneto e francese. Memorie storiche forogiuliesi, LXXXVII, 85–123.

Di Marco, E. (2014): Note di ricerca sui sistemi di pubblicità immobiliare nel mondo: fonti essenziali per la storia socio-economica, nonché strumenti indispensabili di sviluppo. In: Fornasin, A. & C. Povolo (a cura di): Per Furio. Studi in onore di Furio Bianco. Udine, Forum, 307–316.

Dorsi, P. (1994): Il Litorale nel processo di modernizzazione della monarchia austriaca. Istituzioni e archivi. Udine, Del Bianco.

Fontaine, L. (1988): Le reti del credito. La montagna, la città, la pianura: i mercanti dell'Oisans tra XVII e XIX secolo. Quaderni storici, 68, XXIII, 2, 573–593.

Fornasin, A. (1996): Prima del sistema bancario. Le forme del credito rurale nelle campagne del Monfalconese in età moderna. In: Bianco, F. (a cura di): Terre dell'Isonzo tra età moderna e contemporanea. Istituzioni, forme di credito e nascita del movimento cattolico nelle campagne della contea di Gorizia e Gradisca (secoli XIX–XX). La Cassa rurale ed artigiana di Turriaco. Monfalcone, Edizioni della Laguna, 45–68.

Fornasin, A. (1998): Ambulanti, artigiani e mercanti. L'emigrazione dalla Carnia in età moderna. Verona, Cierre.

Garcìa Guerra, E. M. G. & G. De Luca (2010): Il mercato del credito in età moderna. Reti e operatori finanziari nello spazio europeo. Milano, Angeli.

Georgelin, J. (1978): Venise au siècle des lumières. La Haye-Paris, Mouton-École des Hautes Études en Sciences Sociales.

Hugues, C. (1889): L'economia agricola dell'Istria settentrionale. Parenzo, Stab. tip. G. Coana.

Ivetic, E. (1997): La popolazione dell'Istria nell'età moderna. Lineamenti evolutive. Fiume-Trieste, Unione italiana-Università popolare.

Ivetic, E. (1998): Finanza pubblica e sistema fiscale nell'Istria del Sei–Settecento. Atti. Centro di Ricerche storiche di Rovigno, XXVII, 151–203.

Ivetic, E. (2000): Oltremare. L'Istria nell'ultimo dominio veneto. Venezia, Istituto veneto di Scienze, Lettere e Arti.

Ivetic, E. (2015): Le Confraternite in Istria e Dalmazia (sec. XVI–XVIII). Atti. Centro di ricerche storiche di Rovigno, XLV, 177–189.

Jelinčić, J. & N. Lonza (2007): Statuta Communis Duorum Castrorum-Statut Dvigradke Opicicine. Pazin-Kanfanar, Drzavni archiv u Pazinu.

Jelinčić, J. (1973): Statut Svetog Lovreča Pazenatičkog sa posebnim osvrtom na jezične karakteristike. Viesnik historijskih archiva u Riejka i Pazinu, XVIII, 71–152.

Kandler, P. (1846a): Dei Libri delle notifiche in Istria. L'Istria, I, 68–69, 271–273.

Kandler, P. (1846b): Statuti municipali della città di Parenzo nell'Istria. Tergeste, Papsch e comp.

Klen, D. (1963–1964): Statut Grožnjana in Vjesnik istorijskog arhiva u Rijeci. Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, VIII–IX, 205–256.

Leggi statutarie (1757): Leggi statutarie per il buon governo della Provincia d'Istria … raccolte e stampate sotto il Reggimento dell'Illustrissimo, ed Eccellentissimo Signor Lorenzo Paruta Podestà e capitanio di Capodistria. [Capodistria], s. e.

Lorenzini, M. (2015): Notarial Credit in Eighteenth-Century Trentino: Dynamics and Trends. Trento, Università degli Studi di Trento (DEM Working Papers, 2015/1).

Luciani, T. (1872): Le confraternite dell'Istria nel 1741. La Provincia dell'Istria, VI, 1065–1124.

Maffei, S. (1746): Dell'impiego del danaro libri tre. In Roma, nella stamperia di Giambatista Bernabò e Giuseppe Lazzarini (rist. anast. dell'edizione 1774: Verona, presso Giannalberto Tumermani, per iniziativa dell'Associazione nazionale aziende ordinarie di credito, Istituto nazionale di banche e banchieri, 1989: Milano, Edizioni di banche e banchieri).

Margetić, L. (1990): Gli aspetti principali delle obbligazioni nell'Istria medioevale. Atti. Centro di ricerche storiche di Rovigno, XX, 11–83.

Mastrociani, E. (1994–1995): Il paesaggio agrario in Istria nell'800. I distretti di Capodistria e Pinguente. Trieste, Università degli Studi di Trieste, tesi di laurea in Storia moderna, relatore Bianco, F.

Muciaccia, G. (1966–1967): Commento agli Statuti di Valle d'Istria. Atti. Centro di Ricerche storiche di Rovigno, VII, 7–112.

Muratori, L. A. (1728): Della carità cristiana in quanto essa è amore del prossimo. Venezia, appresso Gio. Battista Recurti.

Nežić, M. (2015): Miniera. Pregled rudarske i preradivačke djelatnosti podno Sovinjaka. Buzet, Reprezent.

PAK, AG – Pokrajinski arhiv Koper (Archivio regionale di Capodistria) (PAK), Archivio Gravisi (AG).

PAK, N – Pokrajinski arhiv Koper (Archivio regionale di Capodistria) (PAK), Zemjiška knjiga, Notifike (Libri delle notificazioni) (N).

PAK, NS – Pokrajinski arhiv Koper (Archivio regionale di Capodistria) (PAK), Notarski spisi (Atti notarili), (NS).

Pedrinelli, G. (1792): Il notajo istruito nel suo ministero secondo le leggi, e la pratica della Serenissima Repubblica di Venezia. Opera umiliata al magistrato gravissimo degl'ill.mi, ed ecc.mi signori conservatori ed esecutori delle leggi. In Venezia, per Marcellino Piotto in Rio Terra a S. Benetto.

Pfister, U. (1994): Le petit crédit rural en Suisse aux XVIe–XVIIIe siècles. Annales. Histoire, Sciences sociales, 49, 1339–1357.

Piluso, G. (2004): Terra e credito nell'Italia settentrionale del Settecento: mercati, istituzioni e strumenti in una prospettiva comparativa. In: Cavaciocchi, S. (a cura di): Il mercato della terra. Secc. XII–XVIII. Firenze, Le Monnier, 743–764.

Quarantotto, S. (1972): Manuale della legislazione tavolare vigente nelle nuove provincie d'Italia ed in parte di quelle di Udine e Belluno. Trieste, Stabilimento tipografico nazionale (IV rist. ampliata edita dalla Cassa di risparmio di Trieste).

Radossi, G. (1970): Introduzione allo Statuto di Dignano. Atti. Centro di Ricerche storiche di Rovigno, I, 19–154.

Radossi, G. (1978): Lo statuto del Comune di Pinguente del 1575. Atti. Centro di Ricerche storiche, Rovigno, IX, 7–90.

Radossi, G. (1997): L'inventario dell'eredità di F. Fabris qm. Vittorio da Villa di Rovigno del 1797. Atti. Centro di ricerche storiche, Rovigno, XXVII, 251–344.

Rajšp, V. (1997): Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, (1804). Karte, 3. zvezek. Sectio XIX 14 and XIX 15. Ljubljana, ZRC SAZU.

Rosenthal, J.-L. (1993): Credit Markets and Economic Change in Southeastern France, 1630–1788. Explorations in Economic History, 30, 2, 129–157.

Rosenthal, J.-L. (1994): Rural Credit Markets and Aggregate Shocks: The Experience of Nuits St. Georges, 1756–1776. The Journal of Economic History, 54, 2, 288–306.

Selva, A. (1994): Note e documenti cartografici sull'attività salinaia in Istria. Atti. Centro di Ricerche storiche di Rovigno, XXIV, 455–501.

Statuti Cittanova (1851): Statuti municipali di Cittanova nell'Istria. Trieste, Tip. Del Lloyd austriaco.

Statuti Patria (1773): Statuti della Patria del Friuli rinovati, con l’aggiunta delle terminazioni sindicali 1772 del Ristretto degli statuti medesimi, e delle leggi pubblicate in materia delle mani morte e dedicati all’illustriss. ed eccellentiss. sig. Zuanne Manin luogotenente. Udine, per li Gallici alla Fontana stamp. camerali.

Trampus, A. ed. (2004): Gianrinaldo Carli nella cultura europea del suo tempo. Quaderni giuliani di storia, XXV.

Tuba, G. (1713): L’uomo in traffico o sia La materia de’ contratti. In Venetia, appresso Andrea Poletti.

Un grande riformatore (1997): Un grande riformatore del ’700. Gian Rinaldo Carli tra l’Istria, Venezia e l’Impero, contributi al Convegno internazionale, Capodistria, 12–14 ottobre 1995. «Acta Histriae», V.

Vesnaver, G. (1888): Grisignana d’Istria. Notizie storiche. Parenzo, Stab. tip. Gaetano Coana.

Visintin, D. (2013): L’economia istriana nei secoli XVIII e XIX. Il lungo cammino verso la modernizzazione. Atti. Centro di Ricerche storiche di Rovigno, XLIII, 237–272.

Visintin, D. (2015): Crisi e congiunture agrarie nell’Istria del secolo XVIII. Cenni storici. Atti. Centro di ricerche storiche di Rovigno, XLV, 241–264.

Visintin, D., Di Paoli Pauletich, D. & R. Cigui (2014): Le Confraternite istriane. Una sintesi. Pirano, Società di studi storici e geografici.

Vismara, P. (2004): Oltre l’usura. La Chiesa moderna e il prestito a interesse. Soveria Mannelli, Rubbettino.

Vučetić, B. (1954): Knjiga terminacija feudalne jurisdikcije Barban-Rakalj (1576–1743). Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, II, 101–293.

Received: 2021-08-05 DOI 10.19233/AH.2021.31

PLEMIŠKA DRUŽINA TIEPOLO-GRAVISI V DRUŽBENEM IN KULTURNEM OKOLJU KOPRA MED 17. IN 18. STOLETJEM

Salvator ŽITKO
Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Garibaldijeva ulica 18, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: salvator.zitko@gmail.com

IZVLEČEK

V prispevku o koprskem plemstvu oziroma družini Tiepolo-Gravisi, osvetljujem še vedno manj znani vidik zapletenih družinskih razmerij v beneškem ancien régimu, saj preučevanje dragocenih oporočnih virov omogoča vpogled v tedanja družinska pa tudi širša razmerja mestnega plemstva, kakor tudi raznolika vprašanja dednega prava, ki jih bo potrebno s ciljem boljšega poznavanja zgodovinske dinamike ožjega koprskega območja, v bodoče temeljiteje preučiti in pretehtati. Prispevek, posvečen koprski veji ugledne beneške plemiške rodbine Tiepolo, bodisi v orisu njenih najpomembnejših predstavnikov tako v moški kot ženski liniji, njihovega imetja in zapletenih družinskih razmerij z uglednimi koprskimi rodbinami Borisi, Gravisi in Barbabianca, kakor tudi sama rast družinske palače od začetka 17. pa do konca 18. stoletja, sloni skoraj v celoti na še neobjavljenem arhivskem gradivu, ki ga hrani Pokrajinski arhiv v Kopru v fondu Družinski arhiv Gravisi (SI PAK/0299) in deloma na župnijskih knjigah ter ostalih virih.

Ključne besede: družina Tiepolo-Gravisi, Veliki svet, zakupi, bratovščina sv. Jakoba, palača Tiepolo

FAMIGLIA NOBILE DEI TIEPOLO-GRAVISI NEL CONTESTO SOCIALE E CULTURALE DI CAPODISTRIA TRA IL SEICENTO E IL SETTECENTO

SINTESI

Nell'articolo sulla nobiltà capodistriana, ovvero la famiglia nobile dei Tiepolo-Gravisi, l'autore fa luce sull'aspetto tuttora meno conosciuto delle articolate relazioni familiari nell'ancien régime veneziano, in seguito a un'analisi di preziose fonti testamentarie che hanno consentito di comprendere meglio i rapporti familiari e più ampi della nobiltà cittadina del tempo, e su diverse sfaccettature del diritto ereditario da disaminare e studiare più a fondo per conoscere meglio le dinamiche storiche della zona ristretta di Capodistria. L'articolo dedicato al ramo capodistriano della rinomata nobile famiglia veneziana dei Tiepolo, sia per quanto riguarda la descrizione dei loro esponenti più importanti in linea maschile e in quella femminile,

dei loro possedimenti e delle complesse relazioni familiari con le eminenti famiglie capodistriane dei Borisi, Gravisi e Barbabianca, sia nell'esposizione dello sviluppo del palazzo della famiglia tra l'inizio del Seicento e la fine del Settecento, è basato quasi interamente su materiale archivistico inedito conservato nell'Archivio regionale di Capodistria nel fondo Archivio familiare Gravisi (Družinski arhiv Gravisi SI PAK/0299) e, in parte minore, su registri parrocchiali e altre fonti.

Parole chiave: famiglia dei Tiepolo-Gravisi, Maggior Consiglio, livelli, Confraternita di San Giacomo, Palazzo Tiepolo

PRIHOD IN NASELITEV DRUŽINSKE VEJE TIEPOLO V KOPER

Prve predstavnike rodbinske veje Tiepolo, ki so zasedli mesto koprskih podestatov zasledimo že na samem začetku 14. oziroma sredi 15. stoletja (npr. Giacomo Tiepolo 1300/1 v funkciji podestata in Giovanni Tiepolo 1452/53 v funkciji podestata in kapitana), kasneje pa leta 1639 Alvise Tiepolo (Pusterla, 1891, 13). Med letoma 1616–1618 je funkcijo rašporskega kapetana in hkrati namestnika vrhovnega poveljnika (*vice provveditor generale*) beneške vojske v Istri v času uskoške vojne, opravljal Bernardo Tiepolo, za njim pa se v isti funkciji rašporskega kapetana v letih 1638–1640 pojavlja še Alvise Tiepolo (Bertoša, 2005, 73).

Že leta 1605 pa se je v Kopru naselil in poročil Benetto oziroma Benedetto Tiepolo, kot je razvidno iz prošnje njegovega sina Domenica Tiepola, ki jo je naslovil leta 1673 na beneškega doža, da bi ga vključili v koprski Veliki svet. Prošnja, v kateri je na kratko spregovoril o svojih, zlasti pa o očetovih zaslugah v vojaški službi Beneške republike na Krfu, v Levantu, Istri in na beneški *Terrafermi*. Pri tem poudarja, da se je tudi sam, podobno kot njegov oče, v Kopru, kjer je imel hišo z nekaj malega imetja, dvakrat poročil, dve hčeri pa poslal v tamkajšnja ženska samostana sv. Klare in sv. Blaža.[1] V nadaljevanju izraža in poudarja očetovo in svojo zvestobo ter vdanost Beneški republiki in njenemu dožu. Ker nista nikoli poprej prosila za kakršnokoli uslugo ali korist, v prošnji Domenico zaproša, da bi bila on in njegov edini sin, Andrea Tiepolo, skupaj z zakonitimi nasledniki sprejeta v koprski Veliki svet in zaključuje:

> *Simil gratia è stata concessa dalla Publica Maestà ad altri di detta Città, come pure all'incontro aggregati di quelli Cittadini alla Cittadinanza Originaria di questa Dominante, e dependendo ciò dalla Publica sola volontà devo sperare con la gratia l'aggradimento de servitij fedelmente prestati per dover spender il sangue e la vita cō li miei posteri à gloria di questa Ser: Republica.* (PAK, 14)

Iz Benetk so koprskemu podestatu in kapitanu Lorenzu Donàtu sporočili, da so obravnavali prošnjo Domenica Tiepola in pri tem upoštevali tako njegove, kot zasluge

1 PAK, 45 – Volume »C« (Amministrazione) sta zabeleženi dve poroki Domenica Tiepola, in sicer leta 1636 s Saffiro Medici, in leta 1648 z Giustino Bartoli (umrla 1653), s katero je imel hčerko Saffiro in sina Andrea. Ena od Domenicovih hčera, Annetta (Anna Benvenuta) Tiepolo (z redovniškim imenom Anna Giulia, rojena 1638), ki je pri šestnajstih letih odšla v samostan sv. Klare, je bila vključena v seznam sester, za katere je bilo mogoče ugotoviti starost ob podpisu dotalne pogodbe in višino dote. Iz popisa je razvidno, da je v samostan vstopila 14. 7. 1653, njena dota pa je znašala 500 dukatov. Umrla je leta 1719 pri 81. letih in b ila pokopana v samostanski cerkvi (Bonin, 2003, 132, 135). V registru PAK, 45 je zabeleženih kar nekaj Domenicovih obveznosti do obeh hčera oziroma do vzdrževanja redovnic iz njegove ožje družine oziroma sorodstva v obeh koprskih ženskih samostanih: s. 188 (19. junij 1676): izrecno je omenjena redovnica Anna Giulia, Domenicova hčerka v samostanu sv. Klare, leta 1681 pa redovnica Maria Celeste iz samostana sv. Blaža, čeprav se redovnica z istim imenom in priimkom pojavlja v seznamu pokopanih sester v samostanskem kompleksu sv. Klare dne 15. 3. 1675, ko naj bi dopolnila komaj 24 let (Bonin, 2003, 131).

njegovih prednikov. Senat je odobril njegovo prošnjo, zato je podestatovemu uradu posredoval kopijo njegove vloge in ga prosil, da v tej zadevi sodeluje času in okoliščinam primerno z namenom, da bi uslišali prosilčevo prošnjo po njegovi vključitvi v mestni svet, kar naj bi tudi javnost z naklonjenostjo sprejela.

> *Onde rissolvemo di accompagnarvi col Senato medesimo alla presente copia di detta supplicatione con incarico di cooperare nella forma, e tempo, che vi parerà più opportuno, perche il supplicante da esso Conseglio resti consolato con l'aggregatione predetta, che riporterà certo il publico aggredimento.*[2]

Domenico Tiepolo torej sodi v vrsto novega plemstva, ki se je v tem obdobju naseljevalo in ustalilo v Kopru in si hotelo svoj ekonomski položaj in družbeni ugled učvrstiti z vstopom v njegov Veliki svet. Do leta 1674, ko mu je beneški Senat prošnjo odobril, se je Domenico že dodobra spoprijateljil ali kako drugače povezal z nekaterimi koprskimi plemiškimi družinami, kot npr. Gravisi, Sereni, Petronio, pa tudi z družinami del Bello, Cancian, Smergo in drugimi.

Med plemenitaši, ki so v Kopru pripadali Velikemu svetu, so bili med dejansko bogatimi in vplivnimi le markizi Gravisi in grofje Grisoni, ki pa v javnem življenju mesta niso bili v ospredju, niti niso zavzemali najvidnejših položajev v mestni upravi. Od leta 1431 je bilo v koprski Veliki svet sprejetih le 14 novih članov. Leta 1646 je tedanji koprski podestat in kapitan Marco Antonio Grimani Velikemu svetu predlagal, naj za sprejem med plemstvo in polnopravno članstvo v mestni svet prosilci plačajo 1.200 dukatov, ki naj se uporabijo predvsem za najbolj ogrožene sloje prebivalstva in pereče potrebe mesta.[3] Pri tem je Beneška rapublika hitro zaznala, da je bilo ob glasovanju za sprejem novih družin v mestnem svetu le nekaj glasov več od nasprotnih, zato jo je moral podestat obvestiti, kateri so bili razlogi za tolikšno zadržanost: ali bi bilo potrebno vsoto 1.200 dukatov kompenzirati oziroma poravnati z liveli, ali je problem v zagotovitvi tolikšne vsote v obubožanju višjega sloja, ali pa je šlo še za kakšen drug razlog. Podestatovega odgovora iz razpoložljivih dokumentov ni mogoče razbrati, pač pa je možno iz njih izluščiti, da je podestat 22. decembra 1646 s senatnim pooblastilom vendarle potrdil navedeni dekret o sprejemu novih plemiških družin v mestni svet (Senato Mare, 1988a, XV, 78).

Med novimi imeni članov Velikega sveta se tako pojavljajo družine de Rin, Ingaldeo, Sereni, Bonzi, Tiepolo in Contesini-Hettoreo. Po letu 1660, točneje leta 1677, je bila v vrste koprskega plemiškega sveta sprejeta le družina markizov Polesinijev, ki pa je imela pretežno »častni značaj«, saj so Polesiniji le občasno živeli v Kopru, večinoma pa v Poreču in Motovunu (Apollonio 1998,

2 PAK, 14; senatno odredbo zasledimo tudi v seriji *Senato Mare*, ki se glasi: 1674, - marzo 3, - *Si manda al Podestà e Capitano di Capodistria copia della supplica di Domenico Tiepolo per esser aggregato a quel Consiglio* (Senato Mare, 1900, 70).

3 1647 – febbraio 1 – *Il Senato approva una deliberazione del Consiglio di Capodistria ed acconsente che »col denaro che si potesse raccogliere dell'aggregar nuove famiglie de cittadini, possono andarsi diffalcando per quella portione di debiti che hanno li »tansati« per la volontaria contributione«* (Senato Mare, 1899a, 94).

30). Za razliko od družine Tiepolo, ki se je v Kopru, kot omenjeno, naselila šele v začetku 17. stoletja, v koprski Veliki svet pa vstopila leta 1674, so družine de Rin, Ingaldeo, Sereni in Bonzi sodile med starejše koprsko plemstvo, družina Contesini-Hettoreo, ki je sicer sodila med izolsko plemstvo, pa je bila v koprski Veliki svet vključena leta 1705, vendar je beneški Senat že pol leta kasneje to vključitev anuliral (De Totto, 1939, 33).

Denar je torej postal edino pravo merilo za izbor novih družin, ki naj bi bile vključene v mestni patriciat, posamezne družine, ki so skušale iz plemiškega naslova iztržiti čast in korist, družbeni ugled in materialne ugodnosti, pa so pri tem igrale odločujočo vlogo. Dodelitev javne funkcije je postala tako ob sklicevanju na kodekse in vrednote, ki so ta položaj zajemale, dokaz učinkovitega uveljavljanja časti in »kakovosti« družine na različnih ravneh (Sabbadini, 1999, 503–504). Pri tem pravzaprav niti ni bilo tako pomembno, ali je bila ta ali ona oseba poplemenitena in sprejeta v plemiški svet za svoj pogum na bojnem polju, za sposobno in zvesto služenje Beneški republiki ali zaradi radodarnega vplačila v vedno bolj prazno državno blagajno. Bistveno je, da so tako podeljevalci kot prejemniki plemiških naslovov plemenitost razumeli kot socialno nagrado, ki ni samo dvignila družbenega položaja posameznika, ampak je podelila večji prestiž tudi funkciji, ki jo je ta posameznik opravljal. Socialna dinamika, povzročena z vzponom urbanih elit in z dotokom novih skupin v plemiške vrste, je sicer sprožila številne razprave o tem, ali je plemenitost podedovana ali pridobljena, formalizirala plemiško hierarhijo in povzročila zapiranje starega plemstva pred povzpetniki, vendar ni bistveno spremenila socialnega položaja plemstva kot celote (Štuhec, 2009, 23).

Na prelomu med 17. in 18. stoletjem tako tudi v Kopru zaznavamo velike spremembe, ko je ob starem oziroma »pravem plemstvu«, ki je še vedno zasedalo večino mest v Velikem svetu, šolalo svoje sinove v *Collegiu dei Nobili*, kasneje pa na padovanski in drugih univerzah, sestavljalo Akademijo *dei Risorti*, v ospredje sililo že tudi bogato meščanstvo, ki si je kupovalo plemiške naslove in svoje sinove ravno tako pošiljalo na študij v Italijo. Kljub usihanju in krčenju starih patricijskih rodbin, le-te v tem obdobju niso ukrenile ničesar, da bi prepustile pomembnejša in donosnejša mesta novodobnemu plemstvu. Najvplivnejše stare rodbine so se še vedno trdno oklepale svojih privilegijev in vodilnih mest v Fontiku, zastavljalnici *Monte di Pietà*, v Velikem svetu, solnem konzorciju, Akademiji *dei Risorti* in drugje. V njih so se pojavljali bolj ali manj isti predstavniki starih plemiških družin iz vrst titularnega plemstva, npr. Gravisi, Verzi, Tacco, Grisoni, Carli, Tarsia in po rangu nekoliko nižje plemstvo iz družin Almerigotti, del Bello, de Belli, Gavardo, Lugnani, Sereni, Vittori, Manzini in nekaj drugih. Vsi ti so se srečevali skoraj vsak dan in odločali o gospodarskih in finančnih vprašanjih mesta, potem pa se posebej srečevali še v akademiji, da bi sledili razpravam in družabnim dogodkom. Večji del je bil tudi sorodstveno povezan, saj so bile poroke znotraj ozkega kroga starih in uglednih plemiških družin v skrbi za družinsko premoženje, čedalje pomembnejše. Veliko je bilo med njimi tudi sporov in tožb zaradi dediščin, ljubosumja in zavisti, saj je delitev posesti med brate in sorodni-

ke ter obvezno dodeljevanje dot sestram oziroma hčeram, zlasti ko so se poročale z beneškimi patriciji, pa sorazmerno visok življenjski standard h kateremu so stremele vse plemiške družine, kakor tudi gradnja palač v mestu in kasneje podeželskih vil z bogatim pohištvom in opremo, vodila v slabšanje njihovega ekonomskega položaja, zadolževanje in revščino (Apollonio, 1998, 29).

PREMOŽENJE, GRADNJA DRUŽINSKE PALAČE IN SORODSTVENE VEZI DRUŽINE TIEPOLO

Plemiška družina Tiepolo se je zlasti po letu 1674, ko sta bila Domenico in njegov sin Andrea sprejeta v koprski Veliki svet, že dodobra udomačila v Kopru in se pričela povezovati z uglednejšimi plemiškimi družinami. Njihovo premoženje je bilo, kot je razvidno iz registra oziroma računske knjige (*Libro di conti*) in drugih dokumentov, kar precejšnje, saj je zajemalo veliko posesti in nepremičnin v Kopru in okolici, od katerih sta tako Domenico kot Andrea pobirala najemnine ali pa jih dajala v zakup. Že od prej (1659) je imel Domenico nepremičnine tudi v Bergamu, kjer je živela njegova sestra Elena Vitalba in njegov nečak Benedetto, ter v Benetkah, kjer je občasno tudi bival.

Iz računske knjige je tako razvidno, da je imel Domenico že leta 1659 nasade ob Rižani, kjer je bil njegov družabnik Francesco dal Conte Furlan (*sozzal delle mie Piantate in Risan*), zemljišča na območju Rakitovca in Šalare, leta 1664 pa je omenjeno tudi solno skladišče na območju *S. Pieri* blizu kapucinskega samostana in drugo pri Velikih vratih (*Porta Maggiore*) z določenim številom solnih fondov, ki jih je dajal v najem. Istega leta Domenico omenja svojega družabnika Michiela Gagietta, ki mu je dolgoval 22 L in 10 soldov za pobiranje oljk v Žusterni (*Mr Michiel Gagietta deve dar L 22 s 10 contatigli da me in più volte per far Colezar l'oliva in Zusterna*), leta 1670 pa je kot njegov družabnik istega oljčnega nasada omenjen Menego Steffè (*Menego Steffe mio Sozzal in Zusterna*), ki mu je leta 1675 dolg poravnal s prodajo hiše v mestni četrti Vseh svetnikov (*Piazzal Ognisanti*). Leta 1676 omenja tudi soline v Semedeli, na Serminu in Škocjanskem zalivu (*Valle Stagnon*), po vsej verjetnosti pa je trgoval tudi z nasoljenimi ribami, zlasti sardelami in ciplji (PAK, 45).

Domenico, za njim pa sin Andrea Tiepolo sta bila v Kopru, in sicer na območju Belvederja, med lastniki zemljišča in stavbe, ki jo je uporabljalo koprsko akademsko gledališče, sicer v lasti Giovannija Domenica Grisonija, sama stavba pa je bila pod hipoteko letno obremenjena z 12. 8 L v korist družine Rodella iz Podpeči. Omenjeno hipoteko je vdova pokojnega Pietra Rodelle, Barbara, leta 1650 prodala Domenicu Tiepolu. V dokumentih za predajo lastništva je omenjeno, da je bila hiša na območju Belvederja najprej v Grisonijevi lasti in da je bila že od takrat dana v uporabo Akademiji *dei Risorti*. Stavbo so tedaj preuredili v sedež akademije, ki je plačevala 60 lir letne najemnine Giulii d'Ambrosi, sodišče pa je kasneje sklenilo, naj akademija plačuje 31 L Andreju Tiepolu, ostalo pa Giulii d'Ambrosi. Kasneje je bila ta stavba preurejena v akademsko gledališče

Slika 1: Dvoriščna fasada palače Tiepolo-Gravisi po obnovi (2019) in njena zunanjšina, s pogledom na Kreljevo, nekdanjo ulico C. Combija (Foto: S. Pobega, arhiv UP ZRS).

(*Teatro dei Risorti*). Na podlagi dediščine je vse premoženje pokojnega Grisonija in hipoteka na stavbo prešla v last Andrejevega vnuka, Girolama Gravisija in njegovih potomcev (Širok, 1999, 209).

Prvikrat Domenico Tiepolo omenja svojo hišo na območju sv. Klare (tam, kjer naj bi torej zrasla palača Tiepolo-Gravisi) leta 1665, ko bi mu morali dediči Lorenza Smerga[4] plačati 140 L za polovico dolžine 25 korakov zidu njegove hiše, na katero se je pokojni Smergo naslonil ob gradnji svoje kuhinje, zidarski mojster Antonio pa je vrednost zidu ocenil po 14 L za korak, kar je skupaj zneslo 140 L.

Item devono dar L 140 per la mettà di passa 25 di Muraglia della mia Casa à S. Chiara alla quale si è appoggiato esso q s.r. Lorenzo per far la sua Cucina Stimata essa muraglia da m. ro Ant. O murer a L 14 il passo L 140.

V bistvu zapletena zgodba o lastništvu oziroma zakupu hiše z dvoriščem v četrti sv. Klare, sega že v leto 1592, ko jo je zakupnik Zuanne Cubilizza prepustil v lastništvo Nadalu Cancianu, očetu Prudenze Marie Cancian, bodoče matere Domenica Tiepola. Hiša je takrat mejila na eni strani na javno cesto, na drugi strani je deloma mejila na poslopje bratovščine sv. Jakoba, deloma pa na dediščinsko posest družine Bratti, s tretje strani na posest benediktincev iz sv. Nikolaja v

4 Družina Smergo je morda izvirala iz Cipra ali Krete in se v Istro umaknila pred turškimi osvajanji, vendar ni omenjena oziroma zajeta v seznamu koprskih plemiških družin ter po vsej verjetnosti tudi ni bila vključena v koprski Veliki svet. Kljub temu je bila deležna grofovske časti in imela svoj družinski grb, ki ga je v svoji knjižici »*Arme ovvero insegne delle famiglie nobili dell'illustrissima città di Capodistria*« upodobil Pio Gravisi. Družina naj bi izumrla leta 1689 (De Totto, 1939, 72). O družini Smergo, ki naj bi se v Koper naselila iz Umaga in si pridobila plemiški naslov leta 1650, poroča tudi P. Petronio (Forlani, 2001, 154).

Oltri in s četrte na dediščinsko posest monsig. Francesca de Andreisa, skopskega škofa.[5] V kasnejših pogodbah je Domenico Tiepolo kot Prudenzin sin, naveden kot plačnik Anzolu Carpacciu, neposrednemu dediču Antonie, hčerke pokojnega Zuanna Cubilizze. Leta 1643 je Anzolo Carpaccio sklenil novo pogodbo glede poravnave zakupne vsote 50 L in sicer za celotno vsoto 128 dukatov po 6 % obrestih, saj je svoj zakup prodal kapitlju bratovščine Križanega, ki je imela svoj sedež v bližnji cerkvici sv. Tomaža.[6]

Domenico Tiepolo je imel v naslednjih letih, kot je razvidno iz dokumentov, opravka ne le z Anzolom Carpacciem, pač pa predvsem z obema bratovščinama v svoji neposredni soseščini: že omenjeno bratovščino Križanega in bratovščino sv. Jakoba,[7] ki je bila lastnik manjšega objekta v neposredni bližini njegove hiše, uporabljala pa jo je le enkrat letno, da bi v njej ponudila hrano mestnim revežem (*caritativamente mangiare*). Šlo je očitno za dokaj staro in propadajočo zgradbo, katere zidovi bi se lahko zrušili in napravili veliko škode Tiepolovi hiši, zato je septembra 1646 na vodstvo bratovščine naslovil prošnjo, da bi mu omenjeno zgradbo prepustili v last, on pa bi jim v zameno prepusti svojo hišo v četrti Brazzuol, ki bi jo bratovščina lahko uporabljala v svoje namene, ali pa dala v najem.

> *Rissolvo così per li caritativi riguardi dovuti à gl'interessi della medesima Scola come anco per commodo mio ricercar, come faccio, à questa Confraternità il sudetto luoco, o sala, a cambio del quale et stima mi esibisco concederle una mia Casa posta à Porta Brazzuol, la quale dalla medesima Scola potrà esser affittata, o adoperata.*

---

5 Francesco de Andreis je bil prvotno koprski kanonik, apostolski protonotar in palatinski grof, ki ga je papež Gregor XIII. Leta 1574 imenoval za skopskega škofa. Bil je tudi pomožni škof in koadjutor nadškofa v Stridonu in svojo funkcijo prizadevno opravljal do visoke starosti. Umrl je leta 1649. Njegova podoba s posvetilnim napisom je ohranjena na sedežu koprske škofije (Stancovich, 1888, 1, 143–144).

6 Bratovščina Križanega, imenovana »*Crucifisso di S. Tomaso*« je sodila v vrsto koprskih mestnih bratovščin. Imela je svoj statut in okoli 500 L letnih prihodkov, ki jih je porabila za vzdrževanje cerkvice sv. Tomaža ter za delo v vinogradih v Ankaranu, poleg vinogradov pa je imela tudi oljčne nasade v Gažonu, Oltri in pri sv. Ubaldu. Imela je tudi svoj lasten oratorij, kasneje pa se ji je, kot poroča P. Naldini, priključila še bratovščina Filipa Nerija. Člani bratovščine so nosili črne kute, ena njihovih pomembnih nalog je bila tudi skrb za pripravo umirajočega na smrt pa tudi spremljanje obsojencev na zadnjo pot. Že v 17. stoletju so na pomembne funkcije volili ugledne Koprčane; kot gastaldi so omenjeni Francesco d›Orso (tudi Dorso), Zanetto Baseio (Baseggio), v začetku leta 1679 pa je bil za gastalda bratovščine izvoljen Domenico Tiepolo, od leta 1709 do 1713 pa so si kot gastaldi sledili: Dionisio Gravisi, dr. Pietro Grisoni, Pietro Padrini, Bastian de Rin in Carlo del Tacco (Bonin, 2011, 283).

7 O bratovščini sv. Jakoba je v primerjavi z drugimi koprskimi bratovščinami le malo podatkov, saj je npr. še ni na seznamu 21 bratovščin, ki jih je ob svoji vizitaciji Kopra leta 1580 zabeležil veronski škof Agostino Valier. Omenjena je šele v seznamu iz leta 1741, prav gotovo pa je delovala že prej. Svoj sedež je imela v cerkvici sv. Jakoba na Brolu, nekaj časa pa je imela svoje prostore tudi v predelu ob cerkvi in samostanu sv. Klare. Njeni prihodki so bili v primerjavi z nekaterimi večjimi bratovščinami precej skromni (Bonin, 2011, 103).

S pobudo Domenica Tiepola je bil seznanjen tudi podestat Marc' Antonio Grimani, ki je odredil sklic bratovščinskega kapitlja, da bi se le-ta odločil glede Domenicove ponudbe, vendar se je po dveh neuspelih poskusih, da bi se sestal kapitelj, Domenico v začetku oktobra istega leta pisno obrnil na podestata v njegovi funkciji »*Giudice delegato in materia di Scole, Fontici e Comunità*« in ga prosil, da osebno pride na kraj, kjer je stala bratovščinska stavba, ki grozi, da se bo porušila in mu napravila škodo. Po ogledu bratovščinske dvorane in ugotovitvi, da so v njej nujno potrebna nekatera obnovitvena dela, za katera pa bratovščina ni imela potrebnega denarja, se je podestat kljub zadržkom članov bratovščine odločil, da jo morajo zamenjati in v ta namen odšel tudi na ogled Domenicove hiše v čertrti Brazzuol (*Casa in Porta Brazzuol*) in odredil cenitev obeh poslopij, tako bratovščinske v četrti sv. Klare, kot Domenicove v omenjeni mestni četrti. Kljub opravljeni cenitvi in podestatovi odredbi do zamenjave ni prišlo, zato je Domenico dve leti kasneje (11. oktobra 1648) bratovščinsko stavbo prevzel v zakup za letno plačilo 49 L in 10 soldov. Prvi livel je moral plačati na dan sv. Frančiška, 4. oktobra 1649 in tako naprej, vse do izplačila, za katerega naj bi poskrbel on ali pa njegovi dediči, bodisi v denarju ali pa z drugimi liveli. Domenico je moral poleg tega na svoje stroške na prvotno mesto vrniti oltar, klopi in oljčni kamen, ki so bili v lasti bratovščine sv. Jakoba, v nadaljevanju pogodbe pa so tudi zapisali, da mora Domenico znova postati lastnik hiše v četrti Brazzuol, ki jo je bratovščini dal v zameno v času podestata Grimanija.[8]

Domenicovi posli z bratovščino sv. Jakoba so se zaključili 8. maja 1650, ko je notar Fabrizio Tarsia s svojim notarskim spisom potrdil, da je Domenico Tiepolo gastaldu bratovščine Pieru della Bussa, odštel 30 L za čas približno dveh let, ko je na svoje stroške uporabljal bratovščinsko dvorano. V skladu s tem je Giulio Camillo Gravisi, prokurator bratovščine sv. Jakoba potrdil, da Domenico Tiepolo, ki je medtem vrnil klopi, oltar in oljčni kamen, do nje nima več drugih obveznosti kot letno plačilo zakupa v višini 49 L in 10 soldov.

> *Domenico Tiepolo ha contato lire trenta a ser Piero detto Bussa Gastaldo della sudetta Scuola per soldo di quanto ha potuto et potesse pretender la detta Confraternita per il tempo che esso signor Tiepolo ha goduto la salla della medesima avanti la stipulazione dell'Istromento seguito li 11 ottobre 1648 non pretendendo la medesima scola di esso signor Tiepolo alcun altra cosa, che il livello annuo dechiarato nel sudetto Istromento, havendo havuto li fratelli l'altare, la pietra d'oglio, banchi, et ogni altra cosa si che gli vie-*

8 PAK, 33; zaradi poškodovanosti in slabe čitljivosti nekaterih dokumentov, v dogovarjanju oziroma sklepanju novih pogodb z bratovščino sv. Jakoba, ni povsem jasno, kaj je Domenico Tiepolo dejansko nameraval doseči. Zaradi govoric in očitkov je naglasil, »da daje prednost koristim bratovščine pred svojimi in da želi tudi v bodoče opravljati dobra dela, da bi se čutil dobrega kristjana, če pa bi tudi to novo pogodbo bratovščina zavrnila, se ni nameraval upreti prvotni odločitvi podestata Grimanija«.

ne fatto dal Molto Illustre signor Giulio Camillo Gravise Procurator della Confraternita tutta fine, et quietation e con la riserva però del livello come di sopra dechiarato val. L 30. (PAK, 33)

Odslej, pa do leta 1655, je bil Domenico Tiepolo po odredbi koprskega podestata in kapitana Pietra Basadonne izbran za kaštelana v Miljah, kot govori navedba v seriji *Senato Mare* (Senato Mare, 1899b, 325),[9] ter je v tej funkciji v naslednjih letih sodeloval z istrskim generalnim inkvizitorjem Girolamom Bragadinom, za katerega isti vir navaja, da mu bodo morali »*rappresentanti e ministri di quella Provincia riconoscerlo per tale, prestandogli ogni aiuto perchè possa eseguire la pubblica volontà*« (Senato Mare, 1899b, 325). V skladu s svojo funkcijo je Domenico skrbel zlasti za stanje in popravilo utrdb, pa tudi za ustrezno hranjenje in skladiščenje orožja in streliva tako v Miljah, Kopru kot drugih istrskih mestih. Po letu 1655 naj bi ga na tej funkciji zamenjal Francesco Peroni, Domenico pa naj bi naslednja tri leta večinoma preživel v Benetkah, neredno plačevanje livelov pa ga je prisililo k vrnitvi v Koper. Leta 1658 je bila namreč sklenjena nova pogodba z bratovščino sv. Jakoba, saj zakupniki niso redno plačevali obrokov po prejšnji pogodbi. Dne 1. decembra 1658 so se tako ob vhodu v sodno pisarno (*nell'ingresso della Cancelleria Criminale*) sestali vicedom Antonio Petronio, priči Giacomo del Bello in Domenico Volpe, gastald bratovščine Francesco Divor (?), prokurator Benedetto Lonzar, notar Gio. Antonio Salò ter seveda Domenico Tiepolo. Z notarsko pogodbo so določili, da bo bratovščini sv. Jakoba obroke v višini 52 L in 8 soldov plačevalo 6 zakupnikov, ki bodo svoje zakupe redno plačevali (*in avenire pagare li livelli medesimi alla Scola di S. Giacomo*) in sicer prvič 4. oktobra 1659 in tako naprej iz leta v leto in obljubljajo »*mantener, attender, et osservar sott' obligatione di tutti, e cadauni beni loro presenti, e futuri, e giurono etc.*« (PAK, 33).

Domenico se je ob urejanju svojih dolžniških in najemniških razmerij tako z bratovščino sv. Jakoba, kot številnimi drugimi ustanovami in posamezniki, ki so razvidni iz registra, dokončno ustalil v Kopru, hkrati pa se je, kot govorijo nekateri dokumenti, posvečal tudi urejanju svoje hiše v četrti sv. Klare, življenje pa se mu je izteklo 22. julija 1679, ko je ravno dopolnil 70 let. Pokopali so ga v samostanu sv. Klare.

Njegov sin Andrea Tiepolo, ki je po očetu podedoval vse njegovo premoženje in z njim že prej sodeloval pri opravljanju družinskih poslov, je ob očetovi smrti dopolnil 31 let. O njegovem šolanju in mladostnih letih iz razpoložljivih virov žal ni možno izluščiti veliko, prav gotovo pa je imel zadovoljivo pravniško izobrazbo, sposobnosti in vpliven krog znanstev, da je postal sekretar ugledne in pomembne beneške ustanove »*Magistrato de Provveditori sopra Feudi*«. Deset let potem, ko je bil z očetom Domenicom sprejet v koprski Veliki svet, so ga

9 *Si conferma l'elezione di Domenico Tiepolo a castellano di Muggia fatta dal Podestà e Capitano di Capodistria.*

leta 1684 sprejeli še v poreški mestni svet (Senato Mare, 1899a, 105). Tudi med koprskim plemstvom je, tako kot njegov oče, spletel številne vezi; že v času njegovega življenja zlasti z Gravisiji in Borisiji, plemiško rodbino albanskega rodu z veliko fevdalno posestjo v Fontanah v Istri. Leta 1679 so po njegovi poroki z Elisabetto Borisi, le-ti postali njegovi ožji sorodniki.[10] Njegovi poročni priči sta bila ugledna koprska plemenitaša: Agostino Vida in Antonio Petronio, v skladu s poročno pogodbo pa so mu morali Borisiji izplačati 600 dukatov.

Li SS.ri Co: Borisi miei Cog.ti devono dare in virtù di Contratto di Nozze seguito il d.o. Giorno degl' atti del sig. Lugretio Moresini D. seicento et quesdti da scodersi dalla Camera di Capo d'Istria.

NADALJNJA RAST DRUŽINSKE PALAČE IN POVEZAVA Z RODBINO GRAVISI

V zakonu z Elisabetto Borisi so se Andreu Tiepolu rodile tri hčerke: Giustina, Maria in Saffira. Družinske potrebe in razmeroma veliki prihodki, ki so mu jih prinašale posesti, tako vinogradi, soline, nasadi, kot tudi najemnine in zakupi ter njegov visok uradniški položaj, so mu omogočale, da je nadaljeval z gradnjo družinske palače, čeprav o tem v registru oziroma drugih dokumentih ni zaslediti konkretnih podatkov. Dejansko se v tem obdobju nakazujejo tendence po predelavi gotskih palač v nove, baročne preobleke, ki jih srečamo tudi drugod po Kopru.[11] Združevanje manjših gotskih hiš v prostornejše baročne palače od 17. stoletja dalje je bila tudi sicer uveljavljena praksa tega časa. Pri tem naj bi v številnih novih prostornih palačah imelo bivalno namembnost le drugo nadstropje, medtem ko je bilo prvo namenjeno sprejemom oziroma družabnemu življenju. Domnevno naj bi v času, ko je živel Andrea Tiepolo, uredili glavno stopnišče med pritličjem in prvim nadstropjem, osrednjo dvorano (salone) z galerijskim obhodom in salona v prvem nadstropju zahodnega dela palače. Stene stopnišča in dvorane so bile v celoti poslikane; tako so na stopnišču fragmentarno ohranjeni in izjemno kakovostno naslikani portreti, za katere lahko sklepamo, da gre za naročnika in njegove tri hčere z družinami in služabniki. V ozkem prehodnem prostoru prvega nadstropja ob stopnišču, ki vodi v drugo nadstropje in predstavlja obenem povezavo z galerijskim obhodom glavne dvorane, je bila odkrita dobro ohranjena baročna poslikava z grbom družine Tiepolo, ki je poleg arhivskih virov tako potrdila lastništvo stavbe. Poslikave

10 Andrea Tiepolo je šele leta 1689, nato pa znova 1703 v svojem registru, ki ga je nadaljeval po očetu Domenicu, zapisal: *1703 – »sig. Elisabeta, mia Consorte* (PAK, 45).

11 Iz starejših osnov naj bi tako okoli leta 1600 zrasla manieristična palača Belgramoni-Tacco, sočasno je bila baročno poenotena palača Tarsia ter 1664 v neposredni bližini palača Gravisi-Buttorai. V 18. stoletju sta sledili predelavi palače Totto ex Gavardo in pa predvsem združitev dveh gotskih palač ob baročnem poenotenju palače Gravisi-Barbabianca leta 1710 na južnem vogalu trga Brolo (Seražin, 2010).

salona, prizidka in glavne dvorane iz drugega ali tretjega desetletja 18. stoletja, tvorijo torej enotno fazo in kažejo na to, da je imel salon reprezentativno funkcijo, umestitev poslikave v prizidek pa priča o reprezentativni rabi tega prostora, ki je tvoril edino povezavo z galerijskim obhodom glavne dvorane (Čebron & Zanier, 2015).

Baročna predelava, ki se jo je lotil Andrea Tiepolo, je torej očitno predstavljala temeljito predelavo starejših objektov v času med očetovo smrtjo (1679) in poroko druge Andrejeve hčerke, Marie Tiepolo (1710).

Prva se je sicer že leta 1703 poročila Giustina Tiepolo z grofom Giacomom Barbabianca. Njena poročna pogodba, sestavljena 15. februarja 1703 v Benetkah, razkriva nekaj podatkov o Andreju Tiepolu, pa tudi o pričah in plačilu dote, ki jo je le-ta namenil ženinu Giacomu Barbabianci. Pri sklepanju pogodbe so bili prisotni Andrea Tiepolo, zastopnik Giacoma Barbabiance, Rinaldo Carli in priči, grof Pietro Borisi, Giustinin bratranec, ter Girolamo Marchi. Pogodba je bila sestavljena po zakonih in običajih, ki so jih v ta namen uporabljali v Benetkah in so bila veljavna za vse podpisnike (*secondo le leggi ed uso di questa Città, salvi e riservati li patti infrascritti*). V skladu s tem je moral Andrea Tiepolo, pok. Domenica, sekretar Urada providurjev za fevde (*Segretario al Magistrato Eccellentissimo de Signori Provveditori sopra Feudi*) zagotoviti, da je njegova zakonita hčerka poštena in skromna ter sprejme za svojega zakonitega ženina in moža Giacoma Barbabianco, ki mu je ob tej priliki dodelil 2.500 dukatov, in sicer 2000 dukatov gotovine in 500 dukatov v zlatu, nakitu in pohištvu za nevestino uporabo, ter bo vse to izročil na dan poroke. Kot svoj prispevek oziroma zaženilo (*contradote*), bo ženin Giacomo Barbabianca, v znak spoštovanja in ljubezni do neveste ter njene plemenite družine, dodal še 250 dukatov, kar skupaj znaša 2.750 dukatov.

> *In aggiunta et accrescimento della qual Dote, esso l'Illustrissimo signor Giacomo Barbabianca Sposo in dimostrazione della stima, et affetto che professa alla persona, e Casa di detta Illustrissima signora Sposa constituisce Ducati 250 di contradotte, che unitamente alli Ducati 2500 furono tra Dote, Contradotte Ducati 2750.*

Dne 21. februarja 1703 je Giacomo Barbabianca pogodbo, ki so jo v Benetkah sestavili na njegovo željo, pregledal, potrdil v vseh njenih sestavinah in obljubil, da jo bo spoštoval, kot priči pa sta se podpisala Mattio Barbabianca in Steffano Carli. Toda zakon z Giustino Tiepolo je trajal le sedem let, saj je 13. januarja 1710 Giacomo, star komaj 36 let, umrl in so Giustini v skladu s pogodbo, junija istega leta vrnili doto: sledi dolg seznam pohištva, draguljev, različnih slik, med katerimi je bil tudi portret stare matere – Giustine Bartoli – žene Domenica Tiepola in matere Andreja Tiepola, sledil je seznam zakupov, sodnih pravd, živine, dane v socido, vina, olja, žita itd. Vse to je Giustina prepustila Antoniu Barbabianci v

zameno za 2.750 dukatov, ki naj bi ji jih izplačali v letnih obrokih.[12]

Tik pred smrtjo je Giacomo Barbabianca sestavil oporoko, v kateri je vse svoje premoženje zapustil ženi Giustini Tiepolo, hkrati pa jo zadolžil, da skrbi za leto dni staro hčerko Elisabetto ter za izvedbo oporoke imenoval dva pooblaščenca. Giacomova prezgodnja smrt in pohlepnost ostalih članov družine Barbabianca, zlasti Antonia, pa sta povzročila, da je Giustina prepustila hčerko v oskrbo svojim sorodnikom in se po izplačilu dote odselila v Benetke, ter se leta 1712 znova poročila z Vittorijem Todeschinijem. Njenemu zgledu je kasneje sledila tudi najmlajša sestra Saffira, ki je bila sprva poročena z Alvisejem Davidom, v drugem zakonu pa z grofom Marcom Carlom Collaltom.[13]

Slika 2: Palača Gravisi-Barbabianca, ki je sedanjo razsežnost in zunanjo podobo dobila po prenovi leta 1710 (Foto: S. Pobega).

S poroko Marie Tiepolo (1683–1768) z Dionisijem Gravisijem, 10. novembra 1710, pa se je rodbina Tiepolo končno sorodstveno povezala še s to najvplivnejšo in najuglednejšo koprsko plemiško družino. Prav gotovo je moral ob tej priliki njen oče, Andrea Tiepolo, tako kot v primeru obeh drugih hčera, za doto odšteti precejšnje vsote denarja in drugega imetja. Toda po drugi strani je za razumevanje lastniškega deleža Marie Tiepolo oziroma razčiščevanja nekoliko zapletenih sestavin dotalnih pogodb in finančnih obveznosti, pomemben podatek, da je ob poroki za doto prejela nekdanjo hišo markiza Elia Gravisija, ki je domnevno ležala v neposredni bližini palače Tiepolo.

12 PAK, 33; ženin je, kot je iz zgornjega primera razvidno, v zakon prinesel več vrst prispevkov. Ker je bi njegov finančni delež povezan z doto je jasno, da so praviloma največ prispevali ženini nevest z največjimi dotami, če so se dote držale normativnih okvirov. Povezanost plemiške stopnje in višine sredstev, vloženih v poroko, je bila dokaj velika. Doti je ustrezalo tako imenovano zaženilo (že iz samega izrazja lahko ugotovimo, da je bila dota osnova, ki je določala ženinove prispevke). Nemški izraz je *widerlag* iz glagola *widerlegen*, še bolj jasno je narava obeh prispevkov vidna iz italijanskih besed: *la dote* in *contradote* (Štuhec, 2009, 133, op. 655).

13 Zlasti ta poroka se je zdela sorodstvu najbolj sporna, saj naj bi se Saffira ob sklenitvi ženitovanjske pogodbe obvezala, da bo po svoji smrti celotno premoženje zapustila možu (*Sig.a Saffira ha chiuso il contratto di matrimonio col co. Marco Collalto, giovine di 31 anno, alla condizione di fargli donazione di tutto il suo patrimonio dopo di lei morte)* (Ziliotto, 1908, 72–73).

Ob skrbi za hčere, njihove dote in premoženje, pa je imel Andrea Tiepolo obveznosti tudi do sestre Anne Giulie, redovnice v samostanu sv. Klare, ki je umrla leta 1719, že leta 1693 pa sta omenjeni tudi Giustina in Maria, hčerki »njegovega brata«, ki sta ravno tako na njegove stroške živeli v tem samostanu. Vrsto let je skrbel tudi za svojo vnukinjo Elisabetto, Giustinino hčerko, ki jo je vzel k sebi v Benetke, potem ko je otroška leta v pomanjkanju preživela pri svojih sorodnikih, grofih Barbabianca v Kopru. Šele leta 1718 so ji le-ti namreč z dotalno pogodbo odmerili 1.600 dukatov (od celotnega premoženja 29.547 L, ki ji je pripadlo po očetu) v primeru, da bi se poročila oziroma odšla v samostan, za preživnino pa so ji namenili 70 dukatov letno.

Fu dopo otto anni di acerrimo litigio segregata dalla doviziosa Famiglia Barbabianca con una promessa di Ducati 1600, condizionata al contingente caso del suo collocamento a Matrimonio, o in Monasstero, e fu inatanto condannata a vivere tutti i suoi giorni nella miseria coll'assegno meschinissimo di Ducati 70 annui.[14]

Verjetno se je v tem času Andrea Tiepolo večinoma mudil v Benetkah, saj je družina njegove hčere Marie, poročene z Dionisijem Gravisijem, naglo naraščala. V letih 1712 do 1729 se jima je namreč rodilo kar deset otrok: štiri hčerke in šest sinov, od katerih se kasneje kot dediči v oporokah Marie Tiepolo pojavljajo le slavni erudit Girolamo Vito (rojen 1720) in njegov brat Antonio (rojen 1721), od hčera pa Bradamante Teresa (rojena 1727) in Saffira Andriana (rojena 1729).V zapuščinskih razpravah tega obdobja srečujemo tudi bližnje sorodstvo Dionisija Gravisija, predvsem njegova brata Don Ferdinanda Benedetta in Giovannija Nicolòja Gravisija.

Tudi v času Andrea Tiepola, je tako kot v času njegovega očeta Domenica, ostajal odprt in nerešen problem stavbe bratovščine sv. Jakoba, ki je mejila na njihovo družinsko palačo v četrti sv. Klare, hkrati pa gre tudi za umestitev »*Sale Tiepolo«,* o kateri v svojih spisih kasneje govori Girolamo Gravisi (Flego, 1998, 41–42). Ali je bila »*Sala Tiepolo*« v tej stavbi tista, o kateri govori Girolamo Gravisi v zvezi z Akademijo *degli Operosi*, ki naj bi se v njej prvikrat sestala ob ustanovitvi leta 1739, ostaja torej odprto vprašanje, ki se po drugi strani povezuje tudi z že omenjenim livelom Domenica, za njim pa Andrea Tiepola, ki jima je pripadal od gledališke stavbe (*Teatro dei Risorti*) na območju Belvedera (Širok, 1999, 209) in se je v zvezi s tem Andrea zapletel v spor z Giulio d'Ambrosi, ki je

14 PAK, 33; pri svojem starem očetu je Elisabetta živela do leta 1729, ko se je poročila z Gio. Andreo Muttonijem in se preselila v Rovigo. V župnijskih knjigah tedanjega časa se pojavlja tudi vrsta drugih pripadnikov družine Tiepolo, zlasti gre za podatke o rojstvih in porokah, do katerih je po vsej verjetnosti prihajalo v Benetkah, zato niso registrirane v Kopru. Tako je dokaj težko ali celo nemogoče najti povezave med različnimi osebami rodbine Tiepolo, kot so bile npr. Chiara Tiepolo, hčerke Andrea Tiepola, poročene z Gio. Battisto Baseggiom, Raimondo Tiepolo, Antonio in Pietro ter Gieronimo, Christoforo in Zorzi Tiepolo.

bila solastnica tega poslopja in dobivala od njega letno najemnino v višini 60 L (Flego, 1998, 42).[15]

Prav gotovo je bila za nadaljnjo usodo družinske palače Tiepolo v četrti sv. Klare, kakor tudi celotnega premoženja, ključna nenadna smrt Andrea Tiepola, ki ga je doletela leta 1741 v Benetkah. Ker je preminil brez oporoke, so si njegovo celotno premoženje že leto po njegovi smrti razdelile hčerke Giustina, Maria in Saffira, kasneje pa še v letih 1743 in 1749 preostale premičnine, kapital od livelov, ki ga je imel v Benetkah, kakor tudi domačo palačo in del njene pohištvene opreme v Kopru, se pravi postelje, posodo, kovinske predmete in tekstil, kot je razvidno iz dokumentov in spisov z dne 16. oktobra 1742 in 20. julija 1744 oziroma iz seznama računov in potrdil v letih 1742 do 1749.

Dall'epoca 1741 9 Maggio mancò in Venezia ab intestato l'Eccellente signor Andrea q Domenico Tiepolo, alla di cui eredità successero le sue tre Figlie Nobili Signore Giustina, Maria e Saffira, fra le quali sorelle Coeredi nell'anno suddetto 1741, e nei successivi 1742, 1743 e 1749 si sono divisi gli effetti Mobili, Gioje, e Capitali di Livello estinti in Venezia, nonchè la Casa dominicale e parte de'Mobili in essa, cioè Letti, Rami, Ferramenta, Line, et altro assieme pure con varij Livelli qui in Città, il tutto risultante da Carte relative e da Scriture 16 ottobre 1742, 20 luglio 1744, da Inventario, da Conti e da Ricevute degli anni 1742 fino all'anno 1749.

Upravljanje z družinsko palačo in še nerazdeljenim očetovim premoženjem je prevzela Maria Tiepolo, ki je s svojo številno družino edina od hčera ostala v Kopru (PAK, 33, 151).

Kot izhaja iz odkupne pogodbe z dne 16. oktobra 1742, je namreč Maria od obeh sestra odkupila njun dvotretjinski delež nekdanje očetove hiše za 2.000 dukatov, v pogodbi pa je bilo hkrati navedeno, da bo predmet odkupa razen same hiše tudi pripadajoči vrt brez pritiklin, kakor tudi gradbeni material za obnovo oziroma dokončanje hiše.

Vendono e liberamente rinonciano all'Illustrissima signora Maria Tiepolo loro sorella, relita q Illustrissimo signor Marchese Dionisio Gravisi le due terze

15 Verjetno je osrednja dvorana palače Tiepolo-Gravisi s svojim galerijskim obhodom služila takšnemu namenu, kot napeljuje pričevanje Girolama Gravisija. Oblikovanje dvorane in obhoda izhajata iz beneške izkušnje gradnje gledališč, ki so se razmahnila v začetku 18. stoletja, ko se je tudi družina Tiepolo dokončno uveljavila v koprskih aristokratskih krogih s sorodstvenima povezavama z družinama Barbabianca in Gravisi. Časovna umestitev napeljuje, da je to predelavo izvedel Andrea Tiepolo, a je – iz nepojasnjenih razlogov – ni uspel dokončati: nastavek bogato profiliranega strešnega venca zahodnega krila palače kaže, da je bilo nadaljevanje dodatnih gradbenih del vsekakor predvideno. Nedokončanje stavbe lahko pripišemo njegovi smrti leta 1741, samo gradbeno fazo nedokončane predelave pa umestimo med leti 1710 (ob poroki Marie Tiepolo z Dionisijem Gravisijem) in letom 1739 (ustanovnim shodom Akademije *degli Operosi*), saj nenazadnje že sama datacija poslikav omejuje to fazo v drugo ali tretje desetletje 18. stoletja (Čebron & Zanier, 2015).

parti ad esse signore Giustina, e Saffira spetanti della Casa Domenicale era di ragione di detto q signor Andrea loro Padre posta nella Città di Capo d'Istria con l'orto ad essa annesso, non cpmprese però nella presente vendita le casette ch'esistono in capo all'orto stesso; ma bensì li rilasciano assieme con la casa stessa Dominicale anco li quadri che si appartengono al nicchio del Portico, e le tavole, travi, e pietre che vi sono, e che devono servire per restauro, overo per la perfetione della Casa stessa. (PAK, 33)

Na nadaljnji razplet družinske zgodbe in usodo palače Tiepolo-Gravisi, je vplivala zlasti poroka Girolama Gravisija s Chiaro Barbabianca leta 1745. Že leto pred poroko, in sicer 2. junija 1744, je Maria Tiepolo prvikrat pripravila nekakšen predporočni dokument, v katerem je uvodoma izrazila zadovoljstvo, da se bo njen sin Girolamo poročil s »plemenito gospo Chiaro Barbabianca, hčerko plemenitih gospoda Antea in gospe Ellene Barbabianca (*Perché abbia da seguire il Matrimonio da me desiderato tra Girolamo mio Figlio e la Nobile signora Chiara Barbabianca Figlia delle Nobili signori Anteo, ed Ellena Barbabianca*). V nadaljevanju pa navaja, da po svoji smrti prepušča 5.000 dukatov, ki izvirajo iz dediščine po očetu Andreju Tiepolu sinu Girolamu v primeru delitve premoženja, bodisi nepremičnin kot livelov iz njene dediščine, ali poroke drugega brata Antonia. V času svojega življenja pa želi še naprej uživati in razpolagati s svojim premoženjem.

In caso si volesse divider o maritarsi l'altro Fratello, stabili o Livelli della mia Eredità Paterna a di lui ellezione per la summa di Ducati cinque mille dico C.ti 5000 da esser conseguiti dal medesimo seguita che sia la mia Morte. Mentre durante la mia Vita intendo godere, e disporre dell'intieri usufrutto de medesimi.[16]

Po poroki se je Girolamo odselil iz palače Tiepolo-Gravisi, saj sta s Chiaro, ki mu je prinesla za doto veliko družinsko premoženje, zaživela v palači njegovega strica Gio. Nicolòja Gravisija, ki je odslej nosila ime palača Gravisi-Barbabianca in postala zaradi njunih nagnjenj do kulture in umetnosti, pravo svetovljansko stičišče tedanjega izobraženega kroga, ki se je shajal predvsem v okviru Akademije *dei Risorti*.[17]

Toda ob svojem poglabljanju in zanimanju za francoski jezik in književnost ter gledališko življenje tistega časa, se je moral Girolamo, kot je razvidno iz dokumentov, veliko ukvarjati tudi z družinskimi zadevami, saj je ob imetju, ki mu ga je

16 PAK, 33. Carte relative all'eredità Tiepolo-Gravisi (n. 17). Poročna pogodba, pri kateri sta bila prisotna Girolamova sestra Bradamante in stric Don Ferdinando, je bila sklenjena 10. septembra 1745, poročni obred pa je v cerkvici sv. Tomaža v prisotnosti prič Francesca Barbabiance in Antonia Bocchine, potekal 12. septembra 1745 (Flego 1998, 58–59).

17 O tem podrobneje: Flego, 1997; Flego, 1998; Žitko, 1997.

prinesla Chiara Barbabianca, ob zapuščinah svojih sorodnikov po očetovi strani, zlasti strica Gio. Nicolòja, postajal lastnik in upravljalec velikega premoženja, ki je zahtevalo veliko njegovega časa, angažiranja pa tudi potrpljenja zaradi pričakovanj, želja in zahtev širšega sorodstva po pripadajočih deležih (zlasti družini Manzioli in Sabini), nase pa je moral prevzeti tudi nerešen problem dediščinskega deleža Elisabette Barbabianca, poročene Muttoni, ki je od Girolama pričakovala pošteno in dokončno rešitev svojega dolgoletnega pravdanja. Zaradi skromne vsote 800 dukatov, ki ji jo je bil Girolamo pripravljen izplačati, sta sodni spor še v naslednjih letih nadaljevali Elisabettini hčerki, Francesca Manfredini iz Roviga in Antonia, poročena z grofom Alessandrom Gavardom iz Kopra.[18]

V enega od nekoliko zapletenih segmentov zapuščin oziroma dotalnih pogodb in finančnih obveznosti, je bila vključena tudi Girolamova mati, Maria Tiepolo, ki je, kot smo omenili, Girolamu že pred poroko namenila 5.000 dukatov iz svoje imovine, leta 1750 pa je morala v skladu s pogodbo z dne 24. avgusta 1710 (šlo je za njeno poročno pogodbo), poravnati račune z Don Ferdinandom Gravisijem, moževim bratom. Podoben dokument (brez datuma, po vsej verjetnosti iz druge polovice 18. stoletja) govori o delitvi dediščine Marca in Dionisija Gravisija (umrl 1731), torej očeta in sina oziroma brata Don Ferdinanda, ter vnuke, se pravi Dionisijeva sinova Girolama in Antonia, ter hčerki Bradamante in Saffiro. V dokumentu je poudarjena vloga Don Ferdinanda, ki je tudi z lastnimi sredstvi pripomogel k izobrazbi oziroma šolanju svojih dveh nečakov Girolama in Antonia, kot k temu, da sta stopili v samostan dve njegovi nečakinji, ne da bi bili omenjeni njuni imeni (verjetno je šlo za Elisabetto Antonio in Elleno Domenico). O družinski palači Tiepolo-Gravisi v tem dokumentu ni konkretnih navedb, temveč le o denarnih zneskih in o hiši v Žusterni, ki so jo sporazumno namenili Girolamovemu bratu Antoniu Gravisiju, za katero je sam zaprosil.[19]

Nekako v tem času je svojo oporoko pripravila tudi Maria Tiepolo, že dobrih dvajset let vdova po svojem možu Dionisu Gravisiju. Dokumenta nosita datuma 8. november 1755 in 4. avgust 1762, v njiju pa se kažeta velika skrb in privrženost do obeh hčera, torej do Bradamante in Saffire, nekoliko manj pa do sinov Girolama in Antonia. Oporoka je pomembna tudi zato, ker govori o delitvi njenega premoženja, torej tudi o družinski palači Tiepolo-Gravisi, kjer je Maria očitno bivala vse do svoje smrti, kakor tudi o palači markiza Elia

18 PAK, 6 – dodatek h koprskemu komunskemu arhivu, šk. 6 »*All' inclito ces. Reg. Tribunale di Prima istanza. Petizione delle nobili signore Francesca relita Marchese Manfredini, e Antonia moglie del nob. Sig. Alessandro Gavardo, figlie e rappresentanti della fu Elisabetta Barbabianca qu.m Giacomo contro li nobili signori Marchese Girolamo Gravisi, Marchesa Chiara Gravisi di lui nepote, moglie del nob. Sig. Marchese Giuseppe Gravisi, e Marchesa Laura Parimenti sua nepote, moglie del nob. Sig. Niccolò de Belli; non che nob. Sig. Co: Francesco del Tacco per li rispettivi processati titoli e rappresentanze. In punto di Taglio di due Accordi ut intus. Con documenti ab A usque OO inclusive*«. *Dalle stampe di Andrea Santini 1801*.

19 PAK, 33; pogodba je določala, da v primeru, da Antonio ne bi imel moških potomcev, bi morala hiša po njegovi smrti pripasti Girolamu, oziroma po opravljeni cenitvi njegovim moškim potomcem, ali pa se povrniti k družinskim posestim.

Gravisija, ki jo je dobila za doto.[20] Iz oporoke Marie Tiepolo ni razvidno, ali jo je v vseh teh letih hranila doma, ali pa so jo pred določenim številom prič izročili notarju. Dodatek k oporoki iz leta 1762 lahko smatramo kot kodicil, ki ni smel spreminjati dediča, namenjen pa je bil dodatkom ali spremembam nekaterih oporočnikovih želja, izrečenih v oporoki. Preseneča kar precejšnja časovna razlika od njene prvotne oporoke (1755) do dodatka (1762), še bolj pa dejstvo, da je na vse mogoče načine želela privilegirati in zaščititi obe hčeri, kar kaže na določene družinske spore in nesporazume ob delitvi njenega premoženja.

Takoj po smrti svoje matere (1768) je namreč Girolamo Gravisi, ob odprtju njene oporoke, udejanjil njene določbe, zlasti izplačilo obljubljenih 5.000 dukatov.

> *Donazione fatta nell'anno 1744 2 giugno dall'antescritta q Nobile signora di lui Madre ad esso Nobile signor Marchese Girolamo Gravisi di lei Figlio di Ducati cinque milla Dico Ducati 5000 à chiunque la ricercasse.*

Iz nekega njegovega rokopisa (brez datuma) glede dediščine, ki ga je v tistem času precej zaposlovala, pa je tudi razvidno, da je dal oceniti vrednost obeh palač, torej palače Gravisi-Barbabianca in palače Tiepolo-Gravisi. Glede prve, ki jo imenuje »*Casa della mia abitazione*« pravi, da je ocenjena na 8.000 dukatov, palača Tiepolo-Gravisi pa na 3.000 dukatov, v nadaljevanju pa pravi: »Soglašam torej z razveljavitvijo oporoke in s tem, da se premoženje razdeli, vendar naj hiša ostane zunaj tega premoženja, saj so mi v hišo mojih dveh sestra vrata vedno odprta, zato je potrebno poskrbeti za prodajo ali pa oddajo v najem tega tako dragocenega premoženja v skupno dobro vseh dedičev.«

> *Vorrei fare un progetto cher non potrebbe essere ricusato. Direi concorro al Taglio del Testamento e si divida la Facoltà, ma resti fuori la Casa. Che io*

20 V družinskem fondu Gravisi (PAK, 33; Eredità Gravisi-Tiepolo) gre za značilne primere listin oziroma pravnih aktov, ki zadevajo prenos premoženja na žensko potomstvo, kakršen je bil v konkretnem primeru prenos na Mario Tiepolo. V Istri so, glede na uveljavljeno zakonsko in dedno lastninsko pravo, ženske potomke lahko dedovale enakovredno moškim, čeprav so bili slednji v privilegiranem položaju in je zato institucija dote praviloma pomenila izplačilo deleža dediščine. Če sta bili v družini dve ali več hčera (v našem primeru tri) brez bratov, je ena med njimi zlahka dedovala vse premoženje (v konkretnem primeru so premoženje dedovale vse tri hčere. Maria Tiepolo pa je, kot navedeno, s posebno pogodbo odkupila delež obeh sestra). Žal v fondu ni dotalne oziroma zakonske listine, ko sta Maria Tiepolo in Dionisio Gravisi določila združitev, torej solastništvo premoženja ter tako premoženjsko uredila zakonsko razmerje, ampak se podoben primer kaže le v poročni pogodbi med njeno sestro Giustino Tiepolo in Giacomom Barbabiancom iz leta 1703. Zlasti v severozahodni Istri se je uveljavil pojav solastništva dobrin zakoncev, zato v navedenem in drugih fondih PAK zasledimo kar nekaj primerov zakonskih in dotalnih listin, v katerih s takozvano *medietas*, se pravi koncesijo, s katero ženin odstopi polovico svojega trenutnega in prihodnjega premoženja nevesti (Darovec, 2010, 789–822).

entrerò un quella per me sempre aperta di mie sorelle, e si procuri di vendere a di affitare un così bel Capitale a comun beneficio degli azionarij.[21]

Iz dokumenta z dne 6. novembra 1799 z naslovom »*Divisione della Facoltà Tiepolo*« *(processo N. 15)*, ki ga je sestavil tedaj že c. k. javni notar Giuseppe Lugnani v prisotnosti Girolama Gravisija in prič, je razvidno, da do tega obdobja še vedno ni bilo razdeljeno celotno premoženje Andreja Tiepola, ki ga je posedoval v Kopru in okolici. Sicer so si večji del njegovega premoženja, glede na to, da je umrl brez oporoke, kot smo omenili, razdelile njegove tri hčerke, in sicer najprej tistega, ki ga je imel v Benetkah, kasneje v letih 1742 do 1749 pa še onega v Kopru, se je nadaljnja delitev premoženja nadaljevala šele po smrti Marie Tiepolo, ko je Girolamo, njen sin, prevzel funkcijo prokuratorja za svojega brata markiza Antonia Gravisija in sestre Bradamante ter že pokojne Saffire, torej preostanka nekdanjega celotnega premoženja, ki je pripadalo sedaj že tudi pokojni Girolamovi teti Saffiri Tiepolo, poročeni Collalto, kot je določala oporoka z dne 15. aprila 1769. V krog dedičev so sodili tudi potomci Giustine Tiepolo, poročeni Todeschini, tako iz prvega kot drugega zakona.

Iz seznama premoženja (podrobnega seznama ni v arhivskem gradivu), je razvidna delitev premoženja na dveh obračunskih listih, označenih s št. 41 in 42, kjer je razločno specificirana vrednost hiš, skladišča, torkle in solnih polj v Kopru, v okolici pa polj, kolonskih hiš in volov v Šalari in na Gažonu, gozdiča v Kavrljagu, drugih polj, vrtov in zakupljene hiše v Gažonu, travnikov in polj ob različnih zaselkih koprskega komuna in drugih travnikov pod Padno, polja in deli polj, travnikov in vrtov ter vinogradov v vaseh Slum, Zazid, Rakitovec in Sv. Anton, ki so bili večinoma v najemu in drugi zakupi z najemi po različnih krajih koprskega komuna in izven njega; dalje zakupi in najemi v Kopru, pohištvo, ki se je nahajalo v nekdanji palači Tiepolo-Gravisi ter različni zakupi in krediti od najemnin skladišč, travnikov in različnih dajatev v celotnem znesku 2.108 L in 5 soldov. Znesek celotnega premoženja je znašal 105.205 L in 12 soldov z odštetimi 6 % obrestmi v znesku 1.926 L 15 soldov, ki so jih vnesli v letna plačila v breme celotnega premoženja.[22]

Viene dimostrata la divisione suddetta da due Fogli di Bilancio segnati N. 41 e 42 specificanti distintamente il valore delle Case, Magazin, Torchio e Fondamenti di Saline, posti in questa Città, e suo Circuito, delli Campi, Casa colonica e

21 PAK, 33. Eredità Gravisi-Tiepolo; iz nekoliko nejasnega Girolamovega zapisa je vendarle možno izluščiti, da je govora o nedokončani palači Tiepolo-Gravisi, pri tem pa se postavlja vprašanje, ali je bila palača po smrti njegove matere leta 1768 že prazna, glede na to, da je v kodicilu k oporoki iz leta 1762 dodelila obema hčerama prostore v nekdanji palači Elia Gravisija, ki jo je dobila za doto.

22 PAK, 33. *Divisione della Facoltà Tiepolo, processo N. 15*; sledi še denarna vrednost deležev, ki naj bi pripadali različnim dedičem.

Bovi attinenti alla Possessione di Salara, e gason, del Bosco di Cavriago: di altri Campi, Orti, e Casa Livellata di Gason: de Pradi, e campi giacenti in varie contrade di questo Territorio; di altri pradi sotto a Padena, e Valderniga: di Campi, pezzi di Campo, pezzi di Prado, Orticelli, e Vigne nelle Ville respettivamente denominate di Slum, Xasit, Rachitovich e S. Antonio, la maggior parte dei quali affittati, e picciola parte a Praude: di altri livelli, ed affitti di diversi luoghi del Territorio e della Provincia: de' Livelli ed affitti esigibili in questa Città: delli Mobili ancora trovatisi in essere nella fù Casa Dominicale Tiepolo: delli crediti di essa Facoltà sopra li Livelli di soldi e per fine de'crediti diversi sopra affitti de'Stabili, e Magazzini, de'Pradi, e Praude qui esigibili, il tutto risultante per la rendita certa di L 2108 s.5 senza la rendita incerta, e la somma del Capitale di L 105.275 s.12 p 6. netta dal Capitale di L 1926 s. 15 importare degli annui aggravij a peso di tale Facoltà.

O sami usodi palače Tiepolo-Gravisi v letih 1770–1800 ni veliko znanega, saj je žal knjižica z naslovom »*Livelli ed Affiti di Case, e Magazini dall'Eredità Tiepolo*«, precej poškodovana, zlasti v vrhnjem delu, kjer so navedene nepremičnine, ki so bile predmet livelov in najemnin. Iz nje torej ni razvidno, ali je bila že tudi palača Tiepolo-Gravisi v tem času v najemu. Edini podatek, ki ga je možno natančneje razbrati, zadeva najem manjšega dvorišča ob vrtu palače, ki so ga dali v najem avgusta leta 1805 za 15 L na leto, vendar ni podatka kateremu lastniku naj bi pripadal. Iz istega leta pa izhaja tudi oporoka Bradamante Tiepolo, sestre Girolama Gravisija, ki se ji je življenje izteklo v noči med 2. in 3. decembrom 1805. V svojem rokopisu, napisanem v francoskem jeziku z naslovom »Curiosités de Capodistria pour mon ami m.r. l'abbé Bard par le c.te Agostino Cali Rubbi«[23], jo omenja tudi Agostino, sicer sin uglednega koprskega razsvetljenca in polihistorja Gian Rinalda Carlija. V svojem rokopisu spregovori o omenjeni palači in njeni opremi ter poslikavah. Žal je bil pri svojem opisu dokaj skromen in nas s tem prikrajšal za dragocene podatke, tako o samem izgledu palače, kot njeni opremi in poslikavah, ki jih je ob svojem obisku za gotovo videl. Z udejanjenem oporoke je dediščina Bradamante Tiepolo prešla na Girolama Gravisija. Ta jo je že leta 1811, torej leto pred svojo smrtjo, »s polnim zaupanjem prodal« (*fiduciosamente la vende*) svojemu bratrancu Giuseppeju, leta 1834 pa je prišla v last njegovega sina markiza Giannandrea Gravisija.[24]

23 Curiosités de Capodistria pour mon ami m.r. l'abbé Bard par le c.te Agostino Carli Rubbi, Državni arhiv Trst, Družinski fond Lonza 1915-1980 (DAT, t.e. 14, a.e. 182).

24 Bradamante Tiepolo se je morala pri določitvi dedičev v svoji oporoki poslužiti ne le ožjih sorodnikov, se pravi brata Antonia, za njim pa Girolama, zlasti zaradi prezgodnje smrti njegovih sinov, pač pa tudi širšega sorodstva, se pravi Girolamovega bratranca Giuseppeja in njegovega potomstva, ki je s sinovi in hčerami glede na Girolamovo starost, še edini zagotavljal nadaljevanje te družinske veje in ohranjanje celotne dediščine.

ZAKLJUČEK

Z udejanjenjem oporoke pokojne Bradamante Tiepolo, zadnje neposredne potomke te ugledne beneške rodbine na koprskih tleh, je njena dediščina prešla na Girolama Gravisija, po njegovi smrti leta 1812 pa na njegovega bratranca Giuseppeja oziroma njegovega sina Giannandreo Gravisija. S smrtjo Bradamante Tiepolo leta 1805 oziroma njenega brata Girolama Gravisija leta 1812, se je obenem iztekel tisti rod obeh družin, ki je izviral iz zakonske zveze med Mario Tiepolo in Dionisijem Gravisijem, sklenjene leta 1710. Hkrati s tem se je izteklo tudi zadnje pomembno obdobje nekoliko nenavadne, skrivnostne, a elegantne koprske palače Tiepolo-Gravisi, povezane z velikimi ambicijami, prestižem in ugledom njenih prvotnih lastnikov, tako Domenica kot njegovega sina Andrea Tiepola, pa tudi z nekoliko trpko usodo, ki jo je spremljala po njegovi smrti leta 1741, ko se je družina s poroko Marie Tiepolo z Dionisijem Gravisijem povezala s to mogočno družino, kar pa je v nadaljnjem razpletu in prehajanju lastništva po ženski liniji, onemogočilo njeno dokončanje in v prvi polovici 19. stoletja vodilo v njeno postopno propadanje ter izgubo prvotne namembnosti in značaja plemiške palače.

THE HOUSE OF TIEPOLO-GRAVISI IN THE SOCIAL AND CULTURAL MILIEUS OF KOPER BETWEEN THE 17TH AND 18TH CENTURIES

Salvator ŽITKO

Historical Society of Southern Primorska, Garibaldijeva 18, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: salvator.zitko@gmail.com

SUMMARY

In the context of the social and cultural milieus of Venetian Koper between the 17th and 18th centuries, the author traces the efforts of the noble family of Tiepolo from Venice, of both Domenico and his son Andrea, to become members of the Koper Great Council (1673), and to accede to the inner and more powerful circle of the Koper nobility by forging family connections. These aspirations culminated and were fulfilled with the marriage of Andrea's daughter Maria Tiepolo with Dionisio Gravisi (1710). At the same time we follow the construction and expansion of the family palace in the St. Clare quarter, which assumed its current appearance mostly during the period of Andrea Tiepolo. Family disputes connected to the division of property among the closest relatives and heirs of his daughter Maria Tiepolo, and the transfer of ownership through the female line, ultimately prevented the completion of the palace, leading to its gradual decline in the first half of the 19th century and to the loss of its original purpose and character of a noble palace.

Keywords: House of Tiepolo-Gravisi, Great Council, ground leases, Brotherhood of St. James, Tiepolo Palace

VIRI IN LITERATURA

Apollonio, A. (1998): L'Istria veneta dal 1797 al 1813. Gorizia, Libreria Editrice Goriziana, 29.

Bertoša, S. (2005): Rašpor i rašporski kapetanat. Povjesni pregled. Pazin, Katedra Čakavskog sabora, 2005, 73.

Bonin, Z. (2001): Oris razvoja koprskih bratovščin v času Beneške republike, s posebnim poudarkom na bratovščini Svetega Antona opata puščavnika. Acta Histriae, 9, 2, 357–388.

Bonin, Z. (2011): Bratovščine v severozahodni Istri v obdobju Beneške republike. Koper, Pokrajinski arhiv, 103.

Čebron, N. & K. Zanier (2015): Hipoteze o genezi in razvoju nekdanje palače Tiepolo Gravisi v Kopru. V: Panjek, A. & U. Železnik (ur.): Palača Tiepolo-Gravisi v Kopru. Odstiranje mestne zgodovine. Koper, Založba Annales, 141–172.

Darovec, D. (2010): Ruolo dei vicedomini istriani nella redazione degli atti notarili in rapporto ad uffici affini dell'area adriatica. Acta Histriae, 18, 4, 789–822.

DAT – Državni arhiv Trst (DAT), fond Lonza 1915–1980, t. e. 14, a.e. 182, Curiosités de Capodistria pour mon ami m.r. l'abbé Bard pa le c.te Agostino Carli Rubbi (rokopis).

De Totto, G. (1939): Il patriziato di Capodistria. Parenzo, Stab. tip. G. Coana & Figli, 33.

Flego, I. (1997): Gian Rinaldo Carli e Giroloamo Gravisi, Acta Histriae, V, 109–134.

Flego, I. (1998): Girolamo Gravisi. Sparso in dote carte. Capodistria, Edizioni Comunità italiana, 41–42.

Forlani, F. (2001): Brani della parte prima delle memorie sacre e profane dell'Istria del Dottor Prospero Petronio. Capodistria, Società italiana di ricercha, 154.

PAK, 6 – SI PAK KP 6 (Pokrajinski arhiv Koper, Komuna Koper, Majerjev dodatek (appendice)).

PAK, 14 – SI PAK/0299/006/001 (Pokrajinski arhiv Koper. Družinski arhiv Gravisi), a.e. 14.

PAK, 33 – SI PAK/0299/016/001 (Pokrajinski arhiv Koper. Družinski arhiv Gravisi), a.e. 33.

PAK, 33 – SI PAK/0299/016/002 (Pokrajinski arhiv Koper. Družinski arhiv Gravisi), a.e. 33.

PAK, 45 – SI PAK/0299/020-0001 (Pokrajinski arhiv Koper. Družinski arhiv Gravisi), a.e. 45.

Sabbadini, R. (1999): Il nuovo patriziato veneziano: critteri di scelta e logiche di comportamento. Acta Histriae, VII, 495–504.

Stancovich, P. (1888): Biografia degli Uomini distinti dell'Istria, seconda edizione con saggio di annotazioni. Capodistria, C. Priora.

Seražin, H. (2010): Arhitekt Giorgio Massari (1687–1766). Sakralna arhitektura na Goriškem, v Furlaniji, Istri in Dalmaciji. Ljubljana, Založba ZRC.

Senato Mare (1896): Senato Mare. Cose dell'Istria (Registro 50–65). Atti e memorie della Società istriana di Archeologia e Storia patria (AMSI), 12, 1–2, 57–111.

Senato Mare (1899a): Senato Mare. Cose dell'Istria (Registro 96–105). Atti e Memorie della Società istriana di Archeologia e Storia patria (AMSI), 15, 1–2, 1–94.

Senato Mare (1899b): Senato Mare. Cose dell'Istria (Registro 106.118). Atti e Memorie della Società istriana di Archeologia e Storia patria (AMSI), 15, 3–4, 288–370.

Senato Mare (1900): Senato Mare. Cose dell'Istria (Registro 119–154). Atti e Memorie della Società istriana di Archeologia e Storia patria (AMSI), 16, 1.2, 1–116

Širok, L. O. (1999): Koprsko gledališče v 18. stoletju. Annales, Series historia et sociologia, 9, 1, 207–230.

Štuhec, M. (2009): Besede, ravnanja in stvari. Plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja. Ljubljana, Slovenska matica.

Ziliotto, B. (1908): Trecentosessantasei lettere di Gian Rinaldo Carli Capodistriano. Archeografo Triestino, 3, IV, 3–105.

Žitko, S. (1997): Carlijevo delovanje v koprskih akademijah 18. stoletja. Acta Histriae, V, 59–78.

Received: 2021-04-18 DOI 10.19233/AH.2021.32

SLOVENSKE RAZGLASITVE KAZENSKIH SODB PRED LJUBLJANSKIM MESTNIM SODIŠČEM NA PRELOMU IZ 18. V 19. STOLETJE

Boris GOLEC
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: bgolec@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Za starejša obdobja, pred veliko reformo sodstva leta 1849, je o rabi slovenščine pred kazenskimi sodišči znanega zelo malo, neprimerno manj kakor o njeni vlogi v patrimonialnem sodstvu, ki je bilo pristojno za lažje kazenske zadeve. Doslej je bilo iz zgodnjega novega veka znanih in objavljenih le pet slovenskih besedil, nastalih pri delu kazenskih sodišč. Vsa so šele iz 18. stoletja, med njimi pa ena sama razglasitev sodbe. Najdba 13 slovenskih razglasitev kazenskih sodb pri mestnem sodišču v Ljubljani iz obdobja 1793–1808 pomeni pomembno obogatitev védenja o slovenski sodni terminologiji v obdobju, preden se je začel sistematično oblikovati slovenski pravni jezik.

Ključne besede: kazensko sodstvo, slovenščina, Ljubljana, Celovec, mestno sodišče, prizivno sodišče, sodna terminologija

LA PUBBLICAZIONE DI SENTENZE PENALI IN SLOVENO DINANZI AL TRIBUNALE CITTADINO LUBIANESE A CAVALLO TRA IL XVIII E IL XIX SECOLO

SINTESI

Per i periodi più antichi, prima della grande riforma della giustizia del 1849, ci è noto ben poco dell'uso dello sloveno dinanzi ai tribunali penali, incomparabilmente di meno che non sul suo ruolo nella giustizia amministrativa, competente per i reati penali minori. Per l'età moderna erano finora noti e pubblicati solo cinque testi in sloveno, nati con il lavoro dei tribunali penali. Tutti sono appena del XVIII secolo, e tra di essi c'è solo una proclamazione di sentenza. Il ritrovamento di 13 sentenze in sloveno, pubblicate presso il tribunale cittadino di Lubiana nel periodo 1793–1808 rappresenta un arricchimento significativo delle conoscenze sulla terminologia giudiziaria slovena in un periodo antecedente agli inizi della creazione sistematica di un linguaggio giuridico sloveno.

Parole chiave: giustizia penale, lingua slovena, Ljubljana/Lubiana, Klagenfurt/Celovec, tribunale cittadino, corte d'appello, terminologia giudiziaria

UVOD[1]

O rabi slovenščine pri kazenskih sodiščih je do velike reforme sodstva leta 1849 znanega zelo malo, neprimerno manj kakor o njeni vlogi v patrimonialnem sodstvu, ki je bilo pristojno za lažje kazenske zadeve. Iz zgodnjega novega veka poznamo tako samo pet sodnih besedil, nastalih pri delu kazenskih kazenskih sodišč, in sicer tri prisežna besedila (dve individualni prisegi in prisežni obrazec), razglas priznanja krivde in razglasitev sodbe. Vsa izvirajo šele iz 18. stoletja, zapisana so bila pri deželskih sodiščih (*Landgerichte*), sodnih oblastvih za neprivilegirano, večinsko prebivalstvo, razen enega pa prvič objavljena šele leta 2016 v *Acta Histriae* (Golec, 2016, 147–176).

Zaradi zvrstne unikatnosti izstopa med omenjenimi besedili edini zapis razglasitve sodbe, nastal septembra 1749 na krvni pravdi deželskega sodišča Hrastovec v Slovenskih goricah. Besedilo je zanimivo v jezikovnem, terminološkem in vsebinskem pogledu, saj gre za smrtno obsodbo dveh starejših moških zaradi dokazanih homoseksualnih spolnih odnosov (Golec, 2016, 150–156). Slovenski zapis sodbe iz Hrastovca je poleg tega edini iz obdobja do konca zgodnjega novega veka, ki je nastal pred svetnim, ne pred cerkvenim sodiščem, za nameček pa poznamo eno samo starejšo sodbo v slovenskem jeziku, in sicer izrečeno leta 1675 pred cerkvenim sodiščem ljubljanske škofije (Koruza, 1972–73, 254).

Odkritje kar 13 slovenskih razglasitev sodb pred mestnim in deželskim sodiščem v Ljubljani s preloma iz 18. v 19. stoletje[2] pomeni glede na tako skromno bero starejših slovenskih sodb izjemno obogatitev. Namen pričujočega prispevka, v katerem so vse razglasitve sodb objavljene v transkripciji in sodobnem fonetičnem prepisu,[3] je kratka prezentacija njihove vsebine in nastanka kot izhodišče za nadaljnjo vsebinsko, pravopisno in jezikovno analizo.

SLOVENSKE RAZGLASITVE SODB IZ LET 1793–1808

Slovenske razglasitve sodb s konca 18. in začetka 19. stoletja imajo še dodatno težo, ker gre za prevode sodb dveh pomembnih sodnih oblastev. Tri sodbe na prvi stopnji je izreklo mestno in deželsko sodišče v Ljubljani, glavnem mestu vojvodine Kranjske, kar deset pa drugostopenjsko sodišče, notranjeavstrijsko apelacijsko in višje kazensko sodišče v Celovcu. Vse so bile sicer razglašene v Ljubljani, kjer so tudi nastali slovenski prevodi razglasitev.

1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti* (ARRS, P6-0052), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

2 Na tem mestu sem dolžan izjemno zahvalo kolegu dr. Gorazdu Starihi, ki je pred leti besedila našel in mi nesebično odstopil njihove posnetke. Doslej so bile razglasitve v strokovni literaturi zgolj omenjene (Golec, 2020, 220–221).

3 Pri transkripciji so upoštevane vrstice izvirnika, ne pa tudi drobni sprotni popravki in pisarniške signature. Pri prepisovanju velikih in malih črk k, z in s se je bilo večkrat treba odločiti za smiselno rešitev, saj v zapisih ni jasnega razlikovanja.

Obravnavane razglasitve so sestavni del sodnih spisov, ki so z ljubljanskega magistrata, katerega sestavni del je bilo mestno in deželsko sodišče, prišli po njegovi združitvi s kranjsko deželno pravdo (1814) (Žontar, 1998, 222–223) k novoustanovljeni Mestni in deželni pravdi za Kranjsko, predhodnici leta 1850 ustanovljenega Deželnega sodišča v Ljubljani (Kološa, 1999, 115). Ob preurejanju arhivskega fonda Deželnega sodišča pred nekaj leti so se znašli v posebni seriji, ki vključuje najstarejše kazenske spise fonda iz obdobja 1707–1809.[4] V serijo je uvrščeno gradivo različne provenience, med katerim prevladujejo sodni spisi ljubljanskega mestnega in deželskega sodišča, ki je kot privilegirano deželsko sodišče imelo pravico do samostojnega izvajanja krvnega sodstva (Kambič, 2017, 642). Po količini sledijo sodni spisi krvnega sodnika (*Bannrichter*) za Kranjsko, in sicer sodnih obravnav različnih deželskih sodišč po deželi, pri katerih je povabljeni krvni sodnik vodil t. i. krvne pravde. Po številčnosti so na tretjem mestu sodni spisi krvnega sodnika za Pazinsko grofijo, medtem ko je drugega gradiva le za vzorec. Spisi se opazno zgostijo po letu 1770, od leta 1784 dalje pa gre izključno za ostalino iz poslovanja ljubljanskega mestnega in deželskega sodišča.[5] Če vzamemo pod drobnogled zadnje obdobje 1784–1809, je ohranjenih 49 spisov različnega obsega, od katerih je slovensko razglasitev sodbe najti v 13 ali dobri četrtini (26,5 %).

Mestno in deželsko sodišče v Ljubljani, pri katerem je vseh 13 obravnavanih besedil nastalo, je nekaj let pred njihovim nastankom na zahtevo absolutistične države doživelo precejšnjo reorganizacijo. Potem ko mu je stoletja predsedoval mestni sodnik (*Stadtrichter*) s pristojnostmi krvnega sodnika, je Ljubljana leta 1785 izgubila mestnega sodnika, čigar sodne pristojnosti je prevzel mestni župan (*Bürgermeister*), kar v kranjski prestolnici sicer ni bila nova funkcija, je pa zdaj dobila znatno razširjeno vsebino (Fabjančič, 1944–45, 90; Fabjančič, 2012, 180–184; prim. Hoff, 1808, 124). Sestavo sodnega zbora (kazenskosodnega zasedanja) mestnega in deželskega sodišča, najbolj neposredno razkrivajo nekateri sodni spisi.[6]

Del sodb ljubljanskega sodišča kot prvostopenjskega organa je šel v hitro obravnavo na notranjeavstrijsko apelacijsko sodišče v Celovcu, nastalo leta 1782 v okviru jožefinske reorganizacije sodstva. Celovško sodišče je bilo prvo v zgodovini monarhije na drugi stopnji pristojno za vsa prvostopenj-

4 ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 1–4. – Gradivo je leta 2015 uredil arhivist dr. Dragan Matić. Dotlej je bilo naslovljeno kot: Neurejeno gradivo, Stari kriminalni referat.

5 Pri ljubljanskem mestnem sodišču je nastalo 88 spisov, pri drugih deželskih sodiščih po Kranjskem polovica manj (44), od tega 5 v Pazinu, en spis pa pri deželnoglavarskem sodišču v Ljubljani. Mesto Ljubljana je skoraj izključno zastopano do leta 1733 s 24 od 26 sodnih spisov, nato pa jih je iz polstoletnega razpona do leta 1784 samo 14.

6 V spisu iz leta 1807 so, denimo, v zapisniku t. i. kazenskosodne seje magistrata (*Criminal-Sitzung Magistrat Laibach*) navedeni: župan Jožef Kokalj, štirje svetniki – Gregor Ravnikar, dr. Franc Alborgetti, Franc Pirnat in Jožef Urbas – ter sekretar Martin Mihael Gerson (ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 3, Thomas Maren – Waidouz, 30. 1. 1807).

ska civilna sodišča brez razlike, od leta 1787 dalje tudi za težje kazenske primere in zato z razširjenim imenom apelacijsko in višje kazensko sodišče (Žontar, 1998, 106–107). Od 13 obravnavanih sodnih primerov ljubljanskega mestnega in deželskega sodišča jih je prišlo v obravnavo celovškega prizivnega sodišča 10, za tri pa nadaljnji postopek ni dokumentiran in ga po vsem sodeč ni bilo.

Avtorji zapisov slovenskih razglasitev sodb (v nadaljevanju so oštevilčene od 1 do 13) so bili ljubljanski magistratni uradniki. Od prvih šestih razglasitev, nastalih v letih 1793 in 1794, je vse razen ene (št. 5), ki je delo neugotovljenega uradnika, sestavil magistratni sekretar Franc Pirnat in se pod tri tudi podpisal (št. 1, 2 in 6). Isto pisavo in obliko – neposredni nagovor obsojencev v drugi osebi – srečamo pri petih besedilih iz let 1802 in 1803 (št. 7–10 in 12). Najverjetneje so delo Pirnatovega naslednika sekretarja Jožefa Urbasa, čigar ime se pojavlja v spremnih dokumentih dveh sodnih spisov (št. 7 in 9). Enako kot za razglasitev št. 5 ni bilo mogoče ugotoviti avtorstva razglasitve št. 11 iz leta 1803, medtem ko je najmlajše besedilo, nastalo leta 1808 (št. 13), prejkone izdelek sekretarja Martina Mihaela Gersona.[7] Pri tem kaže omeniti, da sta se prejšnja dva sekretarja Pirnat in Urbas medtem povzpela na mesti svetnikov.[8]

Nobenega dvoma ni, da so bili takšni ali drugačni zapisi slovenskih razglasitev sodb tudi sestavni del drugih sodnih spisov, a jih bodisi sploh niso uvrstili v spise ali pa so se izgubili pozneje med škartiranjem »odvečnih« papirjev. Sledovi škartiranja so vidni v različnem obsegu posameznih sodnih spisov, od katerih vsebujejo nekateri samo sodbo. Ohranjenih 13 slovenskih besedil je prejkone ušlo izločitvi zgolj po naključju.

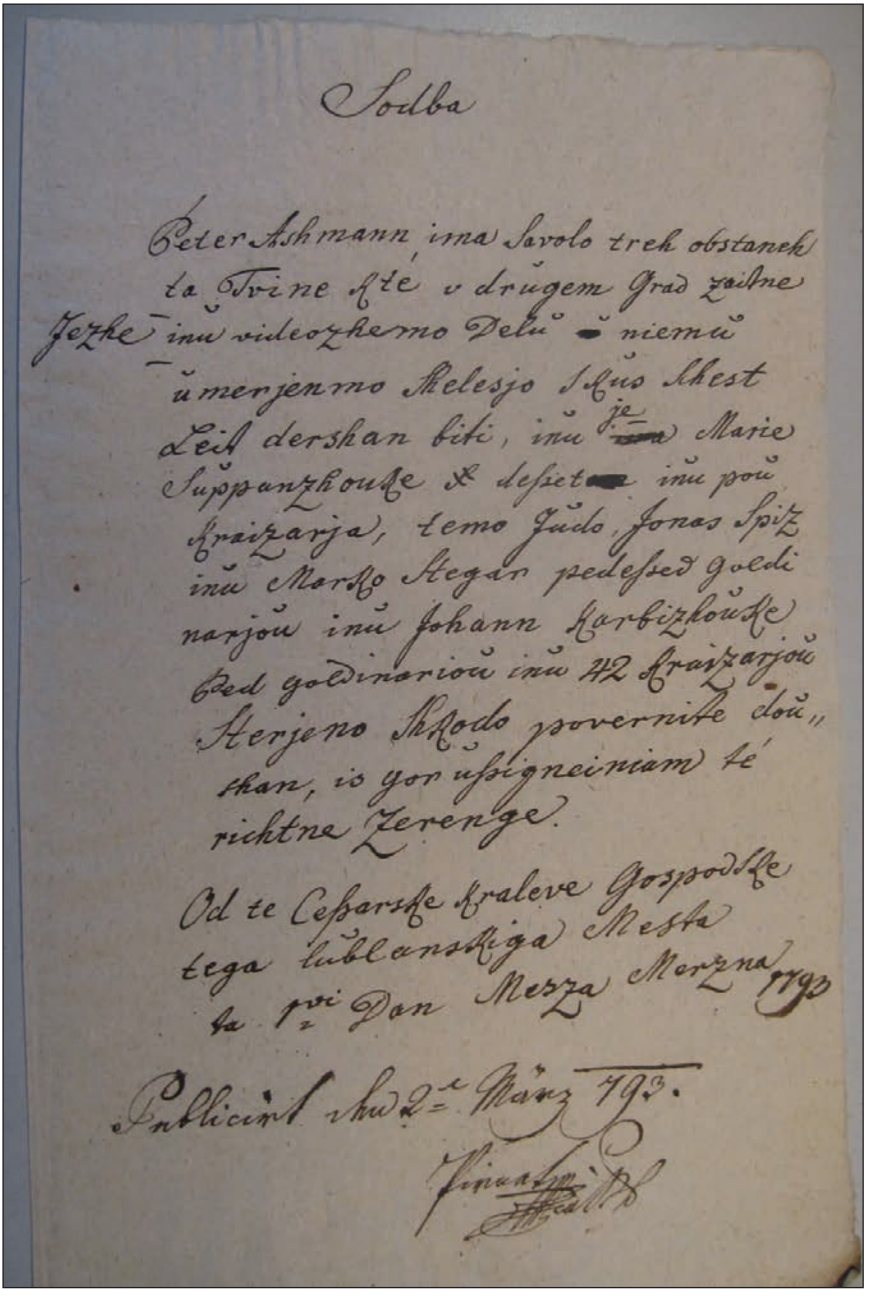
Vse obravnavane razglasitve so napisane na samostojnem listu ali poli in imajo le redko datacijo ter podpis magistratnega uradnika. Že na prvi pogled je tako vidno, da gre za provizorične dokumente, takšne, ki so najhitreje podvrženi izločanju. Prevodi izrekov sodb, namenjeni enkratnemu dejanju, javni razglasitvi, po uporabi namreč niso bili več nikomur potrebni. Doživljali so občutno drugačno usodo kakor slovenske sodne prisege, ki so bile del dokaznega postopka in gradiva, zato se jih je ohranilo neprimerno več, najstarejše ohranjene pa datirajo precej bolj zgodaj (Golec, 2020, 220–221). Pred sredo 19. stoletja so prisege absolutno najmočneje zastopana zvrst slovenskih uradovalnih besedil z več kot 300 ohranjenimi primerki, med katerimi je velika večina sodnih.[9]

Kazniva dejanja, ki so doživela epilog z ohranjeno slovensko razglasitvijo sodbe, so v večini primerov tatvine, takih je pet, sledita dve goljufiji mlinarjev z moko, v preostalih šestih primerih pa so se storilci znašli pred roko pravice za-

7 Sodni spisi so citirani v nadaljevanju.

8 Gl. op. 5.

9 Največji zbirki sodnih priseg, ki sta obe objavljeni in obsegata skupaj 255 prisežnih besedil, sta nastali pri patrimonialnih sodiščih gospostva Bled (Ribnikar, 1976) in ljubljanskega škofijskega gospostva (Golec, 2005).

Sodba

Peter Ashmann, ima savolo treh obstanek
ta Trine Kte v drugem Grad zeitne
Jezhe inu videozhemo Delu niemu
umerjenmo Melesjo S Kuo Mest
Leit dershan biti, inu je Marie
Suppanzhouke X desset inu pou
Kraizarja, temo Judo, Jonas Spiz
inu Marko Stegar pedesset goldi
narjou inu Johann Karbizhouke
Ped goldinariou inu 42 Kraizarjou
Sterjeno Shkodo povernite dou,,
shan, io gor usdigneinam te
richtne Zerenge.

Od te Cessarske Kraleve Gosposke
tega lublanskiga Mesta
ta 1vi Dan Mezza Merzna 1793

Publicirt den 2. März 793.

[illegible]

Slika 1: Razglasitev sodbe Petru Ažmanu 2. marca 1793 (ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 3, Aschmann Peter).

radi ponarejanja denarja, roparskega napada, uboja z javnim nasiljem, detomora (med obravnavanimi primeri edina obsojena ženska), pomoči pri dezerterstvu in cestnega ropa. Na prvi stopnji je vsem sodilo ljubljansko mestno in deželsko sodišče, vendar se vsa dejanja niso zgodila na njegovih tleh. Dva obsojenca, tat (št. 2) in detomorilka (št. 11), sploh nista imela nobene zveze z Ljubljano, ampak ju je deželsko sodišče gospostva Logatec po prijetju in zaslišanju izročilo v nadaljnjo obravnavo ljubljanskemu sodišču kot najbližjemu privilegiranemu kazenskemu sodišču s pristojnostmi krvnega sodišča. V duhu časa, ko so smrtno kazen zamenjali z dolgoletno zaporno kaznijo (Vilfan, 1961, 402–403), je najvišja v Ljubljani dosojena zaporna kazen znašala petnajst let težke ječe prve stopnje, in sicer za roparski napad (št. 5).

Od skupno 13 razglasitev sodb si bomo natančneje ogledali samo prvo, ki jo bomo edino primerjali tudi z objavljenim nemškim izvirnikom. Sam sodni primer iz let 1792–1793 je zanimivejši po vsebinski kakor po jezikovni plati. Kazniva dejanja, in sicer tri tatvine, je zagrešil mladoletnik, 15-letni Peter Ažman, sin vrtnarja iz ljubljanskega predmestja Gradišče. Zaradi uporabe sile– enkrat je vdrl skozi vrata, drugič skozi okno, tretjič pa razbil skrinjico – je bil obsojen na razmeroma visoko zaporno kazen, na šest let ječe druge stopnje s prisilnim javnim delom v železnih okovih. Dve tatvini je izvršil v domačem Gradišču, kjer je tamkajšnji trgovki z moko ukradel merico prednje oziroma cvetne moke (*Mundmehl*) in nekaj jajc, v isti Klosenauovi hiši št. 41 stanujočima Judoma pa izmaknil kos platna (*Gradel*), pri čemer so ga vsi zaslišani oškodovanci dolžili, da je bilo ukradenega blaga več. Slednjič je med begom v Konjšici v deželskem sodišču Svibno splezal sredi maše v župnišče, razbil kaplanovo skrinjico in odtujil pest dvajsetic. Prijeli so ga skupaj s Francem Vodlajem, s katerim si je razdelil ukradeno moko in jajca, a so Vodlaja izpustili in sodili samo Ažmanu.[10] Posebej zanimivo se zdi, da sta bila v ta sodni primer vpletena judovska trgovca, ki sta sicer samo začasno prebivala v Ljubljani, saj se Judje na Kranjskem tudi po tolerančnem patentu Jožefa II. (1781) do dobe Ilirskih provinc še niso smeli stalno naseljevati, ampak so v glavnem prihajali le na letne sejme (Valenčič, 1992, 39–43). Slovenska razglasitev sodbe Petra Ažmana utegne biti sploh najstarejše slovensko uradovalno, če že ne kar prvo nenabožno besedilo, ki govori o konkretnih osebah judovskega rodu.[11] Poleg tega je med 13 razglasitvami edina, ki ima v naslovu izraz sodba in ki sploh vsebuje naslov. Glede na obliko – naslov, osrednji del in datacija (nemška sta samo datum razglasitve in podpis) – ne gre za navaden zapis, ampak tako rekoč za povsem samostojno slovensko listino.

10 ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 3, Aschmann Peter, 1. 3. 1793, 2. 3. 1793.

11 V slovenskem besedilu je pri Judu Marku Stegerju napačno zapisan priimek, saj se je v resnici pisal Steier (*Steüer, Steyer*).

Št. 1 – 1793 III. 1. – Peter Ažman, tatvina
Sodba Peter Ashmann ima Savolo treh obstaneh ta Tvine kté v drugem Grad zaitne Jezhe inu videozhemo Delu niemu umerjenmo Shelesjo Skus Schest Leit dershan biti, inu je Marie Suppanzhouke deſset inu pou Kraizarja, temo Judo, Jonas Spiz inu Marko Stegar pedeſsed goldi narjou inu Johann Karbizhouke Ped goldinarjou inu 42 Kraizarjou Sterjeno Shkodo povernite dou= shan, is gor uſsigneiniam té richtne Zerenge. Od te Ceſsarske Kraleve Gospodske tega lublanskiga Mesta ta 1^{vi} Dan Mesza Merzna 1793 Publicirt den 2ten März 1793 Pirnat m[anu] p[rop]ria Sek[12]
Sodba Peter Ažman ima zavolo treh obstaneh tatvine k té v drugem grad cajtne ječe inu videočemo delu njemu umerjenmo železjo skuz šest lejt držan biti, inu je Marije Zupančovke deset inu pou krajcarja, temo Judo Jonas Spiz inu Marko Stegar pedesed goldinarjov inu Johán Karbičovke ped goldinarjov inu 42 krajcarjov sterjeno škodo povrnite doužan, iz goruzignejnjam te rihtne cerenge. Od te Cesarske kraleve gospodske tega lublanskiga mesta, ta prvi dan mesca mercna 1793

12 Sekretarius, Sekretär.

Nemško besedilo sodbe

Von dem befreiten k: k: Kriminalgericht der Haupt=
stadt Laibach wird über den unter 29en 9ber 792. Res=
pective 26ten Jäner d: J: eingebrachten Gartners
Sohn Peter Ashmann, und unter eben diesen Datis
angefangener hingegen am 25en Hornung beende=
ter Untersuchung wegen dreÿ eingestandenen mit
Aufbruch vergeselschafteten Diebstählen in einem
Betrage von 117 f: 58 1/2 xr: zu Recht erkennt:

Peter Aschmann solle wegen diesen 3. eingestandenen
Diebstählen zu dem in 2ten Grade zeitlichen Gefäng=
nüſſe, und öfentlicher Arbeit, in angemeſſenen Eisen
durch 6. Jahre angehalten, und den der Maria Sup=
panin mit 10 1/2 xr: den Juden Jonas Spitz, und Markus
Steüer mit 50 f: und der Johanna Karbitschin mit 5 f:
42 xr: verursachten Schaden zu ersetzen schuldig, mit
Aufhebung der Rechtskösten.

Peter Fister manu propria
Bürgermeister

Josef Gollmayr manu propria

Gregor Raunicher manu propria

Von dem befreiten k: k: Kriminal
Gericht Magistrat Laibach den
1ten März 1793.

Fr Pirnat

manu propria Sek.[13]

13 Kot v prejšnji opombi.

Slovensko besedilo se od nemškega najbolj razlikuje v prvem delu, saj je izpuščen celoten uvodni odstavek, ki govori o sodnem postopku in vrednosti ukradenega blaga. Osrednji del, izrek sodbe, je podan v dobesednem prevodu in je tako skladenjsko kot leksikalno zvest posnetek nemškega izvirnika. Brez poznavanja nemškega besedila in konteksta bi bile težko razumljive ali sploh nerazumljive naslednje besedne zveze: obstane tatvine (priznane tatvine), cajtna ječa (časovno odmerjena zaporna kazen), njemu umerjeno železje (osebi prilagojeni železni okovi), goruzignejne te rihtne cerenge (odprava oz. spregled sodnih stroškov). Na koncu so izpuščena imena podpisnikov, članov sodnega zbora: ljubljanskega župana Petra Fistra v vlogi kazenskega sodnika in dveh sodnih svetnikov, ter magistratnega sekretarja kot pisarja. Zelo poenostavljen je naziv sodnega oblastva, privilegiranega (befreiter) cesarsko-kraljevega kazenskega sodišča magistrata Ljubljana, ki je v slovenskem besedilu imenovan: cesarsko kraleva gospodska tega lublanskiga mesta. Nazadnje sledita podpis sekretarja Franca Pirnata in nemški zapis, da je bila sodba razglašena (publicirt) 2. marca 1793, tj. dan po dataciji izvirnika.

Kronološko druga sodba je iz istega leta 1793 in v vrsti slovenskih sodnih razglasitev prva, ki jo je izreklo drugostopenjsko sodišče, apelacijsko sodišče za notranjeavstrijske dežele v Celovcu. Avtor prevoda oziroma priredbe je bil isti ljubljanski magistratni tajnik Pirnat, tudi v tem primeru pa je šlo za tatvino. Ta sicer ni bila storjena na območju ljubljanskega deželskega sodišča, ampak na Vrhniki v sosednjem pomirju gospostva Logatec, ki je zadevo po zaslišanju storilca odstopilo v nadaljnjo obravnavo ljubljanskemu sodišču kot krvnosodni instanci. 20-letni domačin Anton Puntar, sicer nosač (Packknecht), je ponoči na vrhniškem Bregu okradel na prostem stoječi furmanski voz. Izmaknil je sodček s 1000 goldinarji v zapečateni vreči in ga na bližnjem zeljniku skušal razbiti, a so ga pri dejanju takoj zasačili. Nesrečnež je poleg te tatvine priznal še eno, ki jo je zagrešil šest let prej, ko je neki gospe Garzarolli ukradel 30 dukatov. Tudi zato, ker je šlo za ponovitveno dejanje, ga je ljubljansko mestno in deželsko sodišče obsodilo na visoko kazen osmih let težke ječe z javnim delom v okovih. Sledila je pritožba na apelacijsko sodišče v Celovcu, ki je kazen ljubljanskega sodišča občutno omililo. Puntar je dobil namreč samo enoletno zaporno kazen, za povrh lažjo ječo, ne težke. Razlogov za odločitev ne poznamo, precej verjetno pa so pri presoji upoštevali govorice o Puntarjevi popolni neuravnovešenosti (völlige Sinnesverrückung), ki jih je ljubljansko sodišče zanemarilo.[14]

14 ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 3, Puntar Anton, 7. 12. 1792, 22. 4. 1793.

Št. 2 – 1793 V. 11. – Anton Puntar, tatvina
Ta u Zelouzo Stajozha Vikſhe richtna Gospodſka je zhes Antona Puntarja savolo doperneſchene Tatvine is Gnade Sposnala: Ta Anton Puntar ima savolo na sapertemu Blago per nozhe doperneſhene Tatvine h′ te zhasne lohkeiſhe Jezhe, inu Ozhitnemu Delu u Schelesjo Skus 1. Letu Saderſchan biti. Te Rihtne Spendie bodo gor uſignene. *Publicirt den 11[ten] Mai* *793.* *Pirnat* *m*[*anu*] *p*[*rop*]*ria*
Ta v Celovco stajoča vikše rihtna gospodska je čez Antona Puntarja zavolo dopernešene tatvine iz gnade sposnala: Ta Anton Puntar ima zavolo na zaprtemu blago per noče dopernešene tatvine h te časne lohkejše ječe inu očitnemu delu v železjo skuz 1 letu zadržan biti. Te rihtne špendije bodo goruzignene.

Tudi pri tretji v vrsti razglasitev sodb v slovenščini gre za drugostopenjsko sodbo celovškega apelacijskega sodišča. V tem sodnem primeru so se pred ljubljanskim sodiščem znašli trije ponarejevalci denarja, vsi trije tujci, katoličani in oženjeni družinski očetje. Prvobtoženi Andreas Biegler, po rodu iz Luksemburga (Luxemburg in Niderlanden), je odraščal na Dunaju, se izučil nožarske obrti in se hotel slednjič naseliti v Ljubljani, kjer pa za to še ni dobil oblastnega dovoljenja. Drugi, 40-letni brezposelni kočijaž Mihael Markel, imenovan Kugelwirt, je prihajal z Moravskega, tretji, 27-letni nogavičar Ferdinand Fischer, ki se je prav tako kot Biegler nameraval ustaliti v Ljubljani, pa s Češkega, iz kraja Veselé pod Rabštejnem (Freudenberg). Kot se je izkazalo med zaslišanjem prič, naj bi se Fischerjeva žena hvalila, da bo njen mož skupaj z Marklom izdeloval denar. Corpus delicti je bila naprava za ulivanje kovancev (Geld Guß Maschine), odkrita pri prvobtoženem nožarju Bieglerju, ki jo je policijska direkcija skupaj s prijavo in aretiranim Bieglerjem kot obdolženim ponarejevalcem denarja (ein falscher Minzer) izročila ljubljanskemu mestnemu sodišču kot kazenski instanci (Kriminalgericht). Napravo je izdelal Biegler, svinec zanjo je prispeval Markel, Fischer pa samo neke neuporabne vijake. Sodišče je bilo do še nikoli obsojenega Fischerja prizanesljivo, saj ga je obtožbe ponarejanja denarja zaradi pomanjkanja dokazov oprostilo (losgesprochen), pri ostalih dveh pa ugotovilo sokrivdo (Mitschuld der Münzfälschung). Biegler je bil obsojen na osem let ječe prve stopnje z javnim delom in po prestani kazni na izgon odgon na Dunaj, Markel pa na 12 let zapora druge stopnje z javnim delom. Tudi v

tem primeru je celovško apelacijsko sodišče izrečeni kazni znatno znižalo in enega storilca celo oprostilo, pri čemer razlogov za takšno odločitev prav tako ne poznamo. Preseneča, da je bil oproščen prvoobtoženi Biegler, čeprav je inkriminirano napravo izdelal prav on. Tudi Markel je dobil samo štiri leta ali tretjino prvotno odmerjene kazni težkega zapora.[15]

Št. 3 – 1793 julij – Andrej Biegler, Mihael Markel in Ferdinand Fischer – ponarejanje denarja

Ta Viʃkshe u Zelouzo stajotsha richtna Gospodʃka
je zhes Andrea Bieglerja, Mihela Markelna, inu
Ferdinanda Fiʃherja sovolo Narejaina teh Folsh
Denarjou is Gnade sposnala:
De ima Mihel Markel h′ te zhasne terde Jezhe
inu ozhitnemu Delu skus 4. leita u′ Sheleʃjo
sadershan biti, te Rihtne Spendie bodo gor
uʃignene.
Andreas Bieglar, inu Ferdinand Fiʃchar
bode solvolo Pomaikaina tega Previʃhaine
frei spoʃnan.

Ta viškše v Celovco stajoča rihtna gospodska je čez Andreja Biglerja, Mihela Markelna inu Ferdinanda Fišerja zovolo narejajna teh folš denarjov iz gnade spoznala:
De ima Mihel Markel h te časne trde ječe inu očitnemu delu skuz 4 lejta v železjo zadržan biti. Te rihtne špendije bodo goruzignene.
Andreas Biglar inu Ferdinand Fišar bode zolvolo pomajkajna tega previžajne frej spoznan.

Četrti sodni primer je zopet obravnava tatvine in, kot kaže, niti ni prišel pred drugostopenjsko sodišče. Ljubljanska mestna in deželna pravda je leta 1793 na enoletno lažjo zaporno kazen z javnim delom v okovih in na povrnitev škode obsodila Luko Kordeša, 46-letnega oženjenega nekdanjega konjederca (Abdecker) iz Velesovega. Kordeš je bil že dve leti zdoma, zadnje štiri tedne v Ljubljani, kjer se je v glavnem ukvarjal s konjederstvom. Policijski direkciji ga je zaradi kraje naznanil Jakob Praznik, po domače Piškur, gostilničar pri Črnem orlu v Gradišču. Obtoženi se je izgovarjal, da mu je neki France v hlevu, kjer sta prenočevala, izročil 18 tolarjev, tako kot naj ne bi bil kriv kraje dveh namiznih prtov in srajc dve leti prej, ko je eno leto in štiri mesece presedel v zaporu deželskega sodišča Križ, saj naj bi navedene predmete našel. Ljubljansko sodišče ga je spoznalo za krivega sostorilstva pri tatvini v vrednosti 33 goldinarjev in 35 krajcarjev in ga obsodilo na eno leto lažjega zapora z javnim delom v okovih. Naložili so mu tudi, da trem oškodovancem, ki jim je prodal srajco in ovratno ruto, vrne kupnino, potem ko si bo pridobil premoženje. Glede na izvirnik sodbe v nemščini, ki navaja imena okradenega in treh oškodovanih oseb skupaj z denarnimi

15 ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 3, Biegler Andreas, Markel Michael, Fischer Ferdinand, 19. 6. 1793, 15. 7. 1793.

vsotami, je slovenska razglasitev sodbe vsebinsko močno okrnjena, saj v njej srečamo le ime sostorilca Franceta N., ki se je roki pravice očitno izognil, ter Kordešu naloženo kazen. Razglasitev je datirana dan pozneje kakor izrečena sodba.[16]

Št. 4 – 1793 IX. 25. – Luka Kordež, tatvina
Od te Lublanske Richtne Gospodſke bo zhes Luka Kordeſcha savolo sapopadka na te od enga guisnega Franzeta doperneſchene Tatvine sposnano. De ima ta Luka Kordeſch sovolo sapopadke na te imenuane Tatvine Skus en leto hʹ te lohkeiſche zhasne Jetsche, inu ozitnemu Delu uʹ Schelesjo saderſchan biti, inu je tem poskodvanem to Skodo povernite dolſchan. Te Richtne spendie bodo gor usignene. *Publicirt den 25ten 7ber 793.*
Od te lublanske rihtne gospodske bo čez Luka Kordeža zavolo zapopadka na te od enga gvišnega Franceta dopernešene tatvine spoznano, de ima ta Luka Kordež zovolo zapopadke na te imenvane tatvine skuz en leto h te lohkejše časne ječe inu očitnemu delu v železjo zadržan biti inu je tem poškodvanem to škodo povrnite dolžan. Te rihtne špendije bodo goruzignene.

Neprimerno težja kazen je istega leta 1793 doletela Antona Rožiča, ki ga je apelacijsko sodišče v Celovcu spoznalo za storilca cestnega roparja. O samem postopku pred mestnim in deželnim sodiščem v Ljubljani vključno z izrečeno kaznijo ne vemo tako rekoč ničesar. Ohranjena sta namreč le nemški izvirnik drugostopenjske sodbe in njena slovenska razglasitev. Slednja je tokrat precej zgovornejša, saj vsebuje več podatkov o postopku in višino prizadejane škode dobrih 424 goldinarjev, ki jo je bil Rožič dolžan povrniti. Sicer pa lahko razberemo le še, da je obsojeni na deželni cesti zagrešil razbojniški napad z ranitvijo (povzročitvijo telesne poškodbe), za kar ga je celovško drugostopenjsko sodišče obsodilo na petnajst let težke ječe prve stopnje z javnim delom v okovih, kar je med obravnavanimi primeri najdaljša zaporna kazen. Sodba je bila datirana 10. decembra 1793, v Ljubljani pa so jo prejeli šele devet dni pozneje in jo razglasili kak dan zatem. Na koncu nemškjega izvirnika sodbe je še navedeno, da jo je treba skupaj s priloženimi spisi poslati v Ljubljano, o njej obvestiti vojaško poveljstvo (Rožič je bil očitno vojaški obveznik) in pri deželni politični oblasti doseči, da bo obsojenec prestajal kazen na graškem Schlossbergu.[17] To je tudi edini primer, iz katerega izvemo za predvideni kraj prestajanja zaporne kazni.

16 ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 3, Kordesch Lukas, 24. 9. 1793, 25. 9. 1793.
17 ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 3, Roschitz Anton, 10. 12. 1793, s. d. 1793.

Št. 5 – 1793 december – Anton Rožič, roparski napad

[1. stran]

Leta Kraileva, inu Zeſsarska Richtna Vikshi Gosposka u
Zelouzu je u Prelomlenju te pravize tega
per ti meſtni, inu Duſeſki richtni
Gosposk u′ Lublani u′ Jezhi Snaidenga

Raubarja na Zeſtah Anton Roschitz
ta Urtel te Strafenge na to viſho
Skleniti Sa prou Sposnala.

Leta per ti meſtni, inu duseushki richtni
Gosposki u Lublani na ta 7 dan tega
meſza Julia Leitas u′ Jezho preuſeti,
inu tukai od 25 7bra, noter da
28ga 9bra tiga leita na richtno
Visho Spraschvani Anton Roschitsh
ima Sa volo tega Sam od Sebe Sposnani=
ga, inu tudi poklei Sche bel Svedeni=
ga raubarskiga Popadvanja, tu je
Tatvine na ti velki Zeiſti,
inu Szer skus Ropanje, inu Rainenje
h′ ti dougu terpejotsch terdi Jetschi
u′ pervimu Poſtauk, inu h′ timu
videjozhimu Delu u′ Scheleshach Skuſi
Petnaist Leit perdershan biti,

[2. stran]
Sravim tiega ne pa tudi von doushan
bode timu poskodvanmu Primashu
Preschar to Sturjeno Skodo is
4 Stu, dveiset, inu Stir guldinaro,
inu 15 xr Sam poverniti.

Le-ta Krajleva inu cesarska rihtna vikši gosposka v Celovcu je v prelomlenju te pravice tega per ti mestni inu dužeski rihtni gosposk v Lublani v ječi znajdenga ravbarja na cestah Anton Rožič ta urtel te štrafenge na to vižo skleniti za prov spoznala.

Le-ta per ti mestni inu dužeuški rihtni gosposki v Lublani na ta 7 dan tega mesca julija lejtas v ječo prevzeti inu tukaj od 25 septembra noter da 28-ga novembra tiga lejta na rihtno vižo sprašvani Anton Rožič ima zavolo tega sam od sebe spoznaniga inu tudi poklej še bel zvedeniga ravbarskiga popadvanja, tu je tatvine na ti velki cejsti, inu scer skuz ropanje inu rajnenje h ti dougu terpejoč trdi ječi v pervimu postavk inu h timu videjočimu delu v železah skuzi petnajst lejt perdržan biti, zravim tjega ne pa tudi von doužan bode timu poškodvanmu Primašu Prešar to sturjeno škodo iz 4-stu dvejset inu štir guldinaro inu 15 xr sam povrniti.

Zadnji primer iz 18. stoletja je iz naslednjega leta 1794 in ga je prav tako obravnavalo celovško apelacijsko sodišče. Kazen, odmerjena zaradi tatvine, je bila od vseh najmilejša. Gašper Gaber, 50-letni oženjeni dninar iz Šiške, po rodu iz mesta Škofja Loka, je neke noči svojemu sosedu Juriju Zajcu izmaknil razna živila, platno in usnje v vrednosti 23 goldinarjev in 47 krajcarjev. Po Zajčevi ustni prijavi je pred mestnim sodiščem najprej trdil, da je stvari kupil, in navajal, od koga, nato pa je dejanje priznal in večino ukradenega vrnil lastniku. Zanimiv je velik razkorak med sodbo ljubljanskega in dokončno sodbo celovškega prizivnega sodišča, ki je bila najbrž toliko milejša zaradi vrnjenega blaga. Potem ko so Gabru v Ljubljani prisodili kar osem let ječe prve stopnje z javnim delom v okovih, mu je apelacijsko sodišče dosodilo le tri mesece lažjega zapora, sicer prav tako s prisilnim delom in v okovih, ter mu določilo en dan posta tedensko ob kruhu in vodi. Okradenemu sosedu Zajcu je bil po obeh sodbah dolžan plačati 7 goldinarjev ter 16 krajcarjev in pol škode, za ukradene predmete, ki jih ni vrnil. Slovenska razglasitev sodbe, objavljena 18. junija 1794, enajst dni po izreku v Celovcu, je glede na nemški izvirnik močno skrajšana. Naziv sodne instance »cesarsko-kraljevo notranjeavstrijsko apelacijsko in kazensko sodišče« je, denimo, formuliran zgolj kot »ta vikšše rihta«.[18]

Št. 6 – 1794 VI. 18. – Gašper Gaber, tatvina

Od te Lublanske Richtne Gospodſke bo zhes Luka Kordeſcha
savolo sapopadka na te od enga guisnega Franzeta
doperneſchene Tatvine sposnano.
De ima ta Luka Kordeſch sovolo sapopadke na te
imenuane Tatvine Skus en leto h′ te lohkeiſche
zhasne Jetsche, inu ozitnemu Delu u′ Schelesjo
saderſchan biti, inu je tem poskodvanem to Skodo
povernite dolſchan. Te Richtne spendie bodo
gor usignene.

Publicirt den 18ten Juni 794.

FPirnat
m[*anu*] *p*[*rop*]*ria Sek* [19]

Ta vikšše rihta je čez tega Gašperja Gabra iz gnade toku spoznala:

Gašper Gaber ima zovolo ponoče dopernešene tatvine h te časne lohkejše ječe inu očitnemu delu v železjo skuz tri mesce zadržan biti inu ima skuz ta cajt vsak tejden en dan sam kruh inu voda dobiti inu je Jurjo Zajco 7 f 16 1/2 xr povrnit dovžan.

18 ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 3, Gaber Gaspar, 24. 5. 1794, 7. 6. 1794, 18. 6. 1794.

19 Sekretarius, Sekretär.

S sodbo Gabru se končajo razglasitve, ki jih je sestavil magistratni sekretar Franc Pirnat. Po osemletni prekinitvi – iz vmesnega časa je ohranjenih 17 sodnih spisov, vsi brez slovenskih zapisov razglasitve – se ti spet začenjajo leta 1802. Večino, pet od skupno ohranjenih sedmih razglasitev iz obdobja od leta 1802 do 1809, je po vsem sodeč sestavil Pirnatov naslednik, magistratni sekretar Jožef Urbas. Njegovi zapisi se od Pirnatovih nekoliko razlikujejo po pravopisni in jezikovni podobi, sicer pa je njihova glavna značilnost nagovarjanje obsojencev v drugi osebi (ti, tebi, tebe).

V prvem sodnem spisu iz leta 1802 je sodba celovškega apelacijskega sodišča skoraj identična s sodbo ljubljanskega prvostopenjskega sodišča. Mlinar Anton Krivic in trije njegovi hlapci so prišli v preiskovalni zapor po naznanilu nekega pekovskega mojstra, da so v erarno moko vojaškega oskrbnega urada (k. k. Militär Verpflegsamt) pri zadnjih dveh mletjih primešali smeti, kamne in pesek. Mlinar Krivic je moral zaradi dokazane goljufije vrniti 27 goldinarjev, zaporno kazen treh mesecev poleg dotlej že prestanega zapora pa so mu v Celovcu znižali na dva meseca zapora, v obeh primerih lažjega z javnim delom v okovih. Mlinski hlapec Andrej Zabovnik, ki so ga v preiskavi označili za vodjo (Anführer) kaznivega početja, jo je namesto s tremi meseci poleg že prestanega zapora odnesel s samo enim mesecem, medtem ko so drugima dvema mlinskima hlapcema, Petru Rakifu in Štefanu Kokalju, ki sta dejanje priznala, kazen v obeh sodbah všteli v dotlej prestani pripor in ju s strogim opozorilom izpustili na prostost. Razglasitev sodbe v slovenščini je tudi tokrat precej okrajšana. Tako ne izvemo, da so bili obdolženci v zaporu pri ljubljanskem kazenskem sodišču od 16. marca, zadnji del sodbe, ki se nanaša na Rakifa in Kokalja, pa je sploh izpuščen.[20]

20 ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 4, Krivitz Anton, Sabounig Andree, 2. 7. 1802.

Št. 7 – 1802 VII. 2. – Anton Krivic in Andrej Zabovnik, goljufija

Od te vischk gosposke u Zelouze je tebi Anton
Kriviz leta Strafenga skus sodbo
Sposnana, de bodesch ti Sa volo obſtane gol=
fie per te moke,
zhes ta, do sdei schie
prestan Arrest, sche skus dvua Mes=
=zha, od dneva denaschinga, ke se
tebi ta Sodba povei, u te mansch jezh schelesj derschan; Sram
tega bodesch tudi ti douschan, tem
Zhesarkem Verflegsamt leto Moko
od teh Sadnech duinech Smlei=
=nech, u kateri Smeti, Kamne, inu
Pesk je snaiden bil, is 27
goldinarju zhes poloscheino ratingo
na Sai poverniti.
Tude tebei Andre Sabounig je od
te vischk gosposke u Zelouze leta Strafenga
Skus Sodbo Sposnana, de bodesch ti
Sa volo Golfie te moke, ke se ti
met Zhesarko moko od malneska Kamna Klep, Smeti,
inu pesk smeschou, u te mansch
jezh u schelesj zhesch ta,
do sdei schie preſtan Arreſt, sche
skus en meszh, od dneva denaschinga
derschan.

Od te višk gosposke v Celovce je tebi, Anton Krivic, le-ta štrafenga skuz sodbo spoznana, de bodeš ti zavolo obstane golfije per te moke, čez ta do zdej žje prestan arest še skuz dvua mesca od dneva denašinga, ke se tebi ta sodba povej, v te manšječ [v] železi držan; zram tega bodeš tudi ti doužan tem cesar[s]kem[21] ferflegsamt le-to moko od teh zadneh dujneh zmlejneh, v kateri smeti, kamne inu pesk je znajden bil, iz 27 goldinarju čez položejno ratingo nazaj povrniti.

Tudi tebej, Andre Zabovnik, je od te višk gosposke v Celovce le-ta štrafenga skuz sodbo spoznana, de bodeš ti zavolo golfije te moke, ke se ti met cesar[s]ko[22] moko od malneška kamna klep, smeti inu pesk zmešou, v te manš ječ v železi čez ta do zdej žje prestan arest, še skuz en mesč od dneva denašinga držan.

21 Dejansko *česarkem.*

22 Dejansko *česarko.*

Zaradi enakega kaznivega dejanja goljufije pri moki je ljubljansko sodišče slab mesec pozneje obsodilo mlinarja Antona Zobca iz bližine Zaloga, ki je pristal v zaporu 12. junija 1802, tri mesece za Kričevo skupino. Zobec, poleg že prestanega preiskovalnega zapora obsojen na tri mesece lažje ječe z javnim delom v okovih, se je za razliko od svojih predhodnikov očitno sprijaznil s prvostopenjsko sodbo in pravice ni iskal še v Celovcu. Tudi ta mlinar je goljufal državo, naznanil pa ga je oskrbni urad, ki je goljufiji prišel na sled.[23]

Št. 8 – 1802 [VIII. 20.] – Anton Zobec, goljufija
Od te Zesarske Kraleve mestne glaune Richte, je tebi Anton Sobetz, Malner sram Sal= =loha, leta Strafenga Skus Sodbo Spos= =nana, de bodesch ti, Sa volo Sprescha= =ne inu obstane Golfie te moke, ke se ti pesk met zesarsko moko Smeschou, zhes ta, do sdei schie prestan Arrest, od dneva denanschinga, sche skus tri meszhe u te mansch jezh u Schelesach derschan, inu htem ozitnumu delu ponuzan.
Od te Cesarske kraleve mestne glavne rihte je tebi Anton Zobec, malner zram Zaloha, le-ta štrafenga skuz sodbo spoznana, de bodeš ti zavolo sprešane inu obstane golfije te moke, ke se ti pesk met cesarsko moko zmešou, čez ta do zdej žje prestan arest od dneva denanšinga še skuz tri mesce v te manš ječ v železah držan, inu h tem očitnumu delu ponucan.

Naslednji sodni primer iz istega leta 1802 se spet nanaša na tatvino in je le malo za prejšnjim doživel epilog na apelacijskem sodišču v Celovcu. Zaradi dveh tatvin, ene izvršene nad svojim gospodarjem in druge nad kolegom, je bil procesiran tkalski pomočnik Peter Volavc. Dejanje, zaradi katerega so ga prijeli, je zagrešil, ko je svojega gospodarja Franca Stroja spremljal v Logatec, kjer naj bi kupila vino. Ponoči je gospodarju izmaknil vrečo z njemu takrat neznano vsoto denarja, skrito na vozu med vrečami ovsa. Z ukradenimi 12 soldi ter 6 krajcarji in groši se je takoj napotil preko Vrhnike v Ljubljano, kjer ga je prijela policija in ga izročila mestnemu sodišču. Na zaslišanju ni priznal samo te tatvine, ampak tudi, da je pred približno tremi leti, ko je kot tkalski pomočnik delal v Guttaringu (Kotarče) na Koroškem, na ozemlju deželskega sodišča Althofen (Stari dvor), nekega večera ukradel kolegu (seinem Kameraden)

23 ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 4, Sobetz Anton, 20. 8. 1802.

Jakobu Aichholzerju nekaj obleke in denarja. Po 160. členu (kazenskega zakona) je bila za takšno dejanje zagrožena zaporna kazen od 8 do 12 let prve stopnje, pri čemer je sodišče upoštevalo storilčevo priznanje, dotedanje lepo vedenje in obljubo, da bo Aichholzerju povrnil škodo. 6. septembra 1802, ko je bil že deseti mesec v preiskovalnem zaporu, ga je obsodilo na osem let lažje ječe z javnim delom in mu naložilo, da mora Aichholzerju plačati 36 goldinarjev. Celovško apelacijsko sodišče mu je osem dni zatem izreklo bistveno nižjo kazen: poleg že prestanega zapora samo tri mesece lažje ječe z javnim delom v okovih ter 12 udarcev s palico na začetku in koncu prestajanja kazni, oškodovanega tkalskega pomočnika Aichholzerja pa je napotilo, naj pri Volavcu sam išče odškodnino po redni pravni poti (s civilno pravdo).[24]

Št. 9 – 1802 po IX. 14. – Peter Volavc, tatvina

Od te vischk Gosposke u Zelouze,
je tebi Peter Vollauz ta strafenga
Skus Sodbo Sposnana, de bodesch
ti Sa volo toje obstane, inu Svishane Tadvine
na tojem gespodarje, inu toim
tovarsche, u te lachke Jezhe
u schelesach sche skus tri mesze,
zhes tojo do sdei schie preſtano
jezho, derschan, inu htem ozit=
numu delu ponuzan, per tem
pa bodesch ti od Sazetga toje Strafenga
is 12, inu na Sadne toje Strafenga
spiet 12 Palz postrafan.
Tem Tekauschkem Gkesel Jakob
Aichholzer pa je negova Skoda, ka=
tiro je on Skus to Tatvino jemu,
zhes tebe obsojenga po ordnenge
tuje Skus praudo, na prei
obderschana.

Od te višk gosposke v Celovce je tebi, Peter Volavc, ta štrafenga skuz sodbo spoznana, de bodeš ti zavolo toje [= tvoje] obstane inu zvišane tadvine na tojem [= tvojem] gespodarje inu tojim tovarše v te lahke ječe v železah še skuz tri mesce čez tojo do zdej žje prestano ječo držan inu h tem očitnumu delu ponucan, per tem pa bodeš ti od začetka toje štrafenga iz 12 inu na zadne toje štrafenga spjet 12 palc poštrafan. Tem tekavškem gezel Jakob Aichholzer pa je negova škoda, katiro je on skuz to tatvino jemu, čez tebe obsojenga po ordnenge, tu je skuz pravdo, naprej obdržana.

24 ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 4, Vollautz Peter, 6. 9. 1802, 14. 9. 1802, 1. 10. 1802.

Iz istega leta 1802 je zanimiv primer sodbe zaradi nenamernega uboja, ki ga je v opitosti zagrešil eden od štirih obsojenih mladeničev iz Šiške. Štirje Šiškarji, Janez Inglič, po domače Preszopavc, Ignac Čepelnik, po domače Markovič, Franc Klemernčič, po domače Gričar, in Janez Bizovičar, po domače Ločan, so iz krčme pri Učanu sledili nekemu domačemu dekletu, ki je šlo ravno mimo s fantom z Viča, Janezom Babnikom, po domače Šetino. Ob enajsti zvečer so se fantje oborožili s palicami, obkolili dekletovo hišo in pri zadnjih vratih vdrli vanjo, da bi vsiljivca iz druge vasi po sicer nedovoljenem vaškem običaju (Dorfsitte) prestrašili in ga spravili na plano. Prvoobtoženi Inglič je nesrečnega Vičana pri sprednjih vratih ubil, pri čemer je tudi sam prislužil rano, ki jo je bilo mogoče pripisati silobranu. V preiskavi so po zaslišanju storilcev in prič ugotovili, da ni šlo za naklepni umor ali sovražnost (maščevanje), ampak za mladostniško razgretost pod vplivom vina. Glede na mladost, dotedanje lepo vedenje in okoliščine so jo šišenski fantje po razsodbi ljubljanskega mestnega in deželskega sodišča odnesli z razmeroma milimi kaznimi. Janez Inglič je bil zaradi uboja in javnega nasilja obsojen na štiri leta lažje ječe prve stopnje z javnim delom v okovih, drugi trije fantje pa zaradi javnega nasilja na tri mesece enako strogega zapora. Poleg tega so morali lastnici hiše, v katero so vdrli, Mici Kepič, po domače Glazerci (Glaserin), povrniti škodo 34 krajcarjev, za prestani strah in udarec pa plačati še 10 goldinarjev deželne veljave. Plačilo sodnih stroškov v višini 2 goldinarjev je sodišče naložilo samo Ingliču, medtem ko jih je ostalim fantom odpustilo, ker so bili brez sredstev. Petega obdolženca Simona Komana je zaradi pomanjkanja dokazov oprostilo obtožbe.

Celovško apelacijsko sodišče je kazen vsem obsojenim še omililo, saj je Ingliču namesto štirih let dosodilo le enoletno zaporno kazen, drugim trem fantom pa po en mesec. Mico Kepič je napotilo, naj išče povračilo škode in zadoščenje po redni pravni poti. Razglasitev sodbe v slovenščini je kot običajno vsebinsko okrnjena v prvem delu, ki navaja kronologijo sodnega postopka.[25]

25 ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 4, Inglitsch, Tschepelnik, Klementschitz, Wesovitscher, 17. 8. 1802, 17. 9. 1802.

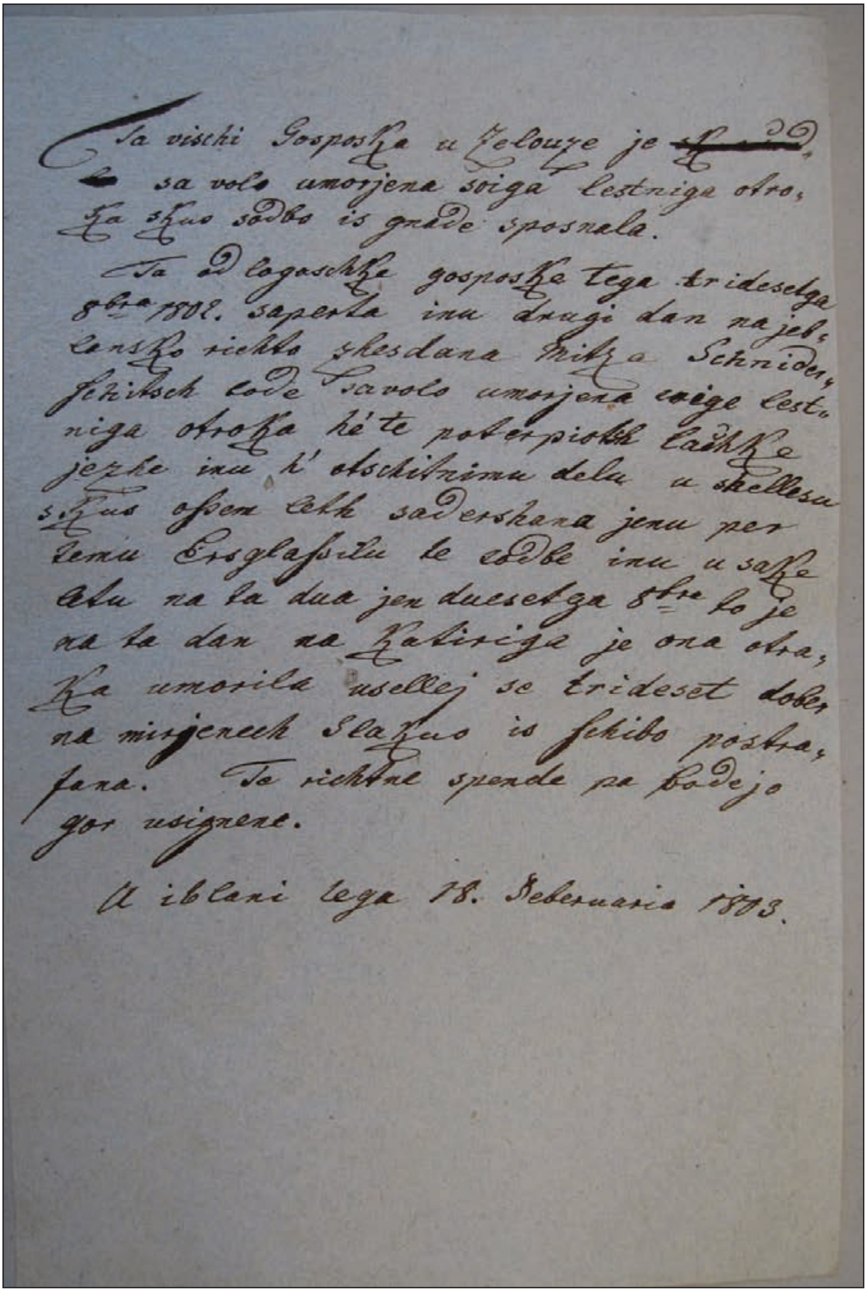
Št. 10 – 1802 IX. 19. – Janez Inglič, Ignac Čepelnik, France Klemenčič in Janez Bizovičar, uboj in javno nasilje

Od Od te vischk gosposke u Zelouze, je
tebi Janes Inglitsch szer Prestopauz ime=
nuan, leta Strafenga Skus Sodbo u gnade
Sposnana, de bodesch ti Sa volo te ozitne
guaute, inu ubivaina u Schiske, u te
lochke jezhe Skus enu letu u schelesach
derschan, inu htem ozhitnumu delu po=
=nuzan; per tem se ti doushan spos=
=nan, te mestne Richte Sa te jezhne
unkostenge dua goldinarja poverni=
=ti.
Tudi vam treim, tuje tebi Naze Tsche=
=pelnik Szer Markovitsch imenuan,
tebi Franze Klementschitz Szer Gri=
tschar imenuan, inu tebi Janes We=
sovitscher Szer Lotschan imenuan,
leta Strafenga Skus Sodbo u gnade
Sposnana, de boste vi terje Sa volo
perneschene ozitne Guate u Schischke,
u te lachke jezhe, skus en mesz u
schelesach derschan, inu htem ozhit=
numu delu ponuzan.
Mitze Kepeschke pak bode na
prei obderschanu, leto ne Sterjene
Skodo, inu Sa dost Sterjeine, zhes
te tri obsojene po ornenge iskati.

Odte višk gosposke v Celovce, je tebi, Janez Inglič, scer Prestopavc imenvan, le-ta štrafenga skuz sodbo v gnade spoznana, de bodeš ti zavolo te očitne gvaute inu ubivajna v Šiške v te lohke ječe skuz enu letu v železah držan inu h tem očitnumu delu ponucan; per tem se ti doužan spoznan te mestne rihte za te ječne unkostenge dva goldinarja povrniti.

Tudi vam trejm, tu je tebi, Nace Čepelnik, scer Markovič imenvan, tebi, France Klemenčic, scer Gričar imenvan, inu tebi, Janez Bezovičer, scer Ločan imenvan, le-ta štrafenga skuz sodbo v gnade spoznana, de boste vi terje zavolo pernešene očitne gvate v Šiške v te lahke ječe skuz en mesc v železah držan inu h tem očitnumu delu ponucan.

Mice Kepeške pak bode naprej obdržanu le-to né [njej] sterjene škodo inu zadoststerjejne čez te tri obsojene po ornenge iskati.

Ta vischi Gosposhka u Zelouze je ~~...~~
sa volo umorjena soiga lestniga otro,
ka skus sodbo is grade sposnala.
Ta od logaschke gosposhke tega tridesetga
8bra 1802. saperta inu drugi dan najel,
lensko richto zhesdana Mitza Schnider,
schitsch tode savolo umorjena svoige lest,
niga otroka k'te poterpiokh lashke
jezhe inu k' otschitnimu delu u shellesu
skus ossem lehh sadershana jenu per
temu Ersglashilu te sodbe inu u saske
atu na ta dua jen duesetga 8bre to je
na ta dan na Zatirija je ona otra,
ka umorila usellej se tridesset dober
na mirjeneeh Slakus is schibo postra,
fana. Te richtne spende pa bodejo
gor usignene.
U iblani tega 18. Feberuaria 1803.

Slika 2: Sodba detomorilki Mici Žnidaršič, razglašena 18. februarja 1803 (ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 4, Schniderschitsch Mitza).

Za razliko od dobro dokumentiranega nenaklepnega uboja v Šiški vemo zelo malo o detomoru, ki se je zgodil istega leta 1802 in dobil sodni epilog pred apelacijskim sodiščem v začetku nasledenjega leta. V sodnem spisu sta namreč le prvostopenjska in drugostopenjska sodba ter slovenska razglasitev slednje. Med obravnavanimi sodbami gre za edini primer obsojenke. Detomorilko Marijo – Mico Žnidaršič je deželsko sodišče Logatec izročilo v nadaljnjo obravnavo ljubljanskemu magistratu kot privilegiranemu kazenskemu sodišču, ki jo je po priznanju dejanja obsodilo na petnajst let ječe prve stopnje z javnim delom, primernim njenemu spolu in telesnim močem. Zaradi uboštva ji je spregledalo plačilo sodnih stroškov. V Celovcu so ji kazen skrajšali na osem let, vendar so dodali telesno kazen: vsako leto 22. oktobra, na dan otrokovega umora, bo skupaj z objavo sodbe deležna tridesetih dobro odmerjenih udarcev s šibo po hrbtu. Slovenska razglasitev te sodbe bolj kot ostale sledi izvirniku, saj omenja postopek od aretacije dalje, poleg prve sodbe iz leta 1703 (št. 1) pa ima tudi edina datacijo v slovenščini.[26]

Št. 11 – 1803 II. 18. – Mica Žnidaršič, detomor

Ta vischi Gosposka u Zelouze je
sa volo umorjena soiga lestniga otro=
ka skus sodbo is gnade sposnala.
Ta od logaschke gosposke tega tridesetga
8bra 1802. saperta inu drugi dan na jeb=
lansko richto zhesdana Mitza Schnider=
ʃchitsch bode savolo umorjena soige lest=
niga otroka hé te poterpiotsh lachke
jezhe inu h′ otschitnimu delu u shellesu
skus oʃsem leth sadershana jenu per
temu Ersglaʃsilu te sodbe inu u sake
letu na ta dua jen duesetga 8bra to je
na ta dan na katiriga je ona otra=
ka umorila usellej se trideset dober
na mirjenech Slakuo is ʃchibo postra=
fana. Te richtne spende pa bodejo
gor usignene.

U iblani tega 18. Feberuaria 1803.

26 ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 4, Schniderschitsch Mitza, 28. 1. 1803, 7. 2. 1803, 18. 2. 1803.

Ta viši gosposka v Celovce je zavolo umorjena sojga lestniga otroka skuz sodbo iz gnade spoznala.

Ta od logaške gosposke tega tridesetga oktobra 1802 zaprta inu drugi dan na jeblansko rihto čezdana Mica Žnideršič bode zavolo umorjena sojge lestniga otroka he te poterpioč lahke ječe inu h očitnimu delu v železu skuz osem let zadržana jenu per temu erzglasilu te sodbe inu vsake letu na ta dvajen dvesetga oktobra, to je na ta dan, na katiriga je ona otraka umorila, vselej se trideset dober namirjeneh šlakvo iz šibo poštrafana. Ta rihtne špende pa bodejo goruzignene.

V Iblani tega 18. feberuarja 1803.

Nekaj več podrobnosti poznamo o drugem sodnem primeru iz leta 1803, ko sta bila najprej v Ljubljani in nato na drugi stopnji v Celovcu obsojena ladijska hlapca (Schiffknechte) Simon Kozjak in Matija Cimerman, in sicer zaradi pomoči pri dezerterstvu. Ko sta približno pet tednov pred aretacijo prenočevala v vasi Rečica (im Dorfe Retscheche) dve uri pod Karlovcem, ju je pri njuni ladji v sami srajci in hlačah pričakal ubegli vojak Matija Gabrina iz karlovškega pešpolka nadvojvode Rudolfa in ju prosil, naj mu ostrižeta lase in data nekaj hrane. Moža sta mu ugodila in mu zapovrh izročila 12 krajcarjev in več kosov obleke. Iz sodnega spisa ni razvidno, kako sta pristala v zaporu, vemo le, da sta dejanje priznala in da je bil dezerter takoj prijet. Ljubljansko mestno in deželsko sodišče je Kozjaku izreklo petletno zaporno kazen druge stopnje z javnim delom, računano od dneva aretacije, Cimermanu pa poleg enega leta lažjega zapora naložilo plačilo dvojne regrutnine (Rekroutengeld) v vojno blagajno, obema zaradi nudenja potuhe pri dezerterstvu (Vorschubleistung zur Deserzion). Celovško apelacijsko sodišče je Kozjaku kazen znatno znižalo, saj mu je poleg šestih mesecev, preživetih v preiskovalnem zaporu, dosodilo šest mesecev lažje ječe prve stopnje z javnim delom. Matiji Cimermanu je potrdilo kazen plačila dvojne rekrutnine, in sicer v višini 50 goldinarjev, mu izreklo opomin, zaporno kazen pa je že odslužil s preiskovalnim zaporom. Ker sta bila oba brez sredstev, ju je sodna oblast oprostila plačila sodnih stroškov (Kriminalkosten). V slovenski razglasitvi sodbe so, kot običajno, izpuščeni podatki o aretaciji in postopku ter s tem povezani datumi.[27]

27 ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 4, Kosiack Simon, Zimmerman Mathia, 10. 6. 1803, 24. 6. 1803.

Št. 12 – 1803 VI. 24. – Simon Kozjak in Matija Cimerman, pomoč pri dezerterstvu

Od vischk Gosposke u Zelouze je tebi
Simon Kosiak ta Strafenga Skus Sodbo
Sposnana, de bodesch ti Sa volo, ke Se
ti od Erzherzog Rudolfoga Infanteri
Regimenta tem Gmaine Soldate Anton
Gabrina deserzione per loschnast
dau, inu na prei pomago, Satu, u
gnade, u te lachke jezhe, zhes ta
do sdei schie preſtan Arrest, Sche
Skus Schiest Meszhu, od dniva denaschen=
=ga, htem ozitmu delu u Schelesach derschan.

Tudi tebi Mathia Zimmermann je
od vischk Gosposke u Zelouze ta
Strafenga Skus Sodbo Sposnana,
te se ti douschan, Sa volo, ke se tu=
=di ti tem gmen Soldato Anton Ga=
=brina deserzione per loschnaſt dau,
pa lè, ta doppelt Regrout dnar is
piedeset Guldinarie u to Zesarko
Soldaschko Kaſso plazet, inu te
je ta do sdei schie preſtane Arreſt
Sa Strafengo dol puschen, inu
podesch, koker se bode tebi sdei, od tie
nasche jeblanske Richte ta prau
nauk se na prei dau, stoiga Arreſta
on spuschen.

Od višk gosposke v Celovce je tebi, Simon Kozjak, ta štrafenga skuz sodbo spoznana, de bodeš ti zavolo, ke se ti od ercherzog Rudolfoga infanteri regimenta tem gmajne soldate Anton Gabrina dezercione perložnast dau inu naprej pomago, zatu v gnade v te lahke ječe čez ta do zdej žje prestan arest še skuz šjest mescu od dniva denašenga h tem očitmu delu v železah držan.

Tudi tebi, Matija Cimerman, je od višk gosposke v Celovce ta štrafenga skuz sodbo spoznana, te se ti doužan zavolo, ke se tudi ti tem gmen soldato Anton Gabrina dezercione perložnast dau, pa le ta dopelt regrut[28] dnar iz pjedeset guldinarje v to cesar[s]ko soldaško kaso plačet, inu te je ta do zdej žje prestane arest za štrafengo dol pušen inu podeš, koker se bode tebi zdej, od tje naše jeblanske rihte ta prav nauk ze naprej dau, s tojga aresta on [= ven] spušen.

28 Dejansko *regrout*, vendar gre za francizem, ki se tudi v nemščini izgovarja kot regrut.

Najmlajša razglasitev sodbe je iz leta 1808, sodbo je izreklo apelacijsko sodišče v Celovcu, izrečena pa je bila za kaznivi dejanji cestnega ropa in poskusa ropa. Dejanji, ki sta se zgodili v neposredni bližini Ljubljane, sta v sodnem spisu precej natančno dokumentirani. Pred mestnim in deželskim sodiščem so se znašli trije cestni roparji, in sicer Martin Zajc iz Šmartnega, imenovan Kocjan, Martin Taškar, po domače Mihovc, in Jurij Košir, po domače Majdalenik, doma na Ježici. Vsi trije so bili udeleženi pri ropu na Dolenjski cesti in pri poskusu ropa na Viški cesti, medtem ko obtoženima Zajcu in Koširju ni bilo mogoče dokazati roparskega napada pri Zalogu, za posledicami katerega je napadeni naslednji dan umrl. Taškarju se je po vsem sodeč uspeli izogniti roki pravice, druga dva sostorilca pa sta plačala veliko ceno. Prvostopenjsko sodišče je Koširja obsodilo na 11 let težke ječe ter mu naložilo plačilo sodnih stroškov v višini 112 goldinarjev in 24 krajcarjev, kakor tudi 12 goldinarjev sodne takse. Martinu Zajcu je sodišče za isti dejanji in delitev naropanega blaga prisodilo 12 let težke ječe, plačati je moral 105 goldinarjev in 23 krajcarjev sodnih stroškov ter 12 goldinarjev sodne takse. Apelacijsko sodišče v Celovcu je Koširjevo kazen potrdilo, Zajcu pa jo je z dvanajstih let znižalo na osem, vendar naj bi bil deležen še telesne kazni, in sicer 20 udarcev s palico na začetku, sredi in ob koncu prestajanja kazni. Slovenska razglasitev drugostopenjske sodbe je glede na nemški izvirnik vsebinsko nekoliko okleščena. Njena posebnost je od vseh najdaljše, zelo svobodno, opisno poimenovanje apelacijskega sodišča v Celovcu: »Ta cesarsku krajlevna čez obsojejne teh hudadelnikov gori postavlena vikši gosposka v Celovci«.[29]

29 ARS 307, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 4, Seitz Martin, Koschir Juri, 29. 12. 1807, 28. 3. 1808.

Št. 13 – 1808 po III. 28. – Martin Zajc in Jurij Košir, cestni rop in poskus ropa

Ta Zeſsarsku Kraileuna zhes Obſsojeine teh Hudadelni=
=kou gori postaulena vikschi Gosposka ú Zelouzi je zhes hu=
=dobnu Dianjie teh od lete meistne Gosposke savolo sturjeniga Ropa
reſsojenih Martina Saitza, szer imenuvaniga Kotziana,
inu Jurja Koschirja, szer imenuvaniga Maidalenicka to Sodbo
te Strafenge tocku sklenila:
Ti Martin Seitz gmen imenuvan Kotzian imasch sa=
=volo tega obstajozh, inu pravizhnu resgledanga ú Tovarscht=
=vu Micha Taschkarja szer imenuvaniga Michoutza, inu
Jurja Koschirja szer imenuvanga Maidalenicka doperne=
=scheniga Ropa, inu dalei savol skuschanga Ropa skus
Napreizhakanjie na vischki zesti, inu Partenjie tega ve=
=deozh sropanga Blaga skus 12. Let ú teshki Jezhe per=
=derschan,
Ti Juri Koschir szer imenuvan Maidalenig pak
imasch savol tega obstajozh, inu pravizhnu super tebe
resiskaniga na dolenski zeſti ú Septembru 1806.tiga Lei=
=ta u Shpanovije Micha Taschkarja szer imenuvanga Mi=
=choutza, inu Martina Seitza szer imenuvanga Kotzia=
=na sturjeniga Ropa, inu po letem ú Meſszu Octobru
skuschanga Ropanja na vischki zesti skus 8. Leit ù
Teschki Jezhi perdershan, inu ú Sazhetku, Sredi, inu
Hkonzu toje Straffenge, uſsakikrat is 20.^mi^ Palzami
poshtrafan biti.

Ta cesarsku krajlevna čez obsojejne teh hudadelnikov gori postavlena vikši gosposka v Celovci je čez hudobnu dijanje[30] teh od lete mejstne gosposke zavolo sturjeniga ropa rezsojenih Martina Zajca, scer imenuvaniga Kocjana, inu Jurja Koširja, scer imenuvaniga Majdalenika, to sodbo te štrafenge toku sklenila:

Ti, Martin Zajc, gmen imenuvan Kocjan, imaš zavolo tega obstajoč inu pravičnu rezgledanga v tovarštvu Miha Taškarja, scer imenuvaniga Mihovca, inu Jurja Koširja, scer imenuvanga Majdalenika, dopernešeniga ropa inu dalej zavol skušanga ropa skuz naprejčakanje na Viški cesti inu partenje tega vedeoč zropanga blaga skuz 12 let v težki ječe perdržan,

ti, Juri Košir, scer imenuvan Majdalenig, pak imaš zavol tega obstajoč inu pravičnu zuper tebe reziskaniga na Dolenski cesti u septembru 1806-tiga lejta v španovije Miha Taškarja, scer imenuvanga Mihovca, inu Martina Zajca, scer imenuvanga Kocjana, sturjeniga ropa inu po letem v mescu oktobru skušanga ropanja na Viški cesti skuz 8 lejt v težki ječi perdržan inu v začetku, sredi inu h koncu toje štrafenge usakikrat iz 20-mi palcami poštrafan biti.

30 Dejansko *dianje.*

PRAVOPISNE, JEZIKOVNE IN TERMINOLOŠKE ZNAČILNOSTI BESEDIL

Pravopisnih in jezikovnih značilnosti besedil se bomo samo dotaknili, več pozornosti pa bo namenjene pravni terminologiji ter teže razumljivim besedam in besednim zvezam.

Gledano v celoti je v pravopisu veliko odstopanja od takratne knjižne norme in bohoričice, kakor je bila rokopisna uradovalna slovenščina tega časa nasploh manj pod vplivom knjižnega jezika in veliko bolj izraz »individualnih pravil« (prim. Golec, 2005, 284; Golec, 2020, 221). Skladnja besedil na škodo razumljivosti in jezikovne prožnosti precej dosledno sledi nemškemu izvirniku, pri čemer so nekateri manj pomembni deli včasih tudi izpuščeni. Pogosto so besedila oprta na nemščino tudi besedotvorno, najsi gre za kalke ali za prevzete izraze.

Po splošnem vtisu je vseh pet piscev prihajalo z območij dolenjske narečne skupine, pri vsakem pa je opaziti tudi določene individualne značilnosti, ki jih gre večinoma pripisati posameznikovemu domačemu idiomu. Franc Pirnat, sestavljalec petih razglasitev sodb iz let 1793 in 1794 (št. 1–4 in 6), je pisal: lejt, lejta, skuz, tejden, neznani avtor besedila iz leta 1793 (št. 5) pa lejta, lejt, lejtas, skus, skuzi, tejden. Pri zapisovalcu petih priseg iz let 1802 in 1803 (št. 7–10 in 12), najverjetneje Jožefu Urbasu, beremo: skuz, žje, položejno, dvua, enu letu, trejm, terje, perložnast, šjest, pjedeset. Neidentificirani avtor ene same razglasitve sodbe, nastale leta 1803 (št. 11), je rabil oblike: skuz, vsake letu, jenu, otraka, sestavljalec najmlajšega besedila iz leta 1808 (št. 13), prejkone sekretar Martin Mihael Gerson, pa: v Celovci, mejstne, toku, imenuvaniga, imenuvanga, pravičnu, reziskaniga. Zanimivo je, da se toponim Ljubljana in pridevnik ljubljanski pojavljata v treh oblikah: lublanski (št. 1 in 4), jeblanski (št. 11) in Iblana (št. 11), pri čemer sta zadnji dve delo istega pisca.

Glede črkopisno-pravopisne podobe kaže poudariti ugotovitev, da so vsi pisci precej dosledno zapisovali šumevec [č] z bohoričičnim sestavljenim grafemom zh; zaradi majhnega števila pojavitev sta delni izjemi avtorja besedil št. 5 in 11. Dva druga sestavljena grafema za isti glas, nemški tsch in prilagojeni tsh, se v glavnem pojavljata v lastnih imenih, ki so jih tudi v slovenskih besedilih pisali po nemški normi (Roschitz, Koschir, Schischka), tu in tam pa je [č] pred samoglasnikoma [i] in [e] zapisan še kot z. Veliko večja neenotnost vlada pri zapisovanju šumevcev [š] in [ž], med katerima ni dosledno razlikoval noben pisec. Pirnat je bil za oba glasova najbolj naklonjen pisanju sh, rabil je tudi sestavljene grafeme sch, ſch in ſh ter grafem s, za glasovno zvezo [šk] enkrat sch in enkrat sk, za glasovno zvezo [šp] pa sp. Urbas je za razliko od Pirnata praviloma tako [š] in [ž] pisal kot sch, samo izjemoma sh, pri glasovni zvezi [šk] tudi sk in za [šp] sp. Najbolj dosledno je rabil znake za šumevce pisec zadnjega besedila (št. 13), pri katerem je glas [č] vselej zh, druga dva šumevca pa skoraj vedno sch; [ž] enkrat sh, [š] pa trikrat sh in v glasovni zvezi [st] s.

Terminološka podoba razglašenih sodb je, vsaj kar zadeva pravno terminologijo, precej enolična, kar je glede na naravo in obliko dokumentov razumljivo. V glavnem srečujemo najbolj splošne pojme s področja sodstva in prava, pa tudi drugo izrazje je zastopano dokaj skromno.

V nadaljevanju so tabelarično prikazana poimenovanja sodnih oblastev, kazenskosodni in drugi pravni izrazi in besedne zveze ter nazadnje, zaradi težje razumljivosti, še nekateri drugi izrazi in besedne zveze. V pomoč nadaljnjim preučevanjem so predstavljeni skupaj s kontekstom in z nemško predlogo.

Poimenovanja sodnih oblastev

Cesarsko-kraljevo mestno in deželsko sodišče v Ljubljani	
cesarsko kraleva gospodska tega lublanskiga mesta (št. 1)	Od te Cesarske kraleve gospodske tega lublanskiga mesta – [*NEMŠKO*: Von dem befreiten k: k: Kriminalgericht der Hauptstadt Laibach]
lublanska rihtna gospodska	Od te lublanske rihtne gospodske (št. 4) – [*NEMŠKO*: von dem befreüten k: k: Kriminalgerichte der Hauptstadt Laibach]
mestna inu dužeska/dužeuška rihtna gosposka v Lublani (št. 5)	per ti mestni inu dužeski rihtni gosposk v Lublani (št. 5) – [*NEMŠKO*: bei dem Stadt= und Landgericht zu Laibach] per ti mestni inu dužeuški rihtni gosposki v Lublani (št. 5) – [*NEMŠKO*: bei dem Stadt= und Landgerichte zu Laibach]
cesarsko kraleva mestna glavna rihta	Od te Cesarske kraleve mestne glavne rihte (št. 8) – [*NEMŠKO*: Von dem Magistrat der k. k: Hauptstadt Laibach als befreiten Bann und Kriminalgericht]
mestna rihta	te mestne rihte (št. 10) – [nemško: bei dem Stadt= und Landgericht Laibach]
jeblanska rihta	na jeblansko rihto (št. 11) – [*NEMŠKO*: an das Stadtgericht zu Laibach] od tje naše jeblanske rihte (št. 12) – [*NEMŠKO*: ni navedbe]
mejstna gosposka	od lete mejstne gosposke (št. 13) – [*NEMŠKO*: von dem Laibacher Stadtmag:]

Cesarsko-kraljevo notranjeavstrijsko apelacijsko in višje kazensko sodišče v Celovcu	
v Celovco stajoča vikše rihtna gospodska	Ta v Celovco stajoča vikše rihtna gospodska (št. 2) – [*NEMŠKO*: das k: k: i/oe Appellazions= und Kriminalobergericht]
viškše v Celovco stajoča rihtna gospodska	Ta viškše v Celovco stajoča rihtna gospodska (št. 3) – [*NEMŠKO*: das k: k: I: Ö: Appellazions= und Kriminal Obergericht]
Krajleva inu cesarska rihtna vikši gosposka v Celovcu	Le-ta Krajleva inu cesarska rihtna vikši gosposka v Celovcu (št. 5) – [*NEMŠKO*: das k: k: Inner Oe Appell und Kriminalobergericht]
viškše rihta	Ta viškše rihta (št. 6) – [*NEMŠKO*: das k: k: inneröisterreiechiche Appellazions= und Kriminalobergericht]
višk gosposka v Celovce	Od te višk gosposke v Celovce (št. 7) – [*NEMŠKO*: das k: k: inneröisterreiechiche Appellazions= und Kriminal Obergericht] Od te višk gosposke v Celovce (št. 9) – [*NEMŠKO*: das k: k: Inner Oe Appell und Kriminalobergericht] Od te višk gosposke v Celovce (št. 10) – [*NEMŠKO*: das k: k: Inner Oe Appellazions und Kriminal Obergericht] Od višk gosposke v Celovce (št. 12) – [*NEMŠKO*: das k: k: I: Oe Appell und Kriminalobergericht]
viši gosposka v Celovce	Ta viši gosposka v Celovce (št. 11) – [*NEMŠKO*: das k: k: I: Oe Appell und Kriminalobergericht]
cesarsku krajlevna čez obsojejne teh hudadelnikov gori postavlena vikši gosposka v Celovci	Ta cesarsku krajlevna čez obsojejne teh hudadelnikov gori postavlena vikši gosposka v Celovci – (št. 13) – [*NEMŠKO*: das k: k: i. oe. Appell und Kriminal Obergericht]

Kazenskosodni in drugi pravni izrazi in besedne zveze

priznano (priznanje krivde)	
obstano	zavolo treh obstaneh tatvine (št. 1) – [*NEMŠKO*: wegen dreÿ eingestandenen […] Diebstählen] zavolo obstane golfije (št. 7) – [*NEMŠKO*: wegen der verübt eingestandenen und rechtlich erhobenen Verbrechen des Trugs] zavolo sprešane inu obstane golfije te moke (št. 8) – [*NEMŠKO*: wegen der geständig und erhobenermassen unternommenen Sandmischung] zavolo toje obstane inu zvišane tadvine (št. 9) – [*NEMŠKO*: wegen dem einbekannt verübten, gesetzlich erhobenen Verbrechen des Diebstahls]
samo od sebe spoznano	zavolo tega sam od sebe spoznaniga […] ravbarskiga popadvanja (št. 5) – [*NEMŠKO*: wegen des einbekennten […] rauberischen Angrifs]
obstajoč	zavolo tega obstajoč inu pravičnu rezgledanga […] dopernešeniga ropa (št. 13) – [*NEMŠKO*: wegen des geständig und rechtlich erhobenen […] verübten Raubes] zavol tega obstajoč inu pravičnu zuper tebe reziskaniga […] sturjeniga ropa (št. 13) – [*NEMŠKO*: wegen des geständig und rechtlich erhobenen […] verübten Raubes]

goljufija	
golfija	zavolo obstane golfije (št. 7) – [*NEMŠKO*: wegen der verübt eingestandenen und rechtlich erhobenen Verbrechen des Trugs] zavolo golfije te moke (št. 7) – [*NEMŠKO*: wegen den verübt einbekannten gesetzlich erhobenen Verbrechen des Trugs] zavolo sprešane inu obstane golfije te moke (št. 8) – [*NEMŠKO*: wegen der geständig und erhobenermassen unternommenen Sandmischung]
prestan zapor	
prestan arest	čez ta do zdej žje prestan arest (št. 7 – dvakrat, 8 in 12) – [*NEMŠKO*: über den bereits ausgestandenen Arrest (št. 7); über den bisher ausgestandenen Arrest (št. 8); über den bereits ausgestandenen Arrest (št. 12)]
prestana ječa	čez tojo do zdej žje prestano ječo (št. 9) – [NEMŠKO: über den bereits ausgestandenen Arrest]
izvršeno/storjeno/zagrešeno	
dopernešeno	zavolo dopernešene tatvine (št. 2) – [*NEMŠKO*: wegen des […] begangenen Diebstahls] na te […] dopernešene tatvine (št. 4) – [*NEMŠKO*: an einem […] verübten Diebstahle] zovolo ponoče dopernešene tatvine (št. 6) – [*NEMŠKO*: wegen zur Nachtszeit verübten Diebstahls] zavolo tega […] dopernešeniga ropa (št. 13) – [*NEMŠKO*: wegen des […] verübten Raubes]
pernešeno	zavolo pernešene očitne gvate (št. 10) – [*NEMŠKO*: wegen des begangenen Verbrechens der öffentlichen Gewalt]
tatvina, kraja	
tatvina	zavolo treh obstaneh tatvine (št. 1) – [*NEMŠKO*: wegen dreÿ […] Diebstählen] zavolo dopernešene tatvine (št. 2) – [*NEMŠKO*: wegen des […] begangenen Diebstahls] tu je tatvine (št. 5) – [*NEMŠKO*: ni navedbe] zovolo ponoče dopernešene tatvine (št. 6) – [*NEMŠKO*: wegen zur Nachtszeit verübten Diebstahls]
tadvina	zavolo toje obstane inu zvišane tadvine (št. 9) – [*NEMŠKO*: wegen dem einbekannt verübten, gesetzlich erhobenen Verbrechen des Diebstahls]

razsoditi, razsojeno	
iz gnade spoznati	iz gnade spoznala (št. 2, 3) – [*NEMŠKO*: aus Gnade dahin zu mildern befunden (št. 2); aus Gnade dahin zu schöpfen befunden (št. 3)] iz gnade toku spoznala (št. 6) – [*NEMŠKO*: aus Gnade dahin zu schöpfen befunden]
spoznati	bo […] spoznano (št. 4) – [*NEMŠKO*: zu Recht erkannt]
na to vižo za prov spoznati	na to vižo skleniti za prov spoznala (št. 5) – [*NEMŠKO*: das Strafurtheil dahin zu schöpfen befunden]
štrafenga skuz sodbo spoznana	le-ta štrafenga skuz sodbo spoznana (št. 7 – dvakrat) – [*NEMŠKO*: das Strafurtheil dahin zu schöpfen befunden] le-ta štrafenga skuz sodbo spoznana (št. 8) – [*NEMŠKO*: zu Recht erkannt] ta štrafenga skuz sodbo spoznana (št. 9) – [*NEMŠKO*: das Urtheil aus Gnade dahin zu schöpfen befunden] ta štrafenga skuz sodbo spoznana (št. 12) – [*NEMŠKO*: das Strafurtheil dahin zu schöpfen befunden]
štrafenga skuz sodbo v gnade spoznana	le-ta štrafenga skuz sodbo v gnade spoznana (št. 10) – [*NEMŠKO*: ni navedbe]
skuz sodbo iz gnade spoznati	skuz sodbo iz gnade spoznala (št. 11) – [*NEMŠKO*: das Urtheil aus Gnade dahin zu schöpfen befunden]
sodbo te štrafenge skleniti	to sodbo te štrafenge toku sklenila (št. 13) – [*NEMŠKO*: das Strafurtheil dahin zu schöpfen befunden]
obvezan	
doužan	se ti doužan (št. 10) – [*NEMŠKO*: schuldig sey]
sodba	
sodba	sodba (št. 1) – [*NEMŠKO*: ni navedbe] le-ta štrafenga skuz sodbo spoznana (št. 7 – dvakrat) – [*NEMŠKO*: das Strafurtheil dahin zu schöpfen befunden] se tebi ta sodba povej – [*NEMŠKO*: ni navedbe] le-ta štrafenga skuz sodbo spoznana (št. 8) – [*NEMŠKO*: zu Recht erkannt] ta štrafenga skuz sodbo spoznana (št. 9) – [*NEMŠKO*: das Urtheil aus Gnade dahin zu schöpfen befunden] le-ta štrafenga skuz sodbo v gnade spoznana (št. 10) – [*NEMŠKO*: ni navedbe] skuz sodbo iz gnade spoznala (št. 11) – [*NEMŠKO*: das Urtheil aus Gnade dahin zu schöpfen befunden] per temu erzglasilu te sodbe (št. 11) – [*NEMŠKO*: bei Kundmachung dieses Urtheils] ta štrafenga skuz sodbo spoznana (št. 12) – [*NEMŠKO*: das Strafurtheil dahin zu schöpfen befunden] to sodbo te štrafenge toku sklenila (št. 13) – [*NEMŠKO*: das Strafurtheil dahin zu schöpfen befunden]
urtel	ta urtel te štrafenge (št. 5) – [*NEMŠKO*: das Strafurtheil]

ponarejanje denarja	
narejajne teh folš denarjov	zovolo narejajna teh folš denarjov (št. 3) – [*NEMŠKO*: wegen Münzfälschung]
težka ječa	
časna trda ječa	h te časne trde ječe (št. 3) – [*NEMŠKO*: zum in ersten Grade zeitlichen harten Gefangnisse]
dolgo terpejoča trda ječa v pervimu postavk	h ti dougu terpejoč trdi ječi v pervimu postavk (št. 5) – [*NEMŠKO*: zum langwierig harten Gefängnis im ersten Grade]
težka ječa	v težki ječe (št. 13) – [*NEMŠKO*: im schweren Kerker] v težki ječi (št. 13) – [*NEMŠKO*: im schweren Kerker]
lahka/lažja ječa	
časna lohkejša ječa	h te časne lohkejše ječe (št. 2) – [*NEMŠKO*: zum zeitlich gelieden Gefängniß (št. 2); zum im ersten Grade zeitlich gelieden Gefängniß (št. 6g
lohkejša časna ječa	h te lohkejše časne ječe (št. 4) – [*NEMŠKO*: zu dem im ersten Grade zeitlichen gelieden Gefängniße]
manša ječa	v te manš reč (št. 7 – dvakrat, št. 8) – [*NEMŠKO*: zum im ersten Grad zeitlich gelieden Gefängniß (št. 7); zu dem im ersten Grade zeitlich gelieden Gefängniße (št. 8)]
lahka ječa	v te lahke ječe (št. 9, 10 in 12) – [*NEMŠKO*: in zeitlich gelieden Gefängniß (št. 9); zum im erster Grade zeitlich gelieden Gefängniß (št. 10); zum zeitlich gelieden Gefängniß im ersten Grad (št. 12)] v gnade v te lahke ječe (št. 11) – [*NEMŠKO*: aus Gnade zum zeitlich gelieden Gefängniß im ersten Grad]
lohka ječa	v te lohke ječe (št. 10) – [*NEMŠKO*: zum in erster Grade zeitlich gelieden Gefängniß]
poterpioč lahka ječa	he te poterpioč lahke ječe (št. 11) – [*NEMŠKO*: zum im ersten Grad anhaltend gelieden Gefängniß]
1. stopnja težje ječe	
dolgo terpejoča trda ječa v pervimu postavk	h ti dougu terpejoč trdi ječi v pervimu postavk (št. 5) – [*NEMŠKO*: zum langwierig harten Gefängnis im ersten Grade]
2. stopnja ječe	
v drugem grad cajtna ječa	k té v drugem grad cajtne ječe (št. 1) – [*NEMŠKO*: zu dem in 2ten Grade zeitlichen Gefäng=nüſſe]
trajajoča/neprekinjena ječa	
poterpioč lahka ječa	he te poterpioč lahke ječe (št. 11) – [*NEMŠKO*: zum im ersten grad anhaltend gelieden Gefängniß]

javno delo	[*NEMŠKO*: zur öffentlichen Arbeit]
videoče delo	k […] videočemo delu (št. 1)
očitno delo	k […] očitnemu delu (št. 2, 3, 6) k […] očitnemu delu (št. 4) h tem očitnumu delu ponucan (št. 8, 9, 10 – dvakrat) h očitnimu delu (št. 11) h tem očitmu delu (št. 12)
videjoče delo	h timu videjočimu delu (št. 15)
biti zaprt	
držan biti	k té v drugem grad cajtne ječe […] držan biti (št. 1) – [*NEMŠKO*: zu dem in 2ten Grade zeitlichen Gefäng=nüſſe […] angehalten] bodeš […] v te manš ječ […] držan (št. 7 – dvakrat) – [*NEMŠKO*: zum im ersten Grad zeitlich gelieden Gefängniß […] angehalten werden] bodeš […] v te manš ječ […] držan (št. 8) – [*NEMŠKO*: zu dem im ersten Grade zeitlich gelieden Gefängniße […] angehalten werden] bodeš […] v te lahke ječe držan (št. 9) – [*NEMŠKO*: in zeitlich gelieden Gefängniß angehalten […] werden] bodeš […] v te lohke/lahke ječe […] držan (št. 10 – dvakrat) – [*NEMŠKO*: zum im erster Grade zeitlich gelieden Gefängniß […] angehalten werden] bodeš […] v te lahke ječe […] držan (št. 12) – [*NEMŠKO*: zum zeitlich gelieden Gefängniß im ersten Grad […] angehalten werden]
zadržan biti	h te časne lohkejše ječe […] zadržan biti (št. 2) – [*NEMŠKO*: zum zeitlich gelieden Gefängniß […] angehalten werden] h te časne trde ječe […] zadržan biti (št. 3) – [*NEMŠKO*: zum in ersten Grade zeitlichen harten Gefangnisse […] anzuhalten] h te lohkejše časne ječe […] zadržan biti (št. 4) – [*NEMŠKO*: zu dem im ersten Grade zeitlichen geliedern Gefängniße […] verschafft werden] v h te časne lohkejše ječe […] zadržan biti (št. 6) – [*NEMŠKO*: zum im ersten Grade zeitlich gelieden Gefängniß [...] angehalten […] werden] bode […] v te lahke ječe […] zadržana (št. 11) – [*NEMŠKO*: zum zeitlich gelieden Gefängniß im ersten Grad [...] angehalten […] werden]
perdržan biti	h ti dougu terpejoč trdi ječi [...] perdržan biti (št. 5) – [*NEMŠKO*: zum langwierig harten Gefängnis im ersten Grade […] angehalten werden] v težki ječe perdržan […] biti (št. 13) – *NEMŠKO*: v težki ječe (št. 13) – [*NEMŠKO*: im schweren Kerker angehalten werden] v težki ječi perdržan […] biti (št. 13) – [*NEMŠKO*: im schweren Kerker angehalten werden]
v ječi znajden	v ječi znajdenga (št. 5) – [*NEMŠKO*: gefänglich innliegenden]

železni okovi	
njemu umerjeno železje	njemu umerjenmo železjo (št. 1) – [*NEMŠKO*: in angemeſſenen Eisen]
železje	v železjo (št. 2, 3, 4, 6) [*NEMŠKO*: in Eisen]
železa	v železah (št. 5, 8, 9, 10, 12) [*NEMŠKO*: in Eisen]
železo	[v] železi (št. 7) [*NEMŠKO*: in Eisen] v železi (št. 7) [*NEMŠKO*: in Eisen] v železu (št. 11) [*NEMŠKO*: in Eisen]
oprostitev sodnih stroškov, oprostiti sodne stroške	
goruzignejnje te rihtne cerenge	iz goruzignejnjam te rihtne cerenge (št. 1) – [*NEMŠKO*: mit Aufhebung der Rechtskösten]
rihtne špendije goruzigniti	Te rihtne špendije bodo goruzignene (št. 2) – [*NEMŠKO*: von den Kriminalkösten […] losgesprochen] Te rihtne špendije bodo goruzignene (št. 3) [*NEMŠKO*: von Bezahlung der Kriminalkösten […] losgesprochen] Te rihtne špendije bodo goruzignene (št. 4) – [*NEMŠKO*: mit Aufhebung der Criminalkösten]
rihtne špende goruzigniti	Ta rihtne špende pa bodejo goruzignene (št. 11) – [*NEMŠKO*: von Vergütung der Kriminalkösten […] enthoben seÿn]
sodni/zaporni stroški	
ječne unkostenge	za te ječne unkostenge (št. 10) – [*NEMŠKO*: die ihn betrefenden Kriminalkösten]
pomanjkanje dokazov	
pomajkajne tega previžajne	zolvolo [sic!] pomajkajna tega previžajne (št. 3) – [*NEMŠKO*: aus Mangel hinlänglichen Beweises]
oproščen (plačila stroškov)	
frej spoznan	frej spoznan (št. 3) – [*NEMŠKO*: Untersuchung […] für aufgehoben erklärt]
povzročena škoda	
sterjena škoda	sterjeno škodo (št. 1) – [*NEMŠKO*: verursachten Schaden] né [= njej] sterjene škodo (št. 10) – [*NEMŠKO*: ihre Entschädigung]
sturjena škoda	to sturjeno škodo (št. 15)
škoda, katiro je on skuz to tatvino jemu	negova škoda, katiro je on skuz to tatvino jemu (št. 9) – [*NEMŠKO*: den ihm zuständig allfällig zustehenden Entfremdungs=Betrag]

zadoščenje	
zadoststerjejne	zadoststerjejne (št. 10) – [*NEMŠKO*: ihre […] Genugthuung]
povrniti škodo	
sterjeno škodo povrnite	sterjeno škodo povrnite doužan (št. 1) – [*NEMŠKO*: verursachten Schaden zu ersetzen schuldig]
škodo povrnite	to škodo povrnite dolžan (št. 4) – [*NEMŠKO*: [specificirani predmeti] zu vergütten schuldig seÿn]
sturjeno škodo povrniti	to sturjeno škodo […] sam povrniti (št. 5) – [*NEMŠKO*: den verursachten Schaden zu ersezen]
udeležba (pri kaznivem dejanju)	
zapopadek	zavolo zapopadka na te […] dopernešene tatvine (št. 4) – [*NEMŠKO*: wegen an einem […] verübten Diebstahle genohmenen Antheils]
partenje	zavolo […] partenje tega vedeoč zropanga blaga (št. 13) – [*NEMŠKO*: wegen […] Teilnahme an wissentlich geraubten Gute]
naropano blago	
zropano blago	zavolo […] partenje tega vedeoč zropanga blaga (št. 13) – [*NEMŠKO*: wegen […] Teilnahme an wissentlich geraubten Gute]
oškodovanec	
poškodvan	tem poškodvanem (št. 4) – [*NEMŠKO*: samo imena oškodovancev] timu poškodvanmu (št. 5) – [*NEMŠKO*: dem beschädigten]
kršenje prava	
prelomlenje te pravice	v prelomlenju te pravice (št. 5) – [*NEMŠKO*: ni navedbe; ustreznica: das Recht brechen]
kazenska sodba	
urtel te štrafenge	ta urtel te štrafenge (št. 5) – [*NEMŠKO*: das Strafurtheil]
sodba te štrafenge	to sodbo te štrafenge toku sklenila (št. 13) – [*NEMŠKO*: das Strafurtheil dahin zu schöpfen befunden]
prevzet v ječo	
v ječo prevzet	v ječo prevzeti (št. 5) – [*NEMŠKO*: in gefängliche Verwahrung übernommenen]
obravnavan v kazenski (krvnosodni) obravnavi	
na rihtno vižo sprašvan	na rihtno vižo sprašvani (št. 5) – [*NEMŠKO*: banngerichtlich prozeßirten]

cestni ropar	
ravbar na cestah	ravbarja na cestah (št. 5) – [*NEMŠKO*: Straßen Raübers]
preiskan	
zveden	še bel zvedeniga ravbarskiga popadvanja (št. 5) – [*NEMŠKO*: wegen des erhobenen […] rauberischen Angrifs]
sprešan [= sprašan]	zavolo sprešane inu obstane golfije (št. 8) – [*NEMŠKO*: wegen der geständig und erhobenermassen unternommenen Sandmischung]
zvišan	zavolo toje obstane inu zvišane tadvine (št. 9) – [*NEMŠKO*: wegen dem einbekannt verübten, gesetzlich erhobenen Verbrechen des Diebstahls]
rezgledan	zavolo tega obstajoč inu pravičnu rezgledanga […] dopernešeniga ropa (št. 13) – [*NEMŠKO*: wegen des geständig und rechtlich erhobenen […] verübten Raubes]
reziskan	zavol tega obstajoč inu pravičnu zuper tebe reziskaniga […] sturjeniga ropa (št. 13) – [*NEMŠKO*: wegen des geständig und rechtlich erhobenen […] verübten Raubes]
položen račun	
položejna ratinga	čez položejno ratingo (št. 7) – [*NEMŠKO*: über vorläufige Rechnungspflege]
roparski napad	
ravbarsko popadvanje	zavolo tega […] ravbarskiga popadvanja (št. 5) – [*NEMŠKO*: wegen des […] rauberischen Angrifs]
rop	
ropanje	skuz ropanje (št. 5) – [*NEMŠKO*: ni navedbe]
rop	zavolo sturjeniga ropa (št. 13) – [*NEMŠKO*: im Verbrechen des Raubes] zavolo tega […] dopernešeniga ropa (št. 13) – [*NEMŠKO*: wegen des […] verübten Raubes] zavol skušanga ropa (št. 13) – [*NEMŠKO*: wegen […] versuchten Raubes] zavolo tega […] sturjeniga ropa (št. 13) – [*NEMŠKO*: wegen […] verübten Raubes]
poskus ropa	
skušan rop	zavol skušanga ropa (št. 13) – [*NEMŠKO*: wegen des […] versuchten Raubes]
skušano ropanje	zavol […] skušanga ropanja (št. 13) – [*NEMŠKO*: wegen des […] versuchten Raubes]

prežanje (v zasedi)	
naprejčakanje	skuz naprejčakanje (št. 13) – [*NEMŠKO*: mittels Vorwartung]
ranitev	
rajnenje	skuz […] rajnenje (št. 5) – [*NEMŠKO*: mit Verwundung]
razglasitev sodbe	
erzglasilo/erzglasilu te sodbe	per temu erzglasilu te sodbe (št. 11) – [*NEMŠKO*: bei Kundmachung dieses Urtheils]
sodbo povedati (obsojencu)	ke se tebi ta sodba povej (št. 7) – [*NEMŠKO*: ni navedbe]
kaznovan/kaznovana	
poštrafan	bodeš […] poštrafan (št. 9) – [*NEMŠKO*: gezüchtiget werden] imaš […] poštrafan biti (št. 13) – [*NEMŠKO*: gezüchtiget werden]
poštrafana	se trideset dober namirjeneh šlakvo iz šibo poštrafana (št. 11) – [*NEMŠKO*: mit dreißig wohgemeßenen Rutschenstreichen gezüchtiget werden]
prestajanje kazni	
štrafenga	bodeš […] od začetka toje štrafenga […] inu na zadne toje štrafenga (št. 9) – [*NEMŠKO*: zu Anfang, und zu Ende der Strafzeit] ta do zdej žje prestane arest za štrafengo dol pušen (št. 12) – [*NEMŠKO*: der bereits ausgestandene Arrest zur Strafe eingerechnet seÿn] imaš […] v začetku, sredi inu h koncu toje štrafenge (št. 13) – [*NEMŠKO*: am Anfang, Mitzte und zu Ende der Strafzeit]
kazen	
štrafenga	ta urtel te štrafenge (št. 5) – [*NEMŠKO*: das Strafurtheil] le-ta štrafenga skuz sodbo spoznana (št. 7 – dvakrat) – [*NEMŠKO*: das Strafurtheil dahin zu schöpfen befunden] le-ta štrafenga skuz sodbo spoznana (št. 8) – [*NEMŠKO*: zu Recht erkannt] ta štrafenga skuz sodbo spoznana (št. 9) – [*NEMŠKO*: das Urtheil aus Gnade dahin zu schöpfen befunden] le-ta štrafenga skuz sodbo v gnade spoznana (št. 10) – [*NEMŠKO*: ni navedbe] ta štrafenga skuz sodbo spoznana (št. 12) – [*NEMŠKO*: das Strafurtheil dahin zu schöpfen befunden] ta do zdej žje prestane arest za štrafengo dol pušen (št. 12) – [*NEMŠKO*: der bereits ausgestandene Arrest zur Strafe eingerechnet seÿn] to sodbo te štrafenge toku sklenila (št. 13) – [*NEMŠKO*: das Strafurtheil dahin zu schöpfen befunden]

udarci s palico (kazen)	
palce	bodeš ti iz […] 12 palc poštrafan (št. 9) – [*NEMŠKO*: mit 12 Stockstreichen gezüchtiget werden] imaš […] iz 20-mi palcami poštrafan biti (št. 13) – [*NEMŠKO*: mit zwanzig Stockstreichen gezüchtiget werden]
udarci s šibo (kazen)	
šlakvi iz šibo	se trideset dober namirjeneh šlakvo iz šibo poštrafana (št. 11) – [*NEMŠKO*: mit dreißig wohgemeßenen Rutschenstreichen gezüchtiget werden]
obsojenec	
obsojeni	čez tebe obsojenga (št. 9) – [*NEMŠKO*: wider den Inquisiten]
civilna pravda	
ordnenga	po ordnenge, tu je skuz pravdo, naprej obdržana (št. 9) – [*NEMŠKO*: im ordentlichen Rechtsweg]
ornenga	po ornenge iskati (št. 10) – [*NEMŠKO*: im ordentlichen Rechtswege zu suchen]
prepuščeno, naspoteno na	
naprej obdržano	po ordnenge, tu je skuz pravdo, naprej obdržana (št. 9) – [*NEMŠKO*: im ordentlichen Rechtsweg angewiesen] bode naprej obdržanu (št. 10) – [*NEMŠKO*: wird das Recht vorbehalten]
pravda	
pravda	skuz pravdo (št. 9) – [*NEMŠKO*: im ordentlichen Rechtsweg]
javno nasilje	
očitna gvauta	zavolo te očitne gvaute (št. 10) – [*NEMŠKO*: wegen des begangenen Verbrechens […] der öffentlichen Gewalt]
očitna gvata	zavolo pernešene očitne gvate (št. 10) – [*NEMŠKO*: wegen des begangenen Verbrechens der öffentlichen Gewalt]
uboj	
ubivajne	zavolo […] ubivajna (št. 10) – [*NEMŠKO*: wegen des begangenen Verbrechens des Mordes]
detomor	
umorjene sojga lestniga otroka	zavolo umorjena sojga lestniga otroka (št. 11) – [*NEMŠKO*: wegen Kindmordes] zavolo umorjena sojge lestniga otroka (št. 11) – [*NEMŠKO*: wegen verübten Mordes an ihrem eigenen Kinde]

aretirana, zaprta, pridržana	
zaprta	tega tridesetga oktobra 1802 zaprta (št. 11) – [*NEMŠKO*: gefänglich eingezogene]
izročena	
čezdana	na jeblansko rihto čezdana (št. 11) – [*NEMŠKO*: an das Stadtgericht zu Laibach […] eingelieferte]
umoriti	
umorila	na ta dan, na katiriga je ona otraka umorila (št. 11) – [*NEMŠKO*: am Tage des verübten Mordes]
pomagati pri dezertiranju	
dezercione perložnast dati	dezercione perložnast dau inu naprej pomago (št. 12) – [*NEMŠKO*: Vorschubsleistung zur Desertion] dezercione perložnast dau (št. 12) – [*NEMŠKO*: ni navedbe]
v prestajanje kazni všteti pripor	
do zdej žje prestane arest za štrafengo dol pušen	ta do zdej žje prestane arest za štrafengo dol pušen (št. 12) – [*NEMŠKO*: der bereits ausgestandene Arrest zur Strafe eingerechnet seÿn]
izpuščen	
on [= ven] spušen	podeš [= bodeš] s tojga [= tvojga] aresta on spušen (št. 12) – [*NEMŠKO*: des Verhaftes zu entlaßen]
opozoriti/posvariti	
ta prav nauk ze naprej dati	se bode tebi ta prav nauk ze naprej dau (št. 12) – [*NEMŠKO*: über vorläufige nachdrückliche Ermahnung und Wahrnung]
sojenje zločincem	
obsojejne teh hudadelnikov	čez obsojejne teh hudadelnikov (št. 13) – [*NEMŠKO*: ni navedbe]
zakonit	
pravičen	zavolo tega obstajoč inu pravičnu rezgledanga […] dopernešeniga ropa (št. 13) – [*NEMŠKO*: wegen des geständig und rechtlich erhobenen […] verübten Raubes] zavol tega obstajoč inu pravičnu zuper tebe reziskaniga […] sturjeniga ropa (št. 13) – [*NEMŠKO*: wegen des geständig und rechtlich erhobenen […] verübten Raubes]

zločinec	
hudadelnik	teh hudadelnikov (št. 13) – [*NEMŠKO*: ni navedbe]
zločin	
hudobnu dijanje	čez hudobnu dijanje (št. 13) – [*NEMŠKO*: im Verbrechen]
procesiran/obsojen	
rezsojen	zavolo sturjeniga ropa rezsojenih (št. 13) – [*NEMŠKO*: in peinlicher Sache der [...] im Verbrechen des Raubes prozessirten]
sostorilstvo	
tovarštvo	v tovarštvu (št. 13) – [*NEMŠKO*: in der Gesellschaft]
španovija	v španovije (št. 13) – [*NEMŠKO*: in Gespannschaft]
vedoma, zavedno	
vedeoč	zavolo […] partenje tega vedeoč zropanga blaga (št. 13) – [*NEMŠKO*: wegen […] Teilnahme an wissentlich geraubten Gute]

Drugi izrazi

cesarsko-kraljevi vojaški oskrbni urad	
ta cesar[s]ki ferflegsamt	tem cesar[s]kem ferflegsamt (št. 7) – [*NEMŠKO*: dem k. k. Militär Verpflegsamt]
cesarsko-kraljeva vojna blagajna	
ta cesarka soldaška kasa	v to cesar[s]ko soldaško kaso plačet (št. 12) – [*NEMŠKO*: in die k. k. Kriegskaße […] zu bezahlen]
gospostvo Logatec	
logaška gosposka	od logaške gosposke (št. 11) – [*NEMŠKO*: von der Herrsch: Loitsch]
pešpolk nadvojvode Rudolfa	
od ercherzog Rudolfa infanteri regiment	od ercherzog Rudolfoga infanteri regimenta (št. 12) – [*NEMŠKO*: des Erzerzog Rudolphis: Infanterie Regiments]
vojak (navaden)	
gmajn soldat	tem gmajne soldate (št. 12) – [*NEMŠKO*: dem Gemeinen]
gmen soldat	tem gmen soldato (št. 12) – [*NEMŠKO*: dem Gemeinen]

najden, odkrit	
znajden	v kateri smeti, kamne inu pesk je znajden bil (št. 7) – [*NEMŠKO*: ni navedbe]
zadnji dve mletji	
zadne dujne zmlejne	od teh zadneh dujneh zmlejneh (št. 7) – [*NEMŠKO*: von den letzten zwey Körnermahlungen]
klep mlinskega kamna	
od malneška kamna klep	od malneška kamna klep (št. 7) – [*NEMŠKO*: Mühlstein Abschärfung]
tkalski pomočnik	
tekavški gezel	Tem tekavškem gezel (št. 9) – [*NEMŠKO*: dem Webergesell]
dvojna rekrutnina	
ta dopelt regrut dnar	ta dopelt regrut dnar (št. 12) – [*NEMŠKO*: das doppelte Rekroutengeld]
sicer imenovan, po domače imenovan	
scer imenvan	scer […] imenvan (št. 10) – [*NEMŠKO*: vulgo]
scer imenuvan	scer imenuvan (št. 13); scer imenuvaniga (št 13 – trikrat); scer imenuvanga (št 13 – trikrat) – [*NEMŠKO*: vulgo]
gmen imenuvan	gmen imenuvan (št. 13) – [*NEMŠKO*: vulgo]
deželna cesta	
velka cejsta	na ti velki cejsti (št. 5) – [*NEMŠKO*: auf offener Landstraße]

V zvezi s terminologijo se bomo pomudili pri najsplošnejših oziroma najpogosteje rabljenih pojmih.

Magistratni uradniki so imeli največ težav z ustreznim slovenskim poimenovanjem sodnih oblastev, saj so nazive sodišč prevajali na celo vrsto načinov. S pojmom sodišče se srečujemo v vseh besedilih, v nekaterih tudi večkrat in z več kot enim sodiščem. Pojavljajo se tri, poleg ljubljanskega mestnega in deželskega ter celovškega apelacijskega in višjega kazenskega sodišča še lo-

gaško deželsko sodišče, ki je poenostavljeno poimenovano logaška gosposka, saj je tudi v izvirniku izraz gospostvo (Herrschaft), ne sodišče. Terminološka variabilnost je pri ljubljanskem sodišču značilna že za njegov nemški naziv. Polni naslov oblastva je v nemščini izpričan na tri različne načine, kar je pri prevajanju dalo štiri slovenske različice, od najbolj zveste izvirniku (mestna inu dužeska/dužeuška rihtna gosposka v Lublani) do zelo poenostavljene (lublanska rihtna gospodska). Poenostavljanje pride še posebej do izraza v (skrajšanih) omembah sodišča sredi besedila (mestna rihta, jeblanska rihta, mejstna gosposka). Še veliko bolj prilagojeno in poenostavljeno je uradno poimenovanje celovškega apelacijskega in višjega kazenskega sodišča. Prevajalci niso niti poskušali prevesti pridevnikov apelacijsko in kazensko, ampak so se v glavnem, tj. šestkrat, zadovoljili s formulacijo višja rihta oziroma višja gosposka in praviloma z navedbo kraja (ta vikše rihta, ta višk gosposka v Celovce idr.). Popolnejše poimenovanje srečamo štirikrat, od tega trikrat oprto na nemški izvirnik (ta v Celovco stajoča vikše rihtna gospodska, ta viškše v Celovco stajoča rihtna gospodska, le-ta Krajleva inu cesarska rihtna vikši gosposka v Celovcu). Najbolj izviren je bil pisec zadnjega besedila, ki je sploh edini skušal opisati pojem kazensko sodišče (ta cesarsku krajlevna čez obsojejne teh hudadelnikov gori postavlena vikši gosposka v Celovci). Če strnemo, so zapisovalci razglasitev sodb rabili za splošni pojem sodišče dve različici, rihtna gosposka/gospodska in rihta, ki so jima dodajali določnejšo oznako, za kakšne vrste oziroma katero sodišče gre (mestna inu dužeska/dužeuška, mestna glavna, mestna/mejstna, lublanska idr.). Pridevnik rihtni zasledimo še nekajkrat, trikrat v besedni zvezi sodni stroški (rihtne cerenge, rihtne špendije, rihtne špende) in enkrat kot prevod za pridevnik krvnosodni (na rihtno vižo).

Redkeje kot sodišče se pojavlja pojem sodba, in sicer enajstkrat v devetih razglasitvah, od tega desetkrat kot sodba in enkrat kot prevzeti izraz urtel. Samo pri prvi razglasitvi srečamo sodbo že v naslovu, medtem ko druga besedila niso naslovljena. Za razglasitev sodbe, ki je kot taka izpričana dvakrat, imamo v prvem primeru dobesedni prevod (per temu erzglasilu te sodbe), drugič, ko ni opore v nemškem izvirniku, pa poenostavljeno razlago obsojencu v drugi osebi (ke se tebi ta sodba povej).

Precejšnja enotnost je značilna za pojma razsoditi in razsojeno. Uporabili so ju štirje pisci, vsi razen zadnjega ne glede na variabilnost izvirnikov z rabo glagola spoznati, a v različnih besednih zvezah (iz gnade spoznala, skuz sodbo iz gnade spoznala, za prov spoznala, skuz sodbo spoznana, skuz sodbo v gnade spoznana, bo /…/ spoznano). V zadnjem besedilu (št. 13) nadomešča glagol spoznati glagol skleniti, in sicer v besedni zvezi s sodbo – skleniti sodbo.

V obravnavanih besedilih ne bomo našli slovenskih izrazov kazen in kaznovan, ampak prevzeta nemška štrafenga in poštrafan. Štrafenga se v dveh besedilih pojavlja tudi v pomenu prestajanja zaporne kazni (od začetka toje štrafenga, na zadne toje štrafenga, h koncu toje štrafenge).

Kar zadeva druge slovenske kazenskosodne in pravne izraze, so bili nekateri uveljavljeni precej enotno, pri nekaterih pa je opazna velika variabilnost. Če vzamemo za primer pojem priznan za priznano dejanje oziroma krivdo (nemško engestanden, einbekennt, geständig), je slovenska ustreznica v šestih primerih, ki so delo treh zapisovalcev, tvorjena iz glagola obstati (obstan, obstajoč), le enkrat srečamo opisno izražanje: sam od sebe spoznan. Pojem preiskan (nemško erhoben), ki nastopa vedno v paru s priznan, in sicer pri treh piscih, je na drugi strani preveden na kar pet načinov: enkrat v dobesedem prevodu kot zvišan, v drugih primerih pa po smislu kot zveden, sprešan [= sprašan], rezgledan in reziskan.

Kdaj je bilo kalkiranje inovativno in kdaj gre za pogosteje rabljeno besedišče tega časa, bo treba še raziskati. Na manjšo uveljavljenost izrazov kaže njihova variabilnost, npr. dopernešeno in pernešeno za izvršeno oziroma zagrešeno kaznivo dejanje ali pa videoče/videjoče in očitno delo za javno delo. Splošno znana je morala biti sintagma prelomljenje pravice (v prelomlenju te pravice) v pomenu kršenja prava (das Recht brechen), ki nima podlage v nemškem izvirniku in jo je uporabil neznani zapisovalec besedila št. 5.

Poleg kalkiranja, ki je bilo najbrž včasih tudi provizorično (morebiti naprejčakanje za čakanje v zasedi in zadoststerjejne za zadoščenje), so sestavljalci slovenskih razglasitev sodb uporabili veliko prevzetih nemških besed in besednih zvez, kar velja zlasti za ustanove. Če se je cesarsko-kraljevo vojno blagajno še dalo za silo posloveniti kot ta cesarska soldaška kasa, se dva druga uradnika nista trudila s prevajanjem vojaškega oskrbnega urada in pešpolka nadvojvode Rudolfa. Sintagma javno nasilje je izraženo kot očitna gvauta oziroma očitna gvata, pravna pot oziroma civilna pravda kot ordnenga oziroma ornenga, pri čemer je stvar enkrat dodatno pojasnjena – tu je skuz pravdo, dezerterstvo je dezercione.

Tako v jezikovnem kot v terminološkem pogledu sta bili glavni vodili ljubljanskih magistratnih uradnikov ustreznost in razumljivost prevoda. Zdi se, da so včasih lože zadostili prvemu cilju kakor drugemu, kajti težko si je predstavljati, da bi neuk človek natanko razumel določene izraze, še zlasti priložnostne kalke. Manj pozornosti so posvečali pravopisni podobi besedil, saj niso imela uradne teže in so bila praviloma namenjena le enkratni uporabi. Da bo besedilo še kdaj uporabljeno, je mogoče predvideti samo pri detomorilki (št. 11), za katero sodba pravi, da bo med prestajanjem osemletne zaporne kazni vsako leto na dan umora otroka dobila trideset udarcev s palico ob razglasitvi oziroma branju sodbe (per temu erzglasilu te sodbe).

SKLEP

Odkritje kar 13 slovenskih razglasitev sodb iz obdobja 1793–1808 pomeni veliko obogatitev védenja o tej vrsti slovenskih uradovalnih besedil, saj smo s področja kazenskega sodstva doslej poznali eno samo starejše tovrstno besedi-

lo, nastalo sredi 18. stoletja. Njihovo besedišče je dragocen prispevek k starejši slovenski sodni in pravni terminologiji. Besedilom daje dodatno težo dejstvo, da so nastala pri mestnem in deželskem sodišču deželnega glavnega mesta Ljubljana in da je večino sodb (10) izreklo prizivno sodišče v Celovcu. Njihova številčnost priča o utečeni praksi pisnega prevajanja nemških sodb v slovenščino, ki je tako slabo dokumentirana zgolj zaradi narave dokumentov. Za razliko od sodnih priseg jih namreč niso prepisovali v sodne zapisnike in jih največkrat niti uvrščali v sodne spise, ampak so jih takoj po nastanku izločili in zavrgli. Tako kot ni dvoma, da je imelo zapisovanje razglasitev sodb v slovenščini zelo dolgo tradicijo, je iz primerjave obravnavanih besedil razvidno, da je ustna raba slovenščine pred sodišči pripeljala do nekaterih ustaljenih pravnih izrazov in besednih zvez. Na drugi strani pa so se prevajalci oziroma prirejevalci srečevali s težavami, kako ustrezno ubesediti nemške formulacije, ki so jih poskušali izraziti v dobesednem prevodu.

SLOVENIAN ANNOUNCEMENTS OF CRIMINAL JUDGMENTS BEFORE THE TOWN COURT OF LJUBLJANA AT THE TURN OF THE NINETEENTH CENTURY

Boris GOLEC

Milko Kos Historical Institute, ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: bgolec@zrc-sazu.si

SUMMARY

The discovery of thirteen Slovenian announcements of criminal judgments from the period between 1793 and 1808 brings a wealth of new knowledge about this type of Slovenian official texts after the only text of this kind in the field of criminal justice was known from the mid-eighteenth century. Their vocabulary constitutes a valuable contribution to the early Slovenian judicial and legal terminology before the Slovenian legal language began to develop systematically. Further adding to the significance of the texts is that they were produced by the town and criminal court of Ljubljana, the capital of the Duchy of Carniola, and that the majority of judgments (ten) were pronounced by the appellate court for Inner Austria in Klagenfurt [Slo.: Celovec]. The abundance of the texts attests to the well-established practice of translating German pronouncements of judgments into Slovenian, a practice that is poorly documented for no other reason than the nature of the documents. Unlike court oaths, they were not transcribed into court minutes and ordinarily not even made part of judicial proceedings files but rather were eliminated and discarded immediately after use. Most criminal offences that found their epilogue in the currently preserved Slovenian announcements of judgments were thefts—specifically, five—followed by two cases of millers' flour fraud, and six other perpetrators were brought to justice for counterfeiting, robbery, public violence resulting in homicide, infanticide (the only female convict), aiding desertion, and banditry.

Keywords: criminal justice, Slovenian, Ljubljana, Klagenfurt/Celovec, town court, appellate court, judicial terminology

VIRI IN LITERATURA

ARS 307 – Arhiv Republike Slovenije, SI AS 307, Deželno sodišče v Ljubljani, B. Kazenski spisi, I. Najstarejši spisi 1707–1809, šk. 1–4.

Fabjančič, V. (1944–45): Ljubljanski krvniki. Smrtne obsodbe in tortura pri mestnem sodišču v Ljubljani 1524–1775. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 25–26, 88–104.

Fabjančič, V. (2012): Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820. 4. zvezek. Župani in sodniki 1650–1785. Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana.

Golec, B. (2005): Ljubljansko škofijsko gospostvo (Pfalz) – zakladnica slovenskih sodnih priseg (1752–1811). Arhivi, 28, 239–312.

Golec, B. (2016): Slovenščina pred kazenskimi sodišči v zgodnjem novem veku. Acta Histriae, 24, 1, 147–176.

Golec, B. (2020): Uradovalna slovenika od začetkov do prelomne srede 19. stoletja. Jezik in slovstvo, 65, 215–235.

Hoff, H. G. (1808): Historisch-statistisch-geographisches Gemaelde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien. Ein Beitrag zur Voelker- und Laenderkunde. Erster Theil. Laibach, Heinrich Wilhelm Korn.

Kambič, M. (2017): Ljubljanske malefične svoboščine v evropskem kontekstu – ob 500 letnici njihove podelitve. Acta Histriae, 25, 3, 629–652.

Kološa, V. (gl. ur.) (1999): Vodnik po fondih in zbirkah arhiva Republike Slovenije. II. knjiga. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.

Koruza, J. (1972–73): O zapisanih primerih uradne slovenščine iz 16., 17. in 18. stoletja. Jezik in slovstvo, 18, 193–200, 244–254.

Ribnikar, P. (1976): Slovenske podložniške prisege patrimonialnega sodišča Bled. Ljubljana, Partizanska knjiga, Znanstveni tisk.

Valenčič, V. (1992): Židje v preteklosti Ljubljane. Ljubljana, Park.

Vilfan, S. (1961): Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije. Ljubljana, Slovenska matica.

Žontar, J. (1998): Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.

Received: 2021-05-08 DOI 10.19233/AH.2021.33

OTTO PIPER (1841–1921) TER ZAČETKI KASTELOLOGIJE NA SLOVENSKEM IN V ISTRI

Igor SAPAČ
Univerza v Mariboru, Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo,
Krekova 2, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: igor.sapac@um.si

IZVLEČEK

Otto Piper (1841–1921) je bil eden od začetnikov znanstvenega raziskovanja grajskih stavb v Evropi ter obenem pionir strokovno izpeljanega topografskega dokumentiranja in raziskovanja srednjeveških gradov na območju Slovenije in Istre. Prispevek na podlagi analize razpoložljivih virov in literature vrednoti njegov pomen kot raziskovalca, ki je na začetku 20. stoletja oblikoval trdno osnovo za nadaljnje poglobljene raziskave grajske stavbne dediščine kot materialnega vira za zgodovino srednjega veka v slovenskem in istrskem prostoru. Rezultati analize kažejo, da je Piper s svojimi deli v Sloveniji in Istri zbudil dovolj široko zanimanje za poglobljeno raziskovanje in ohranjanje grajske dediščine.

Ključne besede: Otto Piper, kastelologija, gradoslovje, gradbena zgodovina, umetnostna zgodovina, arhitektura, konservatorstvo, kulturna dediščina, Avguštin Stegenšek

OTTO PIPER (1841–1921) E GLI INIZI DELLA CASTELLOLOGIA IN SLOVENIA E IN ISTRIA

SINTESI

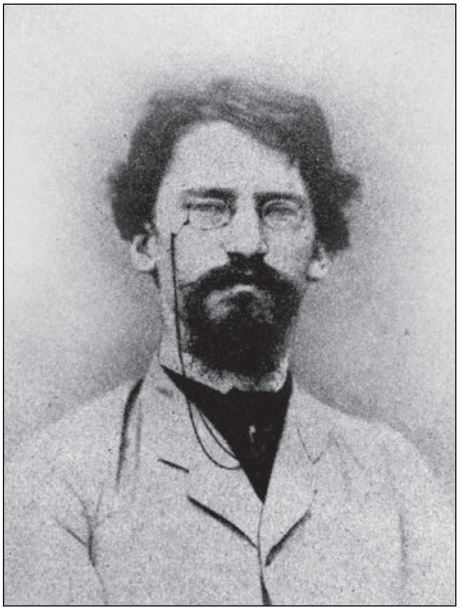
Otto Piper (1841–1921) fu uno degli antesignani della ricerca scientifica di fortificazioni in Europa e pioniere nella documentazione topografica e nello studio professionale dei castelli medievali in Slovenia e Istria. Basato su un'analisi delle fonti e della letteratura disponibili, l'articolo riconosce il suo valore quale ricercatore che agli inizi del Novecento stabilì una solida base per ulteriori ricerche approfondite del patrimonio architettonico di castelli come fonte materiale della storia medievale in Slovenia e in Istria. I risultati delle analisi dimostrano che Piper, con il suo lavoro in Slovenia e in Istria, suscitò un interesse così ampio da dare origine a un'attenta ricerca del patrimonio castellano e la sua tutela.

Parole chiave: Otto Piper, castellologia, storia della costruzione, storia dell'arte, architettura, conservazione e restauro, patrimonio culturale, Avguštin Stegenšek

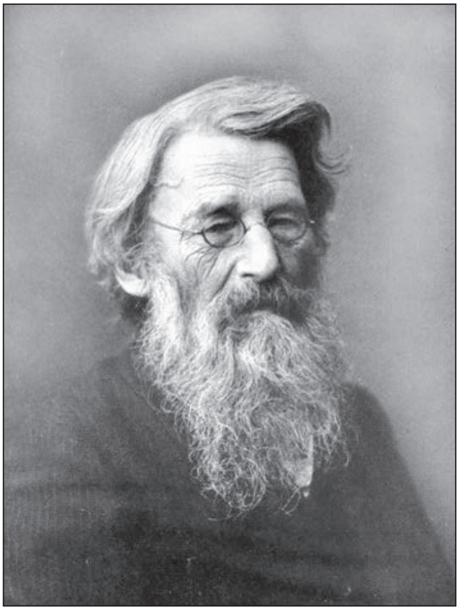
UVOD

V letu 2021 mineva 180 let od rojstva in 100 let od smrti enega prvih utemeljiteljev znanstveno utemeljenega raziskovanja grajskih stavb v Evropi ter obenem pionirja strokovno izpeljanega topografskega dokumentiranja in raziskovanja srednjeveških gradov v slovenskem in istrskem prostoru. A Otto Piper je na Slovenskem in v Istri dandanes skoraj povsem pozabljen in njegovo delo je v glavnem prezrto. Na njegovo ime je mogoče naleteti bolj ali manj obrobno, v maloštevilnih kastteloloških besedilih (zlasti: Stegenšek, 1909, 55, 61; Baš, 1950, 132, 133; Komelj, 1951, 52; Curk, 1957, 117, 123, 147, 151; Curk, 1959, 160; Stopar, 1975, 13, 25–28; Stopar, 1976, 49; Stopar, 1977, 13; Stopar, 1992, 61, 165; Stopar, 1993a, 13, 15, 53, 54, 69; Stopar, 1998, 67; Stopar, 2000a, 141, 150, 152; Stopar, 2000b, 58–61; Stopar, 2002, 128–131; Sapač, 2003, 7, 34, 122, 229; Stopar, 2007, 40; Sapač, 2011, 225–227, 230; Štular, 2013, 7, 107, 113; Sapač, 2014, 131, 220; Višnjić, 2018, 3, 158, 161, 162, 559). S tem prispevkom želim to vrzel zapolniti ter na podlagi analize razpoložljivih virov in literature ovrednotiti pomen Otta Pipra kot raziskovalca, ki je na začetku 20. stoletja oziroma v obdobju izzvenevanja plemiške kulture oblikoval trdno osnovo za nadaljnje poglobljene raziskave grajske stavbne dediščine kot materialnega vira za zgodovino srednjega veka v slovenskem in istrskem prostoru.

Otto (Karl Heinrich Christoph) Piper se je rodil 22. decembra 1841 v družini evangeličanskega pastorja Wilhelma Pipra v vasi Röckwitz na območju dežele Mecklenburg, na severovzhodu Nemčije, umrl pa je 23. februarja 1921 v Münchnu. Med letoma 1851 in 1862 je kot literarno in glasbeno nadarjen mladenič v Neubrandenburgu obiskoval gimnazijo in jo zaključil kot najboljši v razredu. Zatem je v Münchnu, Berlinu in od leta 1864 Rostocku študiral pravo ter leta 1873 pridobil naziv *Doctor juris*. Po promociji je kot odvetnik živel in delal v Rostocku ter tam spoznal tudi svojo poznejšo ženo Sophie Krüger (1846–1927). Kmalu po francosko-pruski vojni je z ženo odšel v Strasbourg oziroma Straßburg in tam delal kot urednik časnika Niederrheinischer Kurier. Pozneje je pisal za časnika v Trierju in Düsseldorfu, nato pa se je leta 1879 vrnil v Mecklenburg, kjer je bil med letoma 1879 in 1889 župan mesteca Penzlin. V tistem obdobju se je vse bolj raziskovalno ukvarjal s prazgodovinskimi arheološkimi najdišči na tistem območju (Piper, 1886) in njegova pozornost se je postopno preusmerila na srednjeveške gradove. Pri tem so nanj pomembno vplivala dela arheologa, konservatorja in prvega raziskovalca grajskih stavb v Nemčiji Karla Augusta pl. Cohausna (1812–1894), ki so izhajala od leta 1860. Leta 1889 se je Piper odločil, da se bo posvetil izključno raziskovanju gradov in je zato zapustil županski položaj. Z družino se je preselil v Konstanco (Konstanz) ob Bodenskem jezeru, od koder je mogel lažje obiskovati zanimive gradove na širšem območju Alp. Leta 1893 se je od tam preselil v München, kjer je našel založnika, in tam je ostal do smrti. Pokopali so ga na münchenskem severnem pokopališču (Nordfriedhof), kjer je še ohranjen njegov nagrobnik. S Sophie je imel tri otroke, med njimi poznejšega znanega münchenskega založnika in pisatelja Reinharda Pipra (1879–1953), ustanovitelja založbe Verlag R. Piper & Co., pri kateri so po letu 1904 izhajala tudi dela Otta Pipra. Za zasluge pri raziskovanju gradov je Otto Piper ob svoji sedemdesetletnici leta 1911 prejel častni doktorat Univerze v Rostocku in zlato medaljo nemške vojvodine

Slika 1: Otto Piper okoli leta 1880 (R. Piper, 1947, 64).

Slika 2: Otto Piper okoli leta 1919 (Piper, 1941, 3).

Mecklenburg-Schwerin za umetnost in znanost (R. Piper, 1921; R. Piper, 1931, 67–70; Piper, 1941; R. Piper, 1947; R. Piper, 1950; R. Piper, 1979; Grewolls, 1995, 332; Zeune, 1996, 28–32; Grewolls, 2011, 7610; Großmann, 2012, 453–480; Piper, 2012, VII–VIII; Bock, 2013, 243–244; Piper, 2013, VIII–IX; Piper, 2014b, VII; Piper, 2015, VII; Piper, 2016, VIII–XII; Großmann, 2021, 14–53, 75–76, 90–91).

OTTO PIPER KOT UTEMLJITELJ ZNANSTVENE KASTELOLOGIJE V OSREDNJI EVROPI

Selitev iz Penzlina v Konstanco leta 1889 je Pipru omogočila, da se je začel sistematično in profesionalno ukvarjati z raziskovanjem grajskih stavb in da je postal prvi profesionalni kastelolog oziroma gradoslovec v Evropi.[1] Njegovo uspešno raziskovalno delo so omogočili tudi literarna nadarjenost, dovolj dobro

1 Že pred Ottom Piprom so se posamezniki v Evropi začeli ukvarjati z raziskovanjem grajskih stavb, vendar pa njihove raziskave večinoma niso bile znanstveno utemeljene ali pa so gradove raziskovali v sklopu širšega raziskovanja srednjeveške arhitekture. Pred Piprom so bile raziskave gradov pogosto samo nujna osnova za romantično obarvano restavriranje grajskih poslopij v obdobju historizma. Najbolj znameniti tovrstni raziskovalec evropskih oziroma francoskih gradov je bil arhitekt Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (1814–1879) (Piper, 1912, IX; prim. Zeune, 1996, 13–27).

risarsko znanje ter izrazita nagnjenost h kritičnemu mišljenju in k iskanju prave resnice. Leta 1895 je zapisal, da ga je romantični čar grajskih razvalin že od zgodnje mladosti pritegoval k ogledom in da je z rastočim številom videnih stavbnih ostankov v njem rasla želja, da bi jih razložil in primerjal. Grajske stavbe je zato začel načrtno proučevati, pri tem pa ga je zelo spodbujalo spoznanje, da je to raziskovalno področje nesorazmerno zapostavljeno (Piper, 1895, VII; prim. Piper, 1912, VII). Kmalu je začel objavljati prva strokovna besedila s področja kastelologije (Piper, 1891; Piper, 1892).

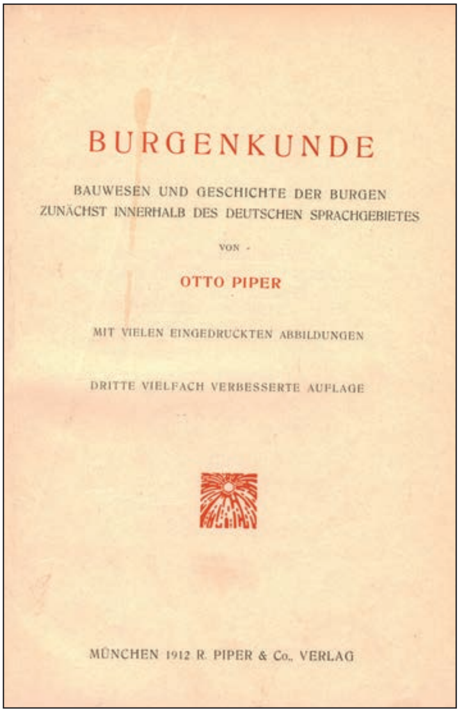
Piper se je dobro zavedal, da znanstveno proučevanje grajskih stavb temelji predvsem na terenskih raziskavah in je zato veliko potoval. Po lastnih navedbah je v svojem zelo razgibanem življenju Evropo prepotoval od Alzacije na zahodu do Vzhodne Prusije na vzhodu ter od Švedske na severu in do Sicilije na jugu. Vsako leto je opravil vsaj eno večtedensko raziskovalno potovanje. Potoval je v glavnem sam in njegovo glavno prevozno sredstvo je bila železnica, kar je pomembno vplivalo na njegov izbor obravnavanih grajskih stavb. Njegova potovanja so bila zelo varčna in to mu je omogočilo, da si je ogledal zelo veliko grajskih lokacij. Ker je iskal srednjeveške grajske stavbe brez novoveških posegov, je na terenu obiskoval predvsem grajske razvaline. Dobro zdravje mu je omogočalo dolga potovanja s številnimi utrujajočimi vzponi na grajske vzpetine in kljubovanje vsem vremenskim razmeram. Njegovo terensko delo so pogosto oteževali zmotni podati o lokacijah posameznih grajskih stavb, v odročnih predelih pa je moral poskrbeti tudi za lastno varnost in je razvaline zato največkrat obiskoval oborožen. Poleg orožja so k njegovi osnovni kastelološki terenski opremi seveda spadali tudi popotna skicirka, meter in po letu 1900 tudi fotografska kamera. Piper se je zavedal, da so raziskovalni terenski ogledi najbolj učinkoviti takrat, ko je mogoče grajske stavbe oziroma njihove ostanke poleg opisa dokumentirati še s skicami, izrisanimi načrti in fotografijami. Na terenskih ogledih je veliko skiciral. Skice je risal s svinčnikom in jih zvečer, po prihodu s terena, dopolnil ter prevlekel s tušem.[2] Takšna dodelava skic pa je pogosto vzbudila napačni vtis, da so približno skicirani tlorisi posamezne grajske stavbe dejansko pravi načrti, izdelani na podlagi izmer. To je pozneje zavedlo nekatere mlajše raziskovalce, ki niso vedeli, da je Piper utegnil v naglici izmeriti samo nekatere stavbe in da je izdelavo natančnejših risb oziroma izmer pogosto ovirala bujna vegetacija na grajskih razvalinah (R. Piper, 1921; R. Piper, 1931, 67–70; R. Piper, 1947, 275; Piper, 2012, VII–XVI).

Leta 1895 je Otto Piper pri založniku Theodorju Ackermannu v Münchnu izdal svoje glavno in najznamenitejše knjižno delo z naslovom *Burgenkunde* – Gradoslovje (Piper, 1895). Monumentalno in bogato ilustrirano delo s skupno 846 stranmi

2 Piper je na svojih potovanjih nedvomno izdelal veliko število albumov s skicami, a sta ohranjena oziroma znana samo dva – oba v mestnem arhivu v Penzlinu. Drugih doslej še ni bilo mogoče najti. Tudi v zapuščini njegovega sina Reinharda Pipra, ki jo hrani Deutsches Literaturarchiv v Marbachu v Nemčiji, doslej niso odkrili popotnih skic Otta Pipra. V obeh znanih albumih oziroma skicnih knjigah ni upodobljenih grajskih stavb iz slovenskega ali istrskega prostora (Großmann, 2021, 12).

Slika 3: Grob Otta Pipra in njegove družine na pokopališču Nordfriedhof v Münchnu (Wikimedia Commons).

BURGENKUNDE

BAUWESEN UND GESCHICHTE DER BURGEN
ZUNÄCHST INNERHALB DES DEUTSCHEN SPRACHGEBIETES

VON

OTTO PIPER

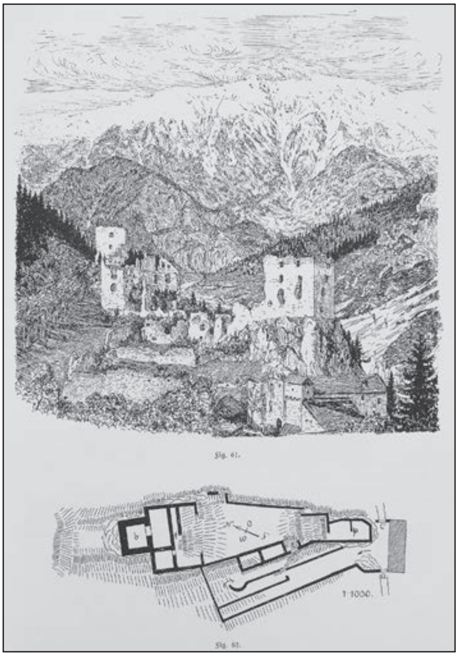
MIT VIELEN EINGEDRUCKTEN ABBILDUNGEN

DRITTE VIELFACH VERBESSERTE AUFLAGE

MÜNCHEN 1912 R. PIPER & Co., VERLAG

Slika 4: Prva stran tretje izdaje Piprove knjige Burgenkunde iz leta 1912 (Zasebna zbirka).

je na podlagi številnih terenskih ogledov začelo nastajati med letoma 1879 in 1889 v Penzlinu (R. Piper, 1931, 68). V letih 1905 in 1912 je delo doživelo dopolnitvi in ponatisa v založbi Reinharda Pipra (Piper, 1905a; Piper, 1912; prim. R. Piper, 1947, 395) ter dandanes – v končnem obsegu s 633 ilustracijami – velja za klasično delo kastelologije v osrednji Evropi in za najbolj prepoznavno kastelološko delo vseh časov v nemškem jeziku. V drugi polovici 20. stoletja in v 21. stoletju je dopolnjeni ponatis iz leta 1912 doživel kar 11 ponatisov, ki jih je (do vključno ponatisa leta 2001) s spremnim besedilom dopolnil nemški arhitekt, konservator in kastelolog Werner Meyer (1909–1987) (Piper, 1967; Piper, 1980; Piper, 1992; Piper, 1993; Piper, 1994; Piper, 1995; Piper, 1996; Piper, 2001; Piper, 2007; Piper, 2011; Piper, 2014a; prim. Großmann, 2021, 54–60). Priljubljenost, ki ga to Piprovo delo uživa še sedaj, kaže, da je z njim zapolnil veliko vrzel, ki je do takrat obstajala na področju poznavanja srednjeveške grajske arhitekture v osrednji Evropi. Pozneje nobenemu raziskovalcu ni uspelo ustvariti česa podobno zaokroženega ter izčrpnega in številni ponatisi – tudi v zadnjih letih – zato niso posebno presenečenje. Piper se

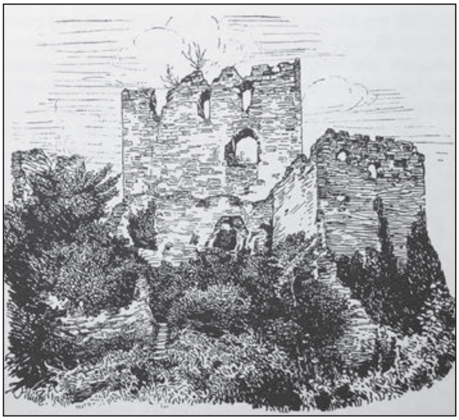
Slika 5: Risbi razvaljenega gradu Kamen pri Begunjah (Piper, 1910, 59).

je zavedal, da je njegova knjiga zaradi obsega in številnih vključenih primerov za laično uporabo zelo zahtevna in je zato pripravil še njen povzetek oziroma kompendij, ki je v obliki 140 strani obsegajoče knjižice žepnega formata z naslovom *Abriss der Burgenkunde* (Oris gradoslovja) in samo 29 ilustracijami izšel leta 1900 v Leipzigu (Piper, 1900), nato pa še v treh izboljšanih in dopolnjenih ponatisih (Piper, 1904a; Piper, 1914; Piper, 1922a). Žepnica je tako izšla v zelo visoki nakladi – skupno 19.000 natisnjenih izvodov (R. Piper, 1931, 69) – in je pripomogla k dodatni slavi Piprove *Burgenkunde*.

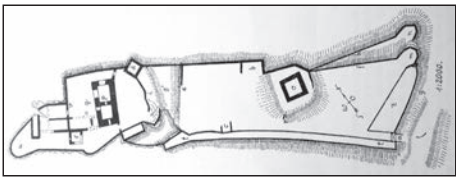
V *Burgenkunde* se je Otto Piper omejil na obravnave grajskih stavb z nemškega govornega območja oziroma z ozemlja nekdanjega Svetega rimskega cesarstva, nastalih v visokem in poznem srednjem veku oziroma med 10. stoletjem in letom 1550 (Piper, 1912, IX). V prvem obsežnejšem analitičnem delu knjige je v 24 poglavjih na 640 straneh na podlagi analize izjemno velikega števila gradov iz nemškega oziroma srednjeevropskega prostora obravnaval vsa ključna vprašanja raziskovanja srednjeveških grajskih stavb, od splošnih zadev in vprašanj nasledstva rimskih gradenj, preko grajskih razvojnih značilnosti, gradbenih tehnik, posameznih grajenih sestavnih delov in stavbnih členov gradov, dostopnih poti, oskrbe z vodo, posebnih grajskih tipoloških skupin do problematike ohranjanja ter obnove gradov v sodobnem času. Prvi del knjige je opremil z znanstvenim aparatom in s številnimi risbami, ki jih je večinoma sam izdelal (R. Piper, 1931, 69).

V drugem krajšem kataložnem delu knjige z naslovom *Burgen-Lexikon* (*Leksikon gradov*) je Piper na kratko opisal oziroma naštel 3250 srednjeveških gradov in grajskih razvalin (Piper, 1895, 663–815; Piper, 1912, 641–813). S tako zasnovano knjigo je izpostavil, da je najverjetneje le na malo katerem drugem raziskovalnem področju tako zelo veliko povsem neosnovanih, zmotnih ali zavajajočih trditev, kakor pri kastelologiji. Po drugi strani je Piper s svojim delom poudaril, da mora biti raziskovalec grajskih stavb predvsem stavbni analitik in ne klasični zgodovinar ali umetnostni zgodovinar ter da je treba za strokovno utemeljeno kastelološko delo poznati gradbene tehnike, upoštevati lego v prostoru, stavbne strukture in posebnosti

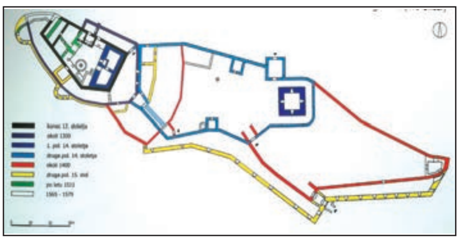
oblikovanja stavbnih členov ter da je treba biti sistematičen in kritičen. Zato tudi ni posebno presenetljivo, da je Piper s svojim delom uspešno zavrnil številna zmotna prepričanja, med njimi tudi tista v zvezi z antičnimi rimskimi osnovami številnih gradov in s podzemnimi rovi, ki jih ljudsko izročilo po vsej Evropi povezuje skoraj z vsakim srednjeveškim gradom. Piper je razvil metodo, ki na podlagi sistematično izpeljane stavbne analize grajske stavbe omogoča sklepanje o njeni zgodovini. S tem je v osrednji Evropi trdno utemeljil novo znanstveno disciplino – kastelologijo oziroma gradoslovnje (nemško Burgenkunde) – in si zagotovil nesporno vlogo začetnika znanstveno utemeljenega proučevanja srednjeveških grajskih stavb v osrednji Evropi (R. Piper, 1931, 69). Seveda se je pred nekaterimi temami, ki so pomembno zaposlovale njegove naslednike, tudi ustavil. Tako ni poskušal na osnovi analize strukture zidave kamnitih zidov opredeljevati njihove starosti in ni se še prav zavedal izjemno velikega pomena stavbno-razvojne komponente grajskih stavb. Kljub temu je njegova knjiga *Burgenkunde* v Nemčiji, pa tudi v Avstriji, Lihtenštajnu, Luksemburgu, Švici, na Češkem, Slovaškem, Poljskem, Hrvaškem in v Sloveniji postala temeljno delo za poglobljene znanstveno utemeljene raziskave grajskih stavb v 20. stoletju (prim. npr. Szabo, 2006, VII).[3] Zato ne preseneča, da knjiga ostaja še dandanes pomemben vzor za podobno zasnovana in naslovljena dela v osrednji Evropi (npr. Zeune, 1996, 11; Horvat, 2014).

Slika 6: Risba grajskega jedra razvaljenega Starega gradu Celje (Piper, 1908, 147).

Slika 7: Piprov tloris Starega gradu Celje (Piper, 1908, 146).

Slika 8: Sodobni tloris Starega gradu Celje z označenimi fazami stavbnega razvoja (Stopar, 2007, 71).

3 Piprovo delo je, denimo, zelo vplivalo na razvoj kastelologije na Hrvaškem po prvi svetovni vojni oziroma na Gjura Szaba (1875–1943) in na njegovo odmevno knjigo *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji* iz leta 1920 (Szabo, 2006, VII; Miletić, 2012, 206).

OTTO PIPER IN OBNOVE GRADOV

Izid monumentalne knjige *Burgenkunde* leta 1895 je Pipru prinesel prepoznavnost in celo slavo vodilnega poznavalca grajskih stavb v Nemčiji. To je vplivalo tudi na njegovo samozavest, ki sicer že prej ni bila majhna. Leta 1895 je kupil razvalino gradu Branzoll nad krajem Klausen/Chiusa blizu alpskega prelaza Brenner na Južnem Tirolskem in jo začel skrbno obnavljati. Pri tem je zavračal stilistična obnovitvena načela romantičnih restavratorjev in se s svojimi pogledi, utemeljenimi na znanstvenih stavbnih raziskavah grajskih stavb, približal načelom modernega konservatorstva (Piper, 1899, 79–82, 88–91). Zato je Pipra mogoče uvrstiti v bližino glavnih protagonistov modernega konservatorstva v času okoli leta 1900 v Nemčiji, Avstriji in Italiji, čeprav ga z njimi ni mogoče povsem izenačiti (prim. R. Piper, 1931, 69). Na gradu Branzoll je najprej skrbno odkopal, raziskal in konserviral ostanke bivalnega poslopja – palacija, nato pa se je lotil obnove napol porušenega glavnega stolpa – bergfrida. Do leta 1907 je ponovno zgradil podrti zgornji del stolpa in ga pokril s streho, kar je omogočilo, da je v stolpu uredil počitniško stanovanje zase in za svojo družino (Piper, 1902b, 24–30; R. Piper, 1931, 69; Piper, 1941, 12; Großmann, 2021, 36–38). Pri obnovi stolpa je presegel golo konserviranje in se v nasprotju s svojimi prvotnimi izhodišči, objavljenimi leta 1899, odločil za rekonstrukcijski poseg, ki pa ga je izpeljal dovolj nevtralno in nedestruktivno za originalno stavbno substanco in ki se ni spremenil v nekritično romantično historiziranje, značilno za večino obnov srednjeveških gradov v Evropi v drugi polovici 19. stoletja. Žal je grad Branzoll takšno historizirajočo obnovo z obsežnimi dogradnjami naposled le doživel; to se je zgodilo kmalu po letu 1911, ko ga je Piper prodal (R. Piper, 1947, 276; Zeune, 1996, 29; Piper, 2016, X–XII).

Po nakupu gradu Branzoll je Otto Piper med letoma 1899 in 1902 sodeloval tudi pri izdelavi obnovitvenega koncepta za znameniti grad Tirol, ki je bil matični grad grofov Tirolskih in zato ena najbolj prepoznavnih historičnih stavb na Tirolskem. Zavzel se je za ponovno gradnjo porušenega zgornjega dela glavnega grajskega stolpa – bergfrida, pri tem pa je – enako kot v primeru Branzolla – zastopal stališče, da mora biti rekonstrukcija izpeljana na podlagi znanstvenih dognanj oziroma stavbnih raziskav na objektu samem in ne na podlagi romantičnih arhitekturnih idej. V tem pogledu je bil blizu stališčem umetnostnih zgodovinarjev in predstavnikov modernega konservatorstva Georga Dehia in Aloisa Riegla v zvezi z obnovami razvaljenih srednjeveških gradov v tistem obdobju. Tako kot na svojem Branzollu je tudi na gradu Tirol zaradi nezadostnih podatkov o nekdanji podobi zavračal predlog za popolno rekonstrukcijo, a njegovi argumenti odločujočim niso ustrezali in so Piprovo mnenje na koncu zaobšli. Obnova gradu je tako na koncu zdrsnila v nekritično historiziranje, ki je sicer ustvarilo sedanjo slikovito celoto, a po drugi strani okrnilo zgodovinsko pričevalnost gradu (Piper, 1902b, 208–231; Piper, 2012, VIII; Piper, 2016, 293–317; prim. Piper, 1902b, 208–231).

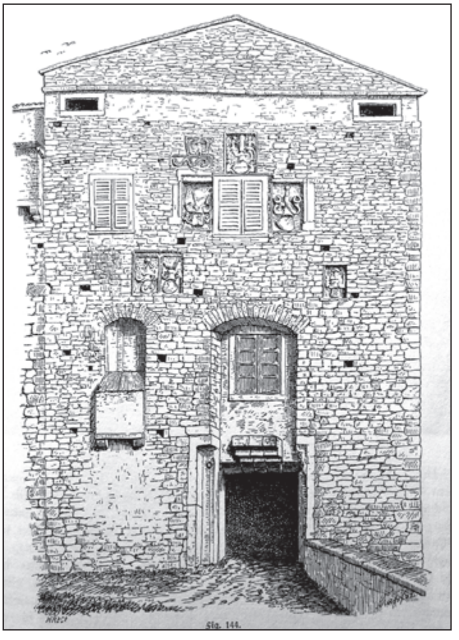
Največji poraz v svoji kastelološki karieri je Piper doživel v zvezi z obnovo gradu Hohkönigsburg oziroma Château du Haut-Kœnigsbourg v Alzaciji, ki je takrat spadala k Nemškemu cesarstvu. Po letu 1899 se je potegoval za vodenje obnove gradu, ki so ga začeli obnavljati po naročilu cesarja Viljema II., a je cesar naposled to vlogo podelil spretnemu arhitektu Bodu Ebhardu (1865–1945), ki se je po letu 1884 začel ukvarjati z raziskovanjem gradov in je posledično postal glavni Piprov tekmec. Piper se je v skladu s svojo strokovno etiko zavzemal za konserviranje razvaline gradu, Ebhard pa je v nasprotju z njim sledil cesarjevim željam in je izdelal projekt za popolno obnovo oziroma rekonstrukcijo gradu, ki so jo nato med letoma 1901 in 1908 tudi uresničili. Piper in Ebhard sta bila od takrat sovražnika, kritika obnove pa je Pipru prinesla tudi cesarjevo nenaklonjenost. Leta 1902 je Piper kritiziral Ebhardovo knjigo o nemških gradovih z naslovom *Deutsche Burgen*, ki je izšla leta 1899 v Berlinu. Očital mu je tudi, da je pri obnovi Hohkönigsburga v nasprotju z znanstvenimi spoznanji romantizirajoče oziroma historizirajoče preoblikoval in dopolnil razvalino, da bi ustregel okusu cesarja. Piper je prepričljivo pokazal, da si je Ebhard pri obnovi številne dele in stavbne detajle preprosto izmislil v historični podobi in da je dal gradu olepšano podobo, kakršne v preteklosti zagotovo nikoli ni imel. Kritike je objavil v več publikacijah (Piper, 1902a; Piper, 1905c; Piper, 1912, 634–640) in z njimi dodobra razvnel javne polemike. V tretji izdaji *Burgenkunde* je leta 1912 obnovo Hohkönigsburga prikazal celo kot izrazito negativen primer obnove gradov in Ebharda prikazal kot šarlatana. Piper je mlajšemu Ebhardu seveda zavidal njegovo vlogo pri obnovi Hohkönigsburga, pa tudi njegovo diplomatsko spretnost oziroma zvijačnost, ki mu je omogočila vpliv na cesarja in ustanovitev društva za ohranitev nemških gradov, a v izhodišču spora je bilo gotovo zavzemanje za strokovna načela oziroma za ohranitev avtentičnosti grajskih ostalin. Pri tem Piper sicer ni – tako kakor, denimo, John Ruskin (1819–1900) – odklanjal vsakršne obnove oziroma rekonstrukcije razvaljenih historičnih stavb, vselej pa je pri obnovah odločno zavračal romantiziranje in modernizacijo oziroma potvarjanje zgodovinskih dejstev. Piper je bil nedvomno veliko bolj načelen in zavezan k iskanju zgodovinskih resnic kakor Ebhard, zato se je bil v obrambo lastnih strokovnih načel pripravljen spustiti celo v konflikt s cesarjem. Ebhard se je Pipru za njegove kritike seveda dodobra oddolžil in njegovi pristaši so v varnem zavetju cesarjeve naklonjenosti Pipra poskušali nebrzdano diskreditirati s trditvami, da je samo teoretik, da ni ne arhitekt in ne umetnostni zgodovinar ampak samo pravnik, da ne pozna tehničnih zadev in sodobne estetike ipd. (Zeune, 1996, 27–32; Großmann, 2021, 66–73; prim. R. Piper, 1947, 246–247).

Poraz je Piper kot načelni strokovnjak doživel tudi v vlogi sodelavca pri načrtovanju obnove gradu Vaduz v Lihtenštajnu leta 1904. Tam so se – podobno kot malo prej na gradu Tirol – odločili, da ponovno zgradijo podrti zgornji del glavnega grajskega stolpa – bergfrida – in Piper je na podlagi stavbnih raziskav pripravil predlog za izvedbo rekonstrukcije. A Piprovega predloga na koncu niso upoštevali, ampak so po drugem konceptu zgradili nesorazmerno nizek stolp, ki ni zasnovan v skladu z značilnostmi romanske grajske arhitekture in ki je okrnil

prizadevanja za korektno interpretacijo srednjeveške grajske celote (Castellani Zahir, 1993, 86–92). Na gradu Vaduz so Piprove poglobljene kastelološke raziskave, enako kot pri drugih treh gradovih, kjer je sodeloval pri izvedbi obnovitvenih del, naletele na nerazumevanje in neodobravanje. Prevladale so usmeritve agresivnejših arhitektov oziroma umetnikov, ki so bili bolj prilagodljivi od načelnega in samosvojega raziskovalca Pipra ter so zato investitorjem neprimerno bolj ustrezali. Pipra je s tega vidika v njegovi obnovitveni praksi v primerjavi z njegovim samotnim raziskovalnim delom mogoče ocenjevati kot bistveno manj uspešnega, a treba je tudi zapisati, da je pri obnovah gradov vseskozi ohranil osebno dostojanstvo, neomajno etično držo in strokovni ugled.

PIPROVO RAZISKOVANJE GRADOV V HABSBURŠKI MONARHIJI

Po izidu knjižice z naslovom *Die angebliche Wiederherstellung der Hohkönigsburg* (*Namišljena obnova gradu Hohkönigsburg*) leta 1902 (Piper, 1902a), ki je dodobra razvnela ozračje in spravila cesarja Viljema II. v slabo voljo, Piper v Nemčiji za svoje kastelološko delovanje več ni našel prave podpore. Spretnemu arhitektu Bodu Ebhardu je znanstvenika Pipra uspelo prikazati kot osebnostno neuravnovešenega agresivnega zavistneža, sebe pa kot tenkočutnega umetnika in kot Piprovo žrtev. Rešitev za Piprovo delovanje se je ponudila v Avstriji oziroma v habsburški monarhiji, kjer ga je kot izjemnega raziskovalca gradov zelo cenil tudi prestolonaslednik Franc Ferdinand (1863–1914) (R. Piper, 1931, 69; Piper, 1941, 12–13). Piper, ki – drugače od Ebharda – ni bil nemški nacionalist, je pri načrtovanju obnove gradu Vaduz v Lihtenštajnu spoznal kneza Johanna II. Liechtensteinskega (1840–1929) in preko njega prišel v stik z Johannom Nepomukom grofom Wilczkom (1837–1922), ki je bil vplivna osebnost na dunajskem dvoru, raziskovalec, ljubitelj gradov, obnovitelj gradu Kreuzenstein blizu Dunaja in radodaren mecen. Wilczek se je dobro zavedal Piprovega nenadomestljivega znanstvenega potenciala in je bil dovolj toleranten, da je znal spregledati Piprove človeške slabosti ter mu je z izdatnim financiranjem omogočil raziskovalno delo oziroma topografsko obravnavo srednjeveških gradov na območju avstrijskega dela Avstro-Ogrske. Piper je do leta 1910 v okviru tega dela obiskal, opisal ter s skicami, načrti in fotografijami dokumentiral 309 gradov in grajskih razvalin z območij današnjih držav Avstrija, Italija, Češka, Slovenija in Hrvaška (Zeune, 1996, 29; Piper, 2015, VII; Großmann, 2021, 47–50, 60–64). Rezultate dela je objavil v seriji osmih knjig, ki jo je pod naslovom *Österreichische Burgen. Im Auftrage Sr. Durchlaucht des regierenden Fürsten Johann von und zu Liechtenstein und Sr. Excellenz des Grafen Hans Wilczek* (*Avstrijski gradovi. Po naročilu njegove visokosti vladajočega kneza Johanna pl. Liechtensteinskega in njegove ekscelence grofa Hansa Wilczeka*) med letoma 1902 in 1910 objavila dunajska založba Alfred Hölder (Piper, 1902b; Piper, 1903; Piper, 1904b; Piper, 1905b; Piper, 1907; Piper, 1908; Piper, 1909; Piper, 1910). V bogato ilustriranih knjigah,

Slika 9: Risba vhodne fasade gradu v Pazinu (Piper, 1903, 139).

Slika 10: Pogled na vhodno fasado gradu v Pazinu leta 2016 (Foto: Igor Sapač).

ki so leta 2002, ob stoti obletnici izida prve knjige, pri dunajski založbi Archiv Verlag izšle tudi v popolnem faksimiliranem ponatisu v 1000 oštevilčenih izvodih (Piper, 2002), so na skupno 1929 straneh[4] objavljene napol monografske obravnave 348 izbranih grajskih stavb in razvalin.

Piper, ki je potoval skoraj izključno z železnico, je za svoje obravnave izbral zlasti tiste gradove, ki so bili v bližini železniških prog. Gradove je nato v knjigah predstavljal v samostojnih poglavjih in v vsakem poglavju je najprej vključil natančen opis grajske stavbe oziroma razvaline, na koncu pa sumarno podal še najvažnejše posestnozgodovinske podatke, ki jih je povzel po razpoložljivi – v glavnem leksikalni – literaturi. Zahtevnih analiz stavbnega razvoja posameznih gradov se ni loteval, saj v tistem obdobju ta metodologija v kastelologiji še ni bila razvita in uveljavljena, in zato stavbnorazvojni vidik pri predstavitvah gradov skoraj povsod manjka. Kljub temu je grajske stavbe obravnaval s kritičnim očesom in je presegel romantične poglede na grajsko arhitekturo, ki so bili v tistem obdobju še vsesplošno zelo uveljavljeni. Predstavite posameznih stavb je zasnoval tako, da je izpostavil njihov pomen kot materialnega zgodovinskega vira. Ob tem se ni spuščal

4 Ilustracij (risb, načrtov in fotografij) je v knjigah približno toliko, kot je skupno število strani.

v kritično analiziranje posestnozgodovinskih podatkov in podatkov o posameznih pomembnejših osebnostih, ki so bile v povezavi z grajsko stavbo. Obvezni dodatek vsake posamezne grajske obravnave pa so bili bolj ali manj natančni izrisi tlorisov grajskih zasnov s posebej označenimi pomembnejšimi stavbnimi deli, prostori in/ali stavbnimi členi. Skoraj vsaki obravnavi je dodal še nekaj lastnih risb grajskih celot, stavbnih delov ali stavbnih členov, z leti pa je v knjige vključeval tudi vse več fotografij, ki jih je sam posnel.[5] Pogosto je obravnavam pomembnejših gradov dodal še kakšno staro grafično upodobitev, zlasti iz Vischerjevih ali Valvasorjevih del iz 17. stoletja. V vsaki knjigi iz serije je obravnaval gradove z različnih koncev monarhije, ki jih je razporedil po abecednem vrstnem redu. Za uporabnika je tako zasnovana knjižna serija kot celota razmeroma težko pregledna, a Piper je imel za mešanje obravnav gradov iz različnih koncev monarhije v isti knjigi dober razlog; samo tako je mogel zagotoviti, da so vse knjige iz serije šle dobro v prodajo in da so npr. na Češkem kupovali tudi tiste knjige, v katerih so bile poleg obravnav čeških in moravskih gradov še npr. obravnave gradov s Tirolske in Koroške. S tem si je zagotovil redne prihodke od prodaje knjig in dosegel, da je zasnovana knjižna serija na koncu tudi v celoti izšla. Dokončana monumentalna knjižna serija trajne vrednosti pa je bila tudi svojevrstno Piprovo maščevanje Nemškemu cesarstvu, v katerem po letu 1902 več ni mogel aktivno raziskovati grajskih stavb; namesto Nemčije je bila Piprovega izjemnega dela na koncu deležna Avstrija, ki ga je v stiski podprla in mu omogočila nadaljevanje kariere (prim. Piper, 1902b, VII–XI).

Piprove obravnave gradov na območju nekdanje habsburške monarhije imajo – tudi zaradi vključenega bogatega slikovnega gradiva – izjemno dokumentarno vrednost in so aktualne tudi dandanes. Zato ne preseneča, da so Piprove raziskave gradov z območja Avstrije, Italije, Slovenije in Hrvaške v zadnjih letih izšle v Avstriji kot ponatisi v petih novo oblikovanih knjigah z regionalno zamejitvijo in s strokovno napisanimi spremnimi besedami (Piper, 2012; Piper, 2013; Piper, 2014b; Piper, 2015; Piper, 2016).

KASTELOLOŠKO DELO OTTA PIPRA NA SLOVENSKEM IN V ISTRI

Piprova kritika obnove gradu Hohkönigsburg in njene posledice na eni strani ter naklonjenost grofa Wilczka Piprovemu raziskovalnemu delu na drugi strani sta bila glavna povoda, da sta slovenski in istrski prostor v prvem desetletju 20. stoletja dobila prve strokovno opravljene posamične kastelološke obravnave pomembnih srednjeveških grajskih stavb. Pred tem so bile predstavitve grajskih stavb kot zgodovinskih materialnih virov iz tega prostora v literaturi zelo redke ter v glavnem omejene na navajanje skopih posestnozgodovinskih podatkov in na nesistematično pripravljene površne opise, na Kranjskem v glavnem temelječe na Valvasorjevem delu (Valvasor, 1689). Še največ tovrstnih grajskih predstavitev je bilo objavlje-

5 Po objavah je mogoče sklepati, da je fotografski aparat uporabljal že vsaj od leta 1903, ko je fotografsko dokumentiral tudi grad Luknja pri Novem mestu na Dolenjskem (Piper, 1903, 135).

Slika 11: Risba razvaljenega gradu Petrapilosa v Istri (Piper, 1904b, 155).

Slika 12: Pogled na grad Petrapilosa leta 2011 (Foto: Igor Sapač).

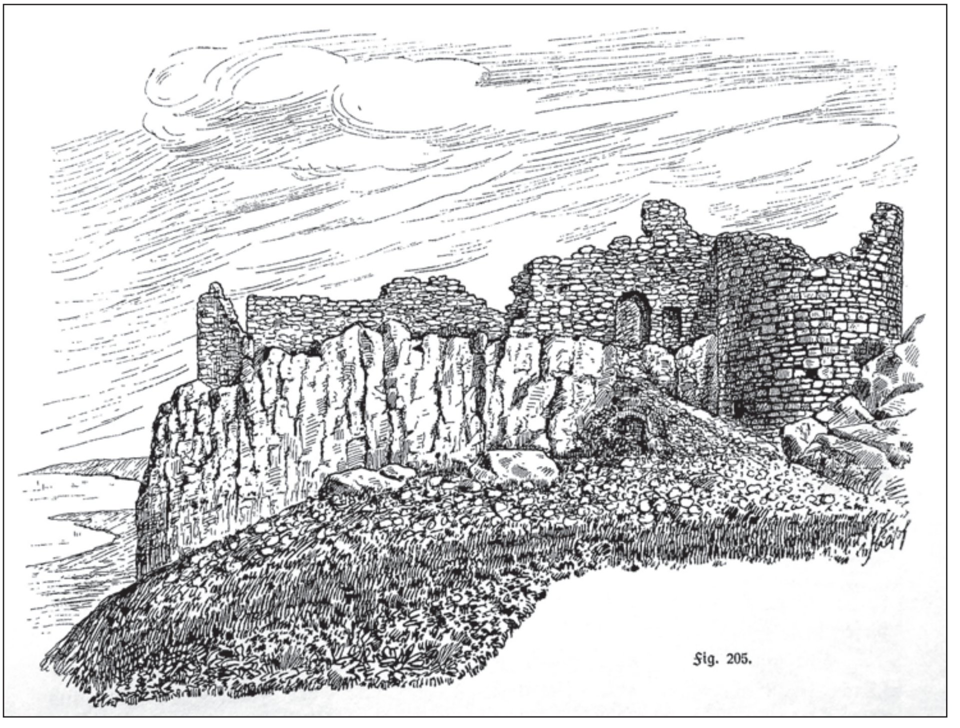
nih v raznih regionalno zamejenih leksikalnih delih iz 19. stoletja (prim. Stopar, 1977, 13). Pred Piprom se je topografske predstavitve posameznih gradov s skoraj celotnega sedanjega slovenskega ozemlja in nekdanjega kranjskega dela Istre v prvi četrtini 19. stoletja lotil avstrijski časnikar in potopisni pisatelj Franz Sartori (1782–1832) in sicer v okviru svoje 12 zvezkov obsegajoče predstavitve gradov v avstrijski monarhiji z naslovom *Die Burgvesten und Ritterschlösser der österreichischen Monarchie* (Sartori, 1839–1840).[6] Vendar pa je Sartori le zelo redke

6 Kastelološko delo Franza Sartorija je v Sloveniji danes v glavnem pozabljeno in prezrto. Menda nobena naša javna knjižnica ne hrani zadnje izdaje zbirke njegovih knjig, ki je prvič izšla v letih 1819–1820 v Brnu in drugič v letih 1839–1840, že po avtorjevi smrti, na Dunaju. V drugi predelani in dopolnjeni izdaji so v dvanajstih zvezkih z območij sedanje Slovenije in Istre v samostojnih poglavjih predstavljene naslednje grajske stavbe: Vitanje (III, 70–72), Stara Soteska (V, 71–73), Pobrežje (V, 123–126), Klevevž (V, 129–131), Planina pri Sevnici (V, 143–144), Rajhenburg (V, 168–174), Turjak (V, 210–214), Kranj (Khislštajn) (VI, 100–102), Sevnica (VI, 143–153), Dobrna (IX, 87–90), Kostel (X, 78–84), Fridrihštajn (X, 97–104), Otočec (X, 106–107), Baumkircherjev turn (X, 128), Gorica (X, 137–138), Žužemberk (X, 155–157), Kamen (X, 158–161), Šteberk (X, 162–164), Devin (X, 165–168), Poljane (X, 175–176), Volčji Potok (XI, 8–10), Dragomelj (XI, 10–13), Škofja Loka s Staro Loko (XI, 16–21), Gorenji Mokronog (XI, 23), Kamnik (XI, 24–26), Sostro (XI, 26–28), Mehovo (XI, 37–40), Jama v Predjami (XI, 55–71), Kočevje (XI, 75–78), Postojna (XI, 98–100), Lupoglav v Istri (XI, 102–106), Jablanica (XI, 108–109), Smlednik (XI, 118–119), Kršan v Istri (XI, 139–143), Krško (XII, 63–65), Bistrica nad Ilirsko Bistrico (XII, 67–69), Kacenbeg (XII, 70–74), Šentjurjeva gora (XII, 102–104), Celje (XII, 166–170), Radlje oziroma Marenberk (XII, 170–175).

stavbe na terenu tudi sam obiskal in je zato povzemal Valvasorjeve navedbe, ki pa so bile pogosto že povsem presežene. Sartorijevega dela zato ni mogoče jemati kot kastelološke strokovne literature. Prvo strokovno obravnavo grajskih stavb v slovenskem prostoru je prinesel sestavek slikarja in konservatorja Ivana Franketa (1841–1927) leta 1891 v enciklopedičnem delu *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild – Kärnten und Krain* (Franke, 1891, 390–402), ki pa se zaradi zelo omejenega obsega in pomanjkanja strokovnega znanja pisca od sicer v glavnem korektnih opredelitev splošne stavbne zgodovine ni usmeril še na nadrobnejše in dovolj kritične predstavitve posameznih pomembnejših grajskih stavb. Podobno velja za prispevek zgodovinarja Josefa pl. Zahna o gradovih in dvorcih na Štajerskem (Zahn, 1890, 244–260; prim. Stopar, 1977, 13), ki je sicer upošteval oziroma omenil samo redke grajske stavbe s sedanjega slovenskega ozemlja. S kastelološkega zornega kota so bile še bolj prezrte istrske grajske stavbe, kjer stavbni opisi ob sicer imenitnih vedutnih upodobitvah v domoznanski literaturi največkrat niso presegli skopih turistično obarvanih oznak (npr. Hauser, 1891, 269–270; Caprin, 1895, 127–142, 228–384).

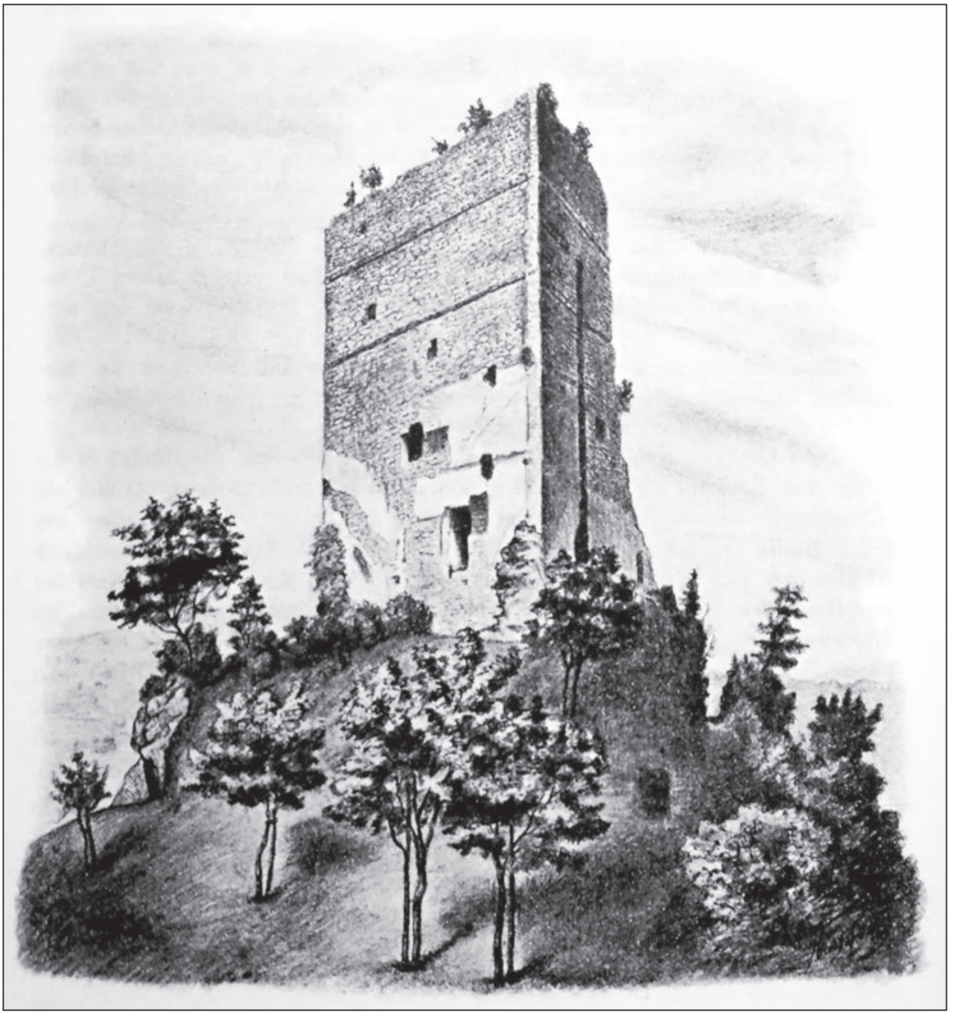
Otto Piper je bil tako prvi, ki se je na območjih sedanje Slovenije in Istre začel ukvarjati s sistematičnim kastelološkim terenskim evidentiranjem, dokumentiranjem in vrednotenjem srednjeveških grajskih stavb oziroma njihovih razvalin. Seveda je v okviru široko zastavljene obravnave srednjeveških grajskih stavb iz večjega dela habsburške monarhije zmogel upoštevati samo kakšnih deset odstotkov vseh dandanes poznanih srednjeveških gradov in je obiskal zlasti tiste, ki so bili že pred začetkom njegovega dela omenjeni v raznovrstni literaturi, tiste, ki so bili razvaljeni in zato kot srednjeveški grajeni dokumenti bolj avtentični od še ohranjenih, a bolj ali manj novoveško predelanih, in tiste, ki so bili v bližini železniškega omrežja, od katerega je bil na svojih strokovnih potovanjih najbolj odvisen (prim. Piper, 1902b, X). Zato, denimo, v svoje delo ni vključil pomembnih srednjeveških gradov na jugovzhodu Štajerske – razvaljanega Kunšperka in Planine pri Sevnici, pa ohranjenih Podsrede, Podčetrtka, Bizeljskega, Pišec in Rajhenburga. V primerjavi s Sartorijem je Piper obravnaval veliko večje število grajskih stavb z območja Štajerske. Skupaj je topografsko obdelal in predstavil 22 gradov oziroma grajskih razvalin z območja današnje Slovenije in Istre.

Piper je začel grajske stavbe s slovenskega in istrskega območja obiskovati leta 1902 ali 1903, na začetku svojih sistematičnih raziskav gradov na ozemlju habsburške monarhije. Znameniti grad Jama v Predjami je iz literature poznal že prej, saj ga je na kratko obravnaval že v knjigah iz let 1895 in 1900 (Piper, 1895, 577–578; Piper, 1900, 113). Vse kaže, da si sam tega gradu sicer nikoli ni ogledal in da se je oprl na objavljene podatke arheologa Alfonza Müllnerja (1840–1918) iz leta 1894 (Piper, 1903, 136; Piper, 1912, 554, 558). Je pa leta 1902 ali 1903 obiskal z gradom Jama povezana gradova Postojna (Adelsberg) (Piper, 1903, 1–3; prim. Piper, 1912, 180; Sapač, 2005, 96–104; Piper, 2014b, 163–165) in Luknja pri Novem mestu na Dolenjskem (Lueg) (Piper, 1903, 132–136; prim. Piper, 1912, 379, 556; Stopar 2000a, 134–153; Piper, 2014b, 177–181). Oba gradova

Slika 13: Risba razvaljenega gradu Socerb pred obnovo (Piper, 1904b, 201).

je skrbno opisal in ju dokumentiral z risbami, Luknjo pa tudi z dvema fotografijama. Dandanes je ta dokumentacija neprecenljiv slikovni zgodovinski vir, saj so razvaline gradu Postojna nekaj let zatem, med prvo svetovno vojno, večidel odstranili, grad Luknja pa se je kmalu po Piprovem obisku spremenil v popolno ruševino. Piper je Luknjo izjemoma vključil med obravnave srednjeveških gradov; zavedal se je, da gre v glavnem za renesančno arhitekturo iz 16. stoletja, a ga je pritegnila izjemno slikovita lega gradu. Poleg te pa tudi žalostna usoda zanimive grajske stavbe, o kateri je zapisal: »Luknja je star, propadajoč grad. … Je tako zapuščen in samemu sebi prepuščen, da nikjer ni več nobenih zaklenjenih vrat. Tukaj lahko opazujemo značilno usodo naših gradov; propad do popolne razvaline, ker zanje ni bilo več nobene uporabe in so jih zato prepustili propadu. To lahko tukaj opazujemo v začetni fazi, čeprav grad Luknja ne leži na visokem in težko dostopnem kraju. Za zdaj manjkajo samo okna, le tu in tam je nekoliko poškodovana tudi streha. … « (Piper, 1903, 132, 133). Na gradu Luknja je Pipra še posebej pritegnila zanimiva strešna konstrukcija; njen detajl je narisal in risbo pozneje objavil tudi v drugem ponatisu knjige *Burgenkunde* (Piper, 1903, 134; Piper, 1912, 379; prim. Stopar 2000a, 141). Poleg obravnav gradov Postojna in

Slika 14: Risba stolpa gradu Šalek pri Velenju (Piper, 1905b, 169).

Luknja je Piper v drugo knjigo topografije avstrijskih gradov vključil obravnavo Pazina (Mitterburg) (Piper, 1903, 137–146; prim. Stopar, 2007, 39–40; Piper, 2014b, 188–197; Višnjić, 2018, 81–154) in Dvigrada v Istri (Due Castelli) (Piper, 1903, 38–41; prim. Piper, 2014b, 184–187; Hirschmann, 2017, 4–17), kar kaže, da je hkrati s prvimi ogledi gradov na Slovenskem oziroma Kranjskem obiskal tudi Istro in začel spoznavati ter z opisi in risbami dokumentirati istrske gradove. Obravnava Dvigrada sicer odstopa od drugih obravnav v knjižni seriji, saj gre za utrjeno srednjeveško naselbino in ne za značilen srednjeveški plemiški grad. Po

Slika 15: Risba razvaljenega gradu (Slovenske) Konjice (Piper, 1907, 22).

drugi strani pa je s Piprovo obravnavo gradu v Pazinu Istra prvič dobila dovolj poglobljeno kastelološko analizo in dokumentacijo določene ohranjene srednjeveške grajske stavbe.

V tretji knjigi topografije avstrijskih gradov je Piper leta 1904 obravnaval še dva istrska gradova: Petrapilosa (Pietrapelosa) (Piper, 1904b, 152–156; prim. Piper, 1912, 286, 295, 300, 355, 454, 533; Darovec, 2007; Piper, 2014b, 198–202; Sapač, 2014, 219–230; Višnjić, 2018, 155–218) in Socerb (San Servolo) (Piper, 1904b, 200–203; prim. Sapač, 2011, 217–246; Piper, 2014b, 203–206). V sklopu predstavitev teh dveh razvaljanih gradov je Piper ustvaril dovolj temeljito risarsko dokumentacijo, ki je dandanes dragocen vir za razumevanje tistih stavbnih sestavin, ki so pozneje propadle ali pa so jih z obnovitvenimi deli spremenili. V tretji knjigi je Piper predstavil tudi razvaljeni srednjeveški grad Smlednik na Gorenjskem (Starigrad Flödning) (Piper, 1904b, 207–208; prim. Stopar, 1998, 64–72; Štular, 2013, 7, 107, 113; Piper 2014b, 182–183). V isto knjigo je Piper uvrstil še obravnavo obeh gradov v Devinu (Ruine und Schloss Duino) (Piper, 1904b, 16–22; prim. Piper, 1912, 264, 272, 274, 285, 430, 541; Piper, 2014b, 207–213; Sapač, 2014, 129–162), ki sta bila takrat na območju Goriške in Gradiške in sta še danes na slovenskem narodnostnem ozemlju.

V četrti knjigi topografije avstrijskih gradov je Piper leta 1905 obravnaval prvi grad z območja slovenske Štajerske. To je bila majhna, a zaradi posebnega stolpa s trikotno talno ploskvijo zelo zanimiva razvalina Šalek pri Velenju (Schallegg) (Piper, 1905b, 169–173; prim. Piper, 1912, 182; Stopar 1975; Stopar 1993a, 91–95; Piper, 2015, 202–206). Pipru je v pritličju stolpa uspelo dokumentirati oboke, preden so se kmalu po njegovem obisku sesuli.

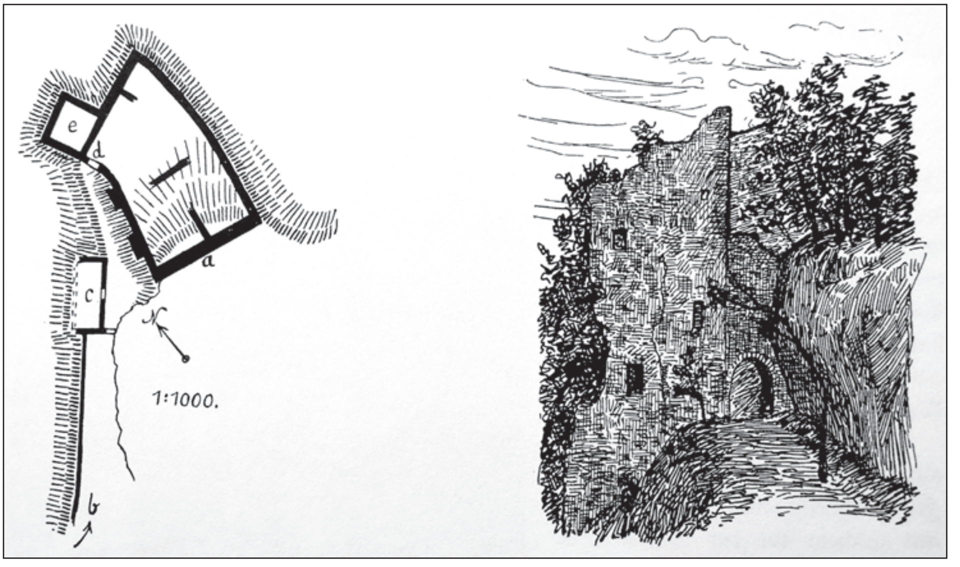
V peti knjigi topografije je leta 1907 nadaljeval z obravnavo gradov z območja slovenske Štajerske in predstavil razvalini gradov (Slovenske) Konjice (Gonobitz) (Piper, 1907, 21–23; prim. Piper, 1912, 72, 182, 186 (s tlorisom trikotnega glavnega

Slika 16: Risba razvaljenega gradu Rifnik nad Šentjurjem (Piper, 1909, 177).

stolpa); Stegenšek, 1909, 55–71; Stopar, 1976; Piper, 2015, 182–184) in Laško (Tüffer, Tabor) (Piper, 1907, 168–170; prim. Stopar, 1992, 57–61; Piper, 2015, 207–209). Na gradu Konjice je dokumentiral zgornji del romanske bivalne stavbe, na gradu Laško pa medzidje pred vhodom na notranje grajsko dvorišče; obe sestavini sta pozneje propadli (prim. Stopar, 1992, 61).

V šesti knjigi topografije je Piper leta 1908 z območja slovenske Štajerske predstavil mogočno razvalino Starega gradu nad Celjem (Obercilli) (Piper, 1908, 145–149; prim. Stopar, 2000b; Piper, 2015, 187–191). V sklopu izdelave dokumentacije je narisal tudi tloris razsežnega grajskega kompleksa, a pri tem obzidje predgradja na severovzhodu z ostanki zuanje bastije zmotno izrisal v podvojeni obliki, kar je pozneje zavedlo nekatere raziskovalce (Stopar, 2000b, 58, 61). Sicer je korektno predstavil osnovne značilnosti tega evropsko pomembnega grajskega kompleksa. Poleg celjskega Starega gradu je Piper v tej knjigi obravnaval še edino grajsko stavbo oziroma razvalino s koroškega dela sedanje Slovenije; razvaljeni grad Dravograd (Drauburg, Unterdrauburg) (Piper, 1908, 9–11; prim. Stopar, 1993a, 12–16; Piper, 2014b, 6–8) je dokaj temeljito opisal in dokumentiral s tremi risbami, žal pa je bil že prepozen za dokumentiranje dvoriščne stene masivnega romanskega stanovanjskega poslopja, ki so jo podrli

Slika 17: Piprova dokumentacija razvaljenega gradu Pukštajn pri Dravogradu (Piper, 1910, 13).

le malo pred njegovim obiskom in jo še kaže fotografija na stari razglednici s konca 19. stoletja. Po Piprovem obisku se je rušenje razvaline nadaljevalo in dandanes je ohranjenega še precej manj zidovja.

V sedmi knjigi topografije je Piper leta 1909 nadaljeval z obravnavo gradov z območja slovenske Štajerske in predstavil razvaline gradov Zbelovo blizu Poljčan (Plankenstein) (Piper, 1909, 165–166; prim. Stegenšek, 1909, 160; Stopar, 1991, 161–163; Piper, 2015, 192–193), Rifnik nad Šentjurjem pri Celju (Reichenegg) (Piper, 1909, 177–180; prim. Stopar, 1993b, 106–110; Piper, 2015, 194–197) in Vitanje (Weitenstein) (Piper, 1909, 222–225; prim. Piper, 1912, 587; Stopar, 1991, 153–159; Piper, 2015, 210–213). Na Rifniku je Piper dokumentiral poznejе sesuto steno veznega poslopja med obema visokima stolpoma, na mlajšem vitanjskem gradu pa osnovno tlorisno zasnovo, ki je dandanes zaradi napredujočega propadanja še veliko bolj zabrisana.

V osmi in zadnji knjigi topografije avstrijskih gradov je Otto Piper leta 1910 obravnaval kar 7 grajskih stavb s sedanjega slovenskega ozemlja. Z Dolenjske je predstavil razvalino gradu Višnja Gora (Auersberg/Weixelburg) (Piper, 1910, 1–4; prim. Stopar, 2002, 126–131; Sapač, 2003, 75–76; Piper, 2014b, 166–169). Na Gorenjskem je obravnaval razvalini gradov Kamen pri Begunjah (Katzenstein) (Piper, 1910, 58–60; prim. Stopar, 1996, 79–89; Piper, 2014b, 170–172) in Mali grad v Kamniku (Kleinfeste Stein) (Piper, 1910, 154–157; prim. Piper, 1912, 537 (z dvojno kapelo); Stopar, 1997, 65–73; Piper, 2014b, 173–176). Pri Malem gradu je s fotografijo posebej opozoril na romanski glavni portal dvoetažne romanske kapele

in objavil tudi risbo prereza kapele. S slovenskega dela Štajerske je obravnaval še gradove Pukštajn blizu Dravograda (Buchenstein) (Piper, 1910, 13–15; prim. Stopar, 1993a, 68–71; Piper, 2015, 179–181), Radlje ob Dravi oziroma Marenberk (Mahrenberg) (Piper, 1910, 80–81; prim. Stopar, 1993a, 52–57; Piper, 2015, 185–186), Žovnek blizu Braslovč (Sannegg) (Piper, 1910, 145–148; prim. Stopar, 1992, 160–165; Piper, 2015, 198–201) in Velenje (Wöllan) (Piper, 1910, 187–189; prim. Piper, 1912, 31, 370; Stopar, 1993a, 122–128; Piper, 2015, 214–216). Za vse naštete gradove je izdelal risbe tlorisnih zasnov. Za Pukštajn in Radlje oziroma Marenberk, enako kakor tudi za Dravograd, doslej še niso bili izdelani natančnejši tlorisni posnetki. Na Žovneku je Piper s fotografijo dokumentiral ostanek dvoriščne stene prvotnega grajskega bivalnega poslopja iz 12. stoletja, ki se je nato v glavnem sesul. Grad je obiskal po letu 1905, ko so glavni stolp pokrili z novo stožčasto streho. Velenjski grad je bil edina ohranjena grajska stavba na slovenskem Štajerskem, ki jo je Piper obravnaval; z risbo je posebej izpostavil kakovosten poznogotski kamniti portal v grajskem jedru.

Še nekaj drugih srednjeveških grajskih stavb in razvalin s slovenskega ter istrskega območja je Piper mimogrede omenil oziroma na kratko opisal v kataložnem delu knjige *Burgenkunde* (Piper, 1895, 668–815; Piper, 1912, 643–845).[7] Med naštetimi so v prvi izdaji knjige leta 1895: Postojna (Adelsberg), Slovenj Gradec (Altenmarkt), Kozje (Drachenburg), Dravograd (Unter-Drauburg), Stara Soteska (Einöd), Forhtenek (Forchteneck), (Slovenske) Konjice (Gonobitz), Podsreda (Hörberg), Jamnik pri Zrečah (Jamnig), Klevevž (Klingenfels), Lemberg (Lemberg), Lindek pri Celju (Lindeck), Jama v Predjami (Lueg), Radlje oziroma Marenberk (Mährenberg), Majšperk (Monsberg), Planina pri Sevnici (Montpreis), Gornji Grad (Oberburg), Celje (Obercilli), Sevnica (Oberlichtenwald), Ojstrica (Osterwitz), Ptuj (Pettau), Pišece (Pischätz), Zbelovo (Plankenstein), Brežice (Rann), Rudenek (Rudeneck), Šalek in Ekenštajn pri Velenju (Schalleck/Eggenstein), Bled (Veldes), Vitanje (Weitenstein), Divja Loka pri Škofji Loki (Wildenlak) in Vurberk (Wurmberg) (Piper, 1895, 668, 670, 689, 692, 698, 706, 725, 731, 740, 744, 745, 746, 751, 751, 758, 759, 761, 763, 764, 768, 777, 780, 801, 807, 811, 812, 814, 822; prim. Piper, 1912, 31, 287, 647, 648, 653, 671, 672, 675, 681, 691, 704, 712, 715, 718, 728, 732, 734, 740, 748, 749, 751, 753, 754, 759, 769, 773, 784, 786, 790, 797, 804, 808, 809, 810, 811). V drugi in tretji izdaji knjige je do leta 1912 dodal še gradove: Turjak (Auersperg), Dvigrad (Due castelli), Kamen pri Begunjah (Katzenstein), Luknja pri Novem mestu (Lueg), Negova (Negau), Smlednik (Starigrad), Mali grad v Kamniku (Stein), Viltuš pri Mariboru (Wildhaus) in Velenje (Wöllan) (Piper, 1912, 653, 672, 715, 734, 742, 784, 786, 808, 810). Tistih naštetih gradov, ki jih v knjižni seriji o avstrijskih gradovih ni posebej obravnaval, sam ni obiskal in jih je poznal samo iz literature. V nobenem svojem delu pa Piper ni omenil gradov z območja Prekmurja, ki je takrat spadalo v ogrski del habsburške monarhije in ga ni obravnaval. Prekmurske grajske

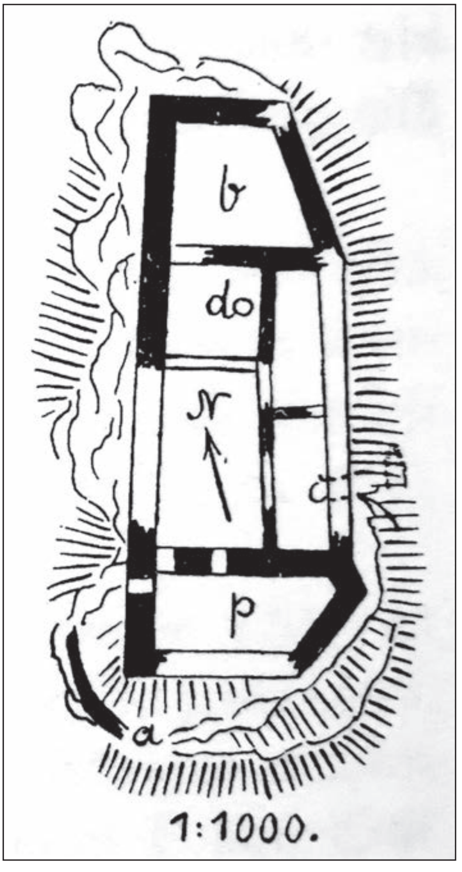
7 V desetih ponatisih knjige *Burgenkunde*, ki so izšli od leta 1967, katcharacter ložni del ni vključen.

stavbe ga najverjetneje tudi ne bi posebno pritegnile, saj takrat na nobeni še ni bilo vidnih srednjeveških elementov. Iz razumljivih razlogov je Piper izpustil obravnave nekaterih znamenitih srednjeveških gradov, denimo gradov v Ljubljani in Gorici, ki sta bila skoraj do neprepoznavnosti predelana za vojaške oziroma kaznilnične potrebe.

Tiste gradove s slovenskega in istrskega območja, ki jih je obiskal, je Piper predstavil z vso skrbnostjo. Obširnejšemu opisu stavbnih značilnosti obravnavanega gradu je vselej dodal še osnovne zgodovinske podatke, ki jih je povzel po razpoložljivi literaturi; na Kranjskem se je opiral predvsem na Valvasorja in Sartorija, na Štajerskem na delo Josefa Andreasa Janischa *Topographisch--statistisches Lexikon von Steiermark* iz let 1878–1885, na območju Istre pa na knjigo Giuseppa Caprina *Alpi Giulie* iz leta 1895. Upošteval je tudi Vischerjeve in Valvasorjeve upodobitev grajskih stavb iz druge polovice 17. stoletja. Za vse gradove, ki jih je obiskal, je izdelal dokumentarne risbe in skicozne tlorisne posnetke. Pri tem je – najverjetneje nevede – nadaljeval delo, ki ga je na štajerskih gradovih okoli leta 1860 začel takratni štajerski deželni arheolog in konservator Carl Haas (1825–1880).[8] Čeprav so Piprovi tlorisi samo približni in so ponekod celo zmotni, imajo izjemno dokumentarno vrednost, saj je iz njih pogosto mogoče razbrati številne nadrobnosti, ki sedaj več niso ohranjene. Vedute gradov je po Piprovih risbah v glavnem narisal Max Kleiber (Piper, 1902b, VIII).

Otto Piper je topografske obravnave gradov na ozemlju habsburške monarhije in v njihovem sklopu tudi obravnave gradov s slovenskega in istrskega območja zaključil leta 1910 in vse kaže, da se pozneje v slovenski in/ali istrski prostor ni več vrnil. Naporno terensko delo mu je poleg prve svetovne vojne onemogočila tudi starost in po dopolnjenem sedemdesetem letu oziroma po izidu tretje dopolnjene izdaje knjige *Burgenkunde* (Piper, 1912) se s proučevanjem gradov ni več aktivno ukvarjal. Namesto tega se je za kratek čas vrnil k začetkom svojega raziskovalnega dela in tik pred izbruhom prve svetovne vojne napisal ter izdal knjigo z naslovom *Bedenken zur Vorgeschichtsforschung* (*Pomisleki k raziskovanju prazgodovine*) (Piper, 1913), v kateri je problematiziral nekatere takrat aktualne arheološke metode dela in rezultate raziskovanja prazgodovine ter prazgodovinskih gradišč (R. Piper, 1931, 69; Zeune, 1996, 28). S tem delom je pokazal, da ni pozabil na svojo prvo strokovno objavo (Piper, 1886) in je s starostno samozavestjo objavil celo nekatere tvegane primerjave med prazgodovinskimi kulturami v Evropi in Ameriki (npr. Piper, 1913, 97). Med prvo svetovno vojno Piper ni izgubil volje do pisanja knjig in se je v enem od najbolj mračnih obdobij v zgodovini človeštva s še večjo starostno samozavestjo lotil obdelave zelo nenavadne tematike – postal je raziskovalec prikazni oziroma strahov. V knjigi z naslovom *Der Spuk. 250 Geschehnisse aller Arten und Zeiten aus der Welt des Uebersinnlichen. Gesammelt und behandelt*. (*Strašenje. 250 dogodkov vseh vrst in iz vseh časov iz sveta nadčutnega. Zbrani*

8 Haas je z risbami in skicami tlorisov dokumentiral gradove Celje, Negova, Kozje, Žovnek, Vitanje I in II, Slovenske Konjice in Velenje (Stopar, 1977, 12).

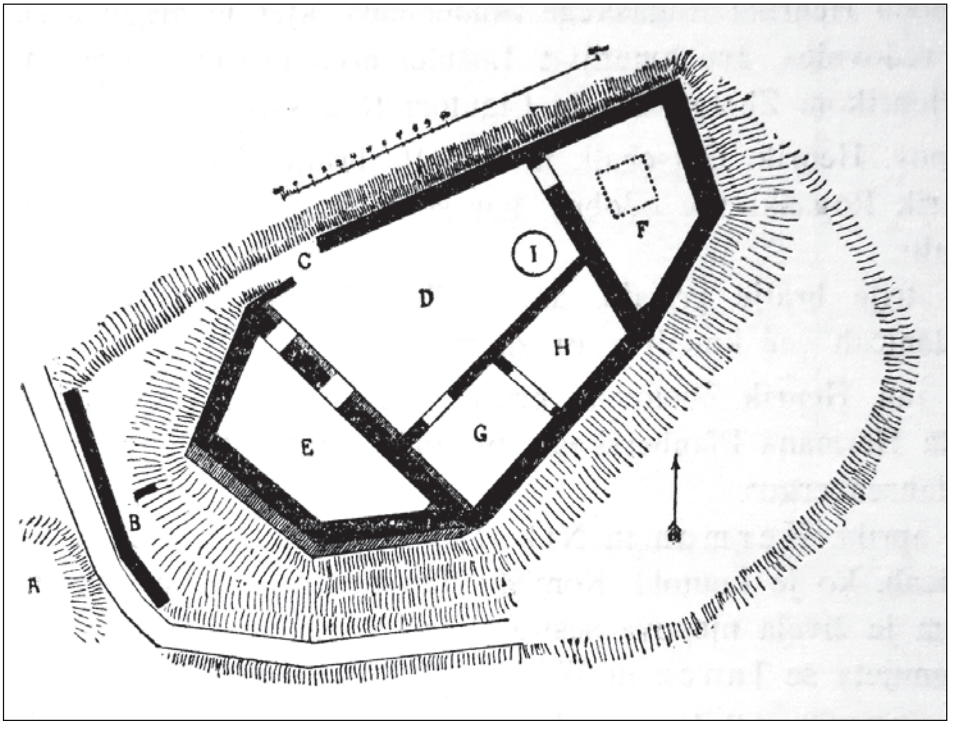

Slika 18: Piprov tloris razvalin gradu Zbelovo pri Poljčanah (Piper, 1909, 165).

in obdelani), ki je v Kölnu izšla leta 1917 ter v ponatisih še v letih 1922 in 2009 (Piper, 1922b; Piper, 2009; prim. Großmann, 2021, 51–53), je poskusil analizirati, klasificirati in pojasniti strašenje oziroma pojavljanje strahov in duhov. V knjigi je zbral in zapisal 250 poročil v zvezi s fenomenom strašenja, zavedajoč se, da bo to delo naletelo tudi na precejšnje neodobravanje in celo posmeh (R. Piper, 1931, 70; R. Piper, 1950, 134; prim. Piper, 2012, VIII). Ob koncu prve svetovne vojne je Piper napisal še svojo zadnjo knjigo z naslovom *Jugend und Heimat* (*Mladost in domovina*), v kateri je zbral spomine na svoje otroštvo in mladost (Piper, 1941). Knjiga je izšla šele dve desetletji po njegovi smrti, ob stoti obletnici njegovega rojstva (prim. R. Piper, 1947, 277). S koncem prve svetovne vojne in propadom nemškega cesarstva ter razpadom habsburške monarhije se je gotovo zelo zamajal tudi Piprov svet. Morda je med drugim zato prenehal pisati, leta 1921 pa je v Münchnu zaključil svojo razgibano in bogato življenjsko pot.[9]

Piprovo delo je imelo že zelo zgodaj pomemben vpliv na slovenske raziskovalce grajskih stavb, ki pa – najverjetneje zaradi Piprovega nemškega porekla in takratnih ostrih nacionalnih trenj – njegovega imena niso posebno izpostavljali. Prvi slovenski šolani umetnostni zgodovinar Avguštin Stegenšek (1875–1920) je pri pripravi svoje *Konjiške dekanije*, ki je kot topografija umetnostnih spomenikov tistega območja v knjižni obliki izšla leta 1909, poznal in uporabil drugo izdajo Piprove *Burgenkunde* iz leta 1905 ter leta 1907 izdano peto knjigo iz Piprove serije *Österreichische Burgen* (Stegenšek, 1909, 55, 61). Čeprav Stegenšek ni tega nikjer zapisal, je zelo verjetno, da je prav zaradi odmevnih Piprovih knjig predstavitvam umetnostnih spomenikov na širšem konjiškem območju priključil tudi obravnave vseh grajskih stavb tistega območja, med drugim tudi novoveške dvorce. Da je bil

9 O okoliščinah Piprove smrti: R. Piper, 1950, 135–139.

Slika 19: Tloris razvalin gradu Zbelovo na risbi Avguština Stegenška (Stegenšek, 1909, 155).

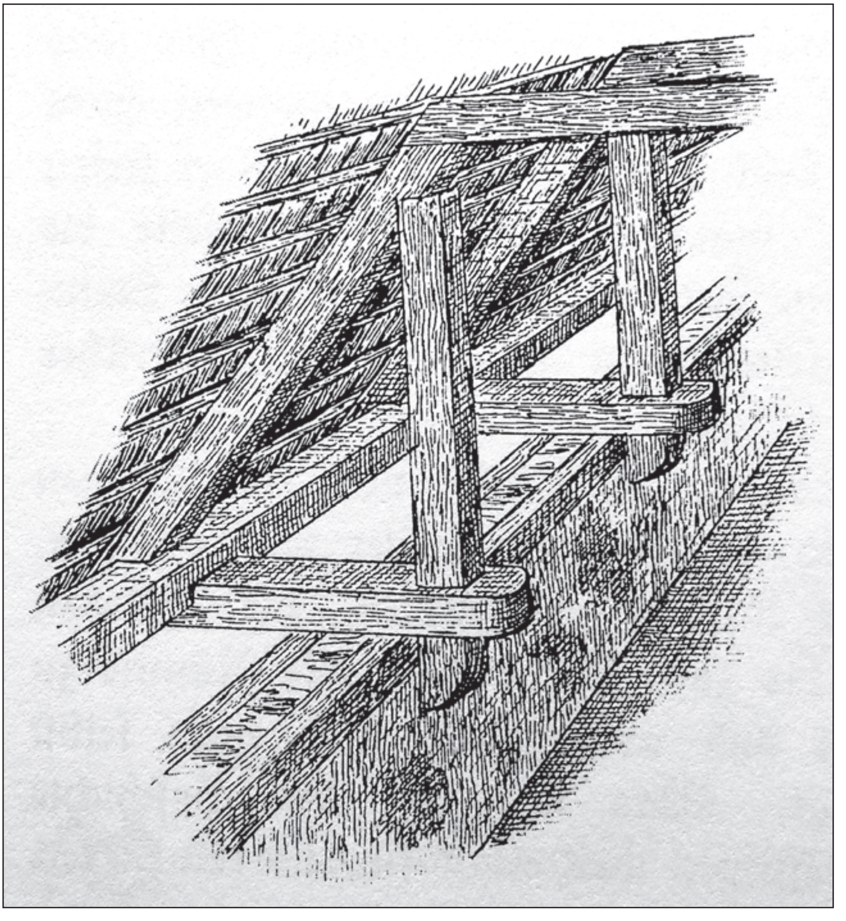
za to odločilen prav Piprov vpliv, je mogoče pomisliti tudi zato, ker Stegenšek v svojo knjigo *Dekanija gornjegrajska*, ki je kot prva slovenska regionalna topografija umetnostnih spomenikov izšla leta 1905, še ni vključil sicer dovolj zanimivih grajskih stavb na tistem območju (prim. Sapač, 2007, 757–779). V *Konjiški dekaniji* pa je Stegenšek štiri leta pozneje predstavil kar 15 grajskih stavb in večinoma je predstavitve – najbrž po Piprovem zgledu – dopolnil z izrisanimi načrti tlorisnih zasnov vseh pomembnejših grajskih stavb. Stegenškov tloris gradu (Slovenske) Konjice iz leta 1909 (Stegenšek, 1909, 57) z osnovnimi oblikami, grafično podobo in črkovnim označevanjem posameznih grajskih delov zelo spominja na sicer malce manj natančni Piprov tloris (Piper, 1907, 21; Piper, 2015, 182). Vse kaže, da ga je Stegenšek poznal ter vzel kot vzorec za lasten tloris, ki pa ima še pomembno dodatno komponento – grafično različno ponazoritev srednjeveških in novoveških zidov. Gotovo pa Stegenšek pri obravnavi gradu Zbelovo in risanju njegovega tlorisa (Stegenšek, 1909, 155) še ni poznal Piprove predstavitve tega gradu, saj je izšla istega leta kot *Konjiška dekanija*. Stegenškove obravnave gradov na Konjiškem so seveda bistveno natančnejše, saj je imel za terensko delo na razpolago več časa oziroma zaradi bližine bivališča in mladostne energije lažje pogoje, zaradi lažjega dostopa do

arhivskih virov in literature pa je mogel zbrati in upoštevati tudi več zgodovinskih podatkov. To Piprovega pomena sicer nikakor ne zmanjšuje. Vse kaže, da je njegovo delo prav preko dela Avguština Stegenška postalo integralni del slovenske umetnostne zgodovine v 20. stoletju. Gradovi na Slovenskem so postali samoumevno področje slovenske umetnostne zgodovine in iz nje izhajajočega konservatorstva.

SKLEP

Pred skoraj petimi desetletji je najbolj prepoznavni slovenski kastelolog Ivan Stopar (1929–2018) delo Otta Pipra na Slovenskem, ki ga je označil za klasika avstrijske kastelologije, opredelil z naslednjimi besedami: »Njegovi opisi so dovolj natančni in nazorno podajajo stavbno stanje obravnavanih objektov, manjka pa jim razvojna komponenta.« (Stopar, 1977, 13). Te besede izpostavljajo, da je Piper nedvomno ustvaril trden temelj za nadaljnje poglobljene raziskave grajskih stavb v slovenskem in istrskem prostoru, po drugi strani pa zapis tudi kaže, da je slovenska kastelologija Pipra kot Neslovenca kar preveč zapostavljala. Čeprav se dandanes morda zdi, da Otto Piper v Sloveniji in Istri ni zapustil globljih sledi, to v resnici ne drži. S svojo knjigo *Burgenkunde* je tudi v naših krajih zbudil dovolj široko zanimanje za poglobljeno raziskovanje in ohranjanje grajske dediščine in vse kaže, da je bila ta knjiga pomemben vzor tudi za prvo pomembno knjigo Ivana Stoparja o grajski arhitekturi (prim. Stopar, 1977). Z vzorčnimi kastelološkimi obravnavami posameznih gradov v knjižni seriji o avstrijskih gradovih je Piper spodbudil nadaljnje še bolj poglobljene napol monografske topografske predstavitve grajskih stavb v slovenskem in istrskem prostoru. Jemati ga je mogoče kot najpomembnejši vzor za kastelološko topografsko knjižno zbirko Grajske stavbe v Sloveniji, ki je s 24 knjigami avtorjev Ivana Stoparja in Igorja Sapača med letoma 1990 in 2014 izhajala v Ljubljani.[10] Na območju Istre je Otto Piper obravnaval sicer samo redke izbrane gradove, a prav s temi posameznimi obravnavami je ustvaril odličen vzorec za sistematične kastelološke predstavitve grajske dediščine tega območja. Njegovo sistematičnost so dosegle šele obravnave istrskih gradov v najnovejšem času (prim. Višnjić, 2018, z vso starejšo relevantno literaturo). O velikem pomenu Piprovega kastelološkega dela v slovenskem in istrskem prostoru govori tudi dejstvo, da se za njim, po prvi svetovni vojni, z raziskovanjem grajskih stavb tu nihče ni sistematično ukvarjal in da so bile tudi v prvih desetletjih po drugi svetovni vojni tukajšnje kastelološke raziskave skromne in zelo omejene (Stopar, 1977, 14–16; Sapač, 2003, 7–8; Višnjić, 2018, 1–4). Za pomen Piprovega dela v Sloveniji pa navsezadnje govori tudi lesena strešna konstrukcija na najstarejšem delu gradu Jama v Predjami, ki je med prenovo gradu leta 1995 nastala po vzoru nekdanje strešne konstrukcije na gradu Luknja pri Novem mestu iz 16. stoletja, dokumentirane na Piprovi risbi (Piper, 1903, 135; Piper, 1912, 379; Stopar, 2000a, 141; Stopar, 2001, 67, 68).

10 Pomemben vzor za knjižno zbirko Grajske stavbe v Sloveniji je bila tudi knjižna zbirka *Tiroler Burgenbuch* (*Knjiga tirolskih gradov*) s skupno 11 knjigami, ki je nastajala od leta 1972, pomemben vzor zanjo pa je bila prav tako serija knjig Otta Pipra o avstrijskih gradovih.

Slika 20: Piprova dokumentacija detajla strešne konstrukcije gradu Luknja pri Novem mestu (Piper, 1903, 135).

Otto Piper je sto let po smrti kot neutruden raziskovalec z jasno oblikovanimi merili lastne strokovne etike tudi v slovenskem in istrskem prostoru še vedno zelo aktualen. Njegovo delo kaže, da mora biti poglobljeno raziskovanje grajskih stavb vselej vezano na sistematična terenska preverjanja, na primerjave širokega nabora spomenikov ter na skrbno analiziranje grajenih struktur, stavbnih členov in umestitve v prostor. V sodobnem času, ko je vse bolj uveljavljeno kabinetno delo in ko udobno ogledovanje lidarskih in drugih digitalnih posnetkov na računalniških zaslonih pogosto nadomešča naporno vzpenjanje na grajske vzpetine, nas njegovo delo opominja, da virtualni prostor v resnici nikoli ne more postati enakovredno nadomestilo za realni prostor.

Vse bolj aktualni so tudi Piprovi odgovori na vprašanja v zvezi z ohranjanjem, obnavljanjem in prenavljanjem grajskih stavb. Dragoceni so, ko se pojavijo potrebe po revitalizaciji določenih grajskih stavb za kulturne, bivalne ali turistične namene in ko se posledično pojavijo dileme v zvezi s funkcionalnostjo, estetsko celovitostjo in smiselnostjo ali nesmiselnostjo rekonstrukcijskih posegov. Na podlagi Piprovega praktičnega dela pri obnovah gradov je mogoče zastopati stališče, da tudi v sodobnem času ni smiselno vnaprej in brez poglobljene stavbne analize z nerazumno gorečnostjo odklanjati vsakršnega rekonstrukcijskega posega, marveč da se je treba pri obnovah zavzemati predvsem za raznolike inteligentne rešitve na podlagi poglobljenih stavbnih raziskav, za omejene modernizacije in za čim manj obsežne gradbene posege, saj visoko dotirani obsežni gradbeni posegi starodavnim stavbam največkrat prinesejo več škode kot koristi. V spomeniškovarstveno razvitih evropskih deželah je – najbrž tudi zaradi spomina na po krivici od obnov pomembnih gradov odrinjenega Otta Pipra – dandanes samoumevno, da pri raziskavah, interpretacijah, sanacijah, obnavljanju in prenavljanju grajskih stavb sodelujejo usposobljeni kastelologi. V Sloveniji smo od takšne prakse, žal, še zelo oddaljeni in zdi se, da so – tako kot v času Pipra in dveh cesarjev – bolj kot rezultati znanstveno utemeljenih kasteloloških raziskav odločilni vplivni neizobraženi politiki, agresivni arhitekti in samozadostni spomeniškovarstveniki brez ustrezne strokovne usposobljenosti za delo na gradovih.

Otto Piper je bil gotovo težavna osebnost, pogosto je zdrsnil v prepire in je znal biti tudi zelo aroganten. Sodelovati je mogel samo z redkimi ljudmi (prim. R. Piper, 1947, 26). Ni ga mogoče prav umestiti med pravnike, literate, zgodovinarje, umetnostne zgodovinarje, arhitekte ali spomeniškovarstvenike. A v svojem pretežno samotarskem kastelološkem delu je znal uspešno združiti prav vse te strokovne profile. Po pregledu rezultatov njegovega kastelološkega dela je mogoče zaključiti, da je bil mnogoplastna osebnost in da niti ni bil slab človek. Vseskozi je ostal zvest svojim idealom, svojemu delu in ljubezni do starodavnih gradov. Naslednjim generacijam je zapustil ogromno dobrega in prav je, da se ga spoštljivo spominjamo tudi v Sloveniji in Istri.[11]

11 Prispevek je nastal v sklopu temeljnega raziskovalnega projekta *Umetnost v času zatona plemstva: transformacije, translokacije in reinterpretacije* (ARRS, J6-1810), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije ARRS iz državnega proračuna.

OTTO PIPER (1841–1921) AND THE BEGINNINGS OF CASTELLOLOGY IN SLOVENIA AN ISTRIA

Igor SAPAČ
University of Maribor, Faculty of Civil Engineering, Transportation Engineering and Architecture, Krekova 2, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: igor.sapac@um.si

SUMMARY

Otto Piper (1841–1921) was a seminal student of castle architecture in Europe and a pioneer of professional topographic documentation and research of medieval castles in the territories of Slovenia, including Istria. Yet, his work is currently almost completely forgotten. The present paper, written for the 180th anniversary of the birth and the centenary of the death of Otto Piper, relies on an analysis of available sources and literature to valorise Piper as the researcher who, at the beginning of the 20th century, laid a solid foundation for further and more in-depth research of the heritage of castle architecture as a material source of medieval history in Slovenia (and Istria). Between 1902 and 1910, Piper, a lawyer by profession, a German by nationality, and a central European castellologist by occupation, topographically studied and presented 22 castles or castle ruins from the territories of today's Slovenia, and Croatian Istria. His analyses, published in a monumental book series about Austrian castles shortly before the beginning of the First World War, encouraged further, even more detailed, semi-monographic presentations of fortified buildings. At the same time, his encyclopaedic volume Burgenkunde (Study of Castles) aroused such a wide interest in Slovenia as to give rise to intensive research and preservation of castle architecture and heritage, influencing also the work of the first Slovenian academic art historian, Avguštin Stegenšek.

Keywords: Otto Piper, castellology, castle studies, history of construction, art history, architecture, conservation-restoration, cultural heritage, Avguštin Stegenšek

VIRI IN LITERATURA

Baš, F. (1950): Mali grad v Ptuju. Zgodovinski časopis, 4, 127–150.

Bock, S. (2013): Piper, Otto Karl Christoph Heinrich, Pseudonym: P. Sincerus. V: Biographisches Lexikon für Mecklenburg. Band. 7. Lübeck, Schmidt-Römhild, 243–244.

Caprin, G. (1895): Alpi Giulie. Seguito ai libri Marine Istriane, Lagune di Grado, Pianure Friulane. Trieste, Stabilimento artistico tipografico G. Caprin.

Castellani Zahir, E. (1993): Die Wiederherstellung von Schloss Vaduz 1904–1914. Burgendenkmalpflege zwischen Historismus und Moderne. Band 1. Stuttgart, Konrad Theiss Verlag.

Curk, J. (1957): Grad Gornje Celje. Celjski zbornik, 2, 103–152.

Curk, J. (1959): Gradovi in graščine v Spodnji Savinjski dolini. Savinjski zbornik, 1, 140–160.

Darovec, D. (2007): Petrapilosa. Grad, rodbina, fevd in markizat. Koper, Založba Annales.

Franke, J. (1891): Burgen, Ortsanlagen und Typen vcvn Bauernhäusern. V: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. 8. Kärnten und Krain. Wien, k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Alfred von Hölder, 390–402.

Grewolls, G. (1995): Wer war wer in Mecklenburg-Vorpommern? Ein Personenlexikon. Bremen, Edition Temmen.

Grewolls, G. (2011): Wer war wer in Mecklenburg und Vorpommern. Das Personenlexikon. Rostock, Hinstorff Verlag.

Großmann, G. U. (2012): Bau- und Burgenforschung im Werk Karl August von Cohausens. Nassauische Annalen, 123, 453–480.

Großmann, G. U. (2021): Burgenforscher Otto Piper. Zum 100. Todestag. Heldburg, Deutsches Burgenmuseum.

Hauser, A. (1891): Bildende Kunst in Istrien. Architektur, Burgen und Ortsanlagen. V: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. 10. Das Küstenland (Görz, Gradiska, Triest und Istrien). Wien, k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Alfred von Hölder, 257–270.

Komelj, I. (1951): Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem. Stavbno zgodovinski oris. Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta I, 37–85.

Hirschmann, S. (2017): Dvigrad in Istrien – eine verlassene Siedlung des Mittelalters. Burgen und Schlösser. Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege, 2017/1, 4–17.

Horvat, Z. (2014): Burgologija. Srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske. Zagreb, UPI-2M PLUS.

Miletić, D. (2012): Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske. Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske.

Piper, O. (1886): Zur Baugeschichte der Burg Stargard i. M., Verein für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde. Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde, 51, 98–102.

Piper, O. (1891): Über die Burgreste im Vereinsgebiet, besonders die Ruine Altbodman. Schriften des Vereins für Geschichte des Bodensees und seiner Umgebung, 20, 31–43.

Piper, O. (1892): Nochmal die Lindauer Heidenmauer. Schriften des Vereins für Geschichte des Bodensees und seiner Umgebung, 21, 87–105.

Piper, O. (1895): Burgenkunde. Forschungen über gesammtes Bauwesen und Geschichte der Burgen innerhalb des deutschen Sprachgebietes. München, Theodor Ackermann.

Piper, O. (1899): Was zur Wiederherstellung und zur Erhaltung unserer Burgenreste geschehen ist. Die Denkmalpflege, 10, 79–82, 88–91.

Piper, O. (1900): Abriss der Burgenkunde. Leipzig, G. J. Göschen'sche Verlagshandlung.

Piper, O. (1902a): Die angebliche Wiederherstellung der Hohkönigsburg. München, C. Haushalter.

Piper, O. (1902b): Österreichische Burgen. Erster Teil. Wien, Alfred Hölder.

Piper, O. (1903): Österreichische Burgen. Zweiter Teil. Wien, Alfred Hölder.

Piper, O. (1904a): Abriß der Burgenkunde. 2. verbesserte Auflage. Leipzig, Göschen.

Piper, O. (1904b): Österreichische Burgen. Dritter Teil. Wien, Alfred Hölder.

Piper, O. (1905a): Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des deutschen sprachgebietes. In zweiter Auflage neu ausgearbeitet. München-Leipzig, R. Piper.

Piper, O. (1905b): Österreichische Burgen. Vierter Teil. Wien, Alfred Hölder.

Piper, O. (1905c): Wie man nicht restaurieren soll (Die Neue Hohkönigsburg). Strassburg, Illustrierten Elsaessischen Rundschau.

Piper, O. (1907): Österreichische Burgen. Fünfter Teil. Wien, Alfred Hölder.

Piper, O. (1908): Österreichische Burgen. Sechster Teil. Wien, Alfred Hölder.

Piper, O. (1909): Österreichische Burgen. Siebenter Teil. Wien, Alfred Hölder.

Piper, O. (1910): Österreichische Burgen. Achter Teil. Wien, Alfred Hölder.

Piper, O. (1912): Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des deutschen Sprachgebietes. Dritte vielfach verbesserte Auflage. München, R. Piper & Co.

Piper, O. (1913): Bedenken zur Vorgeschichtsforschung, München, R. Piper & Co.

Piper, O. (1914): Abriß der Burgenkunde. 3. verbesserte Auflage. Berlin-Leipzig, G. J. Göschen, 1914.

Piper, O. (1917): Der Spuk. 250 Geschehnisse aller Arten und Zeiten aus der Welt des Uebersinnlichen. Gesammelt und behandelt. Köln, J. P. Bachem.

Piper, O. (1922a): Abriß der Burgenkunde. 4. verbesserte Auflage. Berlin-Leipzig, W. de Gruyter.

Piper, O. (1922b): Der Spuk. 250 Geschehnisse aller Arten und Zeiten aus der Welt des Übersinnlichen. München, R. Piper & Co.

Piper, O. (1941): Jugend und Heimat. Herausgegeben von Reinhard Piper. München, R. Piper & Co.

Piper, O. (1967): Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen. Neue, verbesserte und erweiterte Auflage. Frankfurt am Main, Weidlich.

Piper, O. (1980): Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen. Neue, verbesserte und erweiterte Auflage. Frankfurt am Main, Weidlich.

Piper, O. (1992): Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen. Neue, verbesserte und erweiterte Auflage. Augsburg, Weltbild.

Piper, O. (1993): Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen. Neue, verbesserte und erweiterte Auflage. Augsburg, Weltbild.

Piper, O. (1994): Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen. Neue, verbesserte und erweiterte Auflage. Augsburg, Weltbild.

Piper, O. (1995): Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen. Neue, verbesserte und erweiterte Auflage. Augsburg, Weltbild.

Piper, O. (1996): Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen. Neue, verbesserte und erweiterte Auflage. Augsburg, Weltbild.

Piper, O. (2001): Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen. Würzburg, Flechsig.

Piper, O. (2002): Österreichische Burgen. Wien, Alfred Hölder (1902–1910). 8 knjig. Reprint: Wien, Archiv Verlag.

Piper, O. (2007): Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte. Köln, Anaconda Verlag.

Piper, O. (2009): Der Spuk. Greiz, König.

Piper, O. (2011): Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte. Köln, Anaconda Verlag.

Piper, O. (2012): Die Burgen Niederösterreichs. Herausgegeben und mit einer Einleitung von Thomas Kühtreiber. Schleinbach, Edition Winkler-Hermaden.

Piper, O. (2013): Die Burgen Oberösterreichs und Salzburgs. Herausgegeben und erläutert von Thomas Kühtreiber. Schleinbach, Edition Winkler-Hermaden.

Piper, O. (2014a): Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen. Hamburg, Severus.

Piper, O. (2014b): Die Burgen Kärntens mit Krain, Istrien und Duino. Herausgegeben und mit einer Einleitung von Wilhelm Deuer. Schleinbach, Edition Winkler-Hermaden.

Piper, O. (2015): Die Burgen der Steiermark. Herausgegeben und mit einer Einleitung von Wilhelm Deuer. Schleinbach, Edition Winkler-Hermaden.

Piper, O. (2016): Die Burgen Tirols. Nordtirol - Südtirol - Osttirol. Herausgegeben und mit einer Einleitung von Meinrad Pizzinini. Schleinbach, Edition Winkler-Hermaden.

Piper, R. (1921): Dem Andenken meines Vaters Otto Piper. München, Knorr & Hirth.

Piper, R (1931): Otto Piper. Zu seinem 10. Todestag am 23. Februar 1931. Mecklenburgische Monatshefte, 7, 67–70.

Piper, R. (1947): Vormittag. Erinnerungen eines Verlegers. München, R. Piper & Co.

Piper, R. (1950): Nachmittag. Erinnerungen eines Verlegers. München, R. Piper & Co.

Piper, R. (1979): Bücherwelt. Erinnerungen eines Verlegers. München, Deutscher Taschenbuch Verlag.

Sapač, I. (2003): Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini. Diplomsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.

Sapač, I. (2005): Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. III. Notranjska. Med Planino, Postojno in Senožečami. Ljubljana, Viharnik (Grajske stavbe 17).

Sapač, I. (2007): Avguštin Stegenšek in raziskovanje osrednjih umetnostnozgodovinskih spomenikov na Štajerskem. Studia Historica Slovenica, 7, 3–4, 757–779.

Sapač, I. (2011): Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Peta knjiga. Kras in Primorje. Ljubljana, Viharnik (Grajske stavbe 24).

Sapač, I. (2014): Gradovi, utrdbe, dvorci, vile v Slovenskem primorju in bližnji soseščini. Ljubljana, Viharnik.

Sartori, F. (1839–1840): Die Burgvesten und Ritterschlösser der österreichischen Monarchie. Nebst der topographisch-pittoresken Schilderung ihrer Umgebungen, der Familienkunde ihrer ehemaligen und jetzigen Besitzer, der Lebensweise und Charakteristik des Ritterthums und den Geschichten und Sagen der österreichischen Vorzeit. 12 zvezkov. Wien, Lechner Verlag (Drugi dopolnjeni ponatis istoimenskega dela: Brünn, J. G. Traßler Verlag, 1819–1820).

Stegenšek, A. (1909): Umetniški spomeniki Lavantinske škofije. Drugi zvezek. Konjiška dekanija. Maribor, Pisatelj.

Stopar, I. (1975): Grad in naselje Šalek. Velenje, Turistično društvo.

Stopar, I. (1976): Grad Slovenske Konjice. Slovenske Konjice, Kulturna skupnost.

Stopar, I. (1977): Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem. Ljubljana, Slovenska matica.

Stopar, I. (1991): Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Druga knjiga. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje. Ljubljana, Park, Znanstveni institut Filozofske fakultete (Grajske stavbe 2).

Stopar, I. (1992): Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Tretja knjiga. Spodnja Savinjska dolina. Ljubljana, Park (Grajske stavbe 3).

Stopar, I. (1993a): Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga. Med Solčavskim in Kobanskim. Ljubljana, Viharnik (Grajske stavbe 4).

Stopar, I. (1993b): Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga. Med Kozjanskim in porečjem Save. Ljubljana, Viharnik (Grajske stavbe 5).

Stopar, I. (1996): Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Ob zgornjem toku Save. Ljubljana, Viharnik (Grajske stavbe 6).

Stopar, I. (1997): Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Območje Kamnika in Kamniške Bistrice. Ljubljana, Viharnik (Grajske stavbe 7).

Stopar, I. (1998): Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Med Polhovim Gradcem in Smlednikom. Ljubljana, Viharnik (Grajske stavbe 8).

Stopar, I. (2000a): Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Porečje Krke. Ljubljana, Viharnik (Grajske stavbe 11–12).

Stopar, I. (2000b): Stari grad Celje med včeraj, danes in jutri. Celje, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Celje.

Stopar, I. (2001): Predjamski grad. Postojna, Postojnska jama.

Stopar, I. (2002): Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Porečje Temenice in Mirne. Ljubljana, Viharnik (Grajske stavbe 14).

Stopar, I. (2007): Ostra kopja, bridki meči. Ljubljana, Viharnik.

Szabo, G. (2006): Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Pretisak prema izvornom izdanju Matice hrvatske iz 1920. godine. Priredio i predgovorom popratio dr. sc. Andrej Žmegač. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.

Štular, B. (2013): Grad Smlednik. Raziskave 2011–2012. Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Valvasor, J. W. (1689): Die Ehre deß Hertzogthums Crain. I–XV. Laybach.

Višnjić, J. (2018): Arhitekturni razvoj srednjeveških istrskih fevdalnih utrdb: uporaba metode »arheologije arhitekture« pri analizi razvoja utrdb. Doktorska disertacija. Koper, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.

Zahn, J. (1890): Burgen und Schlösser. V: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. 7. Steiermark. Wien, k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Alfred von Hölder, 244–260.

Zeune, J. (1996): Burgen, Symbole der Macht. Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg. Regensburg, Friedrich Pustet.

Inštitut
IRRIS